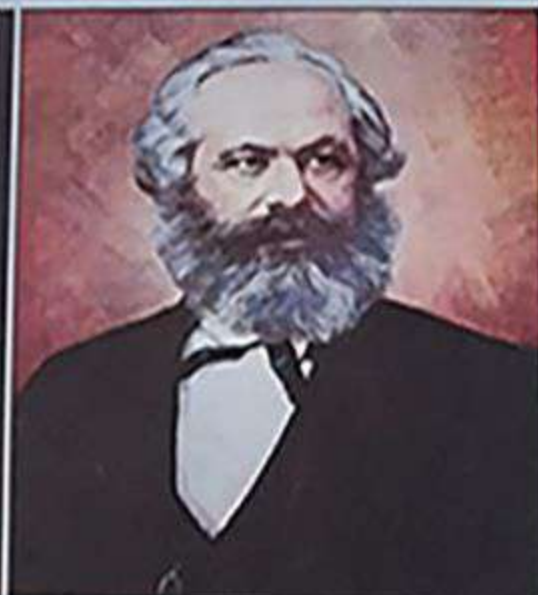

AMEA
İQTİSADİYYAT İNSTITUTU

İSA ALİYEV
SEYFƏDDİN SƏMƏNDƏROV
YAŞAR MƏMMƏDOV

GÖRKƏMLİ DÜNYA İQTİSADÇILARI I HİSSƏ

**İSA ALIYEV
SEYFƏDDİN SƏMƏNDƏROV
YAŞAR MƏMMƏDOV**

**GÖRKƏMLİ DÜNYA İQTİSADÇILARI
(iqtisadi fikir tarixi)
I HİSSƏ**

**Иса Алыев
Сейфаддин Самандаров
Яшар Маммадов**

**ВИДНЫЕ МИРОВЫЕ ЭКОНОМИСТЫ
(История экономической мысли)
I том**

**Isa Aliyev
Seyfaddin Samandarov
Yashar Mammadov**

**PROMINENT ECONOMISTS OF THE WORLD
(History of economic thought)**

I volume

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur.**

**Elmi redaktor: i.e.d., professor
İ.A.Kərimli**

Rəyçilər:

**İ.e.d., professor D.Ə.Vəliyev
İ.e.d. professor F.Ə.Qənbərov
İ.e.d., professor A.A.Rüstəmov**

DOI <https://doi.org/10.36719/0823/2025>

ISBN - 978-9952-8379-1-9

“ELM vəBİLİK” nəşriyyatı - 2019

*Kitab Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutunun
yaranmasının 60 illiyinə həsr olunur.*

Müəlliflər kitabın ərsəyə gəlməsində dəyərli elmi məsləhətlərinə görə akademik S.Ə.Səmədzadəyə;

Qayğısına görə isə institutun direktoru, i.e.d., professor N.M.İmanova öz təşəkkürlərini bildirirlər.

Müəlliflər: Soldan i.e.d.S.S.Səməndərov, i.e.d., prof.İ.H.Ahiyev, dos. i.ü.f.d.Y.Ə.Məmmədov.

Qeyd: “İqtisad elminin predmetinin təkamülü haqqında” bölmə i.ü.f.d., dos.S.M.Seyidova tərəfindən, həmçinin “İqtisad elminin inkişafının əsas istiqamətlərinə dair qısa xülasə” bölməsi isə i.ü.f.d., F.V.Rüstəmov tərəfindən yazılmışdır.

Müəlliflər i.ü.f.d. S.M.Seyidovaya və M.V.Zeynalovaya bu işdə yaxından köməyə görə təşəkkür edirlər.

**i.e.d.,prof. İ.H.Ahiyev, i.e.d. S.S.Səməndərov, dos. i.ü.f.d.Y.Ə.Məmmədov,
“Görkəmli dünya iqtisadçıları (iqtisadi fikir tarixi)”, Bakı, 2019, səh.400**

Kitabda ilk dəfə olaraq qədim dünya mütəfəkkirlərinin və XVI əsrdən başlayaraq iqtisad elminin tanınmış nümayəndələri haqqında – qısa tərcümeyi halları, yaşadıqları mühit, əsas elmi əsərləri, əsas elmi müddəaları barəsində yığcam materiallar işlənmişdir. Bu səpkidə kitab ümüdvəriq ki, çox böyük əhəmiyyətə malikdir. İlk nümunədir.

Kitab nəinki iqtisadçılar, eləcə də digər iqtisad sahibləri üçün mühüm mənbəə rolunu oynayacaqdır. Kitabdan bakalavrlar, magistrlər, doktorlar, eləcə də müvafiq mütəxəssislər bəhrələncəklər.

В I томе книги представлен материал о ряде мировых мыслителей и известных представителей экономической науки начиная с XVI века, приведена их краткая биография, описаны основные научные работы, и научные положения. Надеемся, что такого рода книга будет иметь важное значение. Предусматривается, издать книгу в 3-х томах. 2 тома будут посвящены мировым экономистам, а III том – азербайджанским.

Книга может стать важным источником не только для экономистов, но и представителей других профессий. Книга будет полезна для бакалавров, магистров, докторантов, а также других специалистов.

Издательство: «Европа» - 2019

In the I volume of the book a study on some of the world philosophers and prominent representatives of economic science beginning from the XVI century is given, their short biographies main scientific works and principal scientific provisions, are described. We hope that a book such as this will be of great importance. We are considering publishing this book in 3 volumes. Two volumes will be dedicated to the world economists, the III volume to Azerbaijani economists.

The book can serve as an important source for not only economists, but also other professions. The book will be useful for bachelors, masters, postgraduate students, as well as other specialists.

Publishing house: «Europe» - 2019

“İqtisadçılar və siyasi mütəfəkkirlər haqlı olsalar da, səhv etsələr də, onların ideyaları başqalarının düşündüyündən daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həqiqətdə yalnız onlar dünyanı idarə edirlər”.
C.M.Keyns

ÖN SÖZ

Son onilliklərdə dünya iqtisadiyyatı yeni keyfiyyət hallarını yaşamaqdadır. Bütün bu hallarda dünya iqtisadiyyatının inkişafı məsələləri qloballaşma mühitində onda baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri və bütün transformasiya halları, eləcə də modifikasiya prosesləri daimi izlənilməli və vaxtaşırı siyasi xadimlər, iqtisadçılar tərəfindən dəyərləndirilməlidir. Belə ki, qloballaşma nəticəsində milli çarların tədricən silinməsi artıq dünya iqtisadiyyatının yeni metodoloji əsaslara söykənən inkişaf konsepsiyasının işlənməsini zəruri etməkdədir.

Qloballaşan dünyamızda ölkə müstəqilliyimizi gücləndirmək, onu hərtərəfli qüdrətli hala gətirmək üçün əsas ümummilli liderimiz H.Əliyev tərəfindən qoyulmuş modernləşmə xətti böyük müvəffəqiyyətlə cənab prezident İ.Əliyev tərəfindən davam etdirilməkdədir. Bu prosesin müvəffəqiyyətlə başa çatdırılması isə sosial-iqtisadi həyatımızın bütün çarları ilə uzlaşdırılmalı, dünya iqtisadiyyatında baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri vaxtaşırı təhlil edilməlidir. Bu işdə iqtisad elminin qarşısında çox mühüm vəzifələr qoyur. Beləki, iqtisad elmində dövr dəyişdikcə meydana çıxan nəzəriyyələr, konsepsiyalar vaxtaşırı ümumiləşdirilməli və iqtisadi təfəkkürün inkişafı yolunda bunlardan lazımınca istifadə olunmalıdır. Hər bir ölkə iqtisadçıları dünya iqtisad elmindən bəhrələnməli və indiyə qədər mövcud olan iqtisadi təlimləri lazımi səviyyədə mənimsənilməlidir. Çünki keçmiş bilmədən gələcəyi duymaq çətindir. Qeyd etməliyik ki, burada ən vacib məsələlərdən biri isə indiyə qədər mövcud olan konsepsiya və təlimlərin ümumiləşdirilməsi, öyrənilməsi və bu günümüzdə səsləşən nəzəriyyələrdən, fikirlərdən dolğun istifadə edilməsi ilə əlaqədardır. Başqa sözlə, iqtisad elminin inkişafına təbii tarixi proses kimi yanaşmaqla onun tarixinin və metodologiyasının sistemli şərhə verilməlidir.

İqtisadi təlimlər tarixinin öyrənilməsinin bu dövr üçün xüsusi əhəmiyyəti vardır.

İctimai əmək bölgüsünün dərinləşdiyi, elmi-texniki tərəqqinin ictimai həyatın bütün tərəfini əhatə etdiyi, iqtisadi hadisə və proseslərin qloballaşdığı bir şəraitdə, iqtisadiyyatın vahid bir tam sistem halında formalaşdığı zamanda iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin bazar iqtisadi sistemi (münasibətləri) şəraitində tədqiq olunması obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

Müasir qloballaşan dünya iqtisadiyyatının milli və beynəlxalq dairədə təşkili, idarə olunmasının əsas prinsipləri məhsul istehsalçılarından başlayaraq onu istehlak edənlərə qədər hamını düşündürməli və ictimai əmək bölgüsü qanunu əsasında bu prosesin inkişafı, təkmilləşdirilməsi və tərəqqisi təmin edilməlidir.

İqtisadi ədəbiyyatdan məlum olduğu kimi, qloballaşmanın sürətlə baş verdiyi bir zamanda hər hansı bir məhsulun necə istehsal olunması, onun necəyə başa gəlməsi, ona sərf olunan xərclərin nə qədər aşağı salınması iqtisadçıları düşündürür. Elm sahəsində olduğu kimi iqtisadi nəzəriyyə elminin də əhatə etdiyi hadisələrin və proseslərin nəzəri, praktiki olaraq tədqiq və təhlil edilərək nəzəri-metodoloji aspektdə şərhə tələb olunur.

İqtisadi nəzəriyyənin təbiəti və əsas prinsiplərini öyrənərkən biz ona müasir tələblər baxımından diqqət yetirməliyik. Odur ki, biz iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərini öyrənməklə tədqiq və təhlil edərək indiki qloballaşmanın sürətləndiyi dövrdə dünya iqtisad elminin indiyə qədər əldə etdiyi elmi prinsiplərə və müddəalara daha yaxından bələd olmalı və bu fikirləri gələcək fəaliyyət prinsiplərimizdə də əsas götürməliyik.

Bütün elmlərdə olduğu kimi, iqtisadi nəzəriyyənin əhatə etdiyi əsas prinsiplərin (problemlərin) şərhində elmi gerçəkliyin nəzəri irsinə əsaslanmaqla bütün elmi təkamüllər və yeniliklər cəmiyyətin obyektiv iqtisadi qanun və qanunauyğunluqlarının tələbinə, təbiətinə uyğun araşdırılmalıdır.

İqtisad elmi inkişaf edib indiki sistem halını alana kimi özünəməxsus ziddiyyətli birmənalı olmayan uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Onun mahiyyətini təşkil edən əsas müddəalar, fikirlər, nəzəriyyələr və konsepsiyalar dərin tarixi köklərə malikdir və onlar çox qədimlərə gedib çıxır. İqtisad elminin ana xəttini sərvət, onun mənşəyi, bölgüsü və istehlakı üzrə, xüsusilə də dəyər (qiymət) haqqında mülahizələr təşkil edir. Bir sözlə, iqtisad elmi dəyər, qiymət, pul, sərvət haqqında mülahizələr əsasında formalaşmışdır. Ona görə də, dəyəri, qiyməti iqtisad elminin oxu adlandırmışlar. Lakin indiki halda bu fundamental müddəalar sanki əsil reallığı ifadə etmir. Filosoflar tərəfindən "hamının iti" adlandırılan lakin sahibsiz it olan qloballaşdırma bu gerçəkliyi sürətlə rədd etməkdədir. Artıq milli iqtisadiyyatlar vahid ümumdünya sisteminə sürətlə qoşulmaq məcburiyyətindədirlər. Bu mənada fikrimcə, qloballaşma gözə görünməyən "mədəni zorakılıqdır". Bəşər cəmiyyəti inkişafı dövründə bu kimi hal dəyişkənliyi baş verməmişdir. Dünya iqtisadiyyatı texnoloji inqilab ərəfəsindədir. Əmtəə və kapitalın hərəkətinin liberallaşması sürətlənməkdədir və s. Bir sözlə qloballaşma elə vəzifə və öhdəçiliklər meydana qoyur ki, ölkələr ona qeyri şərhəməli əməl etməlidirlər. Görkəmli iqtisadçı L.Abalkinin dediyi kimi indiki dövrdə dünyada dərin keyfiyyət dəyişkənlikləri baş verir ki, bu özünün ciddi elmi dərk olunmasını tələb edir.¹

Bütün bu proseslər mövcud iqtisadi nəzəriyyələrdə köklü modifikasiyalara səbəb olmaqla iqtisadi idarəetmənin fundamental əsası olan ümumbəşəri prinsiplərdə məntiqi dəyişikliklərə səbəb olmaqla yeni-yeni suallar ortaya qoyaraq iqtisadi təfəkkür haqqında yenidən fikirləşməyi tələb edir. Bu isə özlüyündə dünya iqtisadçılarının iqtisadi fikir və konsepsiyalarını tarixən izləməyi, tədqiq etməyi qaçılmaz edir.

Qloballaşan dünya bütün elmlərin o cümlədən də iqtisad elmində nəzəriyyələrin təşəkkülündə ümumvəhdət kontekstindən metodoloji yanaşmanı tələb edir. Başqa sözlə, hesab edirik ki, bu cür metodoloji yanaşma olmadan hər hansı bir elm təsvirçi elmdən

başqa heç bir məzmun daşımır. İqtisad elmi yarandığı andan heç də həmişə bu vəhdətliyi elmi şəkildə ifadə edə bilməmişdir. O, XVII əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başladığı bir zamandan müəyyən nəzəriyyələr əsasında uzun müddət öz predmetinin axtarışında olmuşdur. İqtisadi hadisə və proseslərə, cəmiyyətdə gedən sosial-iqtisadi dəyişikliklər kontekstindən deyil, dövrün qabartdığı, ortaya atdığı adi görsənə bilən və adi təfəkkür tərzinə sığa bilən, buna baxmayaraq olduqca mürəkkəb və düşündükcə düşündürə bilən fikirlər ortaya atılmışdır. Məsələn, iqtisad elminin ilk elmi məktəbi olan (merkantilistlər) elmin çıxış nöqtəsini qızıl və gümüş alverində, obyektini isə ticarətdə görürdülər. Onların sələfləri olan (fiziokratlar) elmin çıxış nöqtəsini xalis gəlirin tədqiqində, obyektini isə torpaqda görürdülər. Az sonra ortaya çıxan klassik siyasi iqtisad məktəbi bu boşluqları dolduraraq elmin çıxış problemini və ya predmetini əmək və dəyərin yaranmasında, obyektini isə ictimai istehsalın bütün sahələrində duyurdular. Bu dövrlərdə belə nəzəriyyələrin təşəkkülü prosesində ümumvəhdət metodologiyasının yeri sanki hiss olunmurdu. Lakin ümumvəhdət metodologiyasının tətbiqi üçün zəmin hazırlanırdı. Bu zəmindən ətraflı bəhrələnən marksistlər ilk dəfə olaraq iqtisad elminin təşəkkülündə ümumvəhdət metodologiyasının tətbiqini əsas görürdülər və bunun əsasında iqtisadi hadisə və proseslərin cəmiyyətdə bir bazis təşkil etməsini vurğulayaraq, bu bazisin özünün formalaşmasında üst qurum elementlərinin də zəruri hal olduqlarını təsdiqlədilər. Bir sözlə elmin predmetinə ictimai kontekstdən münasibətlər sözünü gətirdilər. Marksistlər öz əsərlərində bütövlükdə cəmiyyətin inkişafı prosesində cəmiyyətdə maddiliklə (burada bazislə) məhdudlaşdığını qeyd etmir, məhz şüurla bağlı (burada üstqurum elementləri) zəruri vəhdətliklərini ifadə edirdi. Lakin fikrimcə onlar bu ümumvəhdətlik metodologiyalarına axıra qədər sadıq qala bilmədilər. Beləliklə maddiliyi qabartmaqla sanki bu ümumvəhdətlik metodologiyasını tədricən unutmalı oldular. Bu hal sonrakı iqtisadi məktəblərdə də, hətta müasir hallarda da özünü büruzə verir, dünya əhalisi sürətlə artır, xəstəliklər, müxtəlif cür epidemiyalı qriplər baş alıb getməkdədir. Enerji çatışmamazlığı, xammal çatışmamazlığı, silahlanma var. Ərzaq təhlükəsizliyi günü-gündən kəskin problem kimi qarşıda durur. Dünya okeanlarından istifadə aşağı səviyyədədir. Kosmosdan sülh məqsədi üçün istifadə olunması üçün görülən işlər tələblərə cavab vermir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin geriliklərinin aradan qaldırılması üçün fundamental tədbirlər görülmür. Belə halda araşdırmalar göstərir ki, bu gün dünya iqtisadiyyatı özünün ən çətin və ziddiyyətli məqamlarından birini yaşayır. Belə ki, onu təcəssüm etdirən real nəzəriyyələr, qanunlar yox səviyyəsindədir. Qloballaşma dünya iqtisadiyyatında sürətlə qütbləşmə prosesini gərginləşdirərək bu dövrdə qarşıya çıxan problemlərin həlli üçün ölkədə iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasını tələb edir. Hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması ölkə iqtisadiyyatının səmərəli strukturunun formalaşdırılması, ehtiyatlardan dolğun istifadə olunması və mövcud olan sosial-iqtisadi problemlərin həll olunması ilə birbaşa əlaqədardır. Müasir dövrdə əksər ölkələrin inkişaf imkanlarının məhdudluğu və çox zaman xarici amillərdən asılılığı onların iqtisadi

təhlükəsizliyinin təmin olunmasına ciddi şəkildə təsir göstərir. Geniş mənada “bəşər cəmiyyətinin maddi həyat nemətlərinin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi, istehlakını idarə edən qanunları öyrənən” (K.Marks) iqtisad elmi öz tarixi təkamülündə “təhlil və fikir iki hissəyə ayrılaraq” (J.Şumpeter), həmişə “insan cəmiyyətinin normal həyat fəaliyyətinin öyrənilməsi” (A.Marşal) istiqamətində, “nə, necə, kim üçün istehsal etməli” prinsipləri təməlinə, daha səmərəli son iqtisadi-sosial nəticələrə nail olmağa doğru irəliləmiş, habelə “tələbatların sonsuzluğu və resursların məhdudluğu şəraitində insanların qarşılıqlı qoyduqları iqtisadi məqsədlərə çatmaq səylərini” (L.Robbinson) araşdırmışdır.

Bəşəriyyətin keçdiyi mürəkkəb və ziddiyyətli yüksəliş yolunun, müxtəlif ictimai-iqtisadi quruluşların, fərqli təsərrüfat sistemlərinin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarının, onların özünəməxsus cəhətlərinin tənqidi surətdə təhlil olunub öyrənilməsində, ən başlıcası isə bu zəngin təcrübədən yaradıcılıqla faydalanmaqda, ictimai elmlərin tərkib hissəsi sayılan iqtisadi nəzəriyyənin müstəsna əhəmiyyəti vardır.

İnsanlar yaşadıkları cəmiyyəti, onun enişli-yoxuşlu inkişaf mərhələlərini və hazırda gəlib çatdığı sosial-iqtisadi səviyyənin konkret göstəricilərini, eyni zamanda gələcək yüksəliş istiqamətlərini elmi biliklər əsasında öyrənib müəyyənləşdirməlidirlər. Qeyd etməliyik ki, bütün bu mürəkkəb prosesi dərinlən başa düşmək yolunda lazımi addımlar atmaq, keçmiş iqtisadi nəzəriyyələri daim öyrənmək və bunlardan müasir dövrümüzdə də bəhrələnmək lazımdır.

Qeyd etməliyik ki, hazırkı dövrdə respublikamızda bu qəbildən nəşrlər yox dərəcəsidir. Ona görə biz müəlliflər qərara aldığımız ki, qədim dövrdən başlayaraq indiyə qədər dünya iqtisadçılarının haqqında yığcam, öz qurduğumuz sxem modeli əsasında oxucularımıza yeni bir kitab təqdim edək. “Görkəmli dünya iqtisadçıları” adlanan bu kitab öz strukturuna görə və məzmun əhatəsinə görə yenidir və indiyə qədər belə bir səpkidə kitab yazılmamışdır. Kitab 3 hissədən ibarət olacaqdır. Onun I hissəsində qədim dövrdən başlayaraq XIX əsrin ortalarına qədər dünyanın tanınmış iqtisadçılarının qısa tərcümeyi halları, iqtisad elmində xidmətləri, yazdıqları elmi əsərlər, əsas ideyaları və hansı məktəbin nümayəndələri olduqları çox yığcam şəkildə ümumiləşdirilmiş və ilk dəfə olaraq oxuculara təqdim olunur. Şübhəsiz ki, bu kitab da nöqsanlardan xali deyildir. Ona aid olunan nöqsan və iradları obyektiv qəbul edəcəyik və gələcək nəşrlərimizdə düzəliş verəcəyik. Qeyd etməliyik ki, bu görkəmli iqtisadçıların hər biri haqqında irihəcmli əsərlər yazmaq olar. Lakin biz bunları nəzərə alaraq məsələnin daha konkret şəkildə şərh etməyi və məlumat xarakterli olmasını daha vacib hesab etdik. Belə ki, adları çəkilən bu iqtisadçılar haqqında özləri müstəqil surətdə material tapıb oxuya bilirlər. Bir sözlə qarşımıza heç də məqsəd qoymamışıq ki, bu iqtisadçıların bütün fəaliyyətini geniş şəkildə açıq göstərək. Eləcə də bu bizim imkanımız xaricindədir.

Azərbaycanın görkəmli iqtisadçıları vaxtaşırı iqtisadi fikir, iqtisadi təlimlər tarixi ilə bağlı tədqiqatlar bu və ya digər dərəcədə aparmışlarsa da onlar heç də bütövlükdə

dünya iqtisadçıları haqqında bu qəbildən olan kitab nəşr etdirməmişlər. Keçən əsrin 50ci illərindən başlayaraq Azərbaycanın görkəmli iqtisadçılarından Ə.S.Fərəcov, B.Y.Axundov, M.Mustafayev, Y.Məmmədov, T.S.Vəliyev, Ə.Əlizadə, Q.Heydərov, Q.Əbdülsəlimzadə, A.Həsənov, B.Bəydəmirova, Ə.Kərimov, Ə.Qəribov, X.Ş.Kərimov. Q.Əlləzov və başqaları bu mövzu ətrafında geniş tədqiqat işləri aparmışdılar. Müasir dövrdə iqtisadçılarımızın və iqtisadi fikir haqqında akademik Z.Səmədzadənin son dövrlərdəki xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun rəhbərliyi ilə hazırlanmış “İqtisadi tərəqqiyə həsr edilən ömürlər” və “Azərbaycanın iqtisadi ensiklopediyası” haqqında kitabında müfəssəl məlumat vermişdilər.

Professor İ.H.Aliyev

1.Mütəfəkkirlərdən:

Həzrəti İmam Əli İbn Əbu Talib

Həzrəti İmam Əli İbn Əbu Talibin həyatı və fəaliyyəti

Əli ibn Əbu Talib Abd-əl-Mütəllib ibn Həşim ibn-Abd-əl-Manaf “Rəşidi xəlifələrin dördüncüsü və axıncısı Məhəmməd peyğəmbərin əmisi oğlu, kürəkəni, qızı Fatimənin ömür-gün yoldaşı və səhabəsi 600-661-ci illərdə yaşamış, 656-661-ci illərdə dördüncü xəlifə olmuş, şiələrin birinci İmamıdır [2, s. 54].

Hədislərin birində deyilir ki, xəlifə Ömər dünyasını dəyişərkən özündən sonra xəlifənin seçilməsi üçün 6 nəfərdən ibarət Şura seçilmişdi. Ömərdən həmin şəxslərin qüsurları barədə soruşularkən, Abdürrəhman ibn Aufada “Həddən artıq həsədin olduğunu”, Saada ibn Vakasın “Çox zəif olduğunu”, Təlhənin “İnsanların hörməti və tərifinə layiq olduğunu”, Zübeyrin “Bir gün insan, digər gün şeytan olduğunu”, Osman ibn Əffanın hakimiyyətə gəlməsindən əndişələndiyini ifadə etmişdi. Əlinin hakimiyyətə gələcəyi halda “İnsanları doğru yola yönəldəcəyini” demişdir. Bu gün bir çoxları Əli haqqında çox yüksək fikirdə olan Ömərən nədən Osmanın hakimiyyətə gəlməsinə göstəriş verdiyi barədə çox düşünlər.

Həzrəti Əli 25 il səbir etdikdən sonra İslam dövlətinin rəhbəri olmuşdur [4, s. 108]. Osmanın yığılmasında başlıca rol oynamış Misir nümayəndələri əvvəlcə onun tərəfini saxlayırdılar. Bir neçə gün böyük tərəddüddən sonra iki müqəddəs şəhər-Məkkə və Mədinə onlarla birlikdə isə İraq Əlinin tərəfdarlarına qoşuldular. Lakin həlak olmuş Osmanın əmisi oğlu, Suriya hakimi Müaviyə, Məhəmmədin səhabələri, Peyğəmbərin ailəsi, Əlidən incik olan nüfuzlu Aişə Əlinin namizədliyinə tərəfdar çıxmaqdan boyun qaçıırırdılar. Mübarizə və qarşıdurmalar müsəlmanlar arasında ilk ciddi parçalanmaya səbəb oldu. Qarşıdurmalar getdikcə şiddətlənməyə başladı. 656-cı ildə Bəsrə yaxınlığındakı “dəvə vuruşması” adlanan vuruşmada Əli ona müxalif olan əshabələri Təlhənin və əz-Zübeyrin sayca az və təşkil olunmamış qoşununu məğlub etdi. Lakin hərbi və iqtisadi qüdrəti Əlinin Ərəbistandakı qüvvələrindən və vəsaitindən xeyli üstün olan zəngin Suriyanın hökmdarı Müaviyə məğlub edilməmişdi. Belə

olduqda Əli öz iqamətgahını İraqa, Kufəyə köçürdü. 657-ci ildə Suriyada Fərat çayının sağ sahilində Suffeyn yaxınlığında Əlinin qoşunları ilə Müaviyənin qoşunları arasında şiddətli döyüş oldu. Rəvayətə görə Əlinin əleyhdarları vuruşmanın gərgin yerində “Qurani-Kərimi” havaya qaldıraraq məsələnin dincliklə həll olunmasını istədiklərini bildirmişlər. Əli bununla razılıq məhkəməsinin qurulmasına razılıq vermiş və nəticədə Müaviyənin məğlub edilməsi mümkün olmur. Çünki Əli qoşunlarının xeyli hissəsi təxmini olaraq 4 mindən 12 minə kimi döyüşçü xəlifəlik məsələsinin münsiflər məhkəməsinin ixtiyarına verilməsinin islam ruhu ilə bir araya sığmadığını düşünüb Əlinin cəbhəsindən ayrılmışdılar. Beləliklə müsəlmanlar arasında növbəti parçalanma baş vermiş, xaricilər cərəyanının təməli qoyulmuşdu. Xaricilər həm Müaviyəyə, həm də Əliyə qarşı vuruşurdular. Bu isə öz növbəsində Əməvilərin Ərəbistan və İraqa hücumlarının gətdikcə davamlı xarakter almasına şərait yaradırdı. 661-ci ildə Müaviyəyə qarşı mübarizənin uğurla sona çatdırmaq imkanını itirən Əli Kufə məscidinə daxil olarkən bir xaricinin həmləsi ilə yaralandı və dünyasını dəyişdi [2, s. 54-55; 9, s. 29-30; 7, s. 57-58].

Əli Əbu İbn Talibin müsəlman dünyasında nüfuzu barəsində Qərb ədəbiyyatlarında yazılırdı ki, şiə təriqəti müsəlmanları Əlini müqəddəs hesab edirdilərsə, sufilər ona məhəbbət bəsləyirdilərsə, bir zamanlar bəzi bidətçilər (ƏliAllahilər) ona hətta fəvqəlaləhi bir yaranış kimi pərəstiş edirdilərsə buna təəccüblənmək lazım deyil [6, s. 55].

İmam Əli ibn Əbu Talibin iqtisadi düşüncələri

İslami dəyərlər Azərbaycan mədəniyyətinin əhəmiyyətli komponentlərindən biri kimi, xalqımızın özünəməxsus dünyagörüşü və mentalitetinin erkən orta əsrlərdən etibarən formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Bu baxımdan İslam dinində çox böyük nüfuz sahiblərinin iqtisadiyyat və maliyyə sahəsindəki fikir və mülahizələrinin müasir mərhələdə də nəzərdən keçirilməsi öz aktuallığını qoruyur. Çünki Qərb yaşam və düşüncə tərz, hər nə qədər özünün texnokratik üstünlükləri ilə cazibədar görünsə də dövrünün gündəlik tələb və qayğıları məşğul olan insan toplumunun, zaman-zaman dayanıb, bir də öz keçmişinə baxmağa, haradan gəlib haraya getməsi barədə düşünməsinə ehtiyacı vardır. Analitiklər haqlı olaraq hesab edirlər ki, XXI əsr İslamı insan mədəniyyətinin və o, cümlədən maddi mədəniyyətin, təsərrüfatçılığın, islam maliyyəsinin və eyni zamanda sivilisasiyanın istiqamətlərindən biri kimi, siyasi praktika, maddi və mənəvi məsələlərlə əlaqədar dünyagörüş sistemi kimi qarşılayır [8, s. 350].

Müasir mərhələdə nə qədər Avropa məkanına inteqrasiya olsaq da, bizə məxsus bir gerçəklik var və bu da odur ki, ən azı öz tarixi köklərimizlə aid olduğumuz müsəlman şərqinin perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunması retrospektiv təhlil və müşahidələr aparılmadan mümkün deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr Müsəlman Şərqində iqtisadi fikir və mühakimələr "Qurani-Kərimə" və Həzrəti Məhəmməd (S.Ə.S.) sünnəsindən irəli gələn prinsiplərə və islam elmi dünyagörüşünə əsaslanır. Məhəmməd Peyğəmbərdən sonra islam düşüncə tərzinin formalaşmasında Həzrəti Əlinin xidmətləri xüsusi olaraq qeyd edilə bilər. Həzrət İmam Əli İbn Əbu Talibin fikirlərinin, o cümlədən islam iqtisadiyyatı və maliyyəsi sahəsində öyrənilməsi üçün 1989-cu ildə "Sabah" nəşriyyatı tərəfindən Azərbaycan dilində nəşr edilən, "Nəhcül Bəlağə" əsərindən mənbə kimi istifadə edilmişdir. "Nəhcül Bəlağə" Seyyid Şərif Rəznin ən məşhur əsəri olub, burada Həzrəti Əlinin 241 xütbəsi, 79 məktubu, 480 qısa kəlamları, əmrləri cəm edilmişdir [5, s. 5-6]. Şərif Rəzi adı ilə tanınan Əbülhəsən Mühəmməd bin Əbu Əhmədil-Hüseyn Əli ibni Əbu Talibin nəslindəndir. O, 969-cu ildə anadan olmuş, 1015-ci ildə Bağdadda vəfat etmişdir [1, s. 7]. "Nəhcül Bəlağəyə" çox ətraflı şərhlərin yazılması islam aləmində bir ənənəyə çevrilmişdir. Seyyid Rəzi "Nəhcül Bəlağəni" iki qismə və üç bölümə ayırmış, ilk bölümə əsasən xütbələrini, ikinci qismin birinci bölümünə məktublarını, ikinci bölümünə isə hikmətli sözləri daxil etmişdir. Azərbaycan dilinə tərcümədə də əsər üç qismə ayrılmış, birinci qismdə islam iqtisadi dəyərlərinin tərənnümü də daxil olmaqla Həzrəti Əlinin xütbə və xitabətləri, ikinci qismdə məktubları, üçüncü qismdə isə hikmət və nəsihətləri verilmişdir. İmam Əlinin xütbə və kitabələri, məktubları, hikmətli söz və nəsihətləri araşdırılarkən vergi qaydalarını da əhatə edən bir çox iqtisadi məsələlərlə əlaqədar İslam iqtisadi düşüncəsinə məxsus dəyərləndirmələr diqqəti cəlb edir [1, s. 14-15].

Həzrəti Əlinin fikirlərinin dövlət idarəçiliyi, siyasi, iqtisadi, sosial problemlərin həllindəki rolu

Həzrəti Əli dövründə iqtisadi münasibətlər, dövlət idarəçiliyi, siyasi, iqtisadi, sosial problemlərin həlli barəsində danışarkən öncə torpaq mülkiyyəti və kateqoriyaları ilə əlaqədar mövcud münasibətlərə diqqətin yönəldilməsi yerinə düşərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Rəşidi xəlifələrin (*ərəbcə əl-xulfa ər-rəşidun 632-661-ci illər*) Əbu Bəkr, Ömər ibn Əl-Xəttab, Osman ibn Əffan və o, cümlədən Həzrəti Əli İbn Əbu Talibin dövründə torpaq dörd kateqoriyaya bölünmüşdü.

Birinci kateqoriyaya müsəlmanların əkin üçün yararlı hala saldıqları torpaqlar (*xərac vergisi alınmayan üşr torpaqları*) aid idi.

İkinci kateqoriyaya daxil olan torpaqlar sahiblərinin islam dinini qəbul etdiyi torpaqlar idi və bu torpaqlar üşr torpaqlarına bərabər hesab olunurdu, həmin torpaqlardan xərac vergisi alınmırdı.

Üçüncü kateqoriyaya daxil edilən torpaqlar döyüşlərdə kafirlərdən azad edilmiş torpaqlar idi. Həmin torpaqların bölüşdürülməsi, yoxsa vəqfin hesabına verilməsi həll olunmalı idi.

Dördüncü kateqoriyaya xərac vergisinin alındığı torpaqlar aid edilirdi. Bu torpaqlar döyüşlər zamanı sahiblərinin atıb getdikləri torpaqlar sayılırdı və iki növə bölünürdü.

Birinci növə daxil edilən torpaqlar vəqfin hesabına keçən torpaqlar və buna görə də xəracdan azad edilən torpaqlar, ikinci növ torpaqlara isə sahibinin bu torpaqları yenidən xərac verərək, müqavilə əsasında istifadə etdiyi torpaqlar daxildir [3, 167]. Rəşidi xəlifələrin dövründə əsas vergi formaları kimi xüms (*mülkiyyətdən və ya əmlakdan alınan vergi*), zəkat (*dənli bitki, giləmeyvə, ev heyvanları, daş-qaşdan alınan vergilər*), zəkat əl fitrə və sədəqə (*orucluq ayının qurtarması ilə paylanılır*), üşr vergiləri yoxsulların nəfinə varlılardan alınan vergilər idi [3, s. 173, s. 179, s. 183]

Daha sonra diqqətin Həzrəti Əli hakimiyyətinin xəlqiliyi, demokratikliyi məzmununa və insan hüquqlarına hörmətlə yanaşılmasına yönəldilməsi yerinə düşərdi. İstənilən hakimiyyətin möhkəmliyinin əsasında cəmiyyət üzvlərinin əksəriyyətinin hakimiyyətdən razılığı və məmnunluğu dayanır. Bunun təmin edilməsi isə əzab-əziyyət çəkən, yoxsul insan kütləsinin qayğı görməsi, özündə sosial inkişaf məqamlarını daşıyan siyasi idarəçiliyin olması vacib hesab olunur. Bu fikirləri Həzrəti Əlinin, vergisini yığmaq, düşmənləriylə döyüşmək, xalqını nizama salmaq, şəhərlərini abadlaşdırmaq üçün Harisül-Əştər oğlu Maliki Misirə vali təyin etdiyi zaman ona verdiyi əmrnamədəki tapşırıqlarda təsdiqləyir.

Əmrnamədə deyilirdi ki, bunu bil ki, ey Malik, səni elə bir yerə göndərirəm ki, səndən əvvəl oraya ədalətlə hökm edən, zülmə hökm sürən bir çox dövlətlər gəlib-getmişdir. Sən, özündən əvvəlki buyruq sahiblərinin etdiklərini necə görüb seyr edirsənsə, xalq da sənin tutduğun işləri sənə kimi görüb seyr edəcək. Sən onlar

haqqında nələr deyirsənsə, xalq da sənə barəndə o cür sözlər söyləyəcək. Allah öz bəndələrinin dillərinə nə ilham verib onları danışdırsa, təmiz adamlar o sözlərlə gerçəyi anlarlar, o cür hökm edirlər [1, s. 330].

Təmiz işlər gör, ən çox sevdiyin azuqə sənə üçün bu olsun. Nəfsinə hakim ol, sənə halal olmayan şeyləri etmə, nəfsini bunlara meyl etdirmə. Nəfsini pislikdən çəkəndirmək odur ki, sevdiyin, yaxud nifrət etdiyin şeylərdə ona hakim olasan, onunla insafli rəftar edəsən. Xalqla mərhəmətlə rəftar etməyi özünə adət elə. Onları sevməyi, onlara lütf etməyi xasiyyətə çevir. Onlar üçün yeməklərini, içməklərini qənimət bilən yırtıcı heyvan olma. Çünki xalq iki qisimdir: Bir qismi sənə din qardaşın, o biri qismi yaradılış yoldaşındır. Onların ayağı sürüşə bilər, xəta edirlər; bilərəkdən, ya da səhvən əllərindən bəzi şeylər çıxar bilər. Öz əməllərini bağışlamasını necə arzu edib istəyirsənsə, sən də onları bağışla. Xətalarından keç.

Xalqın qüsurlarını bağışladıqda peşman olma, onlara cəza verdikdə də sevinmə. Sənə yoldan çıxara bilər qəzəbə qapılıb, cəza verməyə tələsmə. Mən onlara buyruq verənəm, gərək əmrinə qulaq assınlar, deməyə başlama. Çünki bu, könülə məğrurluq verir, dini zəiflədə, neməti pozub gedər. Baş qaldıran, itaətsizlik edən nəfsini yatır, lovğalanma, başından çıxmış ağlını yerinə gətir [1, s. 330-331].

Göründüyü kimi İslam iqtisadi düşüncə tərzində sosial ədalətin təmin olunması, iqtisadi bərabərsizliyin və sosial ədavətin neqativ təsirlərinin aradan qaldırılması prinsipləri ilk növbədə özünəməxsus daxili nəzarət mexanizmlərinə, özünü Yaradan qarşısında öhdəlik sahibi kimi dərk etmə, iman və inam, əqidə, insaf, mərhəmət hisslərinə əsaslanır. Bu prinsiplər Həzrət Əlinin islami iqtisadi fikir və mühakimələrinin məğzini təşkil edir. Deyilən fikri “Əmrnamədə” səslənən digər mühakimələr də təsdiqləyir.

Daha sonra Həzrət Əli “Əmrnamədə” buyururdu ki, insafli ol, insanlarla, əhli-əyalınla, adamlarından buyruğuna qulaq asanlarla da insafli rəftar et. Belə etməsən, bil ki, zülmkar olarsan. Cənab Əli Əmirəlmöminin insanlara, xüsusən də məzlumlara edilən heç bir zülmün cəzasız qalmayacağını vəd edirdi [1, s. 330]. Daha sonra Həzrət Əli “Əmrnamədə” buyururdu ki, xalqın valiyə ən ağır yük olan qismi-bəla zamanı ona ən az kömək edən, ədalətdən xoşlanmayan, istəklərində inadkarlıq göstərən, onlara ehsan edərkən ən az şükr edən, ehsan etməyəndə isə üzrü çətin qəbul edən, zamanəsinin çətinliklərinə dözməyən, qabağa çıxanlardır. Dinin dirəyi olan müsəlmanların birliyinə səbəb olanlar, düşməyə qarşı duranlarsa xalq kütlələridir. Onları sevməli, onlara meyl etməlisən.

Eyni zamanda Həzrət Əli yanaşmasında insan məhrəmiyyətlərinə hörmət, insanın iç dünyası və daxili aləminə hörmət hissi müasir dünyada belə insan hüquqlarının qorunması prinsiplərini müəyyənləşdirərkən etalon rolunu oynaya bilər.

“Əmrnamədə” yazılırdı ki, insanların eyiblərini görüb izləyən, onları açıb söyləyənlər sənə uzaq adamlar olsun. Onları özünə yaxınlaşdırma. Çünki insanlarda eyib ola bilər, vali isə bunları gizlətməyə ən çox haqqı olan adamdır. Onların sən

bilmədiyini eyiblərini açmağa, öyrənməyə çalışma. Sən bildiklərini isə yaxşılığa, təmizliyə yozmağa çalış. Bacardıqca eyibləri gizlət. Buyruğuna qulaq asanların eyiblərini gizləsən, bu xasiyyəti daşısan, Allah da sənin eyiblərini gizləyər, bağışlayar. Xalqa qarşı duyduğun kindən əl çək, hər günaha cəza verməyə çalışma. Sənə görə doğru olmayan şeylərdə özünü bilməzliyə vur. Xalqın pisliyini söyləyənlərin sözlərini o saat doğru qəbul etmə, çünki xalqın pisliyindən danışan çuğul öyüdçüyə bənzəsə də, qərəz sahibidir [1, s. 330-331]. Bu fikirlərdə də hökm verən və idarə etməli olan şəxslərdə iman və inam, əqidə, insaf, mərhəmət hissələrinə əsaslan daxili imperativ, özünü etik-mənəvi formada büruzə verən psixoloji faktora xüsusi diqqət yetirilir. Bənzər fikirlər demək olar ki, bütün məktubun əsas məzmununu təşkil edir. Bütün bu fikir və mülahizələr həm də müasir zamanda islam iqtisadi etikasının mühüm komponentlərindən biri kimi çıxış edir.

Sonra “Əmrnamədə” Həzrəti Əli buyururdu ki, bil ki, valinin xalqa lütf və ehsan etməsindən, işlərini nizama salmasından, əvvəldən ürəklərində oyanmış bir nifrət varsa, yox olar, yerini inam və sevgi duyğusu tutar. Onlarla elə rəftar et ki, xalq sənin haqqında gözəl bir fikrə sahib olsun. Doğrudan da yaxşı və gözəl fikir sənin ağır yükünü zəiflədər, o yükü sənin çiyindən götürər. Bunu da bil ki, sənin haqqında yaxşı fikirdə olan, sənin idarəndən məmnun olandır. Pis fikirdə olan isə: idarə etmədiyindən razı olmayan adamdır. Bu ümmətin qabaqcıl adamlarının, böyüklərinin tutduğu yolu, xalqın alışdığı, bir-biriylə yola getdiyi, işlərini sahmana saldığı şeyləri əskiltmə. Köhnə yolu-rizi salanlar əcrə, savaba nail olmuşlarsa, bunu buraxıb xalqa zərər verən yeni adətlər, yeni yollar salmağa çalışma. Onları məhrum etdiyin şeylərin vəbalı sənin üstünə düşür. İdarənin altındakı şəhərlərin nizama düşməsi, xalqın dincliyə çatması üçün daim alimlərlə görüş, bu barədə ağıllı adamlarla məsləhətləş [1, s. 333].

“Əmrnamənin” digər yerində yazılırdı ki, vəzirlərinin ən pisi, səndən əvvəl adamlara vəzirlik edənlər, günahda onlara ortaqlarıdır. Bunların yerinə elə xeyirli adamlar tapa bilərsən ki, rəyləri onlar qədər ötkün olsun, ancaq zalıma zülmündə, günahkara günahında ortaqlıq olmasın. Bunların yükü sənin üçün daha yüngül, yardımları daha gözəl, sənə bəslədikləri sevgi daha səmimi, səndən başqalarına ülfətləri daha azdır. Tək olanda bunlarla otur-dur, məclislərinə də onları gətir [1, s. 332].

Həzrət Əli fikrini davam etdirərək bildirirdi ki, bütün bunlardan sonra deyirəm: Buyruğunun altında olanların gözündən uzun müddət kənarda olma, çünki valilərin xalqa görünməməkləri bir növ sıxıntıdır, xalqı darıxdırar, valilərin idarə işini pis bildiklərinə dəlalət edir. Camaata görünməmək, onların bir çox şeyləri öyrənmələrinə də mane olar. Onların gözündə böyük şeylər kiçik görünər, kiçik şeylər isə böyüyər. Gözəl və yaxşı şeylər çirkin görünər, çirkin isə gözəlliyə bürünər. Haqla batıl bir-birinə qarışar. Vali də bir insandır, ancaq xalqla görüşməyincə onun vəziyyətini öyrənmə bilməz. Ondan gizli qalan şeyləri görə bilməz. Həqiqətin açıq-aydın əlamətləri yoxdur ki, bunlarla doğru yalandan ayrılınsın. Sən ancaq iki adamdan birisən. Biri haqqı yerinə

yetirər, hər kəsə haqqını verər; lazım olan haqqı verdikdən, yaxşı iş gördükdən sonra niyə gizlənməlisən? O biri isə verməməyi, haqqı yerinə yetirməməyi adət etmişdir. Xalq səndən ümid kəsdikdən sonra o saat səndən əl çəkər. Onda niyə onlardan gizlənəsən? Halbuki, xalqın səni əziyyətə salmayan şikayətlərinin əksəriyyəti ya bir zülmə uğradığından, yaxud da insan və ədalət istəyindəndir [1, s. 341].

“Əmrnamənin” ən diqqətəlayiq hissələrindən biri kimi, məmur özbaşınalıqlarının aradan qaldırılması, vəzifə və səlahiyyətlərdən şəxsi mənafe üçün istifadə edilməsi hallarının qarşısının alınması ilə əlaqədar səslənən fikirlərdir. Məsələn məktubda yazılırdı ki, valinin bəzi adamları da ola bilər ki, onlar öz bildikləri kimi hərəkət edirlər, zülm edirlər, insafları azdır, xalqla rəftarda ədaləti gözləməzlər. Bütün bunların səbəblərini kəsib aradan qaldırmaqla onların şərindən insanları qurtar. Yaxın adamlarına, yanında qulluq edənlərə torpaq vermə ki, bəzi yerləri, bəzi torpaqları əldə etmək tamahına düşməsinlər. Əks halda, o yerdəki kəndə zərər dəyər. Bir bulaqdan su götürənlərə bu işin ziyanı toxunar. Əraziyə sahib çıxanlar o sudan istifadə etmək, o yerdən fayda götürmək istəyənlərə zülm edirlər. Bunun faydası başqasına düşər, vəbalı isə valinin boynuna yüklənər. O yerlərdən, verdiyin adamlar xeyir götürər, eybi isə dünya da axirətdə də sənə düşər. Hər kəsə haqqını ver, bu işdə səbirli ol, qohumların və yaxın adamların olsa belə, haqqın əleyhinə getmə. İşin sonunu düşün, sənə ağır gəlsə də xeyirli olduğunu bilirsənsə, etməkdən çəkinmə, haqqı yerinə yetir. Haqq bir işdə zülm olduğunu güman edib, sənə təəssüflənərsə, həmin işin əslini başa salıb, üzrlər gətirməklə gümanlarını dəyişdir. Bununla sən ədalətli iş görmüş, buyruğun altındakılarla rəhmli davranmış olarsan. Üzr gətirməklə sən haqqa riayət edər, muradına çatarsan. Xalq da həqiqəti anlar, işin əslini bilər [1, s. 341-342].

Bütün bu fikirlərdən görünür ki, idarəetmədə və o, cümlədən sosial iqtisadi məsələlərin həllində düşünülmüş siyasətin həyata keçirilməsi üçün bir tərəfdən elm və ürfan sahibləri ilə fikir mübadiləsinin vacibliyi əsaslandırılmaqla, digər tərəfdən iqtisadi münasibətlərdə daxil olmaqla cəmiyyətdəki münasibətlərin tənzimlənməsində etik-mənəvi və psixoloji faktorlara xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu isə o, deməkdir ki, klassik islam dövründə təsərrüfat məsələləri də daxil olmaqla idarəetmə sistemində özünə məxsus demokratik dəyərlər hakim idi.

Daha sonra Həzrəti Əlinin şəxsiyyətin davranış, etik və diplomatik yanaşma üslubu ilə əlaqədar fikirləri də diqqəti cəlb edir. Həzrət Əli “Əmrnamədə” buyururdu ki, xəsis adamla məşvərət etmə, səni üstünlükdən məhrum edər, ehsandan çəkindirər, sənə yoxsulluğu göstərər, səni yoxsulluğa sürüklər. Qorxaqla danışma, işlərində zəifliyə salar, edəcəyin şeydən səni çəkindirər. Hər is adamla da danışma, zümlə mal-dövlət yığmağı sənə gözəl bir şey kimi qələmə verər. Xəsislik, qorxaqlıq, hər islik ayrı-ayrı xasiyyətlər olsa da, bunların hamısı birləşəndə insanın daxili aləmində, inam və əqidəsində pis güman yaradır. Acı da olsa, sənə gerçəyi söyləyən, adamları seç. Onların sözləri səni həqiqətə aparar, haqsızlıqdan saxlar. Onların səni çox öymələrinə, görmədiyin işləri görmüş göstərərək tərifləmələrinə icazə vermə. Çünki çox tərif

insanı təkəbbürə aparar, fəzilətdən salar. Heç vaxt yaxşılıq edənlə yamanlıq edəni eyni gözdə görmə. Çünki onları eyni tutmaq, yaxşılıq edəni yaxşılıqdan əl çəkməyə vadar edər, yamanlıq edəni isə pisliyə alışdırar. Bunlara layiq olduqları rəftarı et [1, s. 332-333].

Daha sonra sülh və əmin-amanlığa böyük əhəmiyyət verən Həzrət Əli buyururdu ki, düşmənin səninlə barışmaq istəsə, rədd etmə. Orduna dinclik və istirahət verib, sən də sıxıntılardan qurtarmış olarsan. Şəhərlərin isə əmin-amanlığa qovuşar. Amma barışdıqdan sonra düşməndən ehtiyatlı ol, çünki çox vaxt düşmən yaxınlaşaraq sən qafil olmağını gözləyər. Bu halda ehtiyatla hərəkət et, bu barədə yaxşı gümana düşməyi şübhə altına al. Özünə düşmən arasında bir sülh müqaviləsi bağladıqda, yaxud ona aman paltarı geydirdikdə əhdinə vəfa et, verdiyin amana riayət et. Ona verdiyin sözə, əhdə nəfsini qalxan et. Əhdə vəfa bir əmniyyətdir, hər kəs orda salamatlıq tapar. Bir hərəmdir, hər kəs ona sığınar. Dəstə-dəstə hamı onun ətrafına qaçıb gedər. Onu pozmaq, ona xəyanət etmək, ona hiylə qatmaq olmaz. Bəhanələrlə pozula bilən əhdə girmə, möhkəmlətdikdən sonra ora-bura yozmağa başlama. Verdiyin əhdi pozmağa, haqsız olaraq ondan dönməyə çalışma. Genişlənməsin umduğun, sonunda ucalıq gözlədiyin darlığa dözməyin, günahından qorxacağın xəyanətdən xeyirlidir. Əhdini pozsan, nə dünyada fayda götürərsən, nə axirətdə [1, s. 342].

Cənab Əli hesab edirdi ki, insanların diləkləri bir-birinə zidd, rəyləri ayrı-ayrı olsa da, əhdə vəfa etmək, verilmiş sözü tutmaq, yəni bir növ diplomatik öhdəliklərin yerinə yetirilməsi insan cəmiyyətinin mövcud olmasının əsas prinsiplərindən birinin, müqavilə və öhdəliklərin təsbit olunmasına gətirib çıxarır. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətlər daxili və cəmiyyətlərarası münasibətlərdə barbarlıqdan sivilizasiyaya doğru atılan ən əhəmiyyətli addım kimi qəbul olunmalıdır.

Cəmiyyətdə münasibətlərin zor gücü ilə deyil sivil normalar əsasında tənzimlənməsinin vacibliyi ilə əlaqədar fikirlər “Əmrnamənin” sonrakı hissələrində də özünü büruzə verir. Məsələn Həzrət Əli buyururdu ki, Nahaq qan tökməkdən çəkin, çünki əzaba səbəb olmaqda, günah baxımından böyük sayılmaqda, neməti zavalı uğradıb dövləti itirməkdə ikinci bir şey yoxdur ki, nahaq qan tökməklə müqayisə edilə bilsin. Haram qan tökməklə gücünü, qüvvətini çoxaltmağa çalışma, çünki bu, gücü, qüvvəti zəiflədər, hətta tamamilə yox edər. Bilərəkdən qan tökməyin cəzası qisasdır. Yanlışlıqla qamçın, yaxud qılıncın, ya da əlin bir pisliyə səbəb olarsa, qüdrətinə və böyüklüyünə güvənib, öldürülən adamın varislərinə onun qan pulunu verməkdən boyun qaçıрма.

Özünü bəyənəməkdən, səni təkəbbürə sövq edən şeylərə uyub güvənəməkdən, tərifi meyl etməkdən çəkin. İdarən altında olanlara ehsan etdikdə də onların boynuna minnət qoymağa, ehsanı başlarına qaxmağa çalışma. Etdiyini şişirtməkdən də çəkin. Vəd verdikdə vədindən dönmə. Başa qaxmaq ehsanı yox edər. Edilən yaxşılığı çox görmək, böyük hesab etmək həqiqətin işığını söndürər. Vəddən dönmək qəzəbə, xalqın nifrətinə səbəb olar. Vaxtı çatmamış bir işi tutmağa tələsmə. Etmək imkanı olduqda isə

o işdə laqeydlik göstərmə. Doğruluğu sənə bəlli olmayan işə girişmə, amma doğruluğu açıq-aydın bəlli olan işdə də başısoyuqluq etmə. Hər işi yerində gör, hər işi yerində tut.

Hər kəslə bərabər və yoldaş olduğun şeylərdə öz payını çoxaltmağa çalışma, hər kəsin əməl etdiyi şeylərdə qəflətə düşmə, çünki sən başqalarına nümunəsen. Az müddətdən sonra işləri örtən pərdələr açılar, məzlumun haqqı səndən alınar.

Qəzəbini boğ, özünü ələ al. Əlini, dilini saxla. Bütün bu hallarda o saat cəza verməkdən çəkin, cəzanı təxirə sal [1, s. 343].

Həzrəti Əlinin cəmiyyətin sosial quruluşuna uyğun və o, cümlədən vergilər, müxtəlif sosial təbəqələrə münasibət haqqında fikirləri

Daha sonra Əli İbn Əbu Talibin Cəmiyyətin sosial quruluşuna uyğun, sosial öhdəliklərə və o, cümlədən vergilər, müxtəlif sosial təbəqələrə münasibət haqqında fikirlərə diqqətin yönəldilməsi yerinə düşərdi. Əmrnamədə deyilirdi, bil ki, xalq siniflərə ayrılmışdır. O siniflərin bir qismi başqa qisminin nizama düşməsi ilə düzələr. Əmin-amanlığa yetişər. Bir qisminin başqa qismindən asılı olmaması mümkün deyil. Bu siniflərdən biri ordudur, əsgərlərdir. Biri, ümumi və xüsusi işləri nizama salan katiblərdir. Biri, ədalətlə hökm edən qazilərdir. Biri, bəndələr arasında insaf, mərhəmətlə hökm edən, beytulmal işlərini görən adamlardır. Biri, müsəlmanların idarəsi altında yaşayıb cizyə verən kitab əhlidir. Biri, vergi verən müsəlmanlardır. Biri, alış-verişlə məşğul olanlar və sənətkarlardır. Biri də ehtiyac sahibi olan yoxsul adamlardır ki, bu siniflərin ən aşağı təbəqəsidir. Bunların hamısının özünə görə qisməti vardır [1, s. 333].

Əsgərlər, xalqın möhkəm qalalarıdır, valilərin zinət və vüqarıdır, əmin-amanlıq yollarını qoruyan onlardır. Xalqın işini sahmana salan da əsgərlərdir. Əsgərlərin də işi, onlar üçün müəyyən edilmiş vergi ilə sahmana düşər. Bu verginin sayəsində düşmənlərinə qarşı güc-qüvvət əldə edə bilərlər. Ehtiyaclarını bu vergi ilə rəf etmək olar.

Sonra bu iki sinif ancaq üçüncü siniflə-qazilər, zəkat və vergi məmurları və katiblərlə nizama düşər. Onlar xalqın işlərini sahmana salarlar. Faydalı şeyləri yığarlar. Qabağa gedənlərin də, geri qalanların da işləri onların sayəsində nizama düşər.

Bütün bu siniflərin məişəti tacirlərə və sənətkarlara bağlıdır. Onlar xalqın ehtiyac duyduğu şeyləri yığıb dükanlara, bazarlara tökərlər. Beləliklə, başqa siniflərin görə bilmədiyi işləri görərlər.

Sonra ehtiyacı olan, yoxsulluq içində yaşayan aşağı təbəqə gəlir. Bunlara qayğı göstərmək, yardım etmək lazımdır. Bu siniflərin hamısının öz qisməti, öz yeri vardır. Ehtiyacların ödənməsi, vəziyyətlərinin sahmana salınması vacibdir. Bu isə valinin vəzifəsidir. Xalqın rifahı yolunda çalışıb-əlləşərkən vali haqqa riayət etməli, bu işlər istər ona asan görünsün, istər ağır-dözməlidir.

Ordu sərkərdələrini, ən təmiz, helmdə üstün adamların arasından seç. Fikir ver ki, bunlar açıqlandığı zaman hirsini boğan, cəza verməkdə tələsməyən, üzrü qəbul edən, zəiflərə rəhm edən, qüvvətlilər qarşısında acizlik göstərməyən adamlardan olsun. Nə gücə arxalanan olsunlar, nə də zəifliyə düşən [1, s. 334].

Sonra camaatın əsil-nəcabətinə görə şərəflilərindən, təmiz mal-mülk sahiblərindən, keçmişləri şöhrətli olanlardan, döyüşlərdə igidlik göstərənlərindən, cəmərdlərindən əsgər götür. Çünki bunlarda ucalıq, böyüklük xasiyyətləri cəm olmuşdur. Bunlar yaxşılığın, insanlığın qol budaqlarıdır. Sonra atalar oğullarına necə baxar, rəhm edərsə, sən də onlara bax, qayğı göstər. Onlara etdiyən yaxşılıq və ehsan gözündə böyüməsin. Onlara verdiyin az olsa da, sənə alçaq görünməsin. Çünki bu ehsan, sənə öyüd vermələri, səni yaxşı hesab etmələri üçün bir vasitədir. Onların böyük işlərini görəcəyəm, deyə kiçik, əhəmiyyətsiz işlərini görməyə laqeydlilik etmə. Azacıq bir lütfün də bir yerdə işə yarayar, ondan faydalanarlar. Çox lütfünün də öz yeri var, ondan da bəhər qalmazlar. Sənin yanında ən etibarlı sərkərdələr əsgərlərinə ən çox yardım edən, onları paltar və ərzaqla təmin edən, yurdu qorumaq üçün döyüşə gedənlərin ailələrinə qayğı göstərənlər olmalıdır. Onlarla elə rəftar et ki, düşmənlə döyüşdə hamısının dərdi odu bir olsun. Onlara rəhm etməyin qəlblərinin sənə tərəf meyl etməsinə səbəb olar.

Valilərin gözlərinə işıq verən işlərin ən üstünü şəhərlərdə doğru-düzgün şəkildə ədaləti bərpa etmək, xalq arasında sevginin üzə çıxmasına səbəb olmaqdır. Onların sevgiləri isə ancaq könüllərinin dinclik tapması ilə mümkün ola bilər. Öyüdlərinin həqiqiliyi ondan bilinər ki, valilərinin xidmət müddətinin sona çatmasını istəməsinlər, idarəsi onlara ağır gəlməsin, tez çıxıb getməsin arzu etməsinlər. Xalqın diləklərini yerinə yetir, yaxşılarını təriflə, çəkdikləri zəhməti saya sal, çünki gözəl xasiyyətlərini nə qədər çox yada salsan, onların igidliyi o qədər artar, fərəhlənərlər. Sonra hər kəsin sınanmış, bilinmiş dərəcəsinə tanı, birinin çəkdiyi zəhməti başqasının adına çıxma, onun yerinə başqasını öymə. Hər kəsə nöqsansız olaraq, öz haqqını ver, hər kəsin haqqını bil. Birisi böyük olsa da, tutduğu kiçik bir işi böyük görmə. Kiçik bir adamın tutduğu iş böyükdürsə, o işi kiçik hesab etmə.

Xalqa hökm edə bilənləri idarən altında olan ən üstün adamlardan seç. Elə ki, işlər onları darıxdırmasın. Bir-birinə düşmən olanlar onlara üstün gəlməsin, ayaqları sürüşüb yanlış bir işə düşməsinlər. Bilməz ikən sonra bilib, anlamaz ikən sonra anlayıb haqqı yerinə yetirmədiklərinə peşman olmasınlar. Özlərini gümana salmasınlar. Şübhəli işlərdə hökm verərkən düşünsünlər-daşınsınlar. Açıq-aydın dəlillərə qulaq assınlar. Düşmənin hücumu onları sıxmasın, ürəklərini darıxdırmasın. İşləri yaxşıca açıb-töküb, anlayışda ən səbirli, haqq üzə çıxanda da ən qəti hökm verən adamlar olsunlar. Çox öyülmək onları təkəbbürə salmasın, aldanışa qapılmasınlar. Bu cür adamlar çox azdır. Sonra onların hökmlərindən də xəbərdar olmağa çox çalış. Hakimin dolanışığını artıqlamasıyla təmin et, xalqın ehtiyacını azalt. Sənə yaxın olanlara qarşı hüsurunda yüksək mövqe saxla ki, onlar kiçik görünməsinlər, xalqın dedi-qodusundan arxayın olsunlar, hiyləyə düşməsinlər. Buna

xüsusi diqqət yetir, çünki bu din pis adamların arzularının icrası üçün alət kimi istifadə olunmasın.

Sonra vergi və zəkat məmurlarına diqqət yetir. Onları sınavandan sonra təyin et. Onları şəxsi münasibətlərə və təsadüfə görə təyin etmə. Çünki bu iki şey çövr və xəyanət əllərinin bir yerə cəm olmasına səbəb olar. Bunları təmiz ailələrdən, İslama çoxdan girmiş olanlardan, təcrübə və həya sahibi olan adamlardan seç, çünki onlar əxlaqca ən üstün, namusca ən doğru, ən qərərsiz, ən tamahsız, işlərin nəticələrinə ən çox diqqət edən adamlardır. Sonra da onlara bol ruzi ver. Çünki bununla onlar nəfslərinə qalib gəlməyə qüvvə tapar, müsəlmanların mallarına tamahsılanmazlar. Eyni zamanda, əmrinə qulaq asmayıb, əmanətinə xəyanət edərlərsə, bu, sənin üçün onların əleyhinə dəlil olar. Sonra işlərini təftiş et, onlara dürüst və vəfalı nəzarətçilər göndər. Hallarını, işlərini görüb-anlayıb sənə bildirsinlər. Çünki onların xəbəri olmadan sənin onlardan xəbərdar olmağın, onların əminliklə görmələrinə, xalqla yaxşı davranmalarına səbəb olar. Onların arasında zalımlara yardım edənlər varsa, onlardan qorun. Onların biri vəzifəsinə xəyanət etsə və nəzarətçilərin verdiyi xəbər onun əleyhinə olub, Hamısının sözü üst-üstə düşsə, bu, sübut üçün sənə kifayət edir. Bundan sonra ona bədən cəzası verə bilər, əməllərinə görə onu günahlandırır, rütbəsini aşağı salar, onu xəyanət damğasıyla dağlayar, töhmət zəncirini boynuna vurarsan.

Vergi işini də araşdır, məmurlarının vəziyyətini sahmana sal, çünki vergi işinin və vergi məmurlarının nizama düşməsi, başqalarının da nizama düşməsi deməkdir. Başqaları ancaq onların nizamıyla nizama düşə bilər. Çünki insanların hamısı verginin, vergi məmurlarının əhli-əyalıdır. Ancaq vergi toplamaqdan daha çox məmləkətin dirçəlişinə diqqət yetirməlisən. Çünki məmləkət dirçəldikdə vergi yığıla bilər. Məmləkət dirçəlməyincə, abad bir hala düşməyincə vergi istəyən şəhərləri dağıdıb gedər, bəndləri həlak edir. Elə bir buyruq sahibinin işi, idarəsi çox az sürər. Vergi verənlər verginin ağırlığından, yaxud vergi verəcəkləri şeyə bir bəla gəldiyindən, ya da içməli, suvarmalı sularının kəsildiyindən, ya da bir bənd uçulub, ərəzini su basdığından, yaxud da məhsulun məhv olduğundan şikayət etsələr, vəziyyətlərini düzəldənə qədər vergiləri müəyyən dərəcədə azaltmağın lazımdır. Bu sənə çətin gəlməməlidir. Çünki bu yardımla, bu yüngülləşdirmə ilə xalq rifahə qovuşar, ölkə abad olar. Bu yolla sənin idarən gözəlləşər, bundan başqa, xalqı ədalətlə idarə etdiyin üçün onların hörmətini, sevgisini qazanmış olarsan. Rifahlarına xidmət etdiyin, ədalətlə davrandığın, onları gücləndirdiyin üçün bu gücə kifayət qədər arxalana bilərsən. Xalqa mərhəmətin, ədalətli rəftarın, mehriban davranışın da buna səbəb olar. Elə bir an gələr, elə bir vaxt çatar ki, onlara müraciət etməyin gərək olar. O zaman onlar sənin istəyini canı dildən qəbul edərlər, yerinə yetirərlər. Çünki ölkədə yaranan abadlıq və sərvət, onlara yükləyəcəyin yükü çəkməyə qüvvət verər.

Bir yerin viran olması aradakı xalqın yoxsul düşməsindən irəli gəlir. Bunun səbəbi isə aradakı valilərin özlərinə mal-dövlət yığması, valilikdən qalacaqlarından əmin olmaması, ibrət alınacaq şeylərdən az ibrət almasıdır [1, 335-337].

Sonra katiblərini də təftiş et, onların halına diqqət yetir. İşə onların ən xeyirlilərini təyin et. Düşmənlərə qarşı gördüyün tədbirləri, gizli saxladığın sirləri, özünü böyük görən, buna görə də camaatın qarşısında sənə qarşı durmağa cürət edən adamlara yox, təmiz və yaxşı xasiyyətli olanlarına yazdır. Məmurlardan gələn məktubları sənə çatdırmaqda başısoyqluq göstərməməkləri, səndən aldıkları əmri olduğu kimi bildirmələri, bir müqaviləyə girəcəyin vaxt şərtləri yumşaq, zəif tutmamaqları, lazım gələrsə, o müqaviləni pozmaqda acizlik göstərməməkləri, şərtləri də ona uyğun tərtib etmələri, işin öhdəsindən gələndə isə hədlərini bilmələri lazımdır. Öz həddini bilməyən adam, başqasının həddini heç bilməz.

Sonra onları öz rəyinə güvənərək, öz meylinə uyub haqlarında yaxşı fikirdə olduğuna görə təyin etmə. Çünki insanlar saxtakarlıq edərək, yaxşı xidmət göstərərək özlərini valiyə yaxşı göstərirlər, halbuki bu saxta hərəkətlərin arxasında nə öyüd verməyi bilirlər, nə də əmanətə sədaqət göstərməyi. Səndən əvvəlki haqq adamları seçdiyi adamlara bax, sən də onları seç. Xalqla ən gözəl rəftar edənləri, əmanətə ən çox sədaqət göstərənləri iş başına gətir.

İş başına elə adamları gətir ki, işin böyüklüyü ona çətinlik törətməsin, çoxluğu isə çaşqınlığa salmasın. Katiblərindən birində bir eyib görüb fikir verməsən, o eyib sənə də aid olar, sonra cavabını verə bilməzsən.

Bir də tacirləri və sənətkarları sənə tövsiyə edirəm, onlara qarşı xeyirli ol. Onların bir qismi yaşadıkları yerdə ticarətlə məşğul olur. Bir qismi isə bir yerdən başqa yerə gedir, mal aparıb gətirir. Bir başqa bölüyü də xalqın möhtac olduğu şeyləri öz əllərinin əməyi ilə hazırlayır. Bunlara qarşı xeyirxah ol, çünki onlar faydalı adamlardır. Uzun yollar keçib dağlar aşaraq, ölkəndəki çöllərdə, dənizlərdə, düzlərdə, dağlarda dolaşaraq lazım olan şeyləri alırlar, gətirirlər. Halbuki həmin şeylərin tapıldığı yerlərə getməyə xalqın nə imkanı var, nə də gücü. Onlar nizam-intizamı sevrələr, üsyan etməzlər. Sülhü sevrələr, narahatlıq salmazlar. Olduğun yerdə onların işlərinə diqqət yetir, uzaq, yaxın şəhərlərdə vəziyyətlərinə nəzarət et, onları zülmə uğratma. Amma bunu da bil ki, bütün bunlarla bərabər, bunların çoxunda həddən artıq hərislik, pis bir xəsislik, xudpəsəndlik, faydalı şeyləri yığıb gizlədərək azaldıqda dəyərindən artığa satmaq cəhdi, mənfəət düşkünlüyü vardır.

Əllərində olan malı istədikləri kimi, satmağa çalışırlar. Bu isə, xalqın zərərinə olduğu kimi, valilərə də buna göz yummaq eyibdir, nöqsandır. Möhtəkirliliyi qadağan et. Alış-veriş gözəl surətdə, ədalət tərzilərinə uyğun, bir nırx qoyulmaqla aparılsın, hər iki tərəf–satan da, alan da zərər etməsin. Sən möhtəkirliliyi qadağan etdikdən sonra onunla məşğul olmağa cəhd göstərən tapılsa, onu cəzalandır, ancaq cəzada da çox sərtlik göstərmə.

Aşağı təbəqəni qeydinə qal. Onlar ağız açacaqları bir yer tapmayan, yoxsul, möhtac, ehtiyacdən boğulan, dərddə düşmüş, qazancdan aciz qalmış adamlardır. Bu sinif içərisində dilənçilər olduğu kimi, bir şey umub gözləyənlər, ancaq heç kimdən heç nə istəməyənlər də var. Onların haqqını qoru. Cavabdeh olduğun beytülmaldan, hər şəhərdə

müsəlmanların əldə etdiyi qənimətdən, dövlətə aid ərazinin gəlirindən, əkinindən onlara bir pay ayır. Olduğun şəhərə yaxın yerlərdə yaşayanlarla uzaqdakılar eyni hökmə tabedir, onların hər biri istəyir ki, sən onun haqqını qoruyasan. Naz-nemət içində olmağın, mühüm işlərə başının qarışmağı onları sənin yadından çıxartmasın. Mühüm işlər görməyin, kiçik sayılan işləri bir kənara qoymağına bəhanə ola bilməz. Mühüm işlərə başının qarışmağı onları sənin yadından çıxartmasın, onlardan üz çevirmə. Onların hamıya miskin görünənlərini, insanlar tərəfindən alçaq sayılanlarını, ancaq gəlib öz vəziyyətlərini sənə bildirməyənlərini özün axtar, tap. Onları tapmaq, hallarını soruşub öyrənmək üçün, təkəbbür göstərməyən güvəndiyin adamlardan yolla ki, onların vəziyyətini sənə bildirsinlər. Sonra onların haqqında insafla elə hərəkət et, çünki bunlar xalq içində insafa başqalarından daha layiq adamlardır. Bütün bu siniflərin haqqını verməyə çalış. Bilmədən haqqına riayət etmədiklərin üçün də bağışlanmağını dilə.

Yetimlərdən, qocalardan bir yerə üz tutmayanlarına, kimsədən bir şey istəməyənlərə qayğı göstər. Bu, valilərə ağır bir yükdür, ancaq haqqın hamısı ağırdır.

Vaxtının bir hissəsini ehtiyac sahiblərinə həsr et, onların hamısını yanına çağır, onlarla görüş. Əsgərlərindən, köməkçilərindən, qarovulçularından, şəhər gözetçilərindən heç kəs onları qorxutmasın, onlara mane olmasın. Onlar da qorxmadan, çəkinmədən səninlə üz-üzə oturub danışsınlar. Onlarla görüşməkdən darıxma, çəkinmə, utanma. Ehsan etdiyin zaman minnət yükü qoyma ki, verdiyin şey alana xoş gəlsin. Vermədiyin vaxt isə xoş sözlərlə üzrlər gətir ki, heç olmasa, almayan sevensin.

Bəzi işlər də var ki, onları şəxsən özün etməlisən. Bunların biri, katiblərinin yazmaqda aciz olduqları xüsurlarda məmurlarına cavab verməyindir. Biri də, xalqın ehtiyacı hansı gün sənə ərz edilsə, həmin gün o ehtiyacı rəf etməyindir. Ola bilər ki, köməkçilərin yorular, bu işi vaxtında görməzlər. Hər günün işini o gün gör. Çünki hər gün görüləsi bir iş var. Fəqət xalqa sərf etdiyin vaxtın da hamısı, işlərdə niyyətin təmiz olduqda, xalqın salamatlığa çıxması da qulluq sayılır.

Məktubunun Həzrəti Əli bu sözlərlə tamamlayırdı. Və mən Allahın bol və saysız rəhmətinə, çox böyük qüdrətinə, hər dilənən şeyi lütf edib verməyinə sığınaraq, arzu edirəm ki, mən və sən bəndələrin ən gözəl xatirələrinə, yaxşı və yerli təriflərinə səbəb olaq, şəhərlərdə yaxşı və gözəl əsərlər qoyaq, nemətimizi tam və bütöv, lütf və ehsanımızın çox-çox artıqlaması ilə görək. [1, s. 337-344].

Nəticə

Qərb modelli demokratiya, burjua liberalizminin ehkamları əsasında formalaşmış və müasir qərbdə ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi proqramlarda əsas ağırlıq dünyəvilik və maddilik üzərində qurulmuşdur. İslamı prinsiplərdə xalqın, məzlumun qeydinə qalmaq Allah rızasının qazanılması kimi başa düşülür. Xəlfilik prinsipinin müsəlman şərqinə aid özünəməxsusluğu Əli İbn Abu Talibin də buyruqlarında özünü büruzə verir. Cənab Əli cəmiyyətin sosial iyerarxiyası, hər sosial təbəqənin vəzifə və ictimai öhdəliklərinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar fikirlərini müqəddəs “Quran-Kərim” ayələri ilə əsaslandıraraq

sosial harmoniyanın təminatına xüsusi diqqət yetirmişdir. Həzrəti Əli hakimiyyətinin xəlqiliyi, demokratik məzmunu və insan hüquqlarına hörmətlə yanaşılması demək olar ki, bütün fikirlərində diqqəti cəlb edir.

Ümumiyyətlə islam iqtisadi düşüncə tərzində sosial ədalətin təmin olunması, iqtisadi bərabərsizliyin və sosial ədavətin neqativ təsirlərinin aradan qaldırılması prinsipləri ilk növbədə özünəməxsus daxili nəzarət mexanizmlərinə, özünü Yaradan qarşısında öhdəlik sahibi kimi dərk etmə, inam, əqidə, insaf, mərhəmət hisslərinə əsaslanır. Bu prinsiplər Həzrət Əlinin fikir və mühakimələrinin məğzini təşkil edir.

Həzrəti Əli mühakimələrində vergi işinin təşkili dövlətin idarə edilməsi və cəmiyyətdəki münasibətlərin tənzimlənməsində ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri kimi qavranılmaqla yanaşı, burada vergilərin nəyin bahasına olursa olsun yığılmasının da yol verilməməzliyi xüsusi olaraq təsbit olunurdu. Eyni zamanda vergilərdən toplanılan vəsaitlər də daxil olmaqla dövlətin maddi resurslarının ilk növbədə məmurlar tərəfindən mənimsənilməsinin qarşısının alınması üçün xüsusi tapşırıqların verilməsi diqqəti cəlb edir.

Bütünlükdə vergi məsələləri də daxil olmaqla iqtisadi idarəetməyə aid bütün məsələlər, sivil normalara əsaslanır və sosial ədalətin çox böyük həssaslıqla qorunmasına xidmət edir.

Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizamülmülk

Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizamülmülkün iqtisadi düşüncələrindən

Böyük Səlcuq Dövlətinin vəziri Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk (1018-1092) ictimai-siyasi və elmi-mədəni fəaliyyəti ilə bəşər tarixində mühüm yer tutur. O, Səlcuq sultanlarından Alp Arslan (1063-1072) və Məlik şahın (1072-1092) vəziri olmuşdur. Dövlətin, məmləkətin nizamlayıcısı mənasını daşıyan Nizamülmülk adını ona Abbasilər sülaləsinin xəlifələrindən Qaim (1031-1075) vermişdir. Türkiyəli alim, Ord.Prof. Hilmi Ziya Ülkən (1901-1974) Nizamülmülkün əslən əcəm olmaqla bərabər bütün həyatında Türk dövlətinə xidmət etdiyi üçün onun türk mütəfəkkiri adlandırılmasını lazım bilmişdir. Nizamülmülk sultan Alp Arslanın dövründə ilk dəfə olaraq ərəb xilafətinin və İslam dininin mərkəzi olan Bağdad şəhərində Nizamiyyə mədrəsəsinin açdırmışdır. Bu mədrəsənin Bağdadda açılmasının son dərəcə böyük tarixi əhəmiyyəti vardı. O, bununla Ərəb xilafəti ilə əlaqə saxlamaqla bərabər həmin tipli mədrəsələrin başqa şəhərlərdə açılması üçün də icazə almışdır. Beləcə, həmin mədrəsələr Nişapur, Bəlx, Herat, Bəsrə, Mosul və başqa mədəniyyət ocaqlarında yaranmışdı. Bu mədrəsələrdə dini-şəriət qaydalarını öyrənməklə yanaşı, iqtisadiyyat, fəlsəfə, riyaziyyat, nücum, bəlağət, ümumiyyətlə, dövrün mövcud elmlərini tədris edirdilər.

İqtisadi fikir tarixi iqtisad elmləri içərisində önəmli yerlərdən birini tutmaqla yanaşı hər bir xalqın mənəvi, intellektual sərvətlərinin mühüm tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilir. İqtisadi dünyagörüş, hadisə və proseslərin dəyərləndirilməsi meyarlarındakı tarixi təcrübənin nə qədər əhəmiyyətli olması sübuta ehtiyacı olmayan gerçəklikdir. Görkəmli mütəfəkkir və tarixi şəxsiyyətlərin cəmiyyətin iqtisadi problemləri haqqındakı fikirləri tarixi gerçəkliklərin öyrənilməsində nəinki önəmli mənbədir, bu təcrübələr eyni zamanda gələcəkdə yarana biləcək problemlərin həll edilməsində nəzəri cəhətdən müəyyən tövsiyələr vermək gücünə sahibdir. İnsan cəmiyyətlərinin müxtəlif inkişaf mərhələləri üçün xarakterik olan problemlər qismində cəmiyyətdə sosial-siyasi və sosial-iqtisadi münasibətlər sistemində müəyyən tarazlığın saxlanılması, iqtisadi rifahın və əmin

amanlığın əldə edilməsi, xəzinənin daima sağlam və mütəmadi gəlirlərlə doldurulması göstərilə bilər. Bütün bunlar isə nəinki inzibati-siyasi, həmçinin iqtisadi idarəetmə üsullarının düzgün seçilməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Həyat və yaradıcılığı, iqtisadi dünyagörüşü və fikirləri tədqiq edilən Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizamülmülk uzun illər ərzində sarayda mühüm vəzifələrdən birini daşımış və təcrübə və müşahidələr əsasında diqqətəlayiq fikirlər irəli sürmüşdür.

2. Nizamülmülkün həyatı və onun yaşadığı dövrün inkişaf

Məxəzlərin verdiyi məlumata əsasən Nizamülmülk Tusun zadəgan nahiyyəsində, başqa rəvayətə görə isə Nuqan məhəlləsində 1017/18-ci ilində anadan olmuş, ilk təhsilini burada almışdır. O, gənc yaşlarında divan işlərinə xüsusi maraq göstərmiş, şəriət qanunlarının, hədis və rəvayətlərin bilicisinə cəvrilmiş, katiblik, dəbirlik (*xəttat*) sənətlərinə yiyələnmişdir. Nizamülmülk, əvvəlcə Bəlx hakimi Şadanın xidmətində katiblik vəzifəsində işləmişdir [1, s. 4, s. 26]. Daha sonra o, Səlcuq hökmüdarlarının diqqətini cəlb edir və 1063-cü ildə Alp Arslan taxta çıxdığı vaxtdan vəzir vəzifəsinə təyin olunur. 1072-ci ildə 17 yaşlı Məlik şahın səltənətə başçılıq etdiyi vaxtda da vəzir kimi fəaliyyət göstərir. Bütünlükdə 30 il müddətində Səlcüqilər dövründə vəzir olmuşdur. Nizamülmülk «Siyasətnamə» əsərinin 30 fəslini 1076-cı ildə Məlik şahın sifarişi ilə yazmışdır. Sonralar bu əsərə Əlyəməni adlı bir katibin 15 fəsil, digər katiblərində müəyyən əlavələr və düzəlişlər etməsi barədə məlumatlar var. Bütünlükdə əsər 50-51 fəslədən ibarətdir [1, s. 26; 2, s. 115-117]. Tarixi ədəbiyyatlarda ömrünün son günlərində Nizamülmülkün saray çəkişmələri nəticəsində hökmüdar rəğbətini itirməsi, sonra 1092-ci ildə oktyabrın 14-də saraya şikayətçi kimi gələn batini fədaisi tərəfindən qətlə yetirilməsi barədə məlumatlar var. Qeyd etmək lazımdır ki, saray çəkişmələrində Məlik şahda öz nəсібini alır. O, 1092-ci ildə noyabrın 19-da batinilər tərəfindən zəhərləndirilərək dünyasını dəyişmişdir [2, s.128].

Nizamülmülkün baxışlarının tədqiqi üçün «Siyasətnamə» əsərinə müraciət etmək zərurəti yaranır. «Siyasətnamə» əsəri ilk dəfə 1892-ci ildə fransız şərqşünası Ş.Şəfer tərəfindən nəşr olunmuşdur. 1897-ci ildə Şəfer Nizamülmülkün tərcümeyi halını fransızca nəşr etdirir. 1949-cu ildə B.N.Zaxoderin tərcümə və izahları Moskva-Leninqrada (*İndiki Sankt-Peterburq*) mətbəələrində rus dilində nəşr edilmişdir. İranda «Siyasətnamə» əsərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Murtəza Moddərresi Çahardəhi tərəfindən müqəddiməsi ilə birlikdə tərtib edilmiş əsər, Məhəmməd Qəzvininin haşiyə və izahları ilə 1955-ci ildə Tehrandə nəşr olunmuşdur [1, s. 27]. Əsər Azərbaycan dilində Rəhim Sultanovun tərcüməsində nəşr olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 1989-cu ildə əsərin Azərbaycan dilində ikinci nəşrində Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunun İran filologiyası şöbəsinin əməkdaşı N.B.İsmayılovda iştirak etmişdir [1, s. 27-28].

Nizamülmülkün «Siyasətnamə» əsərində iqtisadi məsələlərlə əlaqədar dəyərləndirmələri

Nizamülmülkün iqtisadi fikirləri ilə əlaqədar dəyərləndirmələrdən öncə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda bu istiqamətdə ilk araşdırmalar Ə.S.Fərəcov, A.A.Əlizadə və Q.Y.Əbdülsəlimzadəyə məxsusdur.

Ə.S.Fərəcov XI-XIII əsr Azərbaycan mütəfəkkəllərinin iqtisadi fikirlərini tədqiq edərkən yazırdı ki, Nizamülmülk dövlətin iqtisadi siyasətini müəyyən edərkən qarşısına konkret iqtisadi məsələlərin həlli vəzifəsini qoymuşdu. Nizamülmülk öz əsərində Səlcuqlar dövründə feodal dövlətçiliyinin qüsurlarını, vergi mükəlləfiyyətlərinin ağırlığını, əmir və digər məmurların özbaşınalıqlarını, dövlət vəsaitlərinin xərclənməsindəki israfçılığı, vergi yığan şəxslərin zorakılıqlarını qələmə almış, cəmiyyətdə sinfi mübarizənin yumşaldılmasına yö-nəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsindən bəhs etmişdir [5, s. 715].

A.A.Əlizadə öz araşdırmalarında yazırdı ki, Nizamülmülk ticarət münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi və böyüməsinin, tacir silkinin mənafeələrinin qorunması tərəfdarı kimi hökmdarın ölkədə baş verən bütün hadisələrdən xəbərdar olmasının vacibliyi fikrini əsaslandırırı. A.A.Əlizadə üç mütəfəkkirin Nizamülmülkün, Rəşid-əd-din və Məhəmməd Naxçıvaninin fikirlərinin tədqiqi əsasında Səlcuqilər dövrü ilə monqol hökmdarlar dövrünü müqayisə edir və iddia edirdi ki, monqollar dövründə dövləti zorakılıq özünün kuliminasiyasına çatdı, xalq müflisləşdi, məhsuldar qüvvələr məhv edilirdi [4, s. 54].

Q.Y.Əbdülsəlimzadə Nizamülmülkün «Siyasətnamə» əsərindəki iqtisadi məsələlərlə əlaqədar yazırdı ki, 900 il bundan əvvəl söylənilən fikirlər bəzən bəsit görünsədə, buradakı ideyaların səmərəli toxumları bu gündə aktualdır [3, s. 73-77]. Bizdən öncə Nizamülmülk yaradıcılığı ilə məşğul olan mütəxəssislərin dəyərləndirmələrinə hörmətlə yanaşaraq yaşadığımız dövrün xüsusiyyətləri və bütünlükdə ümumbəşəri dəyərlər kontekstində bir daha Nizamülmülkün iqtisadi fikirlərinə müraciət edilmişdir.

Nizamülmülkün iqtisadi fikirlərinin tədqiqi üçün Siyasətnamə əsəri seçilmişdir. Siyasətnamə əsərini farscadan Azərbaycan dilinə R.Sultanov tərcümə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə ilk diqqəti cəlb edən məsələ hökmdar necə olmalıdır sualının cavablandırılması, hökmdar və rəiyyət münasibətlərinin şərhli məsələsidir. Nizamülmülk yazırdı ki, Böyük Yaradan hər əsrdə bir adam seçib ona şahlara məxsus istedad və qabiliyyət bəxş edir, şöhrət qazandırır, dünyanın asayişini, rəiyyətin yaşayışını ona tapşırır, fitnə, fəsad qapıları onun vasitələri ilə bağlıdır. [1, s. 32]. Daha sonra Nizamülmülk fikrini davam etdirərək yazırdı ki, elə ki, rəiyyət itaət edib öz işləri ilə məşğul olmağa başladı, onları incitməməli, öz ədaləti nəticəsində rahat güzəran keçirmələrinə imkan yaradılmalıdır. Lakin xidmətçilərdən və mənəb sahiblərindən biri yenidən nalayiq işlərlə məşğul olub əliuzunluq etməyə başlasa, öyüd, nəsihət, qulaqburması ilə səhvini başa düşüb düzəlsə, onu haman işdə saxlamaq olar, yox qəflət yuxusundan da ayılmasa, təxirə salınmadan, dərhal layiqli bir şəxslə əvəz edilməlidir. Nizamülmülk nemətin qədrini bilməyən, naşükür, əmin-amanlığa, rahatlığa qiymət verməyənlərin islah olunmasını

məqbul sayaraq şahın kəhrizlər çəkdirilməsi, arxlar qazdırılması, körpülər tikdirilməsi, şəhərlər salınması və s. kimi abadlıq işləri ilə məğul olmasının vacibliyini göstərir [1, s. 32-33]. Əsərdə Hökmdarın vəzifəsi kimi yoxsullara sədəqə vermək, məzlumlara yaxşılıq etmək, xidmətçilərlə xoş rəftar etmək, rəiyyəti zülm edənlərdən qorumaq işlərinin yerinə yetirilməsi göstərilir [1, s. 33].

Nizamülmülk amil, vəzir, qulam və digər məmurların işlərinin hökumət nəzarətində olmasına önəm verərək yazırdı ki, amilə (*ərəbcə iş görən, əməl edən adam deməkdir*) iş tapşırıqda onlara nəsihət edib öyüd vermək lazımdır ki, Allah bəndələri ilə xoş rəftar edib, qanuni vergidən başqa heç bir şey istəməsinlər, vergini isə müdarə və xoş dillə almaq lazımdır. Əlləri məhsula çatmayınca onlardan heç bir şey tələb etmək lazım deyildir, çünki vaxtından əvvəl istədikdə rəiyyətə zülm olar, xırman vaxtı gəldikdə isə zərurət üzündən yarım dirhəm satmağa məcbur olar, iflasa uğrayıb didərgin düşərlər. Rəiyyətin biri yoxsullaşsın, öküzsə, toxuma ehtiyacı olsa ona əl tutub borc vermək, yükünü yüngülləşdirmək lazımdır ki, yerində qalsın, evini tərk edib qərbət vilayətə getməsin [1, s. 42].

Nizamülmülk vəzirlərə də nəzarət etməyi vacib hesab edərək yazırdı ki, vəzir düz işləyən, xeyrxah olsa ölkə abad, xalq şad, asudə, yeməkləri bol, şahın ürəyi isə sakit olar. Vəzir pis işləyən, bədxasiyyət olsa, ölkədə təsəvvür edilməz pozğunluqlar əmələ gələr, şah həmişə sərgərdan, narahat, məmləkət isə təşviş içində olar [1, s. 42]. Qoşunların yaraqsız, rəiyyətin çörəksiz qalması məhz vəzirlərin qanunsuz fəaliyyətləri ilə əlaqələndirilir və belə hallara qarşı sərt mübarizə tədbirlərinin həyata keçirilməsinin vacibliyi göstərilirdi [1, s. 43-44].

Əsərin «Müqtilər (*iqta sahibləri*) və onların rəiyyətlə rəftarı haqqında» V fəslində yazılırdı ki, iqtaları olan iqtidarlar bilməlidirlər ki, onların rəiyyət üzərindəki haqqları ondan ibarətdir ki, onlara həvalə edilmiş vergiləri rəiyyətdən xoşluqla alsınlar. Aldıarmı, onların canları, malları, arvad-uşaqları əmin-amanlıqda olmalıdır. Ev-eşiklərinə dəyilməməlidir. İqtadarlar onların yolu üzərində maneə olmamalıdırlar. Rəiyyət şah dərghahına gedib öz vəziyyətini danışmaq istəsə, ona əngəl törədilməməlidir. Hansı iqtadar bunun əksini etsə, onun əlini gödəltmək, iqtanı ondan almaq, onu tənbeh etmək lazımdır ki, başqalarına da ibrət olsun. Onların hamısı bilməlidir ki, dövlət və rəiyyət yalnız şahındır, iqtadarlar isə valilər, dağalar kimi rəiyyət üzərində başçı təyin edilmişlər, şah başqaları ilə necə rəftar edərsə, onlar da rəiyyətlə elə rəftar etməlidirlər. Rəiyyət onlardan razı qalmalıdır ki, onlar da axirətin əzab əziyyətindən azad olsun [1, s. 49]. İqtalarla əlaqədar fikirlər əsərin iyirmi üçüncü fəslində də səslənmişdir. Burada deyilirdi ki, qoşunun malını müəyyən etmək lazımdır. İqta sahiblərinin malları mütləq və qəti şəkildə onların əlində olmalıdır, iqtası olmayan qulamaların isə malları müəyyən edilməlidir. Nizamülmülk yazırdı ki, qədim şahlar iqta verməz, xəzinədən ildə dörd dəfə hər kəsin özünə müvafiq nağd maaş verərdilər, onlar həmişə pullu paralı olardılar [1, s. 97].

Əsərdə qoşun və rəiyyət hər ikisi hökmdara xidmət edən işçilər kimi təqdim edilir və sarayın qapısının məzlum şikayətçilər üzünə açıq olmasının vacibliyi əsaslandırılırdı

[1, s. 55]. Daha sonra Nizamülmülk yazırdı ki, hər iki-üç ildən bir amilləri və iqtidarları dəyişdirmək lazımdır ki, yerlərini bərkidib mövqelərini möhkəmləndirməsinlər, qürrələnib, özlərindən müştəbeh olmasınlar, xalqla yaxşı dolansınlar ki, ölkə viran qalmasın [1, s. 56]. Əsərdə iş fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirilməsi vacib olan şəxslərdən biri möhtəsiblər (*hər fən hesab çəkən deməkdir, şərq ölkələrində asayışı qoruyan, qayda-qanunu pozmağa qoymayan dəstə başçısının rəsmi adıdır*) hesab edilir.

Burada yazılırdı ki, hər şəhərə bir möhtəsib təyin etmək lazımdır ki, tərəzilər düz, qiymətlər qaydasında olsun, alış-verişə nəzarət etsin, başqa yerdən gətirilib bazarda satılan şeylərdə möhtəkirlik, saxtakarlıq olmasın, daşların düzlüyünə, halal-harama fikir versin. Şah və onun valiləri möhtəsibə kömək etməlidirlər, ölkə dolandırmağın, ağıllı olmağın şərtlərindən biri budur. Belə etməsələr, yoxsullar acınacaqlı hala düşər, bazar adamları mallarını kefi istədiyi qiymətə satar artıq tamahlıq, möhtəkirlik artar, fisq-fücur yayılar, şəriətin rəvnəqi gedər. Bu işi yaxın adamlardan birinə ya inanılmış xadimə, ya hamının qorxduğu və onun heç kəsdən çəkinmədiyi bir qoca türkcə tapşırmaq lazımdır ki, işlər ədalətlə getsin, islam qayda-qanunu möhkəm qalsın [1, s. 58-59].

Əsərdə diqqət yetirilməsi vacib hesab edilən mühüm məsələlərdən biri idarəetmə işlərində düzgün iş bölgüsünün aparılmasıdır. Bu zaman tövsiyə edilirdi ki, bir adama bir neçə iş tapşırmaq olmaz. Bu zaman işin nəticəsi qüsurlu olar. Digər önəmli məqam iş tapşırılarkən icraçının kargüzarlıq, təsərrüfat və maliyyə işlərinin öhdəsindən gəlib gəlməməsinin müəyyən edilməsi məsələsidir [1, s. 133]. Daha sonra fikrini inkişaf etdirərək Nizamülmülk əsərin 42-ci fəsilində yazırdı ki, «hər işin bir adamı, hər adamın bir işi var, ölkədə böyük, kiçik və orta vəzifələr olar. Hər amilə, mütəsərrifə onun ləyaqətinə, biliyinə və imkanatına görə bircə vəzifə tapşırmaq lazımdır. Bir vəzifəsi olan ikinci vəzifə eşqinə düşərsə, imkan vermə, qoyma ki, bu zərərli iş dəb şəklini alsın. Hər mütəsərrifin (*təsərrüfatçının*) bir işi olsa, ölkə abadlaşar, işlər qaydasında gedər [1, s. 140]. Daha sonra Məzdək təliminin prinsiplərinin tənqidinə də xüsusi yer verilmişdir. Burada mülkiyyətin ümumiləşdirilməsi sonunda böyüklü və kiçikliyin ortadan qalxması, şahlığın məhv olması, bütünlükdə ailə düzənindən cəmiyyət düzəninə qədər qarışıqlıqların baş verməsi və vaxtında Nuşirəvanın gərəkli tədbirləri görməsinə diqqət çəkilir [1, s. 159-166].

«Siyasətnamədə» diqqət yetirilən önəmli məsələlərdən biri də «Xəzinə toplamaq və onu saxlamaq qaydaları haqqındakı» dəyərləndirmələrdir. Burada yazılırdı ki, bütün şahların iki xəzinəsi olmuşdur. Biri əsl xəzinə, o biri xərc xəzinəsidir. Alınan malların çoxu əsl xəzinəyə toplanar, onun əsas hissəsi isə xərc xəzinəsinə verilərdi. Zərurət olmayınca əsl xəzinədən xərcləməzlər. Bir şey götürüldükdə borc kimi götürürlər, əvəzinə nə isə bir şey qoyulardı. Bu barədə ehtiyat lazımdır ki, gəlir ilə çıxar eyni olmasın. Birdən mala ehtiyac hiss edildikdə ürəyə tappıltı düşməsin, o işdə tələsməyə və gecikməyə, əyər-əskiyyə yol verilməsin. Xəzinə üçün vilayətlərdən yığılmalı olan malları heç vaxt dəyişmək, təxirə salmaq, bir başqasına həvalə etmək olmaz. Elə etmək lazımdır ki, vergilər vaxtında çatdırılsın, bəxşislər, hədiyyələr, maaşlar, muzdlar yubadılmasın, həmişə

xəzinə öz qaydasında olsun [1, s. 185]. Sonunda əsərdə yazılırdı ki, ölkəni elə dolandırmaq lazımdır ki, burada mənafeləri bir-birinə bağlayan əlaqələr qırılmasın, xalqın məişəti, xəzinənin vəziyyəti öz qaydasında olsun, dövlət və rəiyyət malına tamahın kökü kəsilsin [1, s. 186]. Əsərdə bütünlükdə ölkədə asayışdan başlamış, təsərrüfat həyatının qaydasında olması üçün xüsusi nəzarət sisteminin qurulması məsələsində önəmli məsələ kimi şərh olunan məsələlərdəndir.

Nəticə

Nizamülmülkün XI əsrə aid məşhur tarixi-ədəbi əsəri olan «Siyasətnamə» əsərində Səlcuqilər dövrünün ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və dövlət quruluşu haqqında qiymətli məlumatlar var. Sözügedən əsər orta əsr Azərbaycanının ictimai-fəlsəfi və iqtisadi fikir məsələlərinin araşdırılması baxımından zəngin mənbə hesab edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, XI əsrdə şərqdə və eləcə də Azərbaycanda erkən feodalizm dövründən yetkin feodalizm dövrünə keçid prosesinin neqativ və pozitiv təsirləri hiss olunmaqda idi. Nizamülmülkün fikirləri feodal cəmiyyətinin bir inkişaf mərhələsindən digər mərhələsinə keçid dövrü ərəfəsində cəmiyyətdəki sosial-siyasi və sosial-iqtisadi münasibətlərin sağlam zəmin üzərində inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Orta əsr dövlət xadimi və mütəfəkkiri kimi Nizamülmülkün vergi məsələləri də daxil olmaqla bir çox iqtisadi problemlərin həllinə yönəldilən dəyərli fikirləri mövcuddur.

Məhəmməd Nəsirəddin Tusi

Məhəmməd Nəsirəddin Tusinin iqtisadi düşüncələrindən

Məhəmməd Nəsirəddin Tusi 1201-ci ildə Tus şəhərində anadan olmuş, 1274-cü ildə dünyasını dəyişmişdi. Hülaki xanlarının hörmətini qazanan, hörmət və nəcabət sahibi N.Tusi 70-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Lakin bizim daha çox diqqətimizi Nəsirəddin Tusinin “Maliyyə haqqında” əsəri cəlb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrin 40-çı illərindən başlayaraq Avropalılar Nəsirəddin Tusinin «Maliyyə haqqında» traktatı ilə tanış olmaq imkanı əldə etdilər. Traktatın mətni şərqşünas alimlər Minovi və V. Minorskinin şərhləri ilə Londonda nəşr edilmişdir. 50-ci illərdən başlayaraq Ə.S.Fərəcov orta əsrlərdə Azərbaycanda iqtisadi fikrin inkişafı ilə əlaqədə apardığı tədqiqatlarda Tusi yaradıcılığına müraciət etmişdir və araşdırmalarında N.Tusinin «Məaliyyə haqqında» traktatı xüsusi tədqiqat predmetinə çevrilmişdir.

1951-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasında N.Tusinin anadan olmasının 750 illiyi ilə əlaqədar keçirilən elmi sessiyada Ə.S.Fərəcov «Maliyyə traktatı» ilə əlaqədar çıxış etmişdir. Ə.S.Fərəcovun çıxışındakı ideya və fikirlərlə əlaqədar tədqiqatlar sonrakı illərdə davam etdirilərək inkişaf etdirilmişdir.

A.S.Fərəcov traktatla əlaqədar araşdırmalarını yekunlaşdıraraq belə qənaətə gəlmişdir ki, Azərbaycanda Elxanilərin hökmranlığı dövrünə aid bu əsərdə feodal dövlətinin məaliyyə siyasətinin əsasları şərh edilir. Traktat Elxanilər dövlətinin məaliyyə işlərini dövlətinin məaliyyə işlərinin yaxşılaşdırılmasına xidmət etməklə yanaşı burada vergi siyasətinin ədalətli prinsipləri, vergilərin yığılması və vergi növlərinin təsnifatı, dövlətin və hökmdarın gəlir və xərcləri, dövlət mənfəətlərinin uzlaşan və uzlaşmayan tərəflərin nəzərdən keçirilir¹

¹ Фараджев А.С. «Об экономических воззрениях Низам-аль Мулька, Низами Гянджеви, Насираддина Туси и Рашид-ад-дина» // Доклады АН Аз.ССР, 1957. –т. XII, №6, с.7-16;

Göründüyü kimi traktatda diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri dövlət maliyyəsinin nizama salınması ilə əlaqədar səslənən fikirlərdir. Burada səslənən başlıca fikir vergilərin yığılmasındakı qarmaqarışıqlığın aradan qaldırılması, vergilərin sayının azaldılması, lakin eyni zamanda vergilərin müntəzəm və sabit olaraq yığılmasının təmin olunması fikri idi. Traktatda əsas vergi növləri kimi xərac (əkinçilərdən), tamğa (tacirlərdən), məran (heyvandarlardan), təyyarət (təsadüfi gəlirlərdən) təyin edilirdi.

Nəsirəddin Tusi eyni zamanda hər bir vergi növünün yığılması prosedurlarını da müəyyənləşdirirdi. Məsələn o, kəndlilərdən natural verginin yığılması qaydalarını aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdi:

1. torpağın münbit və rəiyyətin varlı olduğu zaman üşr vergisi tam olaraq, yaxud məhsulun onda biri qədər verginin alınması;

2. torpağın qeyri münbit və rəiyyətin yoxsul olduğu halda məhsulun iyirmidə biri qədər, yaxud yarım üşr alınması;

3. əgər əkinçi yoxsuldursa, lakin torpaq isə çox gəlir verirsə belə olan təqdirdə əldə edilən gəlirdən yoxsul əkinçinin gündəlik xərcinin çıxması təklif olunur, qalan hissə isə xalis gəlir kimi təqdim olunur və həmin məhsulun onda bir və yaxud iyirmi də bir hissəsindən üşur və yaxud yarım üşur vergisinin yığılması məqsədəuyğun hesab olunurdu.

Tusi həmçinin əkinçiyə bir sıra vergi güzətlərinin də verilməsini təklif edirdi. Məsələn əgər kəndlinin becərdiyi torpaqlar və yaxud bağlar məhsuldarlığını itirdikləri halda onların müəyyən vaxt ərzində vergidən azad olunması da təklif olunurdu. Eyni zamanda boş qalmış və əkinə yararsız torpaqların da becərilməsinin stimullaşdırılması üçün bəzi güzəştlər təklif olunurdu. Məsələn 30 il ərzində istifadə olunmayan əraziləri becərən əkinçinin 3 il ərzində vergidən azad olunması, sonrakı 10 il ərzində isə yarı ölçüdə vergilərin ödənilməsi məqsədəuyğun hesab olunurdu.²

Sənətkar və tacirlərdən alınan vergilər haqqında danışarkən bu verginin mali-tamğa adlandığını və adətən hər 240 dinardan bir dinar məbləğində verginin əvvəliki dövrlərdə yığıldığını və onun zamanəsində də həmin qaydalara əməl olunmasının vacibliyi fikri əsaslandırılırdı.

Maldarlardan alınan vergilər barəsində isə Tusi yazırdı ki, əvvəllər maldarlıqla məşğul olan əhalidən hər 100 heyvandan 1, daha sonra isə 50 heyvandan 1 heyvanın vergi kimi yığılırdı və bu vergi məran adlandırılırdı.

Tusi həmçinin vergilərin tətbiq olunduğu təsadüfi gəlir kateqoriyasını da müəyyənləşdirmişdi. Sözügedən vergi növü təyyarət adlandırılırdı və bu vergi aşağıdakılara tətbiq olunurdu:

1) vərəsiz əmlak, 2) müsadirə olunmuş əmlak, 3) itirilmiş əmlak, 4) sahibi məlum olmayan mülkiyyət.

Фараджев А.С. «Насираддин Туси о налогах феодального государства (XIII в)» // Ученые записки АГУ им.С.М.Кирова. Экономика, 1965, №2, с.3-7

²Ə.A.Qəribov, "Nəsirəddin Tusi Dövlətin vergi siyasəti haqqında", Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, 1996, №1-4, s. 225-237, s.228

Qeyd etmək lazımdır ki, Tusi yuxarıda göstərilən əsas vergi növləri ilə yanaşı bir sıra vergi növünün adını çəkir. Bunlar aşağıdakılardır:

1) vergi yığanların payı, 2) çəki vergisi, xarabalardan alınan vergi, 3) bəzi sənətlərə icazə verilməsi vergisi, 4) uzaq qohumlardan vərəsəliyə görə alınan vergi, 5) yollarda və gəmilərdə xüsusi yığım (bağ) və mühafizə vergisi, 6) qızıl və gümüş sikkələrin normallaşdırılmasından alınan vergi, 7) alver əməliyyatlarından, yəni ehtiyacı olan adamların öz gəlirini satmasından alınan vergi, 8) bir sıra qanun və hüquq pozuntuları üçün nəzərdə tutulmuş vergilər.

Tusi tərəfindən vergidən azad olunan və 5 kateqoriyaya bölünən sosial qruplar barəsində də məlumat verilmişdir. Buraya aşağıdakı qruplar daxildir:

1) din xadimləri, 2) qoca adamlar, 3) xəstə və sağlam olmayanlar, 4) kasıblar, 5) uşaqlar.

Daha sonra Tusi traktatda dövlət mədaxili və məxaricinin strukturu ilə əlaqədar məlumatlar verərək, dövlət büdcəsinin sağlam gəlirlər əsasında doldurulması və vergilərin də əhəlinin güzəranına ciddi təsir göstərmədən bu məqsədlərə xidmət etməsi yolları barədə dəyərli təkliflər irəli sürmüşdü³.

³ Ə.A.Qəribov, "Nəsirəddin Tusi Dövlətin vergi siyasəti haqqında", Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, 1996, №1-4, s.230-233

İbn Xəldun

İbn Xəldunun iqtisadi düşüncələrindən

İbn Xəldun ilk dəfə olaraq tarixi tərəqqinin dövrləşməsini, "cəmiyyətin sosial fizikasını", onda gedən fərqlənmənin maddi əsaslarını göstərmişdir. Cəmiyyətin tarixi təkamül yolunun "primitivdən" "sivilizasiya"ya doğru olduğunu göstərmişdir. İbn-Xəldunun traktatlarında ilk dəfə olaraq dövlət idarəetmə sistemi ilə iqtisadiyyat arasındakı vəhdətin elmi şərhı verilmişdir. Onun "Böyük tarix" və xüsusən "Müqəddimə" əsərlərində iqtisadi fikrin formalaşmasına dair çox diqqətəlayiq mülahizələr söylənilmişdir. İbn Xəldun göstərirdi ki, nəsillərin yaşadığı şərait, nemətlərin əldə olunması vasitələrindən asılı olaraq fərqlənir. Bununla əlaqədar göstərirdi ki, müxtəlif coğrafi mühitdə yaşayan insanlar öz həyat tərzinə görə müxtəlif olacaqlar.

Öz dövründə elmi bilikləri iki: fəlsəfi və ənənəvi qismə bölən İbn Xəldun eyni zamanda onların təsnifatını da verir. İslam fəlsəfi dünyagörüşü ilə müəyyən qanunauyğunluqlar şəraitində insan cəmiyyətinin təbiəti haqqında-sosial fizika elmi yaratmaq ideyası ilə İbn Xəldun, sözün əsl mənasında bəşəriyyətin tarixi inkişafını dövrləşdirə bilmişdir. Dünya İbn Xəldun üçün qaydalaşdırılmış və təkmilləşdirilmiş şəkildə, səbəb və nəticə əlaqələri çərçivəsində görünür. Cəmiyyətin tarixi inkişafı İbn Xəldunun fikrinə görə maddi nemətlərin istehsalından, bölgüsündən və istehlakından sıxı surətdə asılıdır. Cəmiyyət o vaxt cəmiyyət, adamlar o vaxt adam olur ki, onlar zəruri yaşayış vasitələri istehsalına görə birləşirlər. Belə fəaliyyət insan cəmiyyətini təbiətdən ayırır. Məhz belə ayrılma, digər tərəfdən cəmiyyətlə təbiət arasında yeni qarşılıqlı əlaqələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Belə ki, insanlar inkişaf edir, mədəniyyətləri təkmilləşdirir və özünün təbii şəraitinə əks-təsir göstərir öz həyat tərzlərini də dəyişirlər. İbn Xəlduna görə təbiətdən nə dəyişilməzdirsə, o ilahi qanunun əbədi xarakteri ilə əlaqələndirilir. "Nə ki, təbiidir, o dəyişilməzdir". İbn Xəldun yazır: "Ağıllı siyasətə malik bəzi dövlət kişiləri belə hesab edə bilərlər ki, dövlətin dağılması cəhətlərindən uzaqlaşmaq olar. Onlar dövləti təkmilləşdirmək, onun vəziyyətini,

tərkib hissəsini yaxşılaşdırmağa və sağlamlaşdırmağa cəhd göstərə bilərlər. Hesab edə bilərlər ki, dövlətin dağılması onlara qədər dövlət kişilərinin səhlənkarlığından, axmaqlığından irəli gəlib. Lakin bu belə deyil. Belə dağılma təbiidir". İbn Xəldun "Sosial fizika" terminini tətbiq etməklə "ictimai dəyişikliklər" nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. Beləliklə də islam mənəvi dünyagörüşü şəraitində ictimai dəyişikliklərin getməsi qanunauyğun haldır.

İbn Xəlduna görə insanlar ilkin olaraq vəhşi şəkildə mövcud olublar. Tədricən onlar təbii dünyadan ayrılmış sosial vəziyyət almışlar. Öz inkişafında iki mərhələdən keçmişlər. Bunların biri "bilava", digəri "xılara"dır. Bu iki mərhələ "yaşayış vasitələrinin necə əldə olunmasına" görə fərqlənirlər. "Bilava" mərhələsində insanlar əsasən əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşlar. İkinci "xılara" mərhələsində isə göstərilən məşğuliyyətlə yanaşı sənətkarlıqla, ticarətlə, elm və incəsənətlə məşğul olmuşlar. Müxtəlif insan cəmiyyətlərinin həyatında "bilava" və "xılara" inkişaf mərhələləri bir ərazidə və ya region ərazisində fəaliyyət göstərə bilər. "Bilava"nı bəzi hallarda tədqiqatçılar köçəri həyat tərzini kimi, "xılara"nı isə oturaq həyat tərzini kimi qeyd edirlər. Bəzən "bilava" köçəri kənd həyatı, "xılara" isə oturaq şəhər həyatı kimi şərh edilir. Primitiv həyat tərzindən sivilizasiyalı həyat tərzinə keçidi İbn Xəldun izafi məhsulla əlaqələndirir və hər cür inkişafın mənbəyini maddi, iqtisadi səbəblərin təşkil etdiyini göstərir. İzafi məhsul, qrup üzvlərinin ehtiyacından qat-qat artıq olan hissə kimi əmək bölgüsündən və kooperasiyadan asılı olaraq yaradılır.

İzafi məhsul istehsal edən əmək "izafi əmək", zəruri məhsul istehsal edən əmək isə "əsas əmək" adlandırılır. İbn Xəldun onu sivilizasiyanın görünməsi kimi qiymətləndirir. Əgər şəhər sivilizasiyalaşarsa və orada adamların əməyi artarsa, zəruri tələbatını ödəyib və onları artırırsa, onda bu izafi hissə zənginliyi əks etdirən vasitələrə sərf olunacaq. İnsan cəmiyyətinin təbiəti haqqında İbn Xəldunun elmi konsepsiyasına bu gün də maraqla müraciət olunur və o adamların davranış qaydaları, dövlətin idarə olunması üçün öz əhəmiyyətini saxlayır.¹⁷ Bir cəhət xüsusi qeyd olunmalıdır ki, İbn Xəldun ictimai-iqtisadi fikirlərini sırf islam dini və fəlsəfi dünyagörüşü əsasında şərh etmişdir. İslamın iqtisadi prinsiplərini daha sonralar əmələ gəlmiş dünyəvi iqtisadi dəyərlərə uyğunlaşdırmaq ideyası bir sıra ərəb-müsəlman dövlətlərində müşahidə olunsada, lakin o istənilən nəticələri verməmişdir. Halbuki, inkişaf etmiş dünya ölkələri, islam iqtisadi prinsiplərinə uyğun gələn humanitar yardım, sosial-sığorta fondları və s. yardımlarla sivil dövlətlər səviyyəsinə qalxmışdır.

Zəmanəmizin 70-ci illərindən başlayaraq ərəb-müsəlman dövlətlərində islamın iqtisadi prinsiplərinə uyğun gələn amillərin, proseslərin onların iqtisadi həyatlarına daxil edilməsi nəinki bu ölkələrin, eləcə də digər müsəlman mənşəli ölkələrin sürətli inkişaf etməsinə səbəb oldu.

Nizami Gəncəvi

Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si və iqtisadi baxışlarından

Nizami Gəncəvinin iqtisadi fikrini araşdırmaq və sistemə salmaq üçün onun fikir dünyasını bütövlükdə dərk etmək, yaşadığı ictimai-iqtisadi mühitə yaxından bələd olmaq tələb olunurdu. Bunun üçün nizamişünaslığa dair əsas mənbələrlə tanış olmadan, fəlsəfi, əxlaqi və bədii görüşlərini öyrənmədən, onun "Xəmsə" boyu sənədləşmiş iqtisadi ideya və fikirlərini araşdırmaq çətin olardı. Hər bir dövrdə mövcud ictimai-iqtisadi münasibətlərin mahiyyəti, iqtisadi anlayışlar, kateqoriyalar və prinsipləri nə dərəcədə dərk olunub səciyyələndirilməlidir. Əmək, əmək bölgüsü mübadilə, təcrübə, qiymət, pul, səlām kapitalı və s. kimi iqtisadi anlayışlara mütəfəkkirlərin münasibəti baxışları eyni ola bilməzdi. Bu da məlumdur ki, elm aləmində heç bir şair, yazıçı, ümumiyyətlə qeyri-peşəkarlar qarşılıqlarına heç də bilavasitə iqtisadi fikir və ideyalar yürütmək məqsədi qoymurlar. Məsələn, Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli və b. nəhəng söz mütəfəkkirlərimiz böyük poetik əsərlər yaratmaqla dünya şöhrəti qazanmışlar. Lakin onlar qarşılıqlarına bilavasitə iqtisadi fikirlər söyləməyi məqsəd qoymamışlar. Lakin bu mütəfəkkirlərin əksəriyyəti öz dövrünün ictimai-iqtisadi münasibətlərinə, ziddiyyətlərinə də biganə qalmamış, öz əsərlərində az və ya çox dərəcədə ictimai-iqtisadi münasibətlər öz əksini tapmışdır.

Artıq XII əsrdə Azərbaycanda iqtisadi fikir və ideyalar özünün yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.²⁸ N.Gəncəvi (1141-1209) əmək və sərvət haqqında mükəmməl təlim yaradır. Bu təlimə görə əmək maddi və mənəvi sərvətləri artıran əsas mənbədir. Əmək fəaliyyətinin səmərəliliyi əməyə stimül doğuran amillərdən asılıdır. Dahi söz ustası böyük mütəfəkkir şairimiz N.Gəncəvi əməyin yüksək nəticələr verməsi üçün hər şeydən əvvəl onun azad əmək olması ideyasını hər kəsin öz qabiliyyətinə görə işlə təmin olunması fikri, əmək adamının daima öz bacarıq və ustalığını artırması ideyalarını irəli sürmüşdür.

Dahi mütəfəkkir alimimiz N.Gəncəvi alqı-satqı prosesində bərabərlik prinsipinin gözlənilməsindən bəhs edir, tələb və təklifin əmtəələrin bazar qiymətlərinə təsirini aydın təsvir edir. XII əsrdə N.Gəncəvi Azərbaycanda pul sistemi haqqında, ümumiyyətlə pulun sosial-iqtisadi təbiəti haqqında mükəmməl elmi fikir və təsəvvürlər yaradır. N.Gəncəvinin "Xəmsə"sində səpələnən xüsusi forma və üsulunda ifadə edilən iqtisadi fikir və ideyalar müəyyən sistem halına salındıqda, onun cəmiyyətin ictimai-iqtisadi münasibətləri haqqındakı təsəvvürləri daha aydın nəzərə çarpır. Bu baxımdan onun irsinin tədqiqi göstərir ki, Nizami Gəncəvi çox zaman humanizm və demokratizmi dahi mütəfəkkirin iqtisadi ideyalarının da əsasını təşkil edir. Nizami Gəncəvi çox hallarda əməyə, sərvətə, mübadiləyə, pula, bölgü və istehlaka öz əxlaq fəlsəfəsi mövqeyindən yanaşmışdır. Əmək və əməkçi surətləri (obrazları) demək olar ki, onun bütün əsərlərinin başlıca qayəsini təşkil edir. İqtisad elmi ("İqtisadi nəzəriyyə" və onun tarixi) mövqeyindən

yanaşdıqda onun iqtisadi həyat hadisələri və prosesləri haqqında irəli sürdüyü ideyalar çox mütərəqqi və öz aktuallığını itirməyən bir sistem halında ifadə edilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə "Azərbaycan şairi Nizami" əsərində "Şairin yaşadığımız günlər üçün son dərəcə aktual və maraqlı olub siyasi iqtisadla bağlı mülahizələri" olduğunu qeyd edir. Bu mülahizə dahi Nizaminin "İsgəndərnamə"də ruslarda quru xəz dərini pul rolu oynaması, onun "gümüşdən daha mötəbər" sayılması fikri ilə əlaqədar verilmişdir. Dahi mütəfəkkir şairimiz N.Gəncəvinin nəzəri-iqtisadi ideyaları onun yaradıcılığında mühüm yerlərdən birini tutur. O, cəmiyyətin ictimai-iqtisadi quruluşu, əmək, əmək bölgüsü, sərvət və onun mənbələri, bölgü, istehlak məsələləri üzrə özünə məxsus bir tərzdə qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. Onun mübadilə, ticarət, qiymət, pul və s. haqqında fikir və ideyaları haqqında baxışları iqtisadi fikir tariximizi zənginləşdirən qiymətli töhfədir. N.Gəncəvinin yaşadığı cəmiyyətin ictimai ziddiyyətlərini dərinlən qavraması, cəmiyyətdəki sosial ədalətsizliyə qarşı mübarizəsi və nəticədə cəmiyyətin yenidən qurulması üçün yollar axtarması, ideal cəmiyyət haqqındakı fikirləri ictimai-iqtisadi fikir tariximizin ən qiymətli inciləridir. N.Gəncəvi bir mütəfəkkir alim kimi elmin qarşısında qoyduğu vəzifəni "Sən çalış yaxşı öyrən dünyanı, bəşəri, bitkini, daşı, heyvanı" fikri ilə şərəflə yerinə yetirmişdir. N.Gəncəvinin "Xəmsə"sində: "Sırlar xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl" və "İsgəndərnamə" kimi böyük əsərlərində özünün dünyagörüşünü, təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqları, onların dərk edilməsinin əhəmiyyəti haqqında nəzəri fikirlərini poetik formada əks etdirmişdir. O yazır: "Yeni tarixlərdən ziyadə Yahudi, Nəsrani (xristian) və Pəhləvi tarixini aradım...., hər dildə olan xəzinələri topladım". Böyük mütəfəkkir şairimizin "Dünyanın ucqarlarına dağılmış kitabları, Ərəb və Dari dilində deyilmiş sözləri, Buxari və Təbərinin əlyazmalarını... müxtəlif evlərin (sarayların) xəzinələrində saxlanılan əsərləri topladım, öyrəndim, "nə qədər gizli və dərin elmlər vardırsa" hamısından xəbərdar oldum və varlıqların sirrini axtarmağa başladım". N.Gəncəvi öz yüksək bilik səviyyəsi və

vişələndiyi dillərin vasitəsilə Şərqi böyük mütəfəkkirlərinin: Əl Fərabî, İbn Sina, Biruni, Əl Kindi və başqa görkəmli alimlərin əsərləri ilə tanış olmuş, antik, hind və yunan fəlsəfəsini və mədəniyyəti mənimsəmişdir. Buna görə də o dahi şair olmaqla yanaşı öz dövrünə qədər və öz zamanəsində mövcud olan əsas bilik sahələrinə: tarix, fəlsəfə, məntiq, ilahiyyət, astronomiya, kimya, fizika və s. dərindən bələd olan və bunlardan bəşəriyyətin faydalanması üçün yollar arayan böyük mütəfəkkir alimdir. N.Gəncəvinin əsərlərində insan, onun dünyada yeri və rolu, insanın insana, insanın cəmiyyətə və onu əhatə edən təbii mühitə münasibəti, cəmiyyətin ədalət və təbii qanunlar əsasında qurulması və idarə edilməsi kimi həyatı məsələlər əsas yer tutur. Onun nəzəri irsinin və fikir dünyasının hərtərəfli və dərindən öyrənilməsi göstərir ki, o öz dövrünün mühüm ictimai, iqtisadi və siyasi hadisələrinə, bu hadisələrin cərəyan etdiyi mühitə biganə qalmamışdır. Dahi Nizami özünün dərin müşahidəçilik qabiliyyəti və elmi müşahidələri sayəsində XII əsrdə Azərbaycanda və ona qonşu olan ölkələrdə mövcud olan ictimai-iqtisadi quruluşun xarakterini və ziddiyyətlərini açıb göstərməyə çalışmışdır. Onun "Xəmsə"si əvvəldən axıradək yaşadığı dövrün ictimai, iqtisadi, sosial və mədəni problemlərin həllinə, öz xalqının və bütün bəşəriyyətin əzab-əziyyətdən, ictimai bərabərsizlikdən xilas olması məsələlərinə yönəldilmişdir. O. keçmişdən danışarkən öz dövrünün ictimai quruluşuna və üsul-idarəsinə qarşı açıq və kəskin etirazlarını bildirmiş və cəmiyyətin gələcəyinə nikbin nəzərlərlə baxmışdır. Buna görə də N.Gəncəvinin yaradıcılığı öz aktuallığını itirməmiş, bəşər sivilizasiyasına 900 ilə yaxındır ki, xidmət etmiş və indi də etməkdədir.

N.Gəncəvinin iqtisadi ideyaları onun Azərbaycan iqtisadi fikrinin inkişafında tutduğu yer xüsusi və geniş tədqiqat obyektinə olmamışdır. Lakin bu mövzuda ilk təşəbbüsü unudulmaz görkəmli iqtisadçı alimimiz, respublikada mühasibat və təhlil nəzəriyyəsinin əsasını yaradan mərhum prof. Ə.Q.Fərəcovun 50-ci illərdə yazdığı bir neçə məqalə və 1956-cı ildə nəşr olunmuş «Nizaminin iqtisadi görüşləri haqqında»kı 50 səhifəlik kitabçası vardır. Görkəmli alimimiz Ə.Fərəcovun dahi mütəfəkkir şairimiz N.Gəncəvinin iqtisadi görüşləri haqqındakı ilk təşəbbüsü təqdirəlayiqdir və Azərbaycan iqtisadi fikir tarixinin yazılması və öyrənilməsi üçün də əhəmiyyətlidir. Bunu da qeyd etməliyik ki, Ə.Fərəcovun əsərində N.Gəncəvinin iqtisadi görüşlərinin yalnız bir qismi işıqlandırılmış, onun iqtisadi hadisələr və proseslər haqqındakı elmi ideyaları tam əhatə olunmamışdır. Həmin kitabçada istər-istəməz dahi Nizamiyə və onun iqtisadi ideyalarına yalnız marksizm-leninizm metodologiyası baxımdan yanaşılmışdır. Buna görə də bütövlükdə Nizami irsinə və onun bizim üçün tədqiq olunması ən çox vacib olan iqtisadi-nəzəri ideyalarına obyektiv və qərəzsiz yanaşılması yenidən müstəqillik qazanmış Azərbaycanımızın bazara keçid dövrünün başlıca tələblərindən biridir. Bunu da qeyd etməliyik ki, N.Gəncəvinin «Xəmsə»sində səpələnən, xüsusi forma və üslubla ifadə edilən iqtisadi fikir və ideyalar müəyyən sistem halına salındıqda, onun cəmiyyətin ictimai-iqtisadi münasibətləri haqqındakı təsəvvürləri daha aydın formada nəzərə çarpır. Buna görə də dahi mütəfəkkir şairimizin irsinin tədqiqi göstərir ki, onun humanizm və demokratizmi iqtisadi baxışlarının da əsasını təşkil

edir. İqtisadi-nəzəri və tarixi araşdırmalar mövqeyindən yanaşdıqda onun iqtisadi həyat hadisələri və prosesləri haqqında irəli sürdüyü fikir və ideyalar çoxdaş dövrümüzdə də çox mütərəqqi və öz aktuallığını itirməyən bir sistem haqqında ifadə edilmişdir.

N.Gəncəvinin «Xəmsə»sindəki iqtisadi fikir və ideyalar yaşadığı dövrün ictimai-iqtisadi quruluşunun, ən çox feodalizm dövrünün tənqidi təhlili və ifadəsi kimi meydana çıxmışdır. O, ən çox feodal mülkiyyət formaları, ondan doğan ziddiyyətlər, vergi sistemi haqqındakı fikirlər öz əksini tapmışdır. Elə buna görə də Şərq dünyasına məxsus xüsusiyyətlərə malik olan feodal mülkiyyət formalarına qısa nəzər salmadan N.Gəncəvinin bu sahədə irəli sürdüyü iqtisadi fikirləri dərk etmək çətinidir. Tarixi mənbələrdən göründüyü kimi Azərbaycanda (XII əsr) torpaq mülkiyyəti formaları haqqında çox müxtəlif və fərqli fikirlər mövcuddur. Bunu həmin dövrün ilk mənbələri əsasında araşdıran məşhur Şərqşünas alimimiz mərhum akademik Z.M.Bünyadov özünün «Azərbaycan Atabəyləri dövləti»³¹ adlı əsərində və redaktoru olduğu «Azərbaycan tarixi» (1994-cü il) kitabında torpaq mülkiyyəti haqqında verilən məlumatlar N.Gəncəvinin əsərlərində əks olunan fikirlərə uyğun gəlir. Bu mənbələrdən aydın olur ki, o dövrdə Azərbaycanda dövlətə məxsus olan divan torpaqları, hökmdarların və onun sülaləsinin mülkiyyətində olan Xanədan (xass) torpaqları, keçmiş əsrlərdə geniş yayılmış Atabəylər dövründə xüsusi formaları olan «iqta» şərti pay torpaqları iri feodalların əlində olan «mülk» (əmlak) adlandırılan torpaqlardır. Bununla yanaşı dini müəssisələrə, xeyriyyə cəmiyyətlərinə məxsus olan torpaqlar və kəndlilərin bölüşdürülüb becərdikləri icma torpaqları da mövcud olmuşdur. Həmin dövrdə şübhəsiz, bu torpaqların əkilib becərilməsində, məhsulların yığılmasında kəndlilərin və sənətkarların əməyindən geniş istifadə olunmuş, dövlət xəzinəsinin, şah, sultan sülaləsinin, əmirlərin və saysızhesabsız məmurların, din xadimlərinin gəlirlərlə təmin olunması müasir formalarda tətbiq edilən vergi və ödənişlər vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Bunu qeyd etmək kifayətdir ki, yalnız Atabəylər dövründə Azərbaycan əyalətinin verdiyi illik gəlirin məbləği 8,57 milyon abbasilər dinarı həcmində, aran və Muğan əyalətlərindən isə 3 milyon dinar Atabəylər xəzinəsinə daxil olmuş. Tarixi mənbələrdə və N.Gəncəvinin əsərlərində verilən məlumatlara görə o dövrdə vergilərin çox olduğu aydın olur ki, bu da vergilərin miqdarı, növləri və toplama formaları haqqında müxtəlif fikirlər söyləməyə əsas verir. Bu da məlumdur ki, Nizaminin yaşadığı dövr (XII əsr) Azərbaycanda və eləcə də Yaxın və Orta Şərq ölkələrində intibah (renessans) dövrü adlandırılmışdır. Bu dövr Şərqdə ondan xeyli əvvəl başlamış və N.Gəncəvinin yaşadığı XII əsrdə özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır ki, bu dövrdə intibahın ən böyük simalarından biri N.Gəncəvi olmuşdur. İntibah adlandırılan həmin dövr elmin, sənətin və mədəniyyətin geniş vüsət alması və çiçəklənməsi dövrü kimi səciyyələndirilir. F.Engels «Təbiətin dialektikası» əsərinə yazdığı girişdə renessans deyilən dövrün ümumi cəhətlərini göstərir və onun dünyanın bir bölgəsində deyil, bəşəriyyətin keçdiyi tarixi inkişaf prosesində müxtəlif ölkələrdə və regionlarda baş vermiş çevrilişlər kimi xarakterizə edir.

Bunu nəzərdə tutub o yazır: «Bu, bəşəriyyətin o vaxta qədər gördüyü çətin çevrilişlər içərisində ən böyük mütərəqqi bir çevriliş idi, dahilərə ehtiyacı olan, təfəkkür, ehtiras və xarakter cəhətdən kamillik və alimlik cəhətdən alimlər yetirən bir dövr idi». Yeri gəlmişkən bu dövr Şərqdən fərqli olaraq Avropada XV əsrin ikinci yarısından başlamışdır. F.Engels intibah dövrünü şəhərlərin inkişafı, ictimai-iqtisadi münasibətlərdə baş verən dəyişikliklərin yaranması ilə bağlı olduğunu qeyd etmişdir. Bu baxımdan da Nizaminin yaşadığı XII əsrdə Azərbaycanda şəhər həyatının yüksək və geniş miqyasda inkişaf etməsi və çiçəklənməsi dövrü olmuşdur. Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, XII əsrdə Azərbaycanın Təbriz, Gəncə, Naxçıvan, Şamaxı, Beyləqan, Bakı, Ərdəbil, Marağa kimi şəhərləri sənətkarlığın, ticarətin və mədəniyyətin inkişaf etdiyi mərkəzə çevrilmişdir. Akad. Z.Bünyadov göstərir ki, «Azərbaycan Atabəylərinin hakimiyyəti dövrü ölkədə şəhər həyatının çiçəklənməsi əsridir. Bu dövrdə Azərbaycanın bir çox şəhərləri orta əsr sənətlərinin bütün növlərini özündə toplamış iri yaşayış məntəqələri idi. Şəhərlər həm daxili, həm də xarici ticarətin mərkəzi rolunu oynayırdı. Əgər Naxçıvan, Beyləqan, Təbriz və Şamaxıda 100 min və daha artıq, Gəncədə isə yarım milyona qədər əhali yaşadığını nəzərə alsaq, onda aydındır ki, bu inkişaf kənd yerlərindən şəhərlərə əhali axınını tələb edən yüksək inkişaf etmiş çoxsahəli kустar sənayedə adamların sayının artması hesabına yaranırdı. Göstərilən şəhərlərin hər birində özünə məxsus əmək alətləri və müxtəlif çeşidli istehlak şeyləri istehsal olunurdu. Tarixi mənbələrdən göründüyü kimi həmin dövrdə Azərbaycan şəhərlərində ən çox yun, ipək və kətan parçaları, müxtəlif növ geyim libasları, mis və şüşədən hazırlanan qabqacaq, zərgərlik və musiqi alətləri və s. istehsalı geniş yayılmışdır. Bu dövrdə şəhərlərdə sənətkarlıq və ticarətin inkişafı ilə yanaşı memarlıq, mühəndislik, nəqqaşlıq və rəssamlıq sənətləri də xeyli inkişaf etmişdir. Bu fikiri o dövrdə tikilən memarlıq abidələrinin-məscidlərin, günbəzli hamamların, mədrəsələrin, əzəmətli sarayların və b. kimi abidələrin də bizim dövrümüzə gəlib çıxan nümunələri də göstərir. XII əsrdə Azərbaycan şəhərlərində əhəlinin çoxalması əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq məhsullarına olan tələbatın da artmasına səbəb olmuşdur. Bu dövrdə əmək bölgüsünün genişlənməsi, əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı və genişlənməsi üçün zəmin yaradıldı. Bazarların və bazar münasibətlərinin genişlənməsi ölkə daxilində və onun ayrı-ayrı əyalətləri arasında iqtisadi, mədəni əlaqələrin genişlənməsinə səbəb olurdu, bu eyni zamanda Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin canlanmasına təsir edirdi. Azərbaycanın Şərqlə Qərbin mühüm ticarət yolları üzərində yerləşdiyinə görə, bu onun həmin ölkələrlə ticarət əlaqələri yaranmasını asanlaşdırırdı. Azərbaycan tacirləri quru və dəniz yolları ilə Yaxın və Orta Şərfin, eləcə də avropanın bir sıra ölkələri ilə ticarət əlaqələrində fəal iştirak edirdilər.

N.Gəncəvi «Xəmsə»də daxili və xarici ticarət mənbələrinə, onların inkişafına və aparılması qayda-qanunlarına dair qiymətli fikirlər söyləmişdir. O, tacirlərə, alqı-satqı ilə məşğul olanlara şərait və ədalət qanunları ilə sövdələşməyi tövsiyə edir. Həm də onların dükanlarını, mallarını oğru-quldurlardan qorumağı

da dövlət məmurlarının vəzifəsi hesab edir. Bunu nəzərdə tutub yazır ki, «Bu çartı-bazarla mən necə dükan qurum ki, oğru-quldurdan amanda qalım. Kimin bu çartı-bazarda dükanı varsa, onu hər tərəfdən yarıb oğurlayıblar. Əgər oğru aparandan səs-səmir çıxmadısa, demək oğru tutan darğanın əli mala çatıb».35 Bununla da o, xarici ticarətlə məşğul olan tacirlərdən danışarkən yenə də onların hüquqlarının müdafiə olunmasını xatırladan, yollarda qarşılaşdıqları təhlükədən xilas olmaq üçün tədbirlər görülməsini vacib hesab edirdi. N.Gəncəvi ölkələr və xalqlar arasında ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinin mütərəqqi yolunu düzgün qiymətləndirərək deyir ki, «Dünya al-ver siyasətində çiçəklənməyə başlamışdır». Dahi mütəfəkkir şairimiz N.Gəncəvinin yaşadığı doğma Gəncə şəhəri o dövrdə Qafqazda deyil, həm də yaxın və Orta Şərqi ən böyük və sənətkarlığın, ticarətin, mədəniyyətin yüksək inkişaf etdiyi mərkəzlərdən biri idi. 1139-cu ildə baş verən fəlakətli zəlzələdən əvvəl və şəhərin bərpa edilməsindən sonra onu görən və ya tarixi materiallara istinad edərək Gəncəni təsvir edən tarixçilərin və səyyahların əsərlərində orada iqtisadi və mədəni həyatın yüksək inkişafından, gözəl tikililərindən, ətrafında göz oxşayan bağ-bağçalarından, əhalisindən, xoş və mülayim iqlimindən danışılır. O dövrün məşhur Ərəb tarixçisi İbn-əl-Əsir (1160-1234) Gəncəni Arranın anası və mərkəzi adlandırmışdır. O qeyd edirdi ki, 1139-cu ildə (sentyabrın 30-da) Arranın da digər vilayətlərində baş verən dəhşətli zəlzələdən ən çox dağıntıya və insan tələfatına məruz qalan şəhər olmuşdur. Bu zəlzələ nəticəsində təxminən 230 minə qədər insan, o cümlədən, Gəncə hakimi Qara Sunqurun 2 oğlu tələf olmuş və külli miqdarda saraylar, evlər dağılıb batmışdır. Bunlardan Müşdəsəsid Bəhrüzə məxsus olan böyük istehkam, zəngin xəzinə və əmlak da dağılmış və xarabalıqlar altında qalmışdır. Tarixi faktlardan məlum olduğu kimi bu zəlzələdən üç il sonra dünyaya göz açan N.Gəncəvi onu ürək ağrısı ilə belə xatırlayaraq yazır:

«Göyləri parçalayan o zəlzələdən yer üzündə şəhərlər qalmadı. O gün çoxlu xəzinənin bada getməsindən şənbə gecəsi Gəncəni yaddan çıxardı. O qədər qadın, kişi, cavan və cocuqdan ah-nalədən başqa ayrı səs çıxmadı... Torpaq suyun yolunu kəsdi. Lakin çox çəkmədi ki, «Bu ətrafdan müsibət uzaqlaşdı, az bir müddətdə o viranə qalmış yer, onun hümməti ilə Rumdan da abad oldu».37 Doğrudanda dəhşətli zəlzələ baş verən vaxt səyahətdə olan Gəncə hakimi Qara Sunqur geri döner, şəhərdə sağ qalan və ətrafdan cəlb edilən əhalinin gücü ilə şəhəri qısa müddətdə bərpa etdirir və şəhər yenə də öz əvvəlki həyatına qaytarılır. Həmin dövrü tədqiq edən tarixçilərin verdiyi məlumatlara görə Gəncə şəhəri özünün yüksək sənət növləri və sənətkarlıq ilə məşhur olmuşdur. O dövrdə Gəncədə mis və metal əşyalar, xüsusilə barama, onun emalı, ipəkdən hazırlanan paltarlar, atlas, pambıq parçaları və s. geniş istehsal edilir və başqa ölkələrə ixrac edilirdi. Hətta o dövrdə Azərbaycanın və Yaxın və Orta Şərqi digər ölkələrində sənətkarları özündə birləşdirən cəmiyyətlər və dərnekələr yaradılmışdır. Belə cəmiyyətlər Gəncədə də fəaliyyət göstərirmiş. F.Engels uzaq keçmişdə belə cəmiyyətlərin yaradılmasının iqtisadi əsaslarını göstərərək yazmışdır: «Əvvəlcə şəhərlə kənd arasında, sonra isə şəhərlərin müxtəlif əmək sahələri arasında olan

əmək bölgüsü sayəsində meydana gəlmiş yeni qruplar öz mənafeyini müdafiə etmək üçün yeni orqanlar yaratdılar, cülbəcür vəzifələr təsis edildi». Həmin dövrdə əxilər cəmiyyətləri də təxminən buna uyğun gələn təşkilatlardan biri olmuşdur. Məşhur ərəb səyyahı İbn Bəttutə (XII əsr) Əxilər (qardaşlıq) cəmiyyəti haqqında yazmışdır: «Bütün dünyada Əxilər kimi kimsəsizlərə və yurdsuzlara bu qədər qayğı göstərən, acları doyuzduran, ehtiyacı olanlara kömək edən, zorakılığa qarşı çıxan, qəddar hökmdarları və onların nöqərlərini öldürməyə hazır olan insanlar tapmaq mümkün deyildir». Onların da rəhbər tutduqları prinsiplərin bir çoxu dahi mütəfəkkir şair N.Gəncəvinin də sosial ədalət və ideyalarına yaxın idi.

Buna görə də Əxillərin zəhmətsevərlik, ədalət və bərabərlik uğrunda apardıqları mübarizəni Nizami bəyənir və təqdir edirdi. N.Gəncəvinin doğulduğu və yaşayıb yaratdığı Gəncə şəhərinin ictimai-iqtisadi və mədəni mühit haqqında daha aydın fikir yaratmaq üçün mərhum akademik Məhəmməd Cəfərin bir sıra səyyahların və tarixçilərin əsərlərindən gətirdiyi bəzi məlumatları göstərmək yerinə düşərdi. O, İbn- Hövlənin «Surətül-Ərz» əsərində verilən bu fikiri xatırladır ki, «Gəncə gözəl, bərəkətli, abad və cəmiyyəti çox olan bir şəhərdir. Onun əhalisi cəməddir. Davranışları, rəftarları yaxşıdır. Qəribləri sevir, alimləri dost tuturlar». Hacı Zeynalabdin Şirvani isə «Büstanüs-siyah» əsərində yazır ki, «Gəncə böyük və yaxşı şəhərdir. Suyu içməli, havası mülayim və gözəldir... Oradan çox mənfəət sahibləri çıxmışdır. Onlardan biri «Xəmsə» sahibi Şeyx Nizamidir.⁴⁰ Həqiqətən də öz doğma şəhərindən kənara çıxmayan, Şərqi yaratdığı zəngin mədəni və mənəvi irsi mənimsəyən Azərbaycan xalqının və bütün türk aləminin dahi şairi və mütəfəkkiri N.Gəncəvi bu şəhərdən dünyaya nəzər salmış və onun görünən və görünməyən sirlərini açıb göstərməyə çalışmışdır. Beləliklə, dahi mütəfəkkir N.Gəncəvinin iqtisadi fikir və ideyaları, onun «Xəmsə»sindəki iqtisadi baxışları sistem halında yaşadığı ictimai-iqtisadi quruluşun tənqidi təhlili və ifadəsi kimi meydana çıxmışdır. Onun bu sahədə söylədiyi fikir və ideyaların «Xəmsə»boyu səpələnmiş beyitlərdə, misralarda yaratdığı çox saylı obrazların deyimlərində iqtisadçıların adət etmədiyi bir tərzdə açıqlanır və nəticədə onun baxışları bir sistem halında müəyyənləşir. Buna görə də o dövrdə iqtisad elmi

olmadığını, iqtisadi fikrin başqa elm sahələri tərkibində inkişaf etdirilməsini nəzərə alaraq dahi mütəfəkkir şair N.Gəncəviyə haqq qazandırmaq və qiymət vermək olar.

Fəzlullah Əbül-Xeyir Rəşidəddin

Fəzlullah Əbül-Xeyir Rəşidəddinin iqtisadi düşüncələrindən

Fəzlullah Əbül-Xeyir Rəşidəddinin anadan olduğu il barədə dəqiq məlumat yoxdur. O, 1240-1247-ci illər arasında Həmədan şəhərində anadan olmuşdur. Rəşid-əddinnin babası, atası həkim olmuşdur. Həkimlik onların nəsil peşəsi sayılır. Abaqa xanın dövründə (1265-1282) Rəşid-əddin dövlət işinə qəbul edilir. O, mükəmməl biliklərə yiyələnmiş, bir neçə dil bilərək, ədəbiyyat, təbabət, nəbatət, tarix, riyaziyyat, astronomiya, ilahiyyat elmlərini dərinlən öyrənmişdi. Qazan xanın hakimiyyətinin başlanğıc illərində (1295/1296-cı illər) Rəşid-əddin saray təbibi vəzifəsində çalışırdı. 1298-ci ildə O, vəzir vəzifəsinə təyin olunur və çox keçmir ki, hökmüdarın baş məsləhətçisi olur. Rəşid-əddin ömrünün çox hissəsini Azərbaycanda yaşamışdır. Məhz Azərbaycanda onun əsərlərinin əksəriyyəti yazılmışdır. Rəşid-əddinin ailəsi Şirvanda hakimiyyətdə olan yerli sülalələrlə qohum idi. Onun oğlu Əli Şirvan hökmüdarının qızı ilə evlənmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Şirvanşahları Rəşid-əddin Şabran, Şamaxı və Dərbəndin mailiki kimi təqdim edirdi. Dövlət başçısından sonra ikinci şəxs sayılan Rəşid-əddin Qazan xan (1295-1301) və onun varisi Olcaytu xanın (1304-1316) dövrlərində 19 il Elxanilərdə dövlət işinin təşkilində əsas təşkilatçılardan olmuşdur. Rəşid-əddin sahibi –divan kimi Qazan xanın islahatlarının ideoloqu və baş icraçısı hesab edilir. Olcaytu sultanın ölümündən sonra Hülakilər taxtına az yaşlı Əbu-Səid əyləşdirildi. Azyaşlı sultanın qəyyumu Əmir Çoban köçəri əsilzadə qruplaşmalarından idi və O, Rəşid-əddinin rəqibi kimi ikinci vəzir Tac-əddin Əli Şahla birləşərək 1317-ci ildə Rəşid-əddini vəzifəsindən kənarlaşdırmaqla bilir. 1318-ci ildə isə Rəşid-əddin sultan Olcaytunu zəhərləməkdə ittiham edilərək iyulun 18-də edam edilir. Bundan sonra onun ailəsi təqiblərə məruz qalır, əmlakları müsadirə edilir. Təbrizdə tikdirdikləri məhəllə qarət edilir və ancaq ölümündən 10 il sonra bəraət edilir və əmlakının bir hissəsi

ailəsinə qaytarılır, oğlu Qiyas -əd-din yenidən saraya vəzir təyin edilir və atasının başladığı işi davam etdirir .

Rəşid-əd-dinin iqtisadi düşüncələri “ Camiət-tavarix” (“Ümumi tarix” və ya salnamələr toplusu) və onun fraqmenti “Oğuznamədə”, “Məktublar”-ındakı məlumatlarda əks olunmuşdur. Rəşid-əd-dinin əsərlərinin mətnləri avropalılarda daxil olmaqla bir çox dünya xalqlarının alimləri, şərqşünasları, kolleksiyaçıların birgə səyi ilə əlyazmalar əsasında dəyərli informasiyalarla zəngin mətnləri hazırlanmışdır. Bu əsərlərdə türk, monqol və digər xalqların tarixləri əks olunmuşdur.

Lakin bizim daha çox diqqətimizi Rəşiddədinin Qazan xanın vergi siyasəti ilə əlaqədar dəyərləndirmələri cəlb edir. Rəşiddədin vergi işinin təşkili ilə əlaqədar mövcud vəziyyəti təhlil edərək vergi işinin yaxşılaşdırılması üçün təkliflər irəli sürür. Öncə diqqətin Qazan xanın apardığı islahatlara qədərki, dövrə yönəldilməsi yerinə düşərdi.

İslahata qədərki vəziyyət barəsində-Rəşid-əd-din yazırdı ki, hər vilayətdə divan üçün yığılan vergilərin bir neçə kateqoriyaları mövcud idi. Vəzirlər əhaliyə zülm edirdilər, vilayətin və onun əhalisinin, rəiyyətinin var-yoxunu əlindən alaraq onları yoxsul etmişlər, bəzi vilayətlərin əhalisi isə qaçıb dağılmışlar desək heç bir şişirtməyə yol vermərik. Vilayət hakimləri vəzirlərlə əlbir olaraq hər il rəiyyətdən öz xeyirləri üçün tələb olunandan çox vergi yığırdılar. Məsələn 10 “kopçur” yerinə 20-30 kopçur alırdılar [1, s.256-257]. Sonra əvvəllər əhalidən yığılan vergi işinin pis təşkil olunması ilə əlaqədar şərtlərini davam etdirən Rəşid-əd-din yazırdı ki, heç kim “damğa”(möhr) sahibini öz vəzifəsini icra edən zaman görmürdü. Bəzən vergilərdən narazı olanların əlinə düşərək dəyənəklərlə əzişdirilirdi. O, bəzən vergi yığmaq üçün xəlvəti vergiödəyənlərlə öz xeyrinə tələb olunanın yarısının almaq üçün sövdələşmələr aparırdı. Bu səbəbdən “damğa” vergilərinin yığılması azalırdı. Yığılan vergilər isə qasidlərin yol ehtiyaclarına sərf edilir, çox zaman çaparların nöqərləri arasında dava-dalaş olur, vəsaitlər hamiyə çatmadığından bundan daha güclülər faydalanırdılar. Sui-istifadə və zorakılıqlar nəticəsində rəiyyətin böyük bir qismi yoxsullaşaraq, vətənlərini tərk etməyə məcbur olmuş, şəhərlər və kəndlər boşalmışdı [1, s.259]. Müəyyən vaxt keçdikdən sonra qaçanlardan vergi yığmaq üçün qasidlər göndərilirdi. Lakin heç kim geri qayıtmaq istəmirdi və səltənətə qarşı böyük nifrət bəsləyirdilər. Şəhərlərdə qalanlar isə evlərinin qapısını divarlarla hörürdülər, evin damından içəri daxil olur, vergiyığan gördükdə isə qorxaraq qaçırdılar. Bəzən vergi yığanlar məhəllələrdən xainlərin köməkliyi ilə evlərin künc-bucağından adamları tapıb çıxartmağa müvəffəq olurdular. Əgər onlar kişiləri tuta bilmirdilərsə onda onların qadınlarını tuturdular, qabaqlarına qoyun sürüsü kimi qatarq məhəllə-məhəllə vergi yığılan yerlərdə dolaşıdırırdılar. Qadınların nalələri ərsə qalxırdı. Bəzən vergi yığanlar evlərin damlarına qalxır, rəiyyəti qovalayır, rəiyyət isə zəif və gücsüz olduğundan damdan yıxılaraq ayaqlarını sındırırdılar [1, s.259; 2, s.69, №10, 1952]. Kəndlərdə uzaqdan vergiyığanı gördükdə əhali qum və ya kəhriz içində gizlənirdilər. Böyük şəhərlərdə əhali onların evinə qasidlərin (çaparların) yerləşdirilməməsi üçün evlərə və həyətlərə girişi zirzəmi və dar keçidlərdən edirdilərkə,

belə keçidlər elçinin xoşuna gəlməsin və bu evdə qalmasın. Evlərdə yerləşən qasidlər xalçaları, yorğan döşəkləri, ev əşyalarını yararsız hala salır, özləri ilə xoşlarına gələn hər şeyi aparırdılar. Odun yerinə bəzən onların çox bahalı sənət nümunələri olan qapıları belə yandırmaları barədə məlumatlar var. Bəzən isə elçilərin gəlişi ərəfəsində ev sahibləri zərər və ziyandan xilas yolunu evlərinin satılması və ya kirayə verilməsində görürdülər. Bu ərəfədə yüzlərlə ev satılırdı. Hər il dövlət elçiləri, yüzlərlə xalça, yorğan-döşək, qab-qacaq və digər məişət əşyalarını əhalidən soyub alırdılar. Qasidlərin heyvanları 10 illərlə yetişdirilən barlı-bəhərli bağları viran edir, təsadüfən bağda kəhriz var idisə və ora elçinin heyvanı düşmüşdüsə bağın sahibindən heyvanın qiymətinin iki mislini alırdılar [1, s.259-260; 2, s.69, №10,1952].

Daha sonra diqqətin vergilərin yığılması ilə əlaqədar həyata keçirilən tədbirlər barəsində Rəşiddəddin fikirlərinə diqqətin yönəldilməsi yerinə düşərdi.

Rəşid-əd-din Qazan xanın vergilərin yığılması ilə əlaqədar həyata keçirdiyi tədbirlər barəsində yazdığı, dünyanın hökmüdarı İraqi-Əcəm və Azərbaycan və digər vilayətlərdə divan vergiləri və töyücülərinin yığılması ilə əlaqədar vəziyyəti qaydaya saldı. Hansılarkı,əvvəllər “kopçur”, “damğa” və s. görə tənəzzülə uğra-mışdılar [1, s. 256]. Vergilərin yığılması sahəsindəki qarışıqlıq və nizamsızlığın aradan qaldırılması sahəsində tədbirlərdə ən əsas istiqamətlərdən biri məmur özbaşınalıqlarının aradan qaldırılması idi. Bununla əlaqədar O, yazırdı ki, Qazan xan hər növ zorakılıq və zülmün qarşısını almağa çalışırdı ki, əhali rahat yaşasın. Bu məqsədlə isə hökmüdar qərara gəlmişdi ki, xalqa zülm edən zalımların və zülümkarların yarısı edam edilsə, bəlkə bundan sonra onlar əhaliyə zülm etmək verənlərindən əl çəkərlər. Əks təqdirdə rəiyyət əzab-əziyyət çəkəcək, xəzinə və ordu üçün lazım olan vəsaiti əldə olunmayacaq. Yaxşısı budurki, elə edilsinki, vilayət hakimlərinin vergilərin yığılması ilə əlaqədar özbaşına qərar vermək imkanları əllərindən alınsın [1, s. 261-264]. Bundan əlavə hökmüdar əmr etdiki, hər əyalətə “bitikçilər” göndərilsin və onlar kənd-bə kənd vilayətləri gəzərək əhalini siyahıya alsınlar, “kopçur”-ları elə müəyyən etsinlər ki, buarada nə azaltmaq, nə də çoxaltmaq hallarına yol verilməsin. İşlər elə elə təşkil edilsinki, rəiyyət yaxşı yaşasın və razı qalsın [1, s. 262-264]. Hökmüdar həmçinin əmr etdiki, bütün incu, vəqf və şəxsi müllərin sahiblərinin siyahısı təfsilatı ilə tərtib edilsin, hansılarkı, heç bir mübahisəsiz 30 il ərzində həmin ərazilərin sahibləri olmuşdular. Bundan əlavə əmr olundu ki, heç bir məlik, baskak, bitikçi bərat və ya əmr yazmasın. Əgər yazsalar buna icazə verən hakimi edam etsinlər əmri yazan bitikçinin isə əlləri kəsilsin.

Hər bir əyalət üçün hökmüdar bir bitikçi təyin etdi ki, O,da Böyük Divanın tərkibində iştirak edirdi. Bu şəxslər hər ilin əvvəllərində vergi siyahılarına uyğun olaraq kəndbəkənd gəzib vergilərin toplanması ilə əlaqədar əmrləri tərtib etməli idilər. Bu şəxslər Böyük Divanın naiblərinin tərtib etdiyi qızıl möhürlü fərmanlarla səlahiyyətləndirilib yerlərdə xəzinəyə və müllə sahiblərinə çatacaq vergilərin düzgün yığılması işini təşkil etməli idilər [1, s. 262].

Qeyd etmək lazımdır ki, yığılmış vergilərin bir qisminin xəzinəyə verilməsi , müəyyən qismi isə vergilərin yığılması işini təşkil edən məmurların əmək haqqlarının verilməsinə sərf edilməli idi və müəyyənləşdirilmiş məbləğdən artıq vergilərin vergi ödəyənlərdən alınması qəti qadağan edilirdi. Burada Rəşidəddin qanunu pozan məmurların sərt cəzalandırılması nümunələrində göstərmişdir [1, s. 262-263]. Görülmüş tədbirlərin nəticəsi kimi Rəşid-əd-din yazırdı ki, əvvəllər vilayətlərdən toplanılan vergilər tamamilə yox idi, mütəsərrüflər bərat və əmrlərə əsasən verməli olduqları məbləği heç kimə verməyib, ilin sonunda hesabatlar tərtib edir, artıq qalan hər şeyi özlərində saxlayırdılar. Hal-hazırda bol məhsullu vilayətlərdə mütəsərrüflərin əlində böyük vəsait toplanıb, ambarlarda keçən ildən qalan buğda ehtiyatı qalmaqdadır. Bunları əhaliyə “tərh” etmək lazımdır ki, hər il taxıl yetişər-yetişməz məhsulun tələm-tələsik satılmasına lüzum qalmasın. Əvvəllər yetişmiş məhsul vaxtından əvvəl istifadə olunub qurtarıdısı indi divanın ambarlarında illik məhsul, xəzinədə isə pullar saxlanılır [1, s. 264]. Bundan başqa Qazan xan əmr etmişdi ki, onun yaxın adamlarından, döyüşçülərindən heç kim xalqdan nə isə tələb edə bilməz. Əgər belə hallar baş verədisə və bu sübuta yetirilədisə, həmin şəxslər ağac və dəyənək zərbələri altında aldıqlarını geri qaytarmalı idilər. Əgər hökmüdar belə ova çıxdığı zaman hansısa kəndin yaxınlığında qaldığı zaman istifadə etdiyi ərzaq, qoyun, toyuq və s.-ni pul ilə 3 qat qiymətinə almalı idi ki, digərlərində nümunə olsun, məmurlar zor tətbiq etməsinlər [1, s. 271].

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Həzrəti Əmir Əli İbn Əbu Talib, “Nəhcül Bələğə”. Bakı: “Sabah”, 1994, 400 s.
2. “İslam qısa məlumat kitabı”. Bakı: ASE, 1989, 160 s.
3. Q.Kərimov, “Şəriət və onun sosial mahiyyəti”. Bakı: “Azərnəşr”, 1987, 222 s.
4. Qazi Hacı Mirəziz Seyidzadə, “Elmin qapısı”. Bakı: “Ozan”, 2007, 620 s.
5. Seyyid Səid Rəşadi, “İmam Əli və “Nəhcül-Bələğə əsəri”, “İmam Əli (Ə) və Nəhcül-Bələğə” konfransının materialları”, Bakı, 22 oktyabr, 2006-cı il, “Novruz”, 246 s.
6. Anri Masse. “İslam”. Bakı: ASE, 1992, 256 s.
7. Грютебаум Г.Э. «Классический Ислам» Очерк истории 600-1258, М.: 1988, 216 с.
8. Жданов Н.В., Игнатенко А.А. «Ислам на пороге XXI века», М. «Политиздат», 1989, 352 с.
9. Медведко Л.И., Германович А.В., «Именем Аллаха», М.: «Политиздат», 1988, 255 с.
10. Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə, Bakı: Elm, 1989, 212 s.
11. Крымский А.Е. Низами и его современники, Баку: Эльм, 1981, 488 с.
12. Əbdülsəlimzadə Q.Y. Nizamülmülkün «Siyasətnamə» əsərində iqtisadi məsələlər. Bakı: Azərbaycan SSR EA-sının Xəbərləri, İqtisadiyyat, 1989, -№3, s. 72-81.
13. Ализаде А.А. Единство взглядов Низам-аль-мулька Рашид-ад-дина, Мухаммед Нахчивани по некоторым вопросам социально-экономического характера. Баку: «Известия АНАЗ.ССР» серия история, философия, права, 1976, № 1, с.54-62.
14. Фараджев А.С. «Об экономических воззрениях Низам-Аль-Мулька, Низами Гянджави, Насир-ад-дина Туси и Рашид-ад-дина», Баку: «Доклады АН Аз.ССР», 1957, т. XIII, №6, с.715-719.
15. Фараджев А.С. «Об экономических воззрениях Низам-Аль-Мулька, Низами Гянджави, Насир-ад-дина Туси и Рашид-ад-дина, Баку: «Доклады АН Аз.ССР», 1957, т. XII, №6, с.7-16;

16. Фараджев А.С. «Насираддин Туси о налогах феодального государства (XIII в)» \\
Ученые записки АГУ имюС.М.Кирова. Экономика, 1965, № 2, с.3-7
17. Ə.A.Qəribov, “Nəsirəddin Tusi Dövlətin vergi siyasəti haqqında”, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, 1996, №1-4, s. 225-237, s.228

Dünya iqtisadçılarından

T O M A S M A N N
(1571-1641)

XVIII əsr Qərbi Avropa merkantilizminin ən görkəmli nümayəndələrindən biri, ingilis iqtisadçısı Tomas Mann hesab olunur. Mann Londonda tacir və sənətkar ailəsində dünyaya gəlmişdir. Onun babası London zərboxanasında pul nişanları zərb edən usta olmuş, atası məxmər ticarəti ilə məşğul olan tacir idi. Mann erkən yaşlarında atasını itirmiş və onun tərbiyəsi ilə varlı tacir olan ögəy atası məşğul olmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, Mannın atalığı 1600-ci ildə Levant kompaniyasının şöbəsi kimi yaradılan Ost-Hind kompaniyasının təsisçilərindən idi. Sözügedən kompaniya Aralıq dənizi ölkələri ilə fəal ticarət əlaqələri qurmuşdu. Bu şirkətdə Mann kommersiya işinin sirlərinə yiyələnərək, daha sonra bir neçə il Levant kompaniyasında çalışmışdır. Onun parlamentdə və şəhər əhalisi, xüsusəndə şəhərin imkanlı iş adamları arasında çox böyük hörmət qazandığı bildirilir. Çox keçmir Mann Ost-Hind kompaniyasının direktorlar Şurasının üzvü olur. 1622-ci ildən I Yakovun təşəbbüsü ilə yaradılan hökumətin ticarət komissiyasının tərkibinə daxil olur. Sözügedən hökumət komissiyası ölkənin xarici ticarət əlaqələri ilə əlaqədar təhlil və təftişləri həyata keçirməli idi. Mann bu komissiyada ekspert kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır.

Tomas Mann ömrünün son illərini satın aldığı malikanəsində, tanınmış mülkədar kimi yaşamış və 70 yaşında dünyasını dəyişmişdir.

Çox keçmir bacarıqlı tacir dövlətin iqtisadi siyasətini merkantilist dəyərlər əsasında yönləndirə bilən nəzəriyyəçi və ideoloq kimi çıxır tarix səhnəsinə. O, 1621-ci ildə «İngiltərənin Ost-Hindlə ticarəti ətrafında mühakimələr: müxtəlif iradlara cavablar» əsərini yazdı və burada Ost-Hind kompaniyasının iqtisadi maraqlarını yetkin merkantilizmin nəzəri əsaslarına uyğun müdafiə edirdi. 664-cü ildə onun «İngiltərənin xarici ticarətdən əldə etdiyi sərvət və ya xarici ticarət balans ölkə sərvətinin tənzimləyicisidir» (England Treasure by Foreign Trade)

ələri nəşr olundu. Bu əsərdə iqtisadiyyatda mübadilə prosesləri merkantilist prinsipləri əsasında dəyərləndirilirdi. Heç də təsadüfi deyil ki bu əsərdə səslənən fikirlər Adam Smitdən –Marksa-Con Keynsə qədər bir çox nəzəriyyəçilərin diqqətini cəlb etmişdi. Burada səslənən fikirləri merkantilizmin müqəddəs dəyərləri və pozulmayan qanunları kimi də xarakterizə edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu prinsiplər böyük coğrafi kəşflər, ilkin kapital yığımları və kapitalist münasibətlərinin inkişaf etdiyi bir dövrdə formalaşmışdır və iki başlıca postulata əsaslanır:

1)Sərvət dedikdə qızıl və gümüşə əsaslanan pullar nəzərdə tutulur , 2) mütləqiyyət, kral hakimiyyəti milli dəyər hesab edilən bu sərvətlərin artırılmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Erkən merkantilizmin nümayəndələri krallara ölkəyə daxil olan və ölkədən çıxan qiymətli pul kütləsinin balansını nəzarətdə saxlamağı, qızıl və gümüş pulları ilə ticarət aparılmasını dövlət inhisarında saxlamağı və bu pulların ölkədən çıxarılmasının məhdudlaşdırılmasını tövsiyə edirdilər. Mann bu fikirlərin əksinə olaraq ölkəyə daxil olan və ölkədən çıxarılan pul kütləsi balansının saxlanılmasında tənzimləyici tədbirlərin kifayət olmadığı qənaətinə idi. Xarici ticarətdə fəal əmək balansını, ixrac edilən məhsulların kütləsinin idxal olunan məhsullardan üstün olmasını vacib sayırdı. Fəal pul balansı siyasətindən fərqli olaraq bu prinsiplər dövlətin beynəlxalq ticarətdə fəallığının artırılmasına xidmət edirdi. Fəal xarici ticarət konsepsiyasında tacirlərin xüsusi təşəbbüsünə daha çox etimad göstərilərək, burada xarici ticarət ölkə daxilində pul nişanları kəmiyyətinin əsas tənzimləyicisi və ölkənin varlanmasının başlıca mənbəyi kimi qəbul edilirdi. Mann ölkə daxilində istehsal olunan məhsulların xarici ölkələrə satışının təşkilinə və ölkəyə ixrac olunan məhsulların məhdudlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməsini vacib sayırdı. Ən əsası isə ölkədən hazır məhsulların ixracına daha çox üstünlüyün verilməsinin tərəfdarı idi. Eyni zamanda fəal tranzit ticarətinə, ölkələrarası ticarətdə vasitəçi kimi iştirak etmək də məqbul hesab olunurdu. O, təklif edirdi ki, bu zaman bir çox ölkələrdə, o cümlədən müstəmləkələrdə istehsal olunan məhsullar çox ucuz qiymətə satılaraq, sonradan çox baha qiymətə Avropa ölkələrinə satıla bilər. O, ölkə sənayesinin stimullaşdırılması üçün proteksionist tədbirlərin həyata keçirilməsini vacib hesab edərək ixrac olunan məhsullar üçün yüksək gömrük haqlarının müəyyənləşdirilməsini məqsədəuyğun hesab edirdi. Eyni zamanda xarici bazarlara məhsul ixrac edən müəssisələrə dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyinin, subsidiyaların verilməsini də tövsiyə edirdi. Əgər Manna qədər pulun əsas funksiyası kimi onun yığım vasitəsi olması qəbul olunurdusa, indi artıq pul dəyər ölçüsü kimi də qəbul olunurdu. Mann qanunvericilik vasitəsi ilə sələmçilik kapitalına qarşı dövlətin mübarizə aparmasının tərəfdarı idi. Analitiklər hesab edirlər ki, Mannın dövlətin xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar irəli sürdüyü təklifləri, xarici ticarət ekspansiyasına yönəldilmiş tədbirləri və bir çox proteksionist tədbirləri bu gündə aktuallığını itirməmişdir.

Əsas əsərlərindən:

1. «İngiltərənin Ost-Hindlə ticarəti ətrafında mühakimələr: müxtəlif iradlara cavablar» - 1621

2. «İngiltərənin xarici ticarətdən əldə etdiyi sərvət və ya xarici ticarət balansı ölkə sərvətinin tənzimləyicisidir» - 1664

Əsas fikirlərindən

- Sərvət dedikdə qızıl və gümüşə əsaslanan pullar nəzərdə tutulur; mütləqiyyət, kral hakimiyyəti milli dəyər hesab edilən bu sərvətlərin artırılmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Erkən merkantilizmin nümayəndələri krallara ölkəyə daxil olan və ölkədən çıxan qiymətli pul kütləsinin balansını nəzarətdə saxlamağı, qızıl və gümüş pulları ilə ticarət aparılmasını dövlət inhisarında saxlamağı və bu pulların ölkədən çıxarılmasının məhdudlaşdırılmasını tövsiyə edirdilər.

- Xarici ticarətdə fəal əmək balansını, ixrac edilən məhsulların kütləsinin idxal olunan məhsullardan üstün olmasını vacib sayırdı. Fəal pul balansı siyasətindən fərqli olaraq bu prinsiplər dövlətin beynəlxalq ticarətdə fəallığının artırılmasına xidmət edirdi.

- Mann ölkə daxilində istehsal olunan məhsulların xarici ölkələrə satışının təşkilinə və ölkəyə ixrac olunan məhsulların məhdudlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməsini vacib sayırdı. On əsası isə ölkədən hazır məhsulların ixracına daha çox üstünlüyün verilməsinin tərəfdarı idi.

- O, ölkə sənayesinin stimullaşdırılması üçün proteksionist tədbirlərin həyata keçirilməsini vacib hesab edərək ixrac olunan məhsullar üçün yüksək gömrük haqlarının müəyyənləşdirilməsini məqsədəuyğun hesab edirdi. Eyni zamanda xarici bazarlara məhsul ixrac edən müəssisələrə dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyinin, subsidiyaların verilməsini də tövsiyə edirdi.

- Mann qanunvericilik vasitəsi ilə sələmçilik kapitalına qarşı dövlətin mübarizə aparmasının tərəfdarı idi.

PETTİ UİLİYAM
(1623-1687)

Uliyam Petti 1623-cü ildə Hemptşirli kasıb dərzi ailəsində anadan olmuşdur. Yerli məktəbdə latın və yunan dillərini öyrənmiş, on dörd yaşında dəniz məcərasına tutulmuş, lakin qəza ilə ayağını sındırması səbəbindən Normandiya sahillərindən geri qayıdaraq Kannda yezuitlər kollecina daxil olmuşdur. Sonra əvvəlcə Hollandiyaya və oradan da Parisə köçmüşdür. O, Parisdə tibb elminin sirlərinə yiyələnmişdir və bu işdə ona məşhur filosof Tomas Hobbs yardım etmişdir. Petti 1647-ci ildə İngiltərəyə qayıtmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, İngiltərdə klassik siyasi iqtisadın banisi U.Petti Leyden və Parisdə aldığı tibbi təhsilini Oksfordda davam etdirmişdir. Tarixi ədəbiyyatlara Pettinin adı novator kimi ,surət çıxaran maşının ixtiraçısı kimi daxil olmuşdur. O, 1649-cı ildə fizika elmləri doktoru, 1651-ci ildə musiqi və anatomiya elmləri üzrə professor adına layiq görülmüşdür. Eyni zamanda Petti 1651-ci ildə İngiltərədən İrlandiyaya gedərək Kromvelin ordusunda baş tibb işçisi vəzifəsində çalışmışdır. İrlandiyada olarkən Kromvelin əsgərlərinə torpaq sahəsinin paylanması və İrlandiyalıların müsadirə etdikləri torpaqların qeydiyyatı işinin yaxşı təşkilinə görə torpaq sahəsi ilə mükafatlandırılmışdır. O, 1659-cu ildə Londona qayıtdıqdan sonra İngiltərə parlamentinin deputatı olmuş, Kral cəmiyyətinin yaradılmasında iştirak edərək II Karlın müşaviri olmuşdur. Pettinin Kromvel ilə yaxşı münasibətlərinin olmasına baxmayaraq kral tərəfindən əhv olunmuş və 1661-ci ildən cəngavər tituluna layiq görülmüşdür. 1685-ci ildə II Yakovun kral taxtına çıxmasından sonrada yeni kralın müşaviri olaraq qalmışdır. Petti 1687-ci ildə II Yakovun kral hakimiyyətindən devrilməsindən bir qədər əvvəl dünyasını dəyişmişdir.

Onun iri həcmli ən böyük və ilk əsəri «Vergilər və rüsumlar haqqında traktat» (Treatise of Taxes and Contributions, 1662) əsəridir. Uliyam Pettinin həmçinin «Siyasi hesab» (Political Arithmetic, 1690), «Müdrüklərə söz» (Verbum Sapienti, 1691), «İrlandiyanın siyasi anatomiyası» (Political Anatomy of Ireland, 1691), «Pul haqqında müxtəlif düşüncələr» (Qantulumcunque Concerning Money, 1695) əsərləri də nəşr olunmuşdur. O, ilk əsərlərində «aktiv ticarət balans» ideyasını inkişaf etdirmiş, sərvət anlayışını merkantilist mühakimələr əsasında müəyyənləşdirmişdir. Burada o, ölkənin sərvətinin xarici ticarətdə iştirakçı payına görə formalaşdığı qənaətində idi. Eyni zamanda dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin tərəfdarı kimi bunun ölkədə istehsalın stimullaşdırılmasına güclü təsir etdiyini iddia edirdi. Daha bir maraqlı fakt kimi ilk dəfə olaraq məhz Pettinin dövlət tərəfindən statistika xidmətinin yaradılmasının vacibliyi ideyasının əsaslandırılmasıdır. O, siyasi iqtisadda mücərrəd elmi yanaşmanın əsasını qoymuş, hadisə və proseslərin dəqiq kəmiyyət göstəriciləri əsasında təhlilinin aparılmasını, tədavi ilə yanaşı istehsal sferasında xüsusi diqqətin yönəldilməsinin vacibliyi qənaətində idi. «Əmək sərvətin atası və fəal prinsipi, torpaq isə anasıdır» kəlamında ilk dəfə olaraq məhz Petti tərəfindən dəyərin mənbəyinin əməkdə axtarılmasına cəhd edilmişdir. O, öz mühakimələrini əsaslandırmaq üçün «təbii qiymət» təlimin işləyib hazırlamışdır. Petti «renta» dedikdə əkinçilik məhsulunun dəyərindən istehsal xərclərini (toxumun dəyəri və əmək haqqına çəkilən xərcləri) çıxdıqdan sonra qalan hissənin rentaya aid edilməsini mümkün hesab edir, mənfəətə müstəqil kateqoriya kimi baxaraq hər bir sahibinin torpaq alaraq renta əldə etmək imkanının olduğunu qeyd edirdi.

Əsas əsərlərindən:

1. «Vergilər və rüsumlar haqqında traktat» - 1662
- 2.«Siyasi hesab» - 1690,
3. «Müdrüklərə söz» - 1691,
4. «İrlandiyanın siyasi anatomiyası» - 1691,
- 5.«Pul haqqında müxtəlif düşüncələr» - 1695

Əsas fikirlərindən

- O, dəyər nəzəriyyəsi ilə siyasi iqtisadın banilərindən biri oldu. Petti bazar qiymətlərinin nəzəri əsaslarını tədqiq edən ilk iqtisadçılardandır.

- Petti mənfəətə torpaq rentası forması kimi baxırdı. O, rentanı əkinçilik məhsulların dəyərindən istehsal xərclərini çıxdıqdan sonra qalan hissəni hesab edirdi.

- Onun təlimində renta pul və torpaq rentası formasında hesab edilirdi.

- O deyirdi: bərabər əmək sərf edilmiş əmtəələrin dəyəri də bərabərdir. O öz tədqiqatlarında dəyərin iş vaxtı ilə əlaqəsini izləyir və əmək məhsuldarlığının

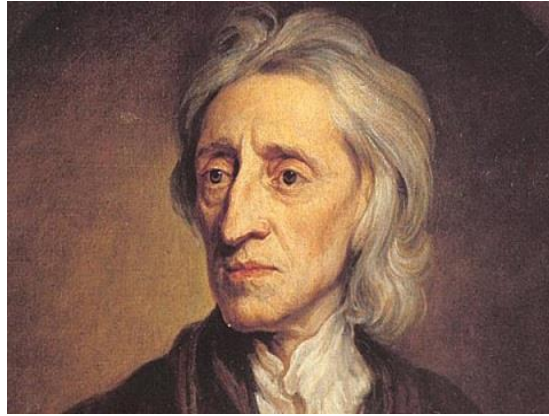
rolunu görə bilirdi. O yalnız qızıl və gümüş istehsalına sərf olunan əməyin dəyər yaratdığını iddia edirdi.

- O ilk dəfə olaraq əmək haqqı nəzəriyyəsini nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa çalışmışdır.

- Burada o, ölkənin sərvətinin xarici ticarətdə iştirakçı payına görə formalaşdığı qənaətində idi. Eyni zamanda dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin tərəfdarı kimi bunun ölkədə istehsalın stimullaşdırılmasına güclü təsir etdiyini iddia edirdi. Daha bir maraqlı fakt kimi ilk dəfə olaraq məhz Pettinin dövlət tərəfindən statistika xidmətinin yaradılmasının vacibliyi ideyasının əsaslandırılmasıdır.

- O, öz mühakimələrini əsaslandırmaq üçün «təbii qiymət» təlimini işləyib hazırlamışdır.

- O, əməyi sərvətin “atası”, torpağı isə “anası” hesab edirdi.

LOKK CON
(1632 - 1704)

Con Lokk 1632-ci ildə Somerset kəndində anadan olmuşdur və kiçik torpaq mülkədarının böyük oğlu idi. O, 1652-ci ildə Oksfordun Xristos Kilsəsi kollecina daxil olmuşdur. Burada o, Petti ilə görüşə bilərdi. Con Lokkdan cəmi 6 yaş böyük olan Petti, artıq, anatomiya professoru və Breynhaus kollecinin vitse-prezidenti idi. 1658-ci ildə Lokk, Xristos Kilsəsi kollecinin yuxarı kurs tələbəsi olarkən, etika fənni üzrə müəllim təyin edilmişdir. Viqlərin məşhur lideri olan lord Eşli (sonradan lord Şeftsberiysi) ilə görüşdən sonra, o siyasət ilə məşğul olmağa başlamış və Oksfordan çox, Londonda zaman keçirirdi. 1668-ci ildə ticarət və koloniyaların işləri üzrə Şuranın katibi olandan sonra, onun karyerası öz pik vəziyyətinə çatmışdır və Lokk kolonial ticarətin inkişafı üzrə komissioner vəzifəsinə təyin edilərək, çox yaxşı əmək haqqı alırdı. 1683-cü ildə «Şərəfli inqilab» Stüartlar rejiminə son qoyandan sonra, lord Şeftsberiyski xaricə qovulmuş, onun ardınca isə, Lokk akademik postdan məhrum edilərək, ölkədən sürgün edilmişdir. O Hollandiyada sığınacaq tapmışdır. Burada altı il yaşayaraq, tədqiqatlar aparmış və elmi işlər yazmışdır. 1689-cu ildə İngiltərəyə, görkəmli mütəfəkkir kimi qayıdaraq, ömrünün qalan 15 ilini yazıcı əməyinə həsr etmişdir. Eyni zamanda, Lokk kiçik dövlət vəzifələrini tutaraq, vaxtaşırı siyasi liderlərə məsləhətlər verməklə məşğul idi.

Con Lokk siyasi fikir tarixində görkəmli fiqurlardan biridir. Eləcə də o, iqtisadi fikir tarixində də əsas olmasa da, əhəmiyyətli fiqurlardan biridir. Bunun üç səbəbi vardır: onun şah əsəri olan «Hökumət haqqında iki traktat»ında (Two Treatises on Government, 1690) izah edilən əmlakın əmək nəzəriyyəsi, sonradan, Adam Smit və klassik iqtisadi məktəb nümayəndələrinin əsərlərində yaranan əmək dəyər nəzəriyyəsinin fəlsəfi əsaslandırılmasını vermişdir; onun «Faiz dərəcəsinin azaldılması nəticələri haqqında bəzi mülahizələr» (Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest, 1691) və «Yeni mülahizələr» (Further Considerations, 1695) adlı pamfletləri pulun kəmiyyət

nəzəriyyəsinin nəticələrini, tələb və təklif əsasında qiymətin əmələgəlməsi nəzəriyyəsinin xüsusi halı kimi inkişaf etdirirdilər; və onun, merkantilizmi çox incə şəkildə müdafiə etməsi isə, XVII-ci əsrin bəzi alimlərinin uğursuzluqlarını nümayiş etdirərək, belə bir faktı açıq - aydın sübut etmişdir ki, ölkə daimi olaraq, qızılı yığa bilmək iqtidarında ola bilməz.

Lokkun mülkiyyət nəzəriyyəsi təbii hüquq doktrinasına əsaslanır: hər bir insan doğulduğu andan öz şəxsiyyətinə şəxsi hüququnu əldə edir və özünün şəxsi zəhmətinin məhsuluna hüququ var; eyni ilə, öz zəhmətini torpağa tətbiq edərək, o torpağın verdiyi neymətləri özünün mülkiyyəti edir. Beləliklə, əmək nəinki istənilən mülkiyyətin mənbəyidir, eləcə də, «müxtəlif əşyaların dəyər fərqlərini yaradır». Lokk özü bu fərziyyənin nəticələrini görürdümü və əslində dəyərin əmək nəzəriyyəsinə (nisbi qiymətlər, əmtələrdə cəmlənmiş keçmiş və gələcək əməyin həcmi ilə müəyyən edilirlər) öz əsərlərində əldə rəhbər tuturdumu? Bu əlbəttə ki, şübhə altına alına bilər. Lakin o həqiqətən də deyirdi ki, əmək əmtələrin dəyərliliyinə, təbiətin verdiyindən daha əhəmiyyətli töhvə verir, və bu empirik ehtimaldan tam dəyərli nəzəriyyəyə qədər kiçik bir addım atmaq qalır: əmək - dəyəri müəyyən edən yeganə bir cəhətdir. Adam Smit bu addımı yüz il sonra da atmasa da, ola bilsin ki Rikardo, və çox ehtimalla, Marks, bu addımı atmışdılar.

Özünün digər pamfletlərində, Lokk dəfələrlə, dəyərin əmək nəzəriyyəsiindən deyil, tələb və təklif nəzəriyyəsiindən, və ya, başqa sözlə desək, «istehlak» və «kəmiyyət» arasında nisbətdən istifadə etmişdir. Məsələn, o deyirdi ki, hava və su faydalıdırlar, lakin onların heç bir qiyməti yoxdur, «çünki onların həcmi istehlaklarından ölçülməz dərəcədə çoxdur».

Lokkun pul nəzəriyyəsi, demək olar ki, tamamilə, bir ölkənin pul ehtiyatlarının onun ticarət həcminə və analoji olaraq, digər ölkənin həmin göstəricilərinə nisbətini göstərən terminlərlə izah edilir. Məhz bu göstərici qiymətlərin beynəlxalq səviyyələrini müəyyən edir və bütün bunlar, ölkə daxilində qiymətlərin xarici qiymətlərdən aşağı olmasının təhlükəli olmasını göstərməyə istiqamətlənmişdir. İlk baxışdan, bu, merkantilistlərin baxışlarına əsasən, ixrac üçün stimula kimi aşağı qiymətlərin üstünlük təşkil etməsinin əksinə olsa da, Lokk bunu, ardınca daimi qızıl axını gətirən əlverişli ticarət balansının xeyrinə bir çağırış kimi qəldəmə vermişdir. Bu ziddiyyətin həlli ondan ibarətdir ki, burada, həm mütləq ifadədə, həm də ticarətin həcminə nisbətən, dünya pul ehtiyatlarının daimi artımı nəzərdə tutulur. Bu, daimi dünyəvi inflyasiya haqqında təsəvvür bunu nəzərdə tutur ki, hələ də lider mövqelərində olan ölkə tezliklə geri qalacaq; qıtası, qızılın əldə edilməsi deyil, dünyanın digər ölkələri ilə müqayisədə ən çox qızıl əldə edən ölkə olmaq vacib şərtidir. Bununla əlaqədar olaraq, o qeyd edir ki, ölkənin pul ehtiyatları və onun ticarətinin həcmi arasında nisbət yalnız pulun həcmindən deyil, eləcə də «onun dövriyyə tezliyi»ndən asılıdır; daha sonra, o, fəhlələr, ticarətçilər və torpaq mülkədarları kimi müxtəlif iqtisadi qruplarda pul dövriyyəsinin sürətini kifayət qədər sətbəst qiymətləndirməyi təklif edir. Düzünü desək, Lokkun lakonik mülahizələrindən

bir məna çıxartmaq üçün, sətirələrarası oxumaq lazımdır. Çox vaxt, biz, $MV=PT$ (burada M - pul dövriyyəsi, V - dövriyyə sürəti, P - qiymətlərin orta səviyyəsi və T - ticarətin həcmi) tənliyini hesablayarkən, çatışmayan şərtləri əlavə edə bilərik və bu halda tənlik kifayət qədər məntiqli görünür. Buna baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, Lökk hər zaman belə bir ehtimalı nəzərdən qaçır ki, bütün dünya üzrə qızılın hərəkəti, Yumun «pul axını mexanizminin» fəaliyyəti nəticəsində ölkələr arasında ticarət axınlarına müvafiqlikdən hər zaman çıxıb bilməz.

Əsas əsərlərindən:

1. «Hökumət haqqında iki traktat»nda (Two Treatises on Government, 1690)
2. «Faiz dərəcəsinin azaldılması nəticələri haqqında bəzi mülahizələr» (Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest, 1691) və
3. «Yeni mülahizələr» (Further Considerations, 1695)

Əsas fikirlərindən

O, Adam Smit və klassik iqtisadi məktəb nümayəndələrinin əsərlərində irəli sürülən əmək dəyər nəzəriyyəsinin fəlsəfi əsaslandırılmasını vermişdir;

Lökkun mülkiyyət nəzəriyyəsi təbii hüquq doktrinasına əsaslanır.

O hesab edirdi ki, hər bir insan doğulduğu andan öz şəxsiyyətini və şəxsi hüququnu əldə edir. Onun özünün şəxsi zəhmətinin məhsuluna hüququ var; eyni ilə, öz zəhmətini torpağa tətbiq edərək, o torpağın verdiyi nemətləri özünün mülkiyyəti edir.

Ona görə, əmək nəinki istənilən mülkiyyətin mənbəyidir, eləcə də, «müxtəlif əşyaların dəyər fərqlərini yaradır».

Özünün digər pamfletlərində, Lökk dəfələrlə, dəyərin əmək nəzəriyyəsindən deyil, tələb və təklif nəzəriyyəsindən, və ya, başqa sözlə desək, «istehlak» və «kəmiyyət» arasında nisbətdən istifadə etmişdir. Məsələn, o deyirdi ki, hava və su faydalıdırlar, lakin onların heç bir qiyməti yoxdur, «çünki onların həcmi istehlaklarından ölçülməz dərəcədə çoxdur».

Lökkun pul nəzəriyyəsi, demək olar ki, tamamilə, bir ölkənin pul ehtiyatlarının onun ticarət həcminə və analoji olaraq, digər ölkənin həmin göstəricilərinə nisbətini göstərən terminlərlə izah edilir.

O həqiqətən də deyirdi ki, əmək əmtəələrin dəyərliliyinə, təbiətin verdiyindən daha əhəmiyyətli töhvə verir, və bu empirik ehtimaldan tam dəyərli nəzəriyyəyə qədər kiçik bir addım atmaq qalır: əmək - dəyəri müəyyən edən yeganə bir cəhətdir.

Lokk dəfələrlə, dəyərin əmək nəzəriyyəsindən deyil, tələb və təklif nəzəriyyəsindən, və ya, başqa sözlə desək, «istehlak» və «kəmiyyət» arasında nisbətdən istifadə etmişdir.

O qeyd edir ki, ölkənin pul ehtiyatları və onun ticarətinin həcmi arasında nisbət yalnız pulun həcmindən deyil, eləcə də «onun dövriyyə tezliyi»ndən asılıdır;

daha sonra, o, fəhlələr, ticarətçilər və torpaq mülkədarları kimi müxtəlif iqtisadi qruplarda pul dövriyyəsinin sürətini kifayət qədər sətbəst qiymətləndirməyi təklif edirdi.

NORT DADLI
(1641-1691)

Nort Dadli tanınmış dövlət xadimi və tacir nəslindəndir. O, 12 yaşından məktəbə getməyi dayandırmışdır. Elmlərə o qədər böyük maraq göstərməyən Nortu Levant kompaniyası tacirinə şagirdliyə vermişdilər. O, 19 yaşından etibarən Türkiyəyə göndərilərək uzun illər burada yaşamış, Araqlıq dənizində ticarət işi ilə məşğul olmuşdur. Nort Dadli 1680-ci ildə İngiltərəyə varlanaraq qayıtmışdır. O, II Karlın (1660-1685) hakimiyyəti illərində London Sitisinin şerifi olmuş, gömrük vergilərinin yığılması komissiyasının üzvü, daha sonra xəzinədarlıqda xüsusi müvəkkil işləmişdir (12, s. 227; 20, c.III, s. 122). Analitiklər hesab edirlər ki, Nort sağlığında o qədər tanınmamış və öz dövrünün iqtisadi fikrinin inkişafına ciddi təsir göstərməmişdir.

Onun ilk və yeganə əsəri «Ticarət haqqında düşüncələr: xüsusəndə faiz, pul sistemi, pulların artması və azalması barəsində» (Discours upon trade; principally directed to the cases of the interest, coynage, clipping, increase of money, L.1691) əsəri ölümündən sonra, az tirajla nəşr olunmuşdur və tez bir zamanda elmi dövriyyədən çıxmışdır. Onun iqtisadçı kimi elmi ictimaiyyətdə tanınması 1818-ci ildə Ceyms Mill, daha sonra 1822-ci ildə Mak-Kullox tərəfindən «Ticarət haqqında mühakimələr...» əsərinin nəşr etdirilməsindən sonra baş vermişdir. Analitiklər hesab edirlər ki, Nort siyasi iqtisadın əsas elmi metodu olan məntiqi abstraksiyanın inkişaf etdirilməsi üçün çox iş görmüşdür. Burada sonsuz dərəcədə mürəkkəb və külli miqdarda əlaqələri olan iqtisadi hadisənin təhlil edilməsi üçün onu «xalis şəkildə» təsəvvür etmək üçün əsas cəhət və əlaqələri bütün mühüm olmayan cəhət və əlaqələrdən fərqləndirilməsi vacib hesab olunurdu. Daha sonra qeyd etmək lazımdır ki, Nort öz mühakimələrində merkantilizmin tənqidçisi kimi çıxış edərək, iddia edirdi ki, ölkənin varlı

və sərvətli olması qızıl və gümüşün bolluğu ilə deyil, sənayenin, kənd-təsərrüfatının, ticarətin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. O, ticarət azadlığının tərəfdarı kimi dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini qənaətbəxş hesab etmirdi. O, kapitalın məzmununu şərh etməyə çalışan ilk mütəfəkkirlərdən hesab olunur. Nort kapitalı yalnız faiz gətirən pul formasında nəzərdən keçirmişdir. O, merkantilistlər və hətta Lokkdan fərqli olaraq hesab edirdi ki, borc faizi ölkədəki pulların miqdarı ilə deyil pul kapitalının yığılı və ona olan tələbin nisbəti ilə müəyyən edilir. Bu isə öz növbəsində klassik faiz nəzəriyyəsinin başlıca müddəalarının əsasının formalaşması demək idi. Lakin onun mühakimələrində əsas cəhət qeyd edildiyi kimi merkantilizmin kəskin və prinsipial tənqid edilməsi, iqtisadi gerçəkliklərdə «təbii azadlıq» prinsiplərinin bərqərar olunmasının vacib sayılması idi.

Karl Marks Nort haqqında demişdir ki, məhz o, ilk dəfə olaraq faiz anlayışının düzgün məzmununu anlamayaraq, faizin səviyyəsinin pulun kəmiyyəti ilə deyil, pula olan tələb və təklif əsasında müəyyən olunduğunu söyləmişdir. Nort pul və kapital anlayışlarını bir-birindən fərqləndirən ilk iqtisadçı mütəfəkkirlərdən hesab olunur.

Əsas əsərlərindən:

1. «Ticarət haqqında düşüncələr: xüsusəndə faiz, pul sistemi, pulların artması və azalması barəsində» - 1691

Əsas fikirlərindən:

- Nort siyasi iqtisadın əsas elmi metodu olan məntiqi abstraksiyanın düşüncə üsulunu irəli sürmüşdür.

- Nort öz mühakimələrində merkantilizmin tənqidçisi kimi çıxış edərək, iddia edirdi ki, ölkənin varlı və sərvətli olması qızıl və gümüşün bolluğu ilə deyil, sənayenin, kənd-təsərrüfatının, ticarətin inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

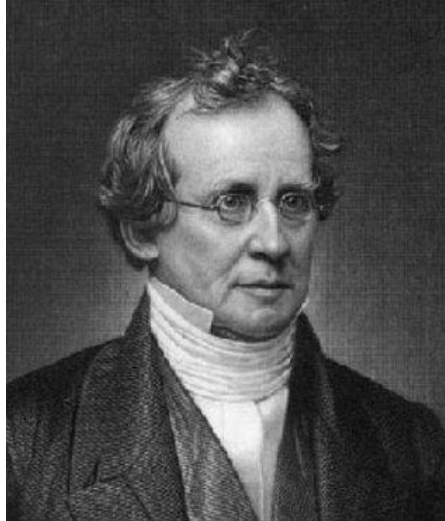
- O, ticarət azadlığının tərəfdarı kimi dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini qənaətbəxş hesab etmirdi.

- O, kapitalın məzmununu şərh etməyə çalışan ilk mütəfəkkirlərdən hesab olunur.

- Nort kapitalı yalnız faiz gətirən pul formasında nəzərdən keçirmişdir.

- Nort pul və kapital anlayışlarını bir-birindən fərqləndirən ilk iqtisadçı mütəfəkkirlərdən hesab olunur.

- Marks Nortu köhnə dünyanın ən əhəmiyyətli nəzəriyyəçi-iqtisadçılarından hesab etmişdir.

ÇARLZ CAVENANT (1656-1714)

Çarlz Cavenant 1690-cı illərdə həcvlə yazan aparıcı iqtisadçılarından biri olmuşdur, bu dövr ərzində artıq Lokkin, Nortun və Qreqor Kinqin iqtisadi yönümlü əsərləri nəşr edilmişdi. Çarlz məşhur dramaturq və teatr rejisorunun oğlu olub, on doqquz yaşında ikən dövründə baş verən hadisə və ziddiyyətləri əks etdirən ilk pyesini yazmışdır. O, sonradan II Karlın və II Yakovun aksiz vergiləri üzrə məsul dövlət məmuru olmuş, III Vilhelmin və Merin dövründə torilər partiyası tərəfindən parlamentin üzvü seçilmiş, Kraliça Annanın zamanında isə idxal və ixrac işləri üzrə baş müfəttiş vəzifəsində çalışmışdır.

Çarlzın bütün həcvləri, o cümlədən “Müharibənin aparılmasının təminin üsul və vasitələri haqqında təcürbə” (An Essay on Ways and Means of Supplying the War, 1695), “Ost-Hind ticarəti haqqında təcürbə” (An Essay on the East India Trade, 1696), “Dövlət xəzinəsinin gəlirləri və İngiltərənin ticarət siyasəti haqqında mühakimələr” (Discourses on the Public Revenues, and on the Trade of Trade, 1698) və “Xalqın ticarət balansını öz xeyrinə yönəltməsinin mümkün metodları və təcürbəsi haqqında” (An Essay Upon the Probable Methods of Making a People Gainers in the Balance of Trade, 1699) həcvləri özlüyündə daha çox təsadüfi fikirlər yığımını əks etdirirsə də, lakin onların hər birində konkret bir məsələnin araşdırılmasına cəhd edilmişdir. Çarlz araşdırdığı məsələ və problemlərin müsbət həllinə ciddi maraq göstərmişdir. O, təmsil etdiyi partiyanın məhdud mövqeyini müdafiə edərək, vaxtı ilə Adam Smitin irəli sürdüyü fikirlərə çox oxşar olan özünün ümumi prinsiplərini formalaşdırmışdır. Çarlzın irəli sürdüyü iqtisadi fikir və yanaşmalarında merkantilizmə müəyyən qədər yaxınlıq aydın nəzərə çarpmaqdadır. Xüsusilə, onun siyasi hakimiyyətin əsas dayaq mənbəyi kimi ticarət balansında ölkə üçün əlverişli üstünlüyün təmin

olunması, əhalinin artımı və məskunlaşmasının səmərəliliyi, zinyət əşyalarına xərclərin artırılmasına mənfi yanaşması fikirləri bunu bir daha sübut edir.

Çarlzın iqtisadi fikir və tədqiqatlarında yalnız merkantilist nəzəriyyəsinə, iqtisadi yanaşma tərzinə üstünlük verilməmiş, burada klassik iqtisad nəzəriyyənin təkmilləşdirilməsinə, onun öz müstəqil iqtisadi fikirlərinin əsaslandırılmasına da xüsusi diqqət yetirilmişdir. Belə ki, o ticarətin öz təbiətinə görə azad və sərbəst prinsiplərə əsaslandığını əsas götürərək, Hindistandan idxal edilən mallara, toxuculuq məhsullarına qadağanların tətbiqinə qarşı olmuş, qızıl və gümüşü millətin yeganə və daha vacib sərvəti hesab edən iqtisadçıların əleyhinə olub, kağız pulların dövriyyəyə buraxılışını müsbət qarşılayaraq, onu metal pullarla birlikdə maliyyə-pul dövriyyəsinin sürətləndirmə vasitəsi kimi qiymətləndirmişdir.

Çarlz özünü Pettinin tələbəsi hesab edərək, geniş məzmunlu “Mühakimələr” əsərində onu “siyasi hesabın yaradıcısı, rəqəmlər vasitəsilə hakimiyyətin fəaliyyətinə aid məsələlər üzrə mühakimələr yürütmək qabiliyyətinə malik olan şəxs” kimi təqdim etmişdir. Pettinin iqtisadi fikirlərini və yanaşma tərzini davam etdirərək, o milli gəlirin həcmi milli xərcə bərabər götürməklə, hesablamaya çalışmışdır. Çarlz milli gəlirin milli xərci üstələməsini “artıq mükafatlandırma, əlavə gəlir”(superlucration) kimi qiymətləndirib, belə vəziyyəti “ əlavə sərvət və ya milli yığım” yaradan vasitə hesab etmişdir. Pettinin “Milli hesablar” konsepsiyası ilə müqayisədə Çarlz öz tədqiqatlarında bir qədər də irəli getmişdir, məhz bunun nəticəsidir ki, Adam Smit əsərlərində Pettiyə isnad edərkən, Çarlz Cavenantın “Mühakimələr” əsərinə də dəfələrlə isnadlar edib, ondan nümunələr gətirmişdir.

Çarlz Cavenant siyasi hesabın həyat qabiliyyətliliyini müdafiə edərək, bunun üçün yalnız öz tədqiqatlarından istifadə etməmiş, o, həmçinin Qreqori Kinqin yaşadığı dövrdə (1648-1712) nəşr edilməyən əsərlərində qeyd edilən və çox dəqiqliklə qiymətləndirilən milli gəlir, əhali artımı, kapitalın dəyəri və kapitalın artım tempi kimi məsələlərə münasibətini bildirib, onlardan əsərlərində nümunələr gətirərək, bütün bu əhəmiyyətli iqtisadi fikir və yanaşmaları siyasi hesabın xeyrinə istifadə etmişdir. Müvafiq yanaşma və hesablamaların arasında məşhur bir cədvəl mövcud olmuşdur ki, burada da tam yüz il və ondan bir qədər artıq dövr ərzində aparılan müşahidələr nəticəsində istehsal olunan buğdanın həcmi azalması nəticəsində bazarda bu məhsulun qiymət artımının dəyikənliyi əks olunmuşdur. Qeyd edilən cədvəl və dəyişkənlik əsasında iqtisadçılar belə fikir yürüdürlər ki, buğda məhsulunun həcmi azalmasından asılı olmayaraq, qiymət artımı gözlənilən mütənasiblikdən artıq olur, bu amil isə yalnız buğda məhsuluna olan tələb əyrisinə əks təsir göstərmir, həm də o müasir iqtisadi dildəki kimi ifadə etsək, məhsulun qiymətinin qeyri-elastikliyi əks etdirir. Qreqori Kinq qanunu kimi məşhur olan bu asılılıq yalnız Adam Smitə məlum olmayıb, bu haqda bütün klassik ingilis iqtisadçıları məlumatlı olublar.

Əsas əsərlərindən:

1. “Müharibənin aparılmasının təminin üsul və vasitələri haqqında təcürbə”, 1695),
2. “Ost-Hind ticarəti haqqında təcürbə”, 1696,
3. “Dövlət xəzinəsinin gəlirləri və İngiltərənin ticarət siyasəti haqqında mühakimələr”, 1698
4. “Xalqın ticarət balansını öz xeyrinə yönəltməsinin mümkün metodları və təcürbəsi haqqında” 1699.

Əsas fikirlərindən

- Çarlzın irəli sürdüyü iqtisadi fikir və yanaşmalarında merkantilizmə müəyyən qədər yaxınlıq aydın nəzərə çarpmaqdadır. Xüsusilə, onun siyasi hakimiyyətin əsas dayaq mənbəyi kimi ticarət balansında ölkə üçün əlverişli üstünlüünün təmin olunması, əhalinin artımı və məskunlaşmasının səmərəliliyi, zinyət əşyalarına xərclərin artırılmasına mənfi yanaşması fikirləri bunu bir daha sübut edir.

- Pettinin iqtisadi fikirlərini və yanaşma tərzini davam etdirərək, o milli gəlirin həcmi milli xərcə bərabər götürməklə, hesablamağa çalışmışdır.

- o ticarətin öz təbiətinə görə azad və sərbəst prinsiplərə əsaslandığını əsas götürərək, Hindistandan idxal edilən mallara, toxuculuq məhsullarına qadağanların tətbiqinə qarşı olmuş, qızıl və gümüşü millətin yeganə və daha vacib sərvəti hesab edən iqtisadçıların əleyhinə olub, kağız pulların dövriyyəyə buraxılışını müsbət qarşılayaraq, onu metal pullarla birlikdə maliyyə-pul dövriyyəsinin sürətləndirmə vasitəsi kimi qiymətləndirmişdir.

LO CON (LAW JOHN) (1671-1729)

1719-1720-ci illərdə Fransa tarixində ən möhtəşəm bir fərqləndirici həyata keçirilərkən, Lo maliyyə naziri vəzifəsinə irəli çəkilməmiş və öz karyerasının kulminasiya nöqtəsinə çatmışdır. Bu fərqləndirici 1720-ci ilin son aylarında iflasa uğradı. Con Lo, əbədi olaraq gözdən düşərək, Fransanı həmişəlik tərk etmək məcburiyyətində qaldı və özünün son illərini Venesiyada peşəkar oyunçu kimi yaşadı. Bu fərqləndiricinin iflasının nəticəsi olan məşhur «Missisipi köpüyü»ndən, bir əsir boyu, kağız pulların düşüncəsiz emissiyası ilə meydana çıxan inflyasiya kabusu ilə dövlət xadimlərini qorxutmaq üçün istifadə edilmişdir.

O, Edinburqda, bankir ailəsində doğulmuşdur. Con Lo ev şəraitində təhsil almış və bütün həyatını, həm Şotlandiyada, həm də kontinental Avropada bankların təciz edilməsi haqqında təklif verməyə həsr etmişdir.

Con Lo XVIII-ci əsrin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri idi. O, Edinburqda, bankir ailəsində doğulmuşdur. Con Lo ev şəraitində təhsil almış və bütün həyatını, həm Şotlandiyada, həm də kontinental Avropada bankların təciz edilməsi haqqında təklif verməyə həsr etmişdir. Con Lo əmin idi ki, iqtisadi çiçəklənmənin açarı, kağız pullar, xüsusilə də, torpaq sahələri ilə təmin edilmiş kağız pullar vasitəsi ilə metal pul dövriyyəsi bazasının artırılmasından ibarətdir. Lakin onun iqtisad nəzəriyyəçisi kimi nüfuzu yeganə bir traktata – «Pul və ticarət haqqında mülahizələr: milləti pulla təmin etmək haqqında təkliflər» (*Money and Considered: With Proposal for Supplying the Nation with Money, 1705*) əsərinə əsaslanır. Onun daha sonralar yazdığı və hətta daha yaxşı olan «Pul və kommersiya haqqında» (*Treatise on Money and Commerce, 1706*) traktatı müəllifin bütün ömrü boyu dərc edilməmiş qalmışdır. Con Lo, tələb və təklifə əsaslanan dəyər nəzəriyyəsinə sadıq qalaraq, pulların dəyərini və ya qiymətlərin müəyyən orta səviyyəsini ümumi dəyər nəzəriyyəsinin xüsusi halı kimi nəzərdən keçirirdi. İstehlak və mübadilə dəyəri arasında fərqləri göstərərək, o qeyd edirdi ki, əmtəələr ona görə dəyərə malikdirlər ki, onlar faydalıdırlar,

lakin onların dəyərinin ölçüsü «onlara olan tələbə nisbətdə daha çox, və ya daha az sayda əmtəələrin olması ilə» müəyyən edilir. Con Lo özünün bu arqumentini əyani olaraq, su və almaz arasında olan paradoksla nümayiş etdirir – yüksək istehlak dəyəri və aşağı mübadilə dəyəri olan su və bunun əksinə olan almaz. Daha sonralar, Adam Smit də bu misaldan, nümunə olaraq, istifadə etmişdir. Lakin əgər Smit bu paradoksdan, mübadilə dəyərinin müəyyən edilməsində istehlak dəyərinin yersiz olmasının nümayiş etdirilməsi üçün istifadə etmişdirsə, Lo, bundan istifadə edərək, göstərmək istəyirdi ki, az rast gəlinən dəyərə eyni ilə təsir edir, belə ki, istehlak dəyəri deyil, tələbin təmin edilməsi üçün əlçatan olan, əmtəələrin sayına nisbətdə bu tələbin intensivliyi vacibdir. Smit, özünün «Xalqların sərvəti» əsərində Lonun əsərindən sitatlar gətirirdi, və biz yalnız ehtimal edə bilərik ki, nəyə görə o Lonun arqumetlərinin məntiqinin tuta bilməmişdir.

Lonun özünün torpaq bankları haqqında ideyasını Şotlandiya, Fransa və İtaliyanın Savoy hersoqluğu hökumətlərinə satması barədə çoxsaylı cəhdləri, son olaraq, 1716-cı ildə uğurla nəticələndi. XVI-cı Lüdoviqin ölümündən sonra, o, Fransanın regenti olan Orlean hersoqunu, ilk Fransa Bankını açmaq üçün ona lisenziya verməyə razı saldı. Növbəti il ərzində, o Qərb kompaniyasını təşkil edir (sonradan Hind kompaniyası adlandırıldı) və Fransanın Şimali Amerikada, Luiziana və Missisipidə olan koloniyalarının aksiyalarını satmağa başlayır. Mərkəzi Bankı əməliyyatlarını özünün luizianadakı konsessiyasının əməliyyatları ilə birləşdirərək, o, vergilərin ödənilməsi sahəsində kralın verdiyi güzəştləri əldə etməyə nail olur və «Lo sistemi» adlanan bir sistemin yaradılmasını yekunlaşdırır. Bu sistemə əsasən, banknotların emissiyası əhəmiyyətli dərəcədə artırılır və onların böyük bir hissəsi Hind kompaniyasının aksiyalarının qiymətlərinin süni sürətdə qaldırılması üçün istifadə edilir.

Əsas əsərlərindən:

1. «Pul və ticarət haqqında mülahizələr: milləti pulla təmin etmək haqqında təkliflər» (*Money and Considered: With Proposal for Supplying the Nation with Money, 1705*)

2. «Pul və kommersion haqqında» (*Treatise on Money and Commerce, 1706*)

Əsas fikirləri

Lo əmin idi ki, iqtisadi çiçəklənmənin açarı, kağız pullar, xüsusilə də, torpaq sahələri ilə təmin edilmiş kağız pullar vasitəsi ilə metal pul dövryyəsi bazasının artırılmasından ibarətdir.

Con Lo, tələb və təklifə əsaslanan dəyər nəzəriyyəsinə sadıq qalaraq, pulların dəyərini və ya qiymətlərin müəyyən orta səviyyəsini ümumi dəyər nəzəriyyəsinin xüsusi halı kimi nəzərdən keçirirdi. İstehlak və mübadilə dəyəri arasında fərqləri göstərərək, o qeyd edirdi ki, əmtəələr ona görə dəyərə malikdirlər ki, onlar faydalıdırlar, lakin onların dəyərinin ölçüsü «onlara olan tələbə nisbətdə daha çox və ya daha az sayda əmtəələrin olması ilə» müəyyən edilir.

MANDEVİL BERNARD
(1670-1733)

Bernard Mandevil 1670-ci ildə Hollandiyada anadan olmuşdur. 1691-ci ildə Leyden Universitetini bitirdikdən az sonra İngiltərəyə köçmüşdür. Demək olar ki, ömrünün çox hissəsini Londonda yaşayan Mandevilin bu şəhərdəki illərinə dair hadisələr barədə o qədər də ətraflı məlumat yoxdur. O, 1733-cü ildə Londonda dünyasını dəyişmişdir.

Mandevil 1705- ci ildə «Uğultulu arı səbəti və ya namuslu adamlara çevrilmiş fırıldaqçılar» əsərini nəşr etdirir. Lakin bu əsər ictimaiyyətin diqqətini o qədər də cəlb etmir. O, 1714-cü ildə düşüncələrini şerlərində bir qədər də daha təfəsilatlı ilə ifadə etməklə «Arılar haqqında təmsil və ya Fərdi(xüsusi) qusurlar-ictimai faydalardır» əsərini nəşr etdirir. Dünya məhz bu kitab vasitəsi ilə Mandevilin mühakimələri ilə tanış olmaq imkanı əldə edir. Daha sonra 1723-cü ildə onun «Cəmiyyətin təbiəti haqqında tədqiqat» kitabı nəşr olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, Midlseks qraflığının məhkəməsi bu kitabı «ictimai qaydanı pozan» kitab hesab etmişdir və mətbuatda kitabla əlaqədar müxtəlif fikirlər səslənmişdir. 1733-cü ilə kimi əsər beş dəfə, təkrar nəşr olunmuş, 1729-cu ildə «Arılar haqqında təmsillər» kitabının ikinci cildi nəşr olunmuşdur. Mandevilin ingilis siyasi-iqtisad elmindəki mövqeyinə gəldikdə isə iqtisadi fikir tarixi məsələlərinin araşdırılması ilə məşğul olan mütəxəssislər hesab edirlər ki, o, Smit və Maltusun fəlsəfi düşüncələrinin formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. Analitiklər Mandevilin mühakimələrində bir çox paradoksların olduğunu söyləyirlər. Onun başlıca paradoksunun «fərdi(xüsusi) qüsurlar-ictimai» faydadır ifadəsində verildiyi göstərilir. Belə hesab olunur ki, Mandevilin qüsurlar(vicies) anlayışı Smitin fərdin şəxsi mənfəəti və maraq (self-interest) anlayışı ilə təxminən olaraq eyni məzmun daşıyır. Qeyd etmək lazımdır ki, Mandevilin satirasında cəmiyyət bal verən arı pətəyinə bənzədilir. Burada göstərilir ki, hər hansı bir arını acgözlük

və hərislik idarə edir ki, bu hərislik onu daha məhsuldar işləməyə təhrik edir. İnsan cəmiyyətində isə idxal əşyalarına olan tələb, dəb, cinayətlər və hətta 1766-cı ildəki London yanğını «əmək bölgüsünü» (division of labour) stimullaşdırdığı, bu isə öz növbəsində ticarətin və məşğulluğun canlanmasına səbəb olduğu iddia olunurdu. Başqa sözlə desək, burjua İngiltərəsində, bal verən arı pətəyində acgöz məhkəməbaz hüquqşünaslar, fırıldaqçı həkimlər, tənbel və nadan keşislər, davakar generallar, hətta cinayətkarlar- bütün bunların hamısı sağlam düşüncənin əksinə olaraq bu cəmiyyətdə lazımlı adamlara çevrilirlər. Ona görə ki, onların fəaliyyəti hər cür əmtəələrə və xidmətlərə tələbat doğurur və əməksevərliyə, ixtiraçılığa, təşəbbüskarlığa müəyyən təkan verir. Beləliklə cəmiyyətdə dəbdəbə və lovğalıq milyon fəqərəyə məşğuliyyət, paxıllıq və şöhrətpərəstlik əməksevərliyə sövq edərək ticarətə təkan verdiyi göstərilir, sənayenin inkişafı insanların tənbelliyi ilə əlaqələndirilir. Lakin qənaət və mərhəmətin cəmiyyətdə durğunluq və yoxsulluğa səbəb olduğu iddia olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin sonunda kapitalizm sisteminin müdafiəsinə qalxmış siyasi-iqtisadçılar Mandevili şərhləyən, yalançı və diskussiyalar aparmaqda xüsusi məharət göstərmiş bir şəxs kimi dəyərləndirmişlər. Lakin Mandevilin fikirləri 1929-1933-cü illərdə qismən də olsa bəzi siyasi iqtisadçılar tərəfindən qəbul edilmişdir. Mandevilə qədər heç kimin ağına qənaətçilliyi cəmiyyətin iqtisadi inkişafına neqativ təsir edən amil kimi qiymətləndirmək gəlməmişdir. Böhran dövründə heç kimdə şübhə oyatmırdı ki, insanlar qənaətçiliyə meyli olsalar, daha az əmtəə satın alacaqlar, bu isə səmərəli tələbin aşağı düşməsi demək olur, burada əsas məsələ insanların pulları xərcləmələrə meyli olmağa sövq etmək hesab olunurdu.

Əsas əsərlərindən:

1. «Uğultulu arı səbəti və ya namuslu adamlara çevrilmiş fırıldaqçılar» - 1705.
2. «Arılar haqqında təmsil və ya Fərdi(xüsusi) qusurlar-ictimai faydalardır» - 1714.
3. «Cəmiyyətin təbiəti haqqında tədqiqat» - 1723

Əsas fikirlərindən

- Beləliklə cəmiyyətdə dəbdəbə və lovğalıq milyon fəqərəyə məşğuliyyət, paxıllıq və şöhrətpərəstlik əməksevərliyə sövq edərək ticarətə təkan verdiyi göstərilir, sənayenin inkişafı insanların tənbelliyi ilə əlaqələndirilir.

- Mandevilə qədər heç kimin ağına qənaətçilliyi cəmiyyətin iqtisadi inkişafına neqativ təsir edən amil kimi qiymətləndirmək gəlməmişdir.

Mandevilin satirasında cəmiyyət bal verən arı pətəyinə bənzədilir. Burada göstərilir ki, hər hansı bir arını acgözlük və hərislik idarə edir ki, bu hərislik onu daha məhsuldar işləməyə təhrik edir. İnsan cəmiyyətində isə idxal əşyalarına olan tələb, dəb, cinayətlər və hətta 1766-cı ildəki London yanğını «əmək bölgüsünü» (division of labour) stimullaşdırdığı, bu isə öz növbəsində ticarətin və məşğulluğun canlanmasına səbəb olduğu iddia olunurdu.

RİÇARD KANTİLON (1680-1734)

Riçard Kantilon iqtisad elmində məşhur bir “sirli şəxs” kimi tanınıb, onun anadan olduğu yer və tarix haqqında dəqiq məlumat yoxdur, lakin əldə edilən ehtimallara görə düşünmək olar ki, o əslən irləndiyalı olmuşdur. Həmçinin, onun əmək fəaliyyəti ilə bağlı yeganə dürüst məlumat ondan ibarətdir ki, Riçard ticarət sahəsində bank sahibi olub, ömrünün çox hissəsini Paris şəhərində yaşamışdır.

Ümumi məlumatlara görə fikir yürütmək olar ki, Riçard torpaq istiqrazları ilə bağlı apardığı möhtəkirlik əməliyyatları nəticəsində xeyli zənginləşmiş və ömrünün son hissəsini intensiv olaraq Avropa ölkələrinə səfərdə keçirmişdir. Onun sirli ölümünün müayinəsi göstərmişdir ki, o 1734-cü ildə Londonda qəzəblənmiş qulluqçusu tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

İqtisadçıların məlumatlarına görə o, yeganə əsəri olan “Kommersianın ümumi təbiəti haqqında məqalələr”i (Essay on the Nature of Commerce in General) yazmış, lakin əsər Riçardın qətlindən iyirmi bir il sonra, 1755-ci ildə nəşr olunmuşdur. Müvafiq əsər nəşr olunanadək, o dövrün fransız və ingilis iqtisadçıların əlində olub və onlar tərəfindən ciddi araşdırılmış, həmin iqtisadçılar öz əsərlərində bu əsərə geniş isnadlar verərək, ondan nümunələr gətirmişlər, hətta bəzi hallarda heç bir vicdan əzabı çəkmədən öz əsərləri üçün əsərdən ədəbi oğurluqlar, plaqiatlar da etmişlər. Məşhur iqtisadçılar olan Yum, Tyurqo, Styuart və Adam Smit öz əsərlərində Riçardın əsinə isnadalar etmiş və müəyyən mənada onun elmi fəaliyyətinin təsiri altına düşmüşlər.

Bütün bu müəmmalı məqamlara, proseslərə baxmayaraq, “Kommersianın ümumi təbiəti haqqında məqalələr”in cəlbədiciliyi onunla bağlıdır ki, o, ilk dəfə bazar iqtisadiyyatının avtomatik fəaliyyət mexanizmini

aydın tədqiq etmişdir, lakin, əsər o dövrün mühitindən irəli gələn qeyri-müəyyənlik burulğanı ilə bağlı proseslərlə geniş əhatə olunduğundan, uzun bir dövr ərzində yaddan çıxarılmışdır. Cevons nəhayət ki, bu əsərin üzə çıxarılması üçün 1881-ci ildə geniş fəaliyyət göstərərək, uzun müddət unudulan və demək olar ki, bir çox iqtisadçılar tərəfindən əhəmiyyət verilməyən əsəri geniş oxucu kütləsi, iqtisadçılar üçün olduğu kimi nəşr etdirərək, bir növ onu yenidən kəşf etmişdir.

Ricard iri mülkədarların, torpaq icarədarlarının xərclərinin strukturuna münasibətdə öz baxışlarına görə fiziokratlara, ticarətdə ixracın artımına görə isə merkantilistlərin fikirlərinə yaxın mövqedən çıxış edirdi. Əgər, onun öz dövründə malik olduğu otuz və hətta qırx illik bilik və təcrübəsini bir kənara qoysaq, çox maraqlı bir amillə rastlaşırıq. Bu amilin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Riçard Adam Simitdən hələ qırx il əvvəl, onun üç müxtəlif sosial sinifin maddi təminatının əsas yaranma mənbəyi olan əmək haqqı, mənfəət və faiz şəklində əldə olunan gəlirin formalaşma xüsusiyyətlərinə öz fikirini bildirmişdir. Ricard həmçinin bu dövrdə bir az da irəli gedərək, Smitdən əvvəl əmtəələrin daxili qiyməti (maya dəyəri, istehsal) ilə onların bazar qiyməti arasındakı fərqliliyi, tələb və təklifə olan ehtiyac anlayışında daimə təhlil və qiymətləndirmələrin bir-birindən ayrılması məsələlərinə münasibət bildirmiş, bu münasibətdə bazar tarazlığının müəyyən olunmasını diqqət mərkəzində saxlamışdır. Bir çox hallarda o müasir dövr üçün əhəmiyyət kəsb edən bir fikirə daha çox diqqət yetirərək, bazar münasibətləri şəraitində bəzən xüsusi önəm verilməyən etik-mənəvi davranış münasibətlərinin yaddan çıxarılmasına öz etirazını bildirmişdir.

“Kommersiyanın ümumi təbiəti haqqında məqalələr” əsərində mövcud olan əhəmiyyətli məqamlardan ən azı ikisi XX əsrin iqtisadi nəzəriyyə tarixində öz yüksək dəyərliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Birincisi, insanın bir sahibkar kimi fəaliyyətinin təhlilidir, burada onun “nəyi isə müəyyən qiymətə alıb, qeyri-müəyyən qiymətə satması üçün bütün imkan, bacarığını və qabiliyyətini cəmləməsidir”, burada bütün mübahisəli məsələlərin həllində zaman və məkan amili əsas rol oynayır. Sahibkar sənayeçi, bank sahibi, tacir, torpaq sahibi və ya icarədar da ola bilər, lakin o son anda əsil kapital sahibi, kapitalist kimi çıxış edib, özgə əməyini istifadə və istismar etsədə, bütün hallarda onun birbaşa məsul və səlahiyyətli fəzifəsi vardır: bu da qeyri-müəyyənlik şəraitində gəlir əldə etməklə bağlı qərarın qəbul edilməsidir. Mövcud fikir və yanaşma müasir dövr üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir, belə ki, bu bazar münasibətlərinin əsasını təşkil etməklə, investisiya-kapital qoyuluşlarında, biznes risklərinin qiymətləndirilməsində, müxtəlif ölkələr üzrə bazar münasibətlərinin inkişafının, sahibkarlıq və işgüzar mühitin müəyyən olunmasının reyting cədvəllərinin hazırlanmasında əsas təsir amili kimi götürülür.

Adam Smit Riçardın əsərini oxuyub, onun sahibkarlıq və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı apardığı tədqiqatları, bu sahədəki fikir və yanaşmalarını qəti

şəkildə inkar etmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, sahibkarlıq və sahibkarlıq fəaliyyəti anlyışı iqtisadi tarix səhnəsindən ən azı bir əsr itmişdir.

Riçardın əsərində, ikinci əhəmiyyətli məqam onunla bağlıdır ki, o bazarda pul kütləsi təklifinin artımının qiymətlərə təsiri ilə bağlı ciddi təhlil aparmışdır. O, müvafiq araşdırmasında ölkədə mövcud olan qızıl hasilatının artımının pul kütləsi təklifinin artmasına olan təsirini, əlverişli və müsbət ticarət balansının yaranması mühitini, hətta ölkədə qızıl yataqlarının olmaması vəziyyətini bir növ əsas götürməmişdir.

Riçard Kantilonun əldə etdiyi nəticə ondan ibarət olmuşdur ki, əlavə pul kütləsinin müxtəlif sosial qrupların xərclərinin tərkibinə birbaşa təsiri nəticəsində, bütün hallarda nəinki qiymətlərin səviyyəsi, həm də onların strukturu da dəyişir.

Əsas əsərlərindən:

1. “Kommersianın ümumi təbiəti haqqında məqalələr”i (Essay on the Nature of Commerce in General) 1755

Əsas fikirləri

- *O, bazar iqtisadiyyatının avtomatik fəaliyyət mexanizmini aydın tədqiq etmişdir*
- *Riçard iri mülkədarların, torpaq icarədarlarının xərclərinin strukturuna münasibətdə öz baxışlarına görə fiziokratlara, ticarətdə ixracın artımına görə isə merkantilistlərin fikirlərinə yaxın mövqedən çıxış edirdi.*
- *Riçard Adam Simitdən hələ qırx il əvvəl, onun üç müxtəlif sosial sinifin maddi təminatının əsas yaranma mənbəyi olan əmək haqqı, mənfəət və faiz şəklində əldə olunan gəlirin formalaşma xüsusiyyətlərinə öz fikirini bildirmişdir.*

FRANSUA KENE
(1694-1774)

Fransua Kene Fransada 1694-ci ildə, kiçik torpaq sahibinin ailəsində anadan olmuşdur. O ilk orta təhsil ala bilməsədə, özü-özlüyündə çoxlu müəllimlər etmiş, tibbi təhsil sahəsini ciddi öyrənməyə və bu sahədə yüksək ixtisaslı və peşəkar həkimlərin yanında kiçik işlərdə də olsa çalışaraq, bir növ real praktik təcrübə keçmişdir. Məhz bütün bu amillərin nəticəsidir ki, o müəyyən müddətdən sonra təhsil almasa da təcrübəli həkim kimi fəaliyyət göstərərək, tibb elmi sahəsində bir sıra əhəmiyyət kəsb edən elmi əsərlər yazmışdır. Kenenin bu sahədəki əməyi faydasız olmamış, Fransıyanın tibb alimləri və tanınmış həkimləri artıq onu yüksək ixtisaslı və təcrübəli həkim kimi qəbul etmişlər. Məhz bunun nəticəsidir ki, sonda o tibb elmi üzrə alimlik dərəcəsi alaraq, Versala dəvət olunmuşdur. O, burada Kral XY Lüdovikin şəxsi məsləhətçi-həkimli vəzifəsində çalışmışdır.

Fransua Kene elə iqtisadçılardan biri hesab olunur ki, onun əsərləri ilə tələbələri, hətta müəllimləri də yaxından tanış olmuşlar. Kenenin irəli sürdüyü fikir və müddəalar çox vaxt öz qarışıqlığı və anlaşılmazlığı ilə fərqlənərək, demək olar ki, onun qeyd etdiyi hər bir söz mürəkkəbliyi ilə yanaşı, XXVIII əsr Fransasının mahiyyətə köhnəlmiş fəlsəfi baxışlarını və iqtisadi mühitini əks etdirməklə, yalnız bu dövr baxımından daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu dövrdə baş verən siyasi-iqtisadi proseslərin qiymətləndirilməsi onun əsərlərinin həqiqi mənasını daha aydın əks etdirmək iqtidarındadır. İqtisadçılara məlumdur ki, Kenenin yaratdığı möcəzəli düzxətli olmayan diaqram və ya “iqtisadi cədvəl” (Tableau Economique) ona və tərəfdarlarına yalnız kənd təsərrüfatının iqtisadiyyat üçün zəruri “xalis məhsul” istehsal etmək fikrini yürütməyə əsas vermiş, onlar sənayeni qeyri-məhsuldar sahəyə aid edərək, yəni onun iqtisadi baxımdan yeni dəyər yaratmayan sahə olması fikrini əsaslandırmağa çalışmışlar. Kene həmçinin kənd təsərrüfatının əsas aparıcı sahə olduğunu qeyd etməklə, burada torpaq rentası əvəzinə “nisbi vahid vergi” sisteminin tətbiqini təklif edərək, həmçinin Adam Smit kimi dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsi ələhinə çıxmış (laissez-faire, laissez-passer), Fransada 1750-ci ildə ilk dəfə

“fiziokratlar”adlı iqtisadi məktəbi yaratmış və sonradan bu məktəb nəinki Fransada, o cümlədən Qərbi Avropada geniş şöhrət qazanmışdır. Kenenin fəaliyyətinin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onun elmi fəaliyyəti, əsər və tədqiqatları onun həyata keçirdiyi əməli tədbirlərlə sıx bağlı olmuş, bu fəaliyyətin nəticələrinin bir qismi ondan sonrakı, hətta hazırkı dövrdə də istifadə, tədqiqat obyektı kimi götürülür.

Bir çox məşhur iqtisadçılar, Kenenin elmi yaradıcılığına, tədqiqatlarına xüsusi rəğbətlə yanaşmışlar. Belə ki, Smiti, Marksı və Şumpeteri onun dəlil və arqumentlərinin əsaslandırması ilə yanaşı, onların yerində və məqsədəuyğun istifadəsi heyran etmiş və bu dahi şəxslərin də yaradıcılığında belə yanaşma amilindən istifadə üstünlük təşkil edir. Smiti fiziokratların apardığı bölgü sistemi heyran etmişdir. Burada fiziokratların “məhsuldar sinif” kimi ayırdığı insanların iqtisadiyyatda müəyyən mərhələlər gözlənilməklə təkrar istehsal prosesini davamlı olaraq həyata keçirməsi, “qeyri-məhsuldar sinif”in isə bu dövr və mərhələlər arasında yalnız istehlak predmetləri, məhsulları yaratması fikir və yanaşması Smitdə həqiqətən böyük maraq yaratmışdır. Kenenin iqtisadi təhlil vasitəsilə fəhlə və kəndlilərin istehsal etdiyi izafi dəyər və məhsulun müəyyən olunması və onun bu insanların yaşayış minimumuna hansı səviyyədə aid edilməsi, nəticədə yeni işçi qüvvəsinin yardılması fikirləri Marksın gələcək tədqiqatlarında təsirli rol oynamışdır. Şumpteter fiziokratların aşağıda qeyd olunan konsepsiyasına xüsusi heyranlıqla yanaşmışdır: istehsal olunan Marks məcmu əmtəə-mal axınının bir istiqamətdə, pul kütləsinin isə onun dəyərinə uyğun olmaqla əks istiqamətdə dövr etməsi nəticədə, ümumi gəlirlərin əldə olunmasına təsir edib, sonrakı mərhələdə yenidən növbəti xərclərin yaranmasına və axınına səbəb olmaqla, iqtisadiyyatda qarşılıqlı və sıx əlaqəli bir sistem formalaşdırır.

Kenenin yaşadığı dövrdə fiziokratların ideyasının əsas cəlbədiciliyi onunla bağlı olmuşdur ki, iqtisadi inkişafın aparıcı qüffəsi kimi nə ticarət, nə də istehsal çıxış etmiş, bu liderlik kənd təsərrüfatının xeyrinə həll olmuşdur. Hətta bir müddət keçdikdən sonra, istər Fransada, istərsə də bir sıra Qərbi Avropa ölkələrində burjua inqilabları baş vermiş, sənaye istehsal münasibətlərinə üstünlük verilsə də, yenə də bu və digər ölkələrdə kənd təsərrüfatı sahələri öz əhəmiyyətliliyini saxlamış və bütün bu sahələr üzrə aparılan tədqiqatlarda Keneyə və onun əsərlərinə isnad olunmuşdur.

Kenenin iqtisadiyyat üzrə ilk “Ensiklopediya” adlı məqaləsi 1756-1757-ci illər arasında, onun altmış yaşı olarkən dərc olunmuşdur. Sonradan, o 1758-ci ildə “İqtisadi cədvəl” (Tableau Econmique, 1758) adlı qısa və yığcam kiçik əsərini nəşr etdirmişdir, əsərin əsas məzmununu məşhur dəyişkən formalı diaqramlar təşkil edirdi ki, Kene onların məqsəd və mahiyyətini ardıcılıqla açıqlamağa cəhd göstərmişdir. Müvafiq diaqramları özündə əks etdirən cədvəllər mahiyyətə xərc-istehsal asılılığını göstərməklə, onların pul axını ilə bağlılığını ifadə etmişdir. Təssüflər olsun ki, Kene bu əsərin sonrakı təkrar üç və ya dörd nəşri zamanı müvafiq cədvəl və diaqramlara özünün bir çox düzəliş

və əlavələrini etməklə, bir növ onları ilkin versiyası ilə müqayisədə xeyli mürəkbələşdirmişdir. Əsərin ilkin versiyası çox az tirajla nəşr olunmuş, sonra isə hələ indiyədək aydın olmayan səbəbdən sirli bir şəkildə itmişdir. Məhz bütün bu anlaşılmazlıqlar bir növ əsərin ilkin versiyasının hazırlanması ilə bağlı bir sıra iqtisadçıların tədqiqatlar aparmasına səbəb olmuş və həmin şəxslər əsərin ilkin versiyasının həqiqi, məntiqi mənasını anlamağa çalışmışlar. Ümumiyyətlə, fiziokratların əsas doktrinası “Kənd fəlsəfəsi” (Philosorhie rurale, 1763) adlı əsərdə aydın ifadə olunur, Kene bu əsəri öz tələbəsi olan Markiz de Mirabo (1715-1817) ilə birgə yazmışdır. Lakin, Kene fiziokratların bütün fikir və yanaşmalarının ümumi məqsəd və mahiyyətini özünün digər əsərlərində də əks etmişdir, sonradan bütün bu əsərləri onun digər tələbəsi Dyu Pon Nemurom (1739-1817) yenidən redaktə edərək, öz imkanı daxilində bir qədər də təkmilləşdirib, “Fiziokratlıq” (La Physiocratie, 1768) başlığı altında nəşr etdirmişdir.

Fiziokratların fəaliyyətlərinin mahiyyətinə nəzər salaraq, onların daim islahatçı mövqeyindən çıxış etməsi görünür. İqtisadiyyat elmi olan ciddi maraq Keneni yalnız elmi-tədqiqat fəaliyyətində qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq, bir alim kimi özünü sübur etmək üçün cəlb etməmişdir. Onun öz həyatını bu elmə həsr etməsinin başlıca səbəbi - zəifləmiş və ağır vəziyyətdə olan fransız iqtisadiyyatının inkişafına nail olmaq, kənd təsərrüfatı sahəsində İngiltərənin burjua inqilabından sonra əldə etdiyi artım səviyyəsinə çatmaq və Fransada kənd təsərrüfatı sahəsində inqilabi çevriliş etmək, fransız fermerlərini və torpaq sahiblərini “boğmaq”da olan vergi sistemini təkmilləşdirmək kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edən ictimai-iqtisadi problemlərin həlli ilə bağlıdır.

Merkantilizm, xüsusilə də kolbertizm Kenenin və fiziokratların nəzəriyyəsinə kəskin mənfi münasibət bildirməklə, uzun müddət ərzində kənd təsərrüfatının təkmilləşmə siyasətinə qarşı olub, ona zərər yetirmiş, fransız sənayesinin inkişafının ölkənin iqtisadi inkişafında xüsusi və imtiyazlı rola malik olduğunu əsaslandırmağa çalışmışlar.

Fiziokratların praktik inkişaf proqramının əsasını - kənd təsərrüfatının məhdudlaşmış və natural inkişaf səviyyəsinin qarşısını almaqla, bu sahədə orta əsrlərdən qalma olan vergi sistemini aradan qaldırmaq və yeni təkmilləşmiş vergi sistemi yaratmaq, bununla bağlı çoxsaylı və qarışıq fiskal siyasətini sadələşdirib, kənd təsərrüfatında torpağın istifadəsi və icarəsi üzrə vahid vergi tətbiq etmək, kiçik torpaq sahələrinin mülkiyyət hüququ saxlanılmaqla onları daha iri təsərrüfatlarda birləşdirmək və bu təsərrüfatlarda mütərəqqi idarəetmə üsullarından və müasir texniki vasitələrdən istifadə etmələ, torpaqdan əldə olunan məhsulun mayadəyərini aşağı salıb, məhsuldarlığı artırmaq, merkantilistlərin idiasının əksinə olaraq, İngiltərədə olduğu kimi taxıl ticarəti üzrə daxil və xarici bazarlarda yardılan məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq təşkil edir. Tarixi yanaşma baxımından götürüldükdə, Kenenin və onun tərəfdarlarının fikir və yanaşmaları hədsiz dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir, hətta bu fikirlərin müəyyən bir qisminin müasir dövrdə də, xüsusilə kənd təsərrüfatı sahəsində

həyata keçirilən tədbirlərin prioritetliyinin, onlara dövlət yardımının müəyyən olunmasında, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olan və daxil olmaqda olan ölkələr arasında bu sahədə geniş mübahisə obyektinə çevrilən və bəzən də münaqişəli vəziyyət yaradan problemlərin həllində əhəmiyyəti qalmaqdadır. Lakin, onların kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatda üstün inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı irəli sürdükləri nəzəri dəlil və əsaslandırma çox vaxt lüzumsuz və tam təsdiqini tapmayan müzakirə obyektinə çevrilməklə, bəzən isə bu əsaslarda çıxarılan nəticələr təəcüb doğururdu.

Əsas əsərlərindən:

“İqtisadi cədvəl” (Tableau Econmique, 1758)

Əsas fikirlərindən

Kene təkrar istehsal nəzəriyyəsinin banisi hesab edirlər.

O, özünün “iqtisadi cədvəli” ilə ictimai məhsulun tədavülü və cəmiyyətin üç sinif arasında onun bölüşdürülməsi nəzəriyyəsini vermişdir.

O, illik məhsulun dəyərini yeddi milyard lirəyə bərabər tutub. Hesab edirik ki, bunun beş milyard lirəsi kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərindən ibarətdir. İki milyard lirəsi xalis məhsulu təmsil edir. Bir milyon lirəsi sənaye məhsullarının dəyəridir. Bir milyard lirə fermer sinfinə aiddir. Belə ki, burada torpaq mülkiyyətçiləri sinfi, bir milyon lirə kənd təsərrüfatı məhsullarını satın alırlar. Beləliklə bir milyon lirəlik kənd təsərrüfatı məhsulları torpaq mülkiyyətçilərinə çatır. Torpaq mülkiyyətçiləri qalan iki min lirəni qeyri-məhsuldar sinifdən sənaye məhsulları satın alırlar. Beləliklə bir milyard lirə pul sənayeyə gəlir və qeyri məhsuldar sinfə çatır. Həmin məbləğdə sənaye malları mülkiyyətçilər sinfinin istifadəsinə keçirilir.

Kene merkantilizmi pisləyir, dövlətin təsərrüfat işlərinə qarışmamasını tövsiyə edir. Tacirlərə kömək və himayəçiliyi tövsiyə edir.

Sərbəst ticarət və sərbəst rəqabətə tərəfdar çıxırlar. O hesab edirdi ki, bütün mövcud vergilər ləğv edilməli və vahid vergi qaydalaşdırılmalıdır.

Kene və onun tərəfdaşları xalis məhsul nəzəriyyəsini irəli sürməklə qeyd edirdilər ki, o yalnız xırda kənd təsərrüfatında yaradıla bilər. İri fermer təsərrüfatları heç də səmərəli deyil. Məqsəd tələbatı ödəmək deyil, xalis məhsulu istehsal etməkdir. İşçilər minimum əmək haqqı almalıdırlar.

Cəmiyyətin sərvəti kənd təsərrüfatı məhsullarından ibarətdir, pul deyil. O, tədavildə arta bilməz. Onlar sərvəti təbiət vasitəsilə yaradılmış, təbiət maddəsi ilə eyniləşdirirdilər.

DANIİL BERNULLİ

(1700-1782)

Daniil Bernulli XVII-XVIII əsrlərdə riyaziyyat, ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya dair fundamental tədqiqatlar apararaq, əsərlər yazmış Bernullilər nəslinin son nümayəndələrindən biri olmuşdur (ümumilikdə, bu nəsiləndən doqquz tədqiqatçı-alim tanınır). Alimin latın dilində nəşr olunmuş çoxsaylı əsərlərindən olan “Risklərin dəyişməsi nəzəriyyəsinin yeni nümunəsi” (Specimen theorial novae de mensura sortis, 1738) Sankt-Peterburq paradoksu adlanan bir anlayışı həll etmişdir. Bu anlayışa əsasən, müvəffəqiyyətin gözlənilən dəyərliliyi dəqiq hesablanı bilər, lakin “ədalətli” və “ehtiraslı” oyun qaydaları məhdudiyyətsiz, yüksək bir əhatə səviyyəsini nəzərdə tutur. Müəllifə görə, ədalətli oyun elə bir oyundur ki, burada oyunçu, gözlənilən uduşdan yüksək olan kəmiyyət səviyyəsi ilə bağlı ehtimal qəbul etməməlidir. Əsasən, həqiqətdə heç kim malik olduğu tam pul məbləğini oyuna qoymağa razı olmur, nəticədə bu prosesdə hansısa qaydaların düzgün formalaşmaması fikri meydana çıxır. Bernilli ehtimal edirdi ki, oyunçular gözlənilən pul məbləğini deyil, bu pulların gözlənilən gəlirini maksimallaşdırmağa çalışırlar. Bernullinin ehtimal problemləri haqqında tədqiqat apardığını nəzərə alan iqtisadçılar, heç də dərin və ciddi ehtimallar üzərində durmadan qəbul edirdilər ki, onun arqumentariyasının iqtisadiyyatla bağlılığı mövcuddur. Bernullinin müəyyən etdiyi “gəlirlərin faydalılığının azalma həddi” nəzəriyyəsinin iqtisadi qanunauyğunluqda qəbul edilməsi prosesi təxminən 140 il ərzində müzakirə obyektinə olmuş, sonradan dövrü və mahiyyəti baxımından təkmilləşdirilərək qəbul olunmuşdur. Alim on il ərzində bu əsərini alman dilinə tərcümə etdirmiş və o dövrü üçün tanınmış iqtisadçıya, müasir dövr üçün isə qəbul edilən klassik iqtisadçılardan birinə çevrilmişdir. Bernullini yalnız müəyyən mənada məşhur iqtisadçı adlandırmaq olar, onun 1783-cü ildə yazdığı əsəri insan fikri tarixində vacib fəlsəfi prinsiplər nümayiş etdirir: şəxsiyyət üçün yaxşı ideyaya malik

olmaq kifayət etmir, o, mütləq inkişafda olan intellektual səviyyəyə malik olmalıdır, həmin şəxsin irəli sürdüyü fikir əhəmiyyət kəsb etməklə, onun məqsəd və fəaliyyət istiqaməti ilə uyğunluq təşkil etməlidir, belə olmasa, müvafiq fikir mahiyyət və əhatə dairəsindən, zaman kəsiyindən asılı olmayaraq, tanınmayacaqdır.

Bermullinin yazdığı əsər və məqalələri digər məntiqi mənə da kəsb edir, belə ki, o, iqtisad elm sahəsinə aid edilən riyazi-həndəsi diaqramlardan istifadə edilməsini əsaslandırmışdır. Bu fikirdən ilk dəfə 1870-ci illərdə marjinalistlər tipik faydalılıq diaqramının qurulmasında istifadə etmişlər.

Marjinalistlər, həmçinin Marşall, etiraf edirdi ki, Bernullinin gəlirin faydalılıq həddinin azalma hipotezi onu nəzərdə tuturdu ki, hər hansı bir fərd oyunu heç zaman “ədalətli” qaydalarla oynamayacaqdır, belə ki, ədalətli uduş imkanlarından da aşağı şanslı latoreya biletlərinin alışıının geniş yayılmış fikiri daha çox «oyuna məhəbbət»lə izah oluna bilər, son nəticədə, şanslı oyunda insanlar özlərini gəlirin gözlənilən faydalılığını maksimallaşdıranlar kimi aparmırlar.

Bermullinin hipotezinin digər nəticəsi gəlirlərin bərabərləşməsinə qəbul etməkdədir, buna proqressiv vergiqoyma siyasətini nümunə göstərmək olar. Müvafiq vergi siyasəti varlı adamdan alınan bir funtun onun üçün daha az faydalılığın itirilməsinə səbəb olur, belə vergi tutma sistemi yoxsul insana tətbiq edildikdə onun da gəlirlərinin eyni ilə az itkisinə şərait yaradır. Beləliklə, azalan faydalılıq hədd qanunu ciddi maneə yaratmadan məhdudiyyətsiz gəlirlərin bərabərləşməsinə qəbul edir.

Marşallın Edcuort və Piqu kimi davamçıları Bermullinin hipotezinə əsaslanan proqressiv vergiqoyma nəzəriyyəsini daha da təkmilləşdirmək üçün uzun müddət tədqiqat aparmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, gəlirin hədd faydalılığının azalması proqressiv vergitutmanın rəşional, yəni daha çox gəlir əldə edənlər üçün faiz nisbətində daha yüksək vergi tətbiq edilən sistemin tam izahını təmin etmir, burada gəlirin faydalılıq əyrisinin daha dəqiq müəyyən edilmiş forması tələb olunur, burada yalnız dövlətin vergi siyasətinə deyil, həm də xərclərə, onların təsnifat qruplaşmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Təbii ki, dövrü baxımdan sosial-iqtisadi inkişafıla bağlı olaraq, Bermullidə vergitutma nəticəsində varlı insanlardan alınan funtun son məqamda mütləq kasıb insanların büdcəsinə daxil olması mexanizmini formalaşdıran ciddi fikir mövcud olmamışdır.

Əsas əsərləri:

1. “Risklərin dəyişməsi nəzəriyyəsinin yeni nümunəsi” (Speciment theorial novae de mensura sortis, 1738)

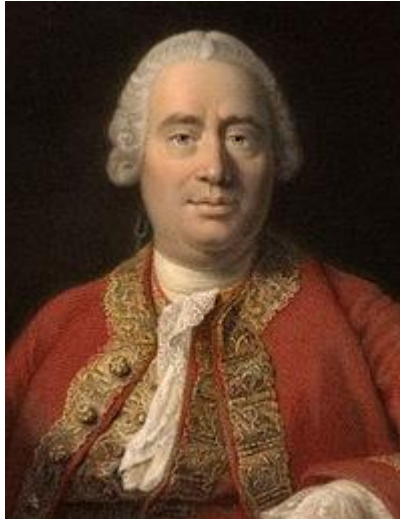
Əsas fikirləri

- O, Sankt-Peterburq paradoksu adlanan bir anlayışı həll etmişdir. Bu anlayışa əsasən, müvəffəqiyyətin gözlənilən dəyərliliyi dəqiq hesablana bilər, lakin “ədalətli” və “ehtiraslı” oyun qaydaları məhdudiyyətsiz, yüksək bir əhatə səviyyəsini nəzərdə tutur.

- Müəllifə görə, ədalətli oyun elə bir oyundur ki, burada oyunçu, gözlənilən uduşdan yüksək olan kəmiyyət səviyyəsi ilə bağlı ehtimal qəbul etməməlidir. Əsasən, həqiqətdə heç kim malik olduğu tam pul məbləğini oyuna qoymağa razı olmur, nəticədə bu prosesdə hansısa qaydaların düzgün formalaşmaması fikri meydana çıxır.

- O, “gəlirlərin faydalılığının azalma həddi” nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür.

- Ona görə şəxsiyyət üçün yaxşı ideyaya malik olmaq kifayət etmir, o, mütləq inkişafda olan intellektual səviyyəyə malik olmalıdır, həmin şəxsin irəli sürdüyü fikir əhəmiyyət kəsb etməklə, onun məqsəd və fəaliyyət istiqaməti ilə uyğunluq təşkil etməlidir, belə olmasa, müvafiq fikir mahiyyət və əhatə dairəsindən, zaman kəsiyindən asılı olmayaraq, tanınmayacaqdır.

YUM DAVID
(1711-1776)

Yum 1711-ci ildə Şotlandiyada, Edinburqda anadan olmuşdur. İlk təhsilini evdə almış və sonra Edinburq Universitetində təhsilini davam etdirmişdir. Daha sonra Bristoll sənayeçisi ilə uğursuz iş təmaslarından sonra Britaniyanı tərk etmiş və uzun müddət Fransada yaşamışdır. Burada o, özünün əsas əsərlərindən birinin «İnsan təbiəti haqqında traktat»nın (A Traetise of Human Nature, 1739) yazılmasını başa çatdırmışdır. Bu əsər sonralar onu XVIII əsrin ən görkəmli ingilis filosoflarından birinə çevirmişdir.

Əgər analitik təfəkkür, tarixi idrak uğurlu izah üslubuna görə Adam Smitdən öndə sayıla biləcək bir iqtisadçı axtarılsa onun David Yum olduğunu söyləmək olar. Lakin o, heç zaman iqtisadiyyat üzrə sistemləşdirilmiş traktat yazmamışdır. Pul, əhali və beynəlxalq ticarət barədə ancaq esselər seriyası yazmaqla kifayətlənmişdir. Onun əsərlərinin əksəriyyəti fəlsəfə, siyasət və tarix elmlərinə aiddir. David Yumun esseləri «Siyasət haqqında mülahizələr» (1752) kitabında birləşdirilmişdir. İqtisadi ədəbiyyatlarda fikir var ki, buradakı mülahizələr Adam Smitin düşüncə və mühakimələrinin formalaşmasına müəyyən təsir göstərmişdir.

Yum fəlsəfəsi sonradan aqnostisizm kimi xarakterizə olunmuşdur. Yum iddia edirdi ki, maddi aləm haqqında insan biliklərinin mənbəyini insan duyğuları təşkil edir. Lakin o, eyni zamanda maddi aləmin tam olaraq dərk olunmasını qeyri-mümkün hesab edirdi. Analitiklər hesab edirlər ki, Yum materializmlə-idealizmi, ilahiyyatla-ateist ideyalarını uzlaşdırmağa çalışan mütəfəkkir idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Yumun ilk əsəri müəllifinə o qədər böyük şöhrət qazandırmamışdır. Onu bütün Avropada məşhur edən çox cildli «İngiltərə tarixi» əsəridir.

Ümumiyyətlə David Yumun Şotland zadəganının ev müəllimi işlədiyi qısa dövr istisna edilərsə o, bütün ömrü boyu elmi tədqiqat işləri ilə məşğul

olmuşdur. «Mənəvi və siyasi mövzular üzrə oçerklər» (Essays on Moral and Political, 1741), «Məişət prinsiplərinə dair araşdırmalar» (An Inquiry Concerning the Principals of Morals, 1751) və «Siyasət haqqında mülahizələr» (Political Discourses, 1752) əsərləri onu filosof, «İngiltərənin tarixi» (A History of England, 1754-62) əsəri isə tarixçi kimi tanıtmışdır. Etika və ilahiyyatda ənənəvi xristian dəlillərinə dərin skeptik münasibət bəsləyən Yumun ölümqabağı Allaha tapındığını iddia edənlər var.

İqtisadi fikir tarixi məsələlərinin araşdırılması ilə məşğul olan qərb analitikləri hesab edirlər ki, Yum iqtisadi təfəkkürə üç və ya dörd yenilik gətirmişdir. Birincisi, onun «pul axını mexanizmi» haqqında mülahizələridir.

Yum merkantilistlərin ödəniş balansının daima müsbət saldosunun saxlanılmasının vacibliyi fikrinin əksinə olaraq o, iddia edirdiki, pulların beynəlxalq aləmdə bölgüsü ,hər ölkənin inkişaf səviyyəsindən asılı olacaqdır. İxrac əməliyyatları zamanı ölkəyə qızıl axını olsada, ölkənin daxili tələbatı, ona uyğun idxal və qiymətlərin yaranmasına gətirib çıxaracaq ,bu isə öz növbəsində saldoya təsir edəcək. Baxmayaraqki, Adam Smit Yumun merkantilist doktrinasını tənqidi dəyərləndirilməsindən söhbət belə açmır, pul axını mexanizmi ilə əlaqədar fikirlər azad ticarət haqqında klassik nəzəriyyənin əhəmiyyətli elementinə çevrildi. Yum dəyərləndirmələrinə bənzər mühakimələrlə Rikardo, Senyor və Con Stüart Millində iqtisadi ədəbiyyatlarda fikir yürütdükləri iddia olunur. Bu gün “sürünən inflyasiya nəzəriyyəsi” adlanan ehkamlara Yumun münasibətini müəyyən etmək çətinidir. O, ümumiyyətlə milli pul təklifinin mütləq ölçüsünün – iqtisadi fəallığa təsirini inkar edirdi. Lakin eyni zamanda hesab edirdi ki, tədricən pul kütləsi təklifini artırmaqla istehsal və məşğulluğu artırmaq olar. Baxmayaraq ki, Yum merkantilistlərin pulu bütün dərdlərin çarəsi hesab etmələri ehkamlarına qarşı çıxırdı, onun bu yanaşması klassik iqtisadi nəzəriyyənin nümayəndələri tərəfindən biganəliklə qarşılanmışdır.

İqtisadi təfəkkür qarşısında Yumun digər ideyası müasir kommersiyalaşdırılmış cəmiyyətlərdə siyasi azadlığın artması və fərdiyyətçiliyin güclənməsi, ticarət və istehsalın artması arasında əlaqənin müəyyən edilməsidir. Burada iddia olunurdu ki, siyasi müstəqillik iqtisadi azadlıqdan yaranır. Bu fikrin Adam Smitə təsiri o qədər böyük idi ki, o, bu sözləri dəfələrlə iqtibas kimi istifadə etmişdir.

Yumun digər ideyası «İnsan təbiəti haqqında traktat»da dediyi kimi, «siz mövcudluqdan vaciblik nəticəsi çıxara bilməzsiniz» - dünyanın bütün hadisələri sizi mənəvi və ya etik tərəfdən təsdiqlənməyə gətirə bilməz.

Məhz bu fəlsəfi dəqiqləşdirmə pozitiv və normativ iqtisadi nəzəriyyə arasında yaxşı tanınan bölgünün əsasında durur və bu da sonrakı illərdə Seniorun əsərlərində özünü büruzə vermişdir.

Bir zamanlar sovet iqtisadi fikir tarixi ədəbiyyatlarında Yumun siyasi iqtisad elmi qarşısında xidmətləri ilə əlaqədar bildirilirdi ki, Yum hər şeydən öncə pulun kəmiyyət (miqdar) nəzəriyyəsinin yaradıcılarındanıdır. Onun tədavi üçün zəruri olan pulun miqdarı nə ilə müəyyən edilir? Pulun miqdarı qiymətlərə necə təsir

edir? Pullar qiymətdən düşdükdə qiymətqoyulmanın özünəməxsusluğu nədən ibarətdir? Suallarına diqqəti yönəltməsi və müvafiq dəyərləndirmələr hələdə aktuallığını saxlamaqdadır.

Əsas əsərlərindən:

- 1.«Siyasət haqqında mülahizələr» (1752)
- 2.«Mənəvi və siyasi mövzular üzrə очерklər» (Essays on Moral and Political, 1741)
- 3.«Məişət prinsiplərinə dair araşdırmalar» (An Inquiry Concerning the Principals of Morals, 1751)
- 4.«Siyasət haqqında mülahizələr» (Political Discourses, 1752)
- 5.«İngiltərənin tarixi» (A History of England, 1754-62)

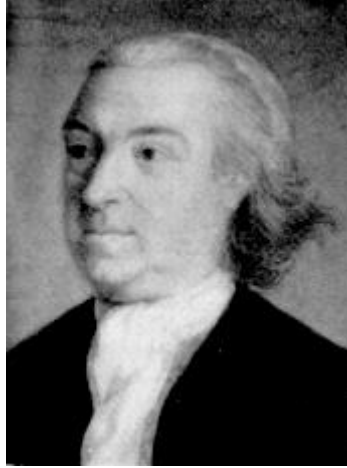
Əsas fikirlərindən

- Yum merkantilistlərin ödəniş balansının daima müsbət saldosunun saxlanılmasının vacibliyi fikrinin əksinə olaraq o, iddia edirdiki, pulların beynəlxalq aləmdə bölgüsü ,hər ölkənin inkişaf səviyyəsindən asılı olacaqdır.

- İqtisadi təfəkkür qarşısında Yumun digər ideyası müasir kommersiyalaşdırılmış cəmiyyətlərdə siyasi azadlığın artması və fərdiyyətçiliyin güclənməsi, ticarət və istehsalın artması arasında əlaqənin müəyyən edilməsidir.

- Yumun digər ideyası «İnsan təbiəti haqqında traktat»da dediyi kimi, «siz mövcudluqdan vaciblik nəticəsi çıxara bilməzsiz» - dünyanın bütün hadisələri sizi mənəvi və ya etik tərəfdən təsdiqlənməyə gətirə bilməz.

- Yum hər şeydən öncə pulun kəmiyyət (miqdar) nəzəriyyəsinin yaradıcılarındanıdır.

STÜART CEYMS DENHAM
(1712-1780)

Ser Ceyms Stüart 1712-ci ildə Edinburqda anadan olmuşdur. Onun atası kraliça Anna və I Georq dövründə Şotlandiyada təsərrüfat işləri üzrə baş məmur idi. Ceyms Stüart Edinburq Universitetində hüquqşünaslıq ixtisasına yiyələnmiş, bir çox Avropa ölkələrinə səyahət etmişdir. O, Şotlandiyanın azadlığı uğrunda hərəkata qoşulduğu üçün 1763-cü ilə qədər xaricdə yaşamağa məcbur olmuşdur. Stüart ölkəsinə qayıtdıqdan sonra ömrünün qalan hissəsində bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. O, 1780-ci ildə dünyasını dəyişmişdir.

Analitiklər Stüartı britaniya merkantilizminin sonuncu nümayəndəsi hesab edirlər. Onun dərc oluna əsas əsəri «Siyasi iqtisadın əsas prinsiplərinin tədqiqi» (An Inquiry into the Principles of Political Economy, 1767) hesab olunur. Belə hesab olunur ki, Stüartın bu əsəri vaxtında elmi ictimaiyyətin o qədər də diqqətini cəlb etməmiş, bu zaman britaniya iqtisadi fikri əsasən Smitin mühakimələrinin dəyərləndirilməsi ilə məşğul idi. XIX əsrdən başlayaraq Stüartın əsəri Marksın diqqətini cəlb etmiş, alman tarixi məktəbinin nümayəndələri Stüart ideyalarına hörmətlə yanaşmağa başladılar. Stüart ideyalarını siyasi-iqtisadda tarixi məktəbin nümayəndələri üçün cəlbədicə edən cəhət burada dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin vacibliyinin əsaslandırılması fikri idi.

Stüartda Smit kimi insan cəmiyyətinin təsərrüfat həyatının aşağıdakı inkişaf mərhələlərindən keçdiyini iddia edirdi. Burada əvvəlcə ovçuluq, daha sonra heyvandarlıq mərhələlərinin ticarət mərhələsi ilə əvəz olunduğu, natural təsərrüfatın əmtəə təsərrüfatı ilə əvəz olunduğu bildirilirdi. Analitiklər bənzər mühakimələrin Smitdə də olduğuna diqqəti yönəldərək, bunun səbəbini hər iki mütəfəkkirə ümumilikdə britaniya iqtisadi fikrinin təsiri ilə əlaqələndirirlər. Lakin burada müəyyən fərqlərin mövcudluğuna da diqqət yönəldilirdi. Məsələn Smitə görə təsərrüfatçılıq növünün birindən digərinə keçid spontan olaraq baş verirdisə, Stüart bunun dövlət nəzarəti altında baş verdiyini iddia edirdi. Stüartı daha çox

düşündürən suallardan biri məskunlaşma prosesinin həll edilməsi idi. Bəzi analitiklər onun bu mühakimələrində Maltusun ideyalarına yaxın mövqedə dayandığını söyləyirlər. Bütünlükdə Stüart cəmiyyətin iqtisadi problemlərinin merkantilist prinsipləri əsasında həll edilməsini irəli sürürdü. Məsələn burada təklif olunurdu ki, xarici ticarət ilə tənzimlənməlidir ki, ölkəyə qızıl axını güclənsin; xaricdən ölkə sənayesi üçün tələb olunan ucuz xam mal idxalı stimullaşdırılsın; sənaye məhsullarının idxalına, xüsusəndə hazır məhsullara proteksionist vergilərin qoyulması tətbiq edilsin; çevik miqrasiya siyasəti ilə əhalinin sayına nəzarət həyat keçirilsin, burada isə əsas məqsədin əmək haqqının daima aşağı səviyyədə saxlanılmasının hesab olunduğu bildirilirdi.

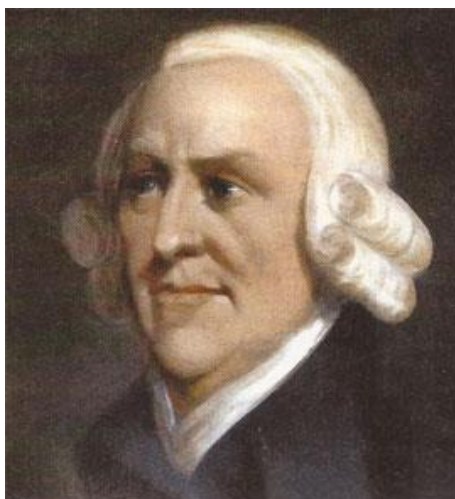
Eyni zamanda Stüart mühakimələrində Yumdan fərqli olaraq hesab edirdi ki, ölkəyə qızıl axını qiymətlərin artmasına səbəb olmur, bu isə öz növbəsində qızılın yenidən xaricə çıxarılması səbəbi kimi dəyərləndirilə bilməz. Analitiklər Stüart mühakimələrini öz əhatə dairəsinə görə Smitin mühakimələrindən geri qalmasını qəbul etsələr də, onu insanlıq tarixinin sosioloji və tarixi məsələlərinin müxtəlif spektrli məsələlərinin tədqiqatçısı hesab edirlər.

Əsas əsərlərindən:

- «Siyasi iqtisadın əsas prinsiplərinin tədqiqi» (An Inquiry into the Principles of Political Economy, 1767)

Əsas fikirlərindən

- Stüartda Smit kimi insan cəmiyyətinin təsərrüfat həyatının aşağıdakı inkişaf mərhələlərindən keçdiyini iddia edirdi. Burada əvvəlcə ovçuluq, daha sonra heyvandarlıq mərhələlərinin ticarət mərhələsi ilə əvəz olunduğu, natural təsərrüfatın əmtəə təsərrüfatı ilə əvəz olunduğu bildirilirdi. Analitiklər bənzər mühakimələrin Smitdə olduğu diqqəti yönəldərək, bunun səbəbini hər iki mütəfəkkirə ümumilikdə britaniya iqtisadi fikrinin təsiri ilə əlaqələndirilər. Lakin burada müəyyən fərqlərin mövcudluğuna da diqqət yönəldilirdi. Məsələn Smitə görə təsərrüfatçılıq növünün birindən digərinə keçid spontan olaraq baş verirdisə, Stüart bunun dövlət nəzarəti altında baş verdiyini iddia edirdi.

ADAM SMİT (1723-1790)

Adam Smit Edinburqdan Fert-of Fort körfəzi ilə ayrılan balaca Şotland şəhərçiyi olan Kirkoldidə gömrük işçisi ailəsində anadan olmuşdur. Ailənin yeganə oğlan övladı olan Smit çox erkən yaşlarında atasını itirir.

O, 14 yaşında Qlazqo Universitetinə daxil olur və 17 yaşında olarkən universiteti bitirərək humanitar elmləri üzrə magistr diplomunu almış, daha sonra Oksfordda, Belliol-kollecə təhsilini davam etdirmək imkanı əldə edir. Burada 6 il təhsil aldıqdan sonra Şotlandiyaya qayıdaraq mühazirə kursları oxumağa başlamış, 1751-ci ildə Qlazqo Universitetində məntiq, daha sonra etika professoru vəzifəsində çalışmağa başlamışdır. Adam Smit 1790-cı ildə Edinburqda vəfat etmişdir. O, 67 yaşında vəfat etmişdir. O, həmişə mədəniyyət bə elm tarixini yazmaq fikrində olmuşdur. O, hündür deyildi, boz göyümtül gözləri var idi, həmişə parik gəzdirdirdi, çiynində bambuğdan əl ağacı gəzdirdirdi. Bəzən öz-özünə danışar, humanist və mübariz olmuşdur. Ədalətsizliyi, zorakılığı, amansızlığı sevmirdi.

Smit deyirdi ki, əgər cəmiyyətin bir hissəsi kəsib bədbəxtdirsə, o, inkişaf edib xoşbəxt ola bilməz. O, yoxsulluğu təbii hadisə hesab edir və daim bədbinləşir.

Adam Smitə ilk şöhrəti 1759-cu ildə dərc etdirdiyi «Mənəvi hissələr nəzəriyyəsi» (The Theory of Moral Sentiments, 1759) qazandırmışdır. Bu əsərdə o, etik məsələləri insan davranışının mütləq təbii qanunları çərçivəsində dəyərləndirərək, ictimai bərabərlik ideyasını irəli sürmüşdür.

O, 1763-cü ildə universitetdəki fəaliyyətini dayandıraraq gənc Hersoqu Avropa səyahətində müəllim kimi müşayiət etmiş və 1765-1766-cı illərdə Fransada yaşamışdır. Fransada keçirdiyi vaxt ərzində Adam Smit o dövrün bir çox görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri ilə tanış olmaq imkanı əldə edir. Burada o, Kene, Tyürqo, Jan-Jak Russo və Volterlə təmas yaratmağa müvəffəq

olur. Lakin 1766-cı ildə İngiltərəyə qayıdaraq öz, vətəni – Kirkoldidə məskunlaşmış və elmi araşdırmalarını burada davam etdirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, O, kontinent səyahətindən sonra hersoq tərəfindən ömürlük təqaüdlə təmin edilmişdir. Eyni zamanda Adam Smit Şotlandiyada gömrük idarəsinin komissarı vəzifəsinə təyin edilir və bu vəzifədə çalışarkən qaçaqmalçılıqla mübarizəyə başlamışdır. Adam Smit 1790-cı ildə Edinburqda vəfat etmişdir. Ölümündən bir qədər əvvəl bütün əlyazmalarının yandırılmasını əmr etmişdi. Şahidlərin verdiyi məlumatlardan məlum olur ki, o, 16 cildlik in-folionun (çap vərəqinin yarısı formasında) yandırılmasına şəxsən özü nəzarət edirdi.

Həç də təsadüfi deyil ki, Smit əmək dəyər nəzəriyyəsinin və ingilis klassik siyasi-iqtisad məktəbinin banilərindən hesab edilir. O, elmi yaradıcılığının başlanğıc dövründə məntiq və etika məsələlərinin araşdırılması ilə məşğul olmuş, Petti və Tyürqo ilə şəxsi tanışlığı sonradan onda iqtisadi məsələlərin araşdırılmasına maraq oyadır. Smitə ən böyük şöhrət qazandıran 1776-cı dərc olunan «Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat» (An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, London 1776) əsəridir. Bu əsər ona İngiltərənin hüdudlarından kənarda da şöhrət qazandırdı. Əsər 5 hissədən (kitabdan) ibarətdir. Birinci hissədə mənfəət və torpaq rentası, ikinci hissədə kapitalın təbiəti, yığılımı və tətbiq edilməsi, üçüncü hissədə feodalizm və erkən kapitalizm dövründə Avropada iqtisadiyyatın inkişafı məsələləri, dördüncü hissədə siyasi iqtisadın tarixi və tənqidi dəyərləndirilməsi və nəhayət dövlət maliyyəsi məsələləri öz əksini tapmışdır. Bu əsər hələ Smitin sağlığında 5 dəfə təkrar nəşr olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox alim və dövlət xadimləri Smitlə həmfikir olduqlarını bəyan etdilər, parlament diskussiyalarında bu əsərdəki mühakimələrə istinadlar edilirdi.

Ümumiyyətlə Smit bütün iqtisadi təzahürlərin baş vermə səbəblərini izah edərkən insan təbiətindəki dəyişikliklərə, insan eqoizminə istinad edirdi. O, ümumi rifahın kortəbii olaraq, bir-birini qarşılıqlı məhdudlaşdıran fərdlərin fəaliyyəti nəticəsində, hər fərdin öz mənfəəti üçün çalışdığı şəraitdə yarandığı fikrini irəli sürürdü. Burada iqtisadi münasibətlərin ictimai müqavilələr əsasında deyil spontan olaraq, ayrı-ayrı insanların iradəsindən asılı olmayaraq yarandığı iddia edilirdi. O, kapital dedikdə yığılıb, saxlanılmış, qənaət edilmiş vəsaitlər deyil, özündə çox böyük ictimai-iqtisadi münasibətləri birləşdirən bir sistemi nəzərdə tuturdu. Buraya əsas və dövriyyə, borc kapitalı və faizi daxil edilirdi.

Smit sərvətin artmasının iki faktordan asılı olmasını iddia edirdi. Burada birinci faktorun istehsalda çalışanlarla, ikinci faktorun isə əmək məhsuldarlığı ilə müəyyən edildiyi bildirilirdi. O, eyni zamanda sərvətin mənbəyinin dövriyyənin deyil istehsalın olduğunu və kənd-təsərrüfatı istisna olmaqla maddi istehsalın bütün digər sahələrində yarandığını söyləyirdi. Sərvətin artması şəraiti kimi əmək məhsuldarlığının yüksəlməsini, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi səbəbi kimi əmək bölgüsünü göstərirdi. Əmək bölgüsünün və ixtisaslaşmanın dərinliyi isə bazarın genişliyi və inkişafı ilə əlaqələndirilirdi. O, əmtəəyə iki aspektdən yanaşır, mübadilə və istehlak dəyərləri baxımından və əmtəələrin bazar qiymətinin tələb

və təklif qanunlarına əsasən yarandığını iddia edirdi. Əmtəənin təbii qiyməti onun mübadilə dəyəri olduğu göstərilir və əməklə müəyyənləşdiyi əsaslandırılırdı. Burada işçinin əməyi dedikdə onun istirahət və asudəliyindən imtinası müqabilində, imtina etdiyinə ekvivalent olanın qazanılmasını hədəflədiyi iddia olunurdu. Eyni zamanda Smit əmək haqqı, mənfəət və rentanı gəlirin 3 növü kimi xarakterizə edir. Əmək haqqı əməklə yaradılan mübadilə dəyərinin ancaq bir hissəsi kimi, əməyin bazar qiyməti kimi şərh olunurdu. Lakin Smit mənfəəti kapitalistin əməyinin haqqı kimi qəbul etmir və əsas kimi bir çox kapitalistin istehsalı idarə etməsi işini digərlərinə həvalə etmələrini, mənfəətin həcmnin əməklə deyil sərf olunan kapitalın həcmi ilə müəyyən olmasını göstərirdi. Rentanın isə torpaq sahibliyi hüququ inhisarına əsasən yarandığını bildirilirdi.

Smitin pul konsepsiyasında diqqəti çəkən məqamlar onun mənşəyi və funksiyası ilə əlaqədar dəyərləndirmələridir. Burada pulun əmtəə mübadiləsi tələbatının ödənilməsi zərurətindən spontan olaraq yarandığı və heç kimin icadı olmadığı bildirilirdi. İlk dəfə olaraq məhz Smit ümumi və xalis (təmiz) gəlir anlayışını iqtisadi nəzəriyyəyə gətirmişdir. Xalis gəlir dedikdə yeni yaradılmış dəyər-başqa sözlə milli gəlir dərk olunurdu və burada zaman faktoru nəzərə alınmırdı. Bir çox analitiklər hesab edirlər ki, bazarın istehsalın əsas tənzimləyicisi kimi qavranılması və sonradan çox geniş yayılan «bazarın görünməyən əli» zərb məsələnin yayılması Smitin mühakimələri əsasında yaranmışdır.

Əsas əsərləri:

- 1.«Mənəvi hissələr nəzəriyyəsi» (The Theory of Moral Sentiments, 1759)
 - 2.«Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat» (An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, London 1776) 5 kitab.
- Birinci hissədə mənfəət və torpaq rentası, ikinci hissədə kapitalın təbiəti, yığılı və tətbiq edilməsi, üçüncü hissədə feodalizm və erkən kapitalizm dövründə Avropada iqtisadiyyatın inkişafı məsələləri, dördüncü hissədə siyasi iqtisadın tarixi və tənqidi dəyərləndirilməsi və nəhayət dövlət maliyyəsi məsələləri öz əksini tapmışdır. Bu əsər hələ Smitin sağlığında 5 dəfə təkrar nəşr olunmuşdur

Əsas fikirlərindən

- *A.Smit klassik siyasi iqtisadın ən nəhəng yaradıcılarından biridir. O, əmək dəyəri nəzəriyyəsinin banisidir.*
- *A.Smit sərvətin artmasının iki amildən asılılığını qeyd edir.*
- *Burada birinci faktorun istehsalda çalışanlarla, ikinci faktorun isə əmək məhsuldarlığı ilə müəyyən edildiyi bildirilirdi. O, eyni zamanda sərvətin mənbəyinin dövrünün deyil istehsalın olduğunu və kənd-təsərrüfatı istisna olmaqla maddi istehsalın bütün digər sahələrində yarandığını söyləyirdi. Sərvətin artması şəraiti kimi əmək məhsuldarlığının yüksəlməsini, əmək*

məhsuldarlığının yüksəlməsi səbəbi kimi əmək bölgüsünü göstərirdi. Əmək bölgüsünün və ixtisaslaşmanın dərinliyi isə bazarın genişliyi və inkişafı ilə əlaqələndirilirdi. O, əmtəəyə iki aspektdən yanaşır, mübadilə və istehlak dəyərləri baxımından və əmtəələrin bazar qiymətinin tələb və təklif qanunlarına əsasən yarandığını iddia edirdi. Əmtəənin təbii qiyməti onun mübadilə dəyəri olduğu göstərilir və əməklə müəyyənləşdiyi əsaslandırılırdı. Burada işçinin əməyi dedikdə onun istirahət və asudəliyindən imtinası müqabilində, imtina etdiyinə ekvivalent olanın qazanılmasını hədəflədiyi iddia olunurdu.

O, manufaktura dövrünün iqtisadçısı idi.

TYÜRQO ANN ROBERT JAK
(1727-1781)

Tyürqo dövlət xadimi, filosof, maarifçi, dövlət xadimi və iqtisadçı və eyni zamanda iqtisadi-nəzəriyyə tarixində fiziokratların lideri kimi tanınır. O, Sarbonnanın ilahiyyat fakültəsini bitirsə də, dini karyerasından imtina etmiş, 1751-ci ildən Fransa parlamentinin deputatı, XV Lüdovikin hakimiyyəti illərində, 13 il ərzində (1761-1774) Limoj əyalətinin intendantı (əyalətin təsərrüfat işlərinin rəhbəri) olmuşdur. 1776-cı ildə kral Tyürqonu tutduğu vəzifəsindən kənarlaşdırdı. 1781-ci ildə vəfat etmişdir.

1774-cü ildə XVI Lüdovikin hakimiyyətə gəlməsindən sonra Türqoya maliyyə, ticarət və ictimai işlər naziri vəzifəsi həvalə edilmişdi. Onun ilk qərarlarından biri – ölkə daxilində buğda ticarətinə bütün qadağaların, gildiyaların aradan qaldırılması oldu. Daha sonra inşaat işləri və yolların çəkilməsi işində məcburi əməyin (corvee) tətbiqindən muzzdlu əməyə keçilməsi, orta əsr sexlərinin buraxılması, dövlət xərclərinə ciddi nəzarətin qoyulması onun nazir kimi həyata keçirilməsinə təşəbbüs etdiyi tədbirlər hesab olunur. 1776-cı ildə kral Tyürqonu tutduğu vəzifəsindən kənarlaşdırdı. Bəzi analitiklər hesab edirlər ki, əgər Tyürqo islahatları həyata keçirilsə idi 13 ildən sonra baş verən 1789-cu il Fransa inqilabının ciddi səbəbləri aradan qaldırıla bilərdi.

Belə hesab olunur ki, Tyürqonun dünya görüşünün formalaşmasına maarifçi filosofların təsiri böyük olmuşdur. Ən məşhur əsəri «Sərvətin yaranması və bölüşdürülməsi haqqında düşüncələr» (Reflections on the Formation and Distribution of Riches, 1770) hesab olunur. Bəzi analitiklər bu əsərin Adam Smitə böyük təsir göstərdiyini iddia edirlər. Tyürqo da Kene kimi izafi məhsulun yeganə mənbəyinin kənd təsərrüfatı olduğunu göstərirdi. O, eyni zamanda sənaye və ticarətin iqtisadi əhəmiyyətini qeyd etmiş, istehsal vasitələri mülkiyyəti anlayışına xüsusi əhəmiyyət vermişdir. O, sahibkarların torpağa sahib olanlar və sənətkarlar

içərisindən yetişdiyini iddia etməklə cəmiyyətin sahibkar və muzzla işləyən işçilərə bölgüsü məsələsinə toxunan ilk mütəfəkkirlərdən hesab olunur. Eyni zamanda kənd-təsərrüfatında məhsuldarlığın (verimliyin) azalması qanunun ilk dəfə müəyyən edilməsi də Tyürqonun adı ilə əlaqələndirilir. Tyürqo mühakimələrində, ən yaxşı dövlət siyasəti kimi dövlətin iqtisadiyyata ən az müdaxilə etdiyi siyasət göstərilirdi.

Əsas əsərlərindən:

Sərvətin yaranması və bölüşdürülməsi haqqında düşüncələr» (Reflections on the Formation and Distribution of Riches, 1770)

Əsas fikirlərindən

Tyürqo da Kene kimi izafə məhsulun yeganə mənbəyinin kənd təsərrüfatı olduğunu göstərirdi.

O, eyni zamanda sənaye və ticarətin iqtisadi əhəmiyyətini qeyd etmiş, istehsal vasitələri mülkiyyəti anlayışına xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

O, sahibkarların torpağa sahib olanlar və sənətkarlar içərisindən yetişdiyini iddia etməklə cəmiyyətin sahibkar və muzzla işləyən işçilərə bölgüsü məsələsinə toxunan ilk mütəfəkkirlərdən hesab olunur.

Eyni zamanda kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın (verimliyin) azalması qanunun ilk dəfə müəyyən edilməsi də Tyürqonun adı ilə əlaqələndirilir.

QALIANİ FERDİNANDO
(1727-1787)

O, 1727-ci ildə İtaliyada, Neapolitan Krallığında anadan olub, klassik təhsil alaraq, müqəddəs dini vəzifəyə qəbul edilmişdir, lakin bir müddət bu vəzifədə çalışdıqdan sonra, dövlət qulluğunda işə qəbul olunmaqla, on ilə yaxın bir müddətdə Fransada Neapolitan Krallığının səfirliyində katib vəzifəsində çalışmışdır. Ömrünün qalan hissəsini o, Neapolda yaşayıb, kralın əmri ilə müxtəlif dövlət orqanlarına rəhbərlik etmişdir. 1787-ci ildə isə vəfat etmişdir.

Qaliani XVIII əsrdə yaşayan tədqiqatçı alimlərdən olub, fiziokartların tənqidçisi və subyektiv dəyər nəzəriyyəsinin əsas tərəfdarlarından biri idi. Qaliani müxtəlif mövzularda məqalələr yazıb, dövrünün tanınmış alimləri olan Didro, Volter, Tyrqo, xüsusilə də, dahi italyalı tarixçi və filosof Jambatist Viko ilə yazışaraq, sıx əməkdaşlıq etmişdir. O, məhz Jambatist Vikodan karteziyan (XVII əsrdə Fransa burjuaziyasının ideologiyasını ifadə edib, idealizmlə materializmi birləşdirməyə çalışan Dekart fəlsəfəsi) rasionalizminə mənfi münasibəti qəbul edib, ömrünün sonunadək bu baxışlara sadıq qalmışdır. Karteziyan rasionalizminin tərəfdarlarının xidmət etdiyi fəlsəfi nəzəriyyə hər hansı bir zamana və məkana görə əbədi həqiqətləri, reallıqları, aşkar etməyə çalışmış, xüsusilə də bu nəzəriyyədə fikir formalaşdırma qabiliyyəti və bir çox hallarda təcürbədən asılı olmayaraq fikir və müddəaların irəli sürülməsi bacarığı əsas götürülmüşdür. Bu nəzəriyyənin əksinə olaraq, Qaliani qeyd etmişdir ki, cəmiyyətin inkişafı daim tərəqqidə olub, tarixdə yalnız nisbi həqiqətlərin əldə olunmasını mümkün edir.

Qaliani iyirmi dörd yaşında olarkən “Pullar haqqında” (Della Moneta, 1751) məşhur əsərini nəşr etdirmişdir. Bu əsər onun nəzərdə tutduğu, lakin heç zaman başa çatdırmadığı ümumi siyasi nəzəriyyəsinin bir hissəsi kimi qiymətləndirilir. Əsərdə pul nəzəriyyəsinə həsr olunan bəzi əhəmiyyətli bölmələrdə Lokkun iqtisadi nəzəriyyəsinin dərinədən tədqiq edilməsi zərurəti

qeyd edilsədə, əsərin bir sıra səhifələrində faydalılıq nəzəriyyəsi son faydalılıq həddinin azalması ilə əlaqəli şəkildə tədqiq olunur və hətta burada tələbin qiymət elastikliliyi məsələlərinə də diqqət yetirilir. Qaliani əsərdə apardığı tədqiqatlarda Aristotel zamanından başlayaraq, dəyər nəzəriyyəsinin nüvəsi olan faydalılıqla qeyri-adilik, insanların istəkləri ilə maddi nemətlərin təminatı arasında mövcud olan subyektiv münasibətlərdəki ziddiyyətlərdən çıxış edirdi. Müvafiq ziddiyyətlər ondan əvvəlki bir çox iqtisadçıların əsərlərində də əks olunmuşdu, lakin Qaliani bu iqtisadçılarla müqayisədə konseptual baxımdan bir qədər də irəli gedərək, faydalılıq anlayışının “əmtəələrin insanların istək və tələblərini təmin etmə imkanına malik olması” ilə bağlılığını müəyyən etmiş, daha obrazlı ifadə etsək, faydalılığın əmtəələtin öz-özünə deyil, insanların dəyişkən istək və tələbərinə aid olduğunu əsaslandırmışdır. Türqo Qalianinin dəyərin subyektiv təbiəti haqqındakı fikirlə razı olub, onun “Pullar haqqında” əsərinə xüsusi həsaslıqla yanaşmışdır. Bir neçə onilliklər əvvəl, Con Lo da həmçinin dəyərin subyektivliyi nəzəriyyəsi haqqında Paris və London Universitetlərində dərs demişdir. Etyen Kondilyak (1714-1780) “Millətlərin sərvəti” (1776) kitabının nəşr olunduğu ildə analoji nəzəriyyəni Fransada müdafiə etmişdir. Bu müəlliflərin dördü də dəyər nəzəriyyəsinin faydalılığının elmi və praktik cəhətdən tam açıqlanmış və əsaslandırılmış formasını müəyyən edə bilməmişlər. Həmçinin, müəlliflər qiymətlərin davranış xüsusiyyətlərinin müxtəlif iqtisadi proseslərdə dəyişkənliyi ilə bağlı konkret əlavə fikirlər irəli sürməmiş və bu haqda şərhlər verməmişlər. Adam Smit istehlak dəyərini mübadilə dəyərindən ayırıb, birinci dəyərin nisbi üstünlüyünü və onun subyektiv mütənasibliyi deyil, insan orqanizminin zəruri tələbatını ödədəmə fikrini irəli sürmüşdür. Lakin o, əmtəə dəyərinin xüsusiyyətlərinin tam məlum olmayan səbəbləri üzündən, subyektiv dəyər nəzəriyyəsinin praktik həyatdakı tətbiqini, təkmil şəkildə tədqiq edilmək üçün növbəti yüz illiyə qədər təxirə salmağı məqsədəuyğun saymışdır. Maraqlı haldır ki, Qalianinin “Pul haqqında” əsəri tam olaraq deyil, bəzi seçilmiş hissələri şəklində ingilis dilinə tərcümə tərcümə olunub.

Qaliani “Pul haqqında” əsərindən iyirmi il sonra “Çörək ticarəti haqqında müsahibələr” (*Dialogues sur la Nommerce des Ble's*, 1770) əsəri ilə Kene baxışlarının və fiziokrat məktəbinin tənqidçisi kimi məşhurlaşmışdır.

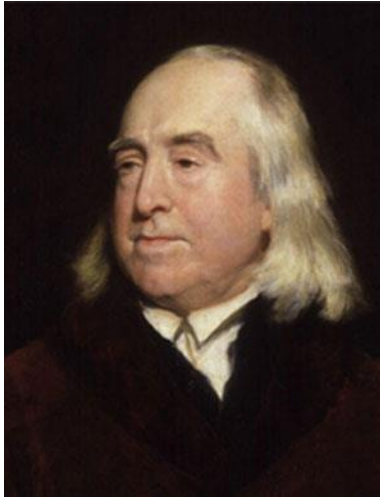
Onun fiziokrat nəzəriyyəsinin tənqid obyektı fiziokratların azad çörək ticarətinə inamı ilə bağlı olmuşdur. Bu tənqidin əsasında bir o qədər də prinsiplər deyil, tarixi şərait konteksti, müasir Fransaya sərfəli olmayan siyasət durmuşdur. Qalianinin fiziokrat nəzəriyyəsini birbaşa inkar etməsi, xüsusilə də fiziokratların universal prinsiplərin tətbiqinə olan inamının tənqidi, onun bu yönümlü araşdırmalarına əvvəllər apardığı tədqiqatlardan daha çox, Vikonun təsirinin olduğu hiss olunur.

Əsas əsərlərindən:

- “Pullar haqqında” (Della Moneta, 1751)
- “Millətlərin sərvəti” (1776)
- “Çörək ticarəti haqqında müsahibələr” (Dialogues sur la Nommerce des Ble’s, 1770)

Əsas fikirlərindən

- O, subyektiv dəyər nəzəriyyəsinin əsas tərəfdarlarından biri idi.
- Qaliani əsərdə apardığı tədqiqatlarda Aristotel zamanından başlayaraq, dəyər nəzəriyyəsinin nüvəsi olan faydalılıqla qeyri-adilik, insanların istəkləri ilə maddi nemətlərin təminatı arasında mövcud olan subyektiv münasibətlərdəki zidiyyətlərdən çıxış edirdi.
- Müvafiq zidiyyətlər ondan əvvəlki bir çox iqtisadçıların əsərlərində də əks olunmuşdu, lakin Qaliani bu iqtisadçılarla müqayisədə konseptual baxımdan bir qədər də irəli gedərək, faydalılıq anlayışının “əmtəələrin insanların istək və tələblərini təmin etmə imkanına malik olması” ilə bağlılığını müəyyən etmiş, daha obrazlı ifadə etsək, faydalılığın əmtəələtin öz-özünə deyil, insanların dəyişkən istək və tələbərinə aid olduğunu əsaslandırırmışdır.

BENTAM İEREMİYA

(1748-1832)

İngilis iqtisadçısı və hüquqşünası İremiya Bentam 1748-ci ildə fevralın 15-də varlı vəkil ailəsində anadan olmuşdur. 13 yaşında Oksford Universitetinin sınaq imtahanlarından müvəffəqiyyətlə çıxmış, 20 yaşında Universiteti bitirərək bakalavr dərəcəsinə layiq görülmüşdür(10, s.57). Bentam təhsilini başa vurandan sonra, Londonda Linkoln inn-də (inn-barristerlər hazırlayan məktəbdir) hüquq kursunu tədris etmişdir.

İ.Bentam heç bir zaman hüquqşünas kimi işləməmiş, mirasından gələn gəlirlə güzəranını təmin edərək, həyatını ingilis qanunvericiliyi və hüquqi normalarında islahatların aparılmasına həsr etmişdir.

İremiya Bentam ingilis intellektual mühitinin ekstraordinar ekssentriklərindən hesab olunur. İctimai elmlər sahəsində xidmətlərinə gəldikdə isə onu «utilitarizmin» yaradıcısı, filosof kimi qəbul edirlər. İngilis liberal burjua nəzəriyyəçisi, moralist və hüquqşünas alim özünün etik nəzəriyyəsində insan davranışının motivlərinin əsasını həzz və izzirab olduğunu, davranışın əxlaqiliyinin isə faydalılığı ilə ölçüldüyünü iddia edirdi. İremiya Bentam bildirirdi ki, həzz və izzirablar arasındakı tarazlıq riyazi hesablamalarla müəyyən oluna bilər. Bu hesablamalar ayrıca fərdlər üçün deyil, bütünlükdə cəmiyyət üçün də aparıla bilər və burada əsas məqsəd daha çox insanı əhatə edən xoşbəxtlik meyarının müəyyənləşdirilməsidir.

Filosofun fikirləri, «xoşbəxtlik hesablamaları» əvvəlcə müəyyən dairələrdə gülüş və istehza ilə qarşılandı. Onun həzz və izzirab hesablamaları hakimlər və qanunvericilər üçün ehtimaldan (hipotez) başqa bir şey deyildi. O, dövrdə «təbii haqq» doktrinası demək olar ki, hakim ideologiyanın təməlinə dayanırdı.

Bentam qanunverici orqanların fəaliyyəti və hüquqi normalarla əlaqədar islahatlar proqramı tərtib etmişdi. Bu proqramın əsas elementləri kimi məhkəmələrin, həbsxanaların, xəstəxana və məktəblərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinin dəqiq sxemləri göstərilə bilər. Burada o binaların

görünüşünü, hakimlərin, həbsxana rəislərinin, hakimlərin və müəllimlərin iş cədvəllərini və onların əməyinin ödənilməsi planını təsvir etmişdir. O, "Yoxsulluq", "Fabrik və ya şəhər polisi haqqında" qanunlarda islahatların aparılması, münasib inzibati addımların atılmasını təklif edirdi. Başqa sözlə desək, İ.Bentamı bu gün ictimai hüquq və idarəetmə elminin banisi hesab edənlər var. Heç də təsadüfi deyilki, İ.Bentamın ideyaları 1832-ci il parlament nümayəndəliyində islahat, 1833-34-cü illərdə qəbul edilmiş «Təhsil», «Fabrik», «Yoxsulluq» qanunlarına ciddi təsir etmişdir.

Deyilənlərlə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, o, parlament islahatlarının ümumi məsələləri ilə yanaşı, ispanilliyi yeni dövlətlərin konstitusiyalarının yazılması da daxil olmaqla, spesifik hüquqi məsələlərlə məşğul olmuşdur.

Mütəfəkkirin ideyaları siyasi nüfuza malik şəxsiyyətlərin arasında əlyazmalar şəklində ona pərəstiş edən ziyalılar tərəfindən cəmiyyətin müxtəlif sferalarında təbliğ olunurdu. İ.Bentamın «Hökumət haqqında fraqment» (A Fragment on Government, 1776), «Əxlaq və qanunvericilik prinsiplərinə giriş» (An Introduction to the Principles of Moral and legislation, 1780) və «Məhkəmə sübutlarının əsasları» (Rationale of Judicial Evidence, 1827) adlı əsərləri Con Stüart Milin redaktəsi altında nəşr olunmuşdur. Onun II cildlik «Əsərləri» toplusu halında ölümündən sonra nəşr olunmuşdur. Lakin nəşr olunan bu əsərlər, onun bütünlükdə yazılı mirasının dördü bir hissəsindən də az idi. Daha sonra Oksford Universitetinin nəşriyyatı tərəfindən «İ.Bentamın əsərləri və yazışmaları» (Works and Correspondence of Jeremy Bentham) 36 cildlik külliyyat halında nəşr olundu. Məhz nəşr olunan bu əsərlər İngilis ictimaiyyətinə geniş əks səda yaratdı. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin birinci yarısında mülki və cinayət qanunvericiliyi sahəsindəki yeniliklər, inzibati islahatlar Bentamın tələbləri tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bentamın iqtisadiyyat elmindəki xidmətləri barəsində danışarkən öncə bir məsələni xüsusi olaraq göstərmək lazımdır. Bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda Rikardo, Ceyms Mill, Con Stüart Mill və digərlərini İ.Bentamın ardıcılıqları hesab edənlər var.

Onun iqtisadi məzmun daşıyan əsərləri 18 il – 1786-cı və 1804-cü illər arasında yazılmışdır. İ.Bentam yaşadığı dövrdə iqtisadi məsələlərə həsr olunmuş bir neçə pamflet nəşr etdirmişdir. Bunlardan «Sələmçiliyin müdafiəsinə dair» (Defence of Usury, 1790), «Sərhədsiz təklif» (Supply Without Burthen, 1795) əsərlərini göstərmək olar. Onun nəşr olunmayan, lakin əlyazmalar şəklində olan və iqtisadi məzmun daşıyan bir çox əsərlərinin mövcudluğu barədə də fikirlər var. Hesab edirlər ki, mütəfəkkirin iqtisadi ideyaları zamani qabaqlayan, uzaqgörənliklə şərh olunan ideyalar idi. Məhz bu səbəbdən də Bentam ideyalarının xüsusi təsir gücünə malik olması qeyd olunur. Məsələn, o resurslardan tam istifadə olunmaması problemi haqqında fikirlərini şərh etmişdir. Analitiklər onun ideyaları ilə Keynsin fikirləri arasında müəyyən əlaqə yaratmağa çalışırlar. Tezavrusiya (pulların və ya əmanətin banklarda deyil evdə saxlanması), məcburi yığımlar və yığımların və investisiyaların bərabərliyi konsepsiyalarındakı mühakimələr misal olaraq göstərilir.

Bununla yanaşı iqtisadi fikir məsələlərinin araşdırılması ilə məşğul olan mütəxəssislər hesab edirlər ki, İ.Bentamın tədricən torilərin iqtisadi platformasından (pul bazarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi inkar edilir) viqlər partiyasının mövqeyinə (təminatlı məşğulluq, minimal əmək haqqı, bir çox sosial imtiyazların təsbiti) doğru meyl etmişdir. Bentamın faydalılığın ölçülməsi, faydalılığın şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə təsbiti və bu kimi digər mülahizələrinin sonrakı nəsillərdə stimül yaratdığı və hətta Cevonsun onun faydalılıq prinsipləri əsasında özünün dəyər nəzəriyyəsini yaratması da qeyd olunur.

Analitiklər hesab edirlərki, İ.Bentamın yaradıcılığının sonuncu mərhələsində dövlət quruluşunun müxtəlif formalarının təhlili davam etdirilmiş və o, belə nəticə çıxartmışdır ki, monarxiya və aristokratik üsul idarələrində xüsusi maraq ictimai maraqlardan üstündür və yalnız demokratiyada ictimai maraqlara diqqət yetirilir. O, dövlət aparatının məhsuldar işləməsi, fərdlərin təhlükəsizliyi, praktiki mənfəət anlayışlarını azadlıq və ədalət anlayışları ilə müqayisəli təhlil etmişdir.

Əsas əsərlərindən:

1. "Hökumət haqqında fraqment" – 1776.
2. "Əxlaq və qanunvericilik prinsiplərinə giriş" – 1780.
3. "Məhkəmə sübutlarının əsasları" – 1827.
4. II cildlik "Əsərləri" ölümündən sonra.
5. "Sələmçiliyin müdafiəsinə dair" – 1790.
6. "Sərhədsiz təklif" – 1975.

Əsas fikirlərindən

O söyləyirdi ki, həzz və izzətlər arasında tarazlıq riyazi hesablamalarla müəyyən oluna bilər. Bu hesablamalar bütünlükdə cəmiyyət üçün aparıla bilər.

Burada əsas məqsəd daha çox insanı əhatə edən xoşbəxtlik meyarının müəyyənləşdirilməsidir.

İ.Bentami ictimai hüquq və idarəetmə elminin banisi hesab edilirdi.

O, resurslardan tam istifadə olunması problemi haqqında fikirlər söyləmişdir.

O, dövlət aparatının məhsuldar işləməsi, fərdlərin təhlükəsizliyi, praktiki mənfəət anlayışlarını azadlıq və ədalət anlayışları ilə müqayisəli təhlil etmişdir

LODERDEYL CEYMS MEYTLEND (1759-1839)

Ceyms Meytlend, səkkizinci qraf Loderdeyl (ingilis dilində «Lauerdeyl kimi tələffüs edilir»), ömrünün sonuna qədər Lordlar Palatasının aktiv üzvü olmuşdur. O, fəaliyyətinə, 21 yaşında, viqlər partiyasının üzvü kimi başlayaraq, 1832-ci ildə, sərt tori və parlament nümayəndəliyinin islahatı haqqında billin (qanun layihəsinin) kəskin opponenti kimi, yetmiş yaşına yaxın, həyatını bitirmişdir. O, öz zamanəsində, özünün çılğın temperamenti və ekssentrik hərəkətlərinə görə, çox məşhur idi.

Özünün yeganə kitabı olan «İctimai sərvətin mahiyyətinin və yaranmasının tədqiqi» (An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth, 1804) əsərində o, «Millətlərin sərvəti» əsərinin məzmununu daim şübhə altına almış və «Adam Smitin adı qarşısında ehtiramla pərəstiş» etməyi rədd etmişdir, lakin Lordlar Palatasında keçirilən debatlarda o hər zaman azad rəqabət prinsiplərini (laissez-faire) müdafiə edərək, onlardan istənilən istisnalara qarşı çıxmışdır. Eyni ilə, o pul siyasəti məsələsi üzrə də sırf ortodoksal mövqə tuturdu: o, qiymətli metallar üzrə Komissiyanın üzvü olaraq, Qızıl külçələri haqqında Məruzəni (1810) müdafiə edirdi və Napoleonun hərbi kompaniyası uğurla nəticələndikdə, Loderdeyl Ceyms Meytlend, pulların qızıla konvertasiyasının bərpa edilməsinin tezləşdirilməsini tövsiyə edirdi. O dövrdə, «Tədqiqatlarda» göstərilən neoortodoksal və dolaşq mülahizələr çətin ki başa düşülən idi, və belə görünür ki, onlar Maltusun «Prinsiplərinə» (1820) müəyyən təsir göstərmişdirlər. Lakin, XX-ci əsrdə baş verən keynsian ingilabından sonra, Maltus və Sismondi ilə yanaşı, Loderdeyl da Keynsin sələfi elan edilmişdir, çünki o iddia edirdi ki, izafi yığımlar həqiqətən də mümkündür və staqnasiyanı aradan qaldırmaq üçün, şəxsi qənaəтчilliği kompensasiya etməkdən ötrü dövlət xərcləri vacibdir.

Loderdeyl, nəinki Smitin makroiqtisadiyyatı, eləcə də onun mikroiqtisadiyyatı ilə mübarizə aparırdı. O deyirdi ki, əmək - dəyər ölçüsü deyil, çünki onun öz dəyəri dəyişilir. Eyni ilə, Smitin məhsuldar və qeyri məhsuldar əmək arasında apardığı bölgü özünü doğrultmadı. Qiymətliklik, bir tərəfdən, faydalılıqdan, digər tərəfdən isə - nadirlilikdən asılıdır. Bu, öz ardınca, «ictimai sərvət» və «şəxsi mülkiyyət», və ya dövlət və özəl rifah halı arasında münaqişəyə səbəb olur: məsələn, əgər bu il məhsul zəifdirsə, əmtəələr daha az istehsal edilir, ictimai sərvət azalır, lakin özəl sərvətlər artırılır.

Adam Smit, ixtisaslı, peşəkar əməyin vaxtını və sərfini qənaət edən əmək bölgüsünün əhəmiyyətini həddindən artıq şişirdirdi. Kapitalın «əməyi hərəkətə gətirən avans ödəmələri» (Adam Smitdən sitat) kimi təsviri də qeyri-adekvatdır.

Oksinə, kapital hər zaman əməyi əvəz edir və əməyin yerinə yetirə bilmədiyi funksiyaları yerinə yetirir. Özəl qənaət qiymətsiz lütfkarlıq deyil, və kapital, çox asanlıqla və artıqlamasıyla, texnologiyanın mövcud vəziyyəti və əməkhaqqına məsrəflərin üstünlüyü şəraitində, akkumulyasiya oluna bilər. Bu mülahizələr baxımından, dövlət borcunu ödəməkdən ötrü hökumətin vergiləri tutmaq qərarı səhvdir; vergi daxilolmalarının əmtəə və xidmətlərə xərclənməsi daha yaxşı olardı, çünki, dövlət xərclərinin orta alıcısı, orta istiqraz sahibkarından daha çox ehtimalla, özünün əlavə gəlirini tezliklə xərcləyəcəkdir.

İzafi yığımların qorxulu olması doktrinası doğrudan da, öz ruhuna görə keynsiandır - bu məsələ diskussiya predmetidir. Görünür ki, Loderdeyl (eləcə də Maltus), izafi yığım şəraitində kəsirli istehlak nəzəriyyəsini nəzərdə tuturdular: məcmu tələb hər zaman, xərcləri ödəyən qiymətlərlə istehsal edilmiş bütün əmtəə və xidmətlərin əldə edilməsi üçün kifayət etməməsi qorxusunu ifadə edir. Bu, müasir keynsian terminologiyasına görə, ona görə baş vermir ki, planlı yığımlar planlı investisiyaları üstələyir. Bu, sadəcə ona görə baş verir ki, onlar hər zaman bərabərlər, və buna görə də investisiyalar təkcə gəlir yaratmır, onlar, həmçinin, gələcək istehsal iskanlarını artırır; bu əlavə istehsal gücünü mənimsəmək üçün daima artan gəlirlər lazımdır, lakin gəlirlərin artımını necə dəstəkləmək lazımdır, axı, hətta bu yığımlardan edilən investisiyalar eyni zamanda əmtəələrin əldə edilməsi üçün təklifləri artırırsalar da, hər bir yığım aktı əmtəə mallarına olan tələbatı azaldır?

Bu dilemmanın həlli, dövrdən dövrə bərabər artım üçün şəraititəsvir edir, və məhz buna görə, Loderdeyl və Maltus, onlara xas olan, bir dövrün statik təhlili mərhələsindən kənara çıxma bilməmiş, və özlərinin müasirləri olan oxuculara məcmu tələbin kifayət etməsi barədə olan şübhələrini çatdırma bilməmişdirlər. Onlar, keynsian iqtisadiyyatının deyil, Xarrod-Domarın artım nəzəriyyəsinin sələfi idilər. Bu gün biz, müasir artım nəzəriyyəsi vasitəsi ilə onların əsərlərini başa düşə bilirik. Buna görə, heç də təəccüblü deyil ki, XIX-cu əsrdə, bu nəzəriyyə olmadan, o dövrün oxucuları bu kitabların anlanılmasını əlçatmaz şübhə edirdilər.

Əsas əsərlərindən:

1. «İctimai sərvətin mahiyyətinin və yaranmasının tədqiqi» (An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth, 1804) əsərində o, «Millətlərin sərvəti» əsərinin

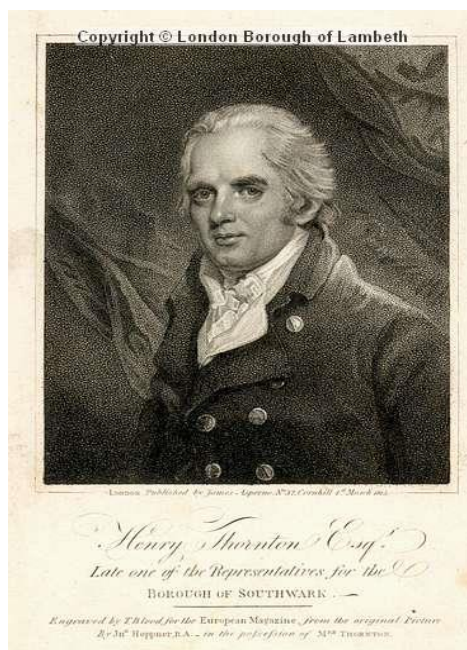
Əsas fikirlərindən

«Millətlərin sərvəti» əsərinin məzmununu daim şübhə altına almış və «Adam Smitin adı qarşısında ehtiramla pərəstiş» etməyi rədd etmişdir.

Lordlar Palatasında keçirilən debatlarda o hər zaman azad rəqabət prinsiplərini (laissez-faire) müdafiə edərək, onlardan istənilən istisnalara qarşı çıxmışdır.

O hesab edirdi ki, əmək - dəyər ölçüsü deyil, çünki onun öz dəyəri dəyişilir. O həmçinin eyni ilə, Smitin məhsuldar və qeyri məhsuldar əmək arasında apardığı bölgü özünü doğrultmadı.

O, göstərirdi ki, az rast gəlinən dəyərə eyni ilə təsir edir, belə ki, istehlak dəyəri deyil, tələbin təmin edilməsi üçün əlçatan olan, əmtəələrin sayına nisbətə bu tələbin intensivliyi vacibdir.

TORNTON HENRİ (1760-1815)

Tornton 1760-cı ildə bankirlər ailəsində anadan olmuşdur. O, 22 yaşında olarkən parlament seçkilərində qalib gəlmiş və ömrünün sonuna kimi parlament üzvü olmuşdur. Tornton eyni zamanda 24 yaşında olarkən ailə ənənələrinə uyğun olaraq bankda çalışmağa başlamışdır. Bu zaman İngiltərədə köləliyə qarşı mücadilə aparan Klephem dini təriqəti yayılmağa başlamışdı. Təriqət üzvlərinin əksəriyyəti Londonun ətrafında yerləşən Klephem şəhərindən olduqları üçün belə adlandırılırdı. Tornton ailə qurarkən təriqətin lideri Uilyams Uilberforsla qohum olur.

O, bu təriqətin fəal üzvlərindən biri kimi missioner koloniyalarının işinin təşkili, təriqət ideyalarını təbliğ edən dini kitabların nəşr işi ilə əlaqədar fəaliyyət göstərmişdir. Lakin onun fəaliyyətinin əsas istiqaməti parlament üzvü kimi pul dövriyyəsi və bank işi məsələlərinin təhlili və dəyərləndirilməsi ilə əlaqədar ekspert kimi çalışması göstərilə bilər. O, pul dövriyyəsi ilə əlaqədar müzakirə və dəyərləndirilmələr aparılan bir neçə parlament komitəsinin üzvü kimi hesabatların hazırlanmasında iştirak etmişdir. Bu xüsusda 1810-cu ildə hazırlanan Pul külçələri haqqında hesabat qeyd oluna bilər. Analitiklər bu hesabatın İngiltərədə bir neçə nəslin monetar baxışlarının formalaşmasının nəzəri əsas kimi çıxış etdiyini iddia edirlər. O, İngiltərə bankının bəzi əməliyyatlarına olan iradlara cavab vermişdir. Bu iradlarda bildirilirdi ki, nəqd ödənişlərin dayandırılması həddən çox kağız pul nişanlarının dövriyyəyə buraxılmasına və Napoleon müharibələri dövründə inflyasiyanın əsas səbəblərindən biri olmuşdur. O, ümumiyyətlə İngiltərə bankına edilən monetar hücumlara əks arqumentlərlə cavab verməli olmuşdur. Eyni zamanda Tornton bir müddət İngiltərə parlamentinin qiymətli metallar komitəsində çalışarkən

banknotların buraxılışının bir qədər məhdudlaşdırılması qənaətinə olmuşdur.

Analitiklər Henri Torontonun «Böyük Britaniyada kağız pul kreditlərinin təbiəti və nəticələrinin tədqiqi» (Inquiry into the Nature and Effects of the Credit of Great Britain, 1802) əsərini XIX əsrdə pul nəzəriyyəsinə həsr olunmuş ən əhəmiyyətli əsrlərdən biri kimi dəyərləndirirlər. Özünün elmi əhəmiyyətinə görə bu əsəri Vikselin «Faizlər və qiymətlər» (Interest and Prices, 1898), Fişerin «Pulların alıcılıq qabiliyyəti» (Purchasing Power of Money, 1911) əsərləri ilə müqayisə edirlər. O, kredit nominallarının və pul nişanlarının qızıla azad mübadiləsinin qadağan olunması şəraitində kağız pulların qiymətlərə təsirinin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar araşdırmalar apararaq monetar nəzəriyyəyə 3 ideya gətirmişdir. Birinci ideyada nominal və real faiz dərəcəsi fərqləndirilərək, inflyasiya göstəriciləri də nəzərə alınmaqla gerçək faiz dərəcəsinin müəyyən edilməsinə cəhd edilmişdir. O, hesab edirdi ki, qiymətlərin ildə 5% artım tempi şəraitində faizin bazar qiymətlərinə uyğun dərəcəsi 10 % olmalıdır. O, beləliklə inflyasiyanın avtomatik olaraq faizin real dərəcəsinin yüksəlməsinə təsir etdiyini əsaslandırırdı. İkinci ideyaya faizin bazar və təbii dərəcələri arasındakı fundamental fərqlərin müəyyən edilməsidir. Bu isə investisiyaların gəlirliliyinə görə pulların borc alınmasının qənaətbəxşliyi fikrinə gətirib çıxarırdı. Toronton Adam Smitində tərəfdar olduğu real veksellər doktrinasını inkar edirdi. Burada iddia olunurdu ki, banklar ancaq təminatlı layihələri maliyyələşdirməklə kifayətlənsələr inflyasiya yarada bilməzlər. Məsələn 30 gün ərzində satılıb pula çevrilə bilən və borcların ödənilməsinin təmin olunduğu əmtəələrin maliyyələşdirilməsi nümunə kimi göstərilir. Ancaq faizin gözlənilən təbii dərəcəsi bazar dərəcəsindən yüksək olduğu zaman kreditlərə olan tələb o qədər də çox olmur, bu zaman əmtəələrin girov qoyulması şəraitində belə qiymətlərin artmasının və inflyasiyanın qarşısının alınması mümkün olmur. Onun üçüncü ideyasında göstərilirdi ki, hətta tam məşğulluğun mümkün olmadığı şəraitdə belə qiymətlər artımı, inflyasiya məqsədli, qənaət edilib saxlanılmış vəsaitlər hesabına əmtəə buraxılışı və məşğulluğun yüksəldilməsinə səbəb ola bilər. Bu zaman o, «özgəsinin gəlirinin mənimsənilməsi» anlayışını işlədir və iddia edirdi ki, inflyasiya təmin olunmuş gəlirlər hesabına əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış qənaətlərlə əlavə investisiyaların maliyyələşdirilməsinə səbəb ola bilər.

Əsas əsərlərindən:

1.«Böyük Britaniyada kağız pul kreditlərinin təbiəti və nəticələrinin tədqiqi» (Inquiry into the Nature and Effects of the Credit of Great Britain, 1802) əsəri

2.«Faizlər və qiymətlər» (Interest and Prices, 1898),

Əsas fikirlərindən

O, kredit nominallarının və pul nişanlarının qızıla azad mübadiləsinin qadağan olunması şəraitində kağız pulların qiymətlərə təsirinin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar araşdırmalar apararaq monetar nəzəriyyəyə 3 ideya gətirmişdir.

Birinci ideyada nominal və real faiz dərəcəsi fərqləndirilərək, inflyasiya göstəriciləri də nəzərə alınmaqla gerçək faiz dərəcəsinin müəyyən edilməsinə cəhd edilmişdir. O, hesab edirdi ki, qiymətlərin ildə 5% artım tempi şəraitində faizin bazar qiymətlərinə uyğun dərəcəsi 10 % olmalıdır. O, beləliklə inflyasiyanın avtomatik olaraq faizin real dərəcəsinin yüksəlməsinə təsir etdiyini əsaslandırırdı.

İkinci ideya faizin bazar və təbii dərəcələri arasındakı fundamental fərqlərin müəyyən edilməsidir. Bu isə investisiyaların gəlirliliyinə görə pulların borc alınmasının qənaətbəxşliyi fikrinə gətirib çıxarırdı.

Ancaq faizin gözlənilən təbii dərəcəsi bazar dərəcəsindən yüksək olduğu zaman kreditlərə olan tələb o qədər də çox olmur, bu zaman əmtəələrin girov qoyulması şəraitində belə qiymətlərin artmasının və inflyasiyanın qarşısının alınması mümkün olmur.

Onun üçüncü ideyasında göstərilirdi ki, hətta tam məşğulluğun mümkün olmadığı şəraitdə belə qiymətlər artımı, inflyasiya məqsədli, qənaət edilib saxlanılmış vəsaitlər hesabına əmtəə buraxılışı və məşğulluğun yüksəldilməsinə səbəb ola bilər.

SEN-SİMON KLOD ANRİ DE RUVRUA (1760-1825)

Anri Klod de Ruvura de Sen-Simon 1760-cı ildə oktyabrın 17-də Parisdə müflisləşmiş zadəgan ailəsində anadan olmuşdur. Özünəməxsus düşüncələri olan fikir sahibi kimi ictimaiyyətdə 1783-cü ildən tanınır. 1779-1783-cü illərdə Sen-Simon Amerikada olmuş, orada 5 hərbi kompaniyanın və 9 dəniz döyüşlərinin iştirakçısı olmuş və iki dəfə yaralanmışdır. 1790-cı ildə Sen-Simon əvvəlcə öz əsilzadə titullarından imtina etmişdir. 1793-1794-cü illərdə siyasi baxışlarına görə həbs edilmiş, təsədiif nəticəsində edam olunmaqdan xilas ola bilmişdir. Sen-Simon 1825-ci ildə may ayının 19-da, 65 yaşında dünyasını dəyişmişdir.

1804-ci ildən jurnalist kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Sen-Simon həyatının son 20 ili məhrumiyyətlər, gərgin mübarizə və yaradıcılıq hadisələri ilə zəngin olmuşdur. Yaşayış vasitələrindən məhrum olmuş Sen-Simon bir müddət lombardda kargüzar işləmişdir. Onun 1808-ci ildə «XIX əsrin elmi əsərlərinə giriş» əsəri nəşr olunmuşdur. 1810-1812-ci illərdə Sen-Simonun ehtiyac içində olması son həddə çatır. O, yazırdı ki, paltarına qədər özünün bütün əmlakını satmış, təkcə çörək və su ilə dolanır, nə yanacağı və şamı var idi. Bu zaman Fransa və bütün Avropa Napoleon müharibələrinin gətirdiyi dağıntılardan çox əziyyət çəkirdi. Sen-Simon isə nəşr etdirdiyi kitabçasında oxucularına bəyan edirdi ki, «Bəşəriyyətin qızıl əsri bizdən keçmişdə deyil, irəlidədir».

Sen-Simon düşüncələri barəsində dəyərləndirmələr apararkən ilk olaraq diqqəti «Ceneva sakininin məktubları» əsəri cəlb edir. O, burada cəmiyyətin sosial strukturunun 3 əsas sinifdən ibarət olduğunu iddia edirdi. 1) Alimlər, rəssamlar – insan ruhunun tərəqqisi üçün çalışanlar, 2) sahibkarlar-yenilikdən çəkinənlər, 3) yoxsullar-cəmiyyət üzvlərinin əsas hissəsi. Sen-Simon hesab edirdi ki, köhnə quruluşlu, ənənəvi cəmiyyətlərdə sahibkarlar zəka sahiblərini sıxışdırmaqla məşğul idilər. Bütün bunlar isə xalq həyəcanlarına səbəb olmuşdur.

Daha sonra diqqətəlayiq faktlar kimi Sen-Simonun 1817-1818-ci illərdə «Sənaye» («İndustriya») adlanan külliyyatın 4 buraxılışını, 1818-ci ildə «Siyasətçi», daha sonra

dərc etdirməsi göstərilə bilər. 1823-cü ildə Sen-Simon «Sənayeçilər Katexizisi»-nin (Katexizis-sorğu sual kitabı) bir neçə buraxılışının dərc olunmasına nail olur. Qeyd etmək lazımdır ki, 1823-cü ilin mart ayında Sen-Simona qəsd edilir və o, yaralanır. O, sağalar-sağalmaz özünün «Sənayeçilər Katexizisini» nəşr etdirir.

Sen-Simon «Ceneva sakinin məktublarında» mənəvi hakimiyyətin alimlərə, dünyəvi hakimiyyətin sənayeçilərə məxsusluğunu qəbul edir, «Sənayeçilər Katexizisində» dünyəvi hakimiyyətin sənayeçilərə məxsus olmasının qaçınılmaz olduğunu bildirirdi. O, hesab edirdi ki, sənaye sisteminin inkişafı dövlət aparatının tədricən yox olub getməsinə gətirib çıxaracaq və sənaye sistemi bütün dünyada bərqərar olacaq.

Daha bir maraqlı fakt kimi qeyd edilməlidir ki, 1825-ci ildə Sen-Simonun dünyasını dəyişməsindən sonra mütəfəkkirin əsərləri yaxın dostlarının əlində toplanır. Sen-Simonçular 1825-ci ildə «İstehlakçı» jurnalının ilk nüsxəsini nəşr etdirirlər. Ümumiyyətlə sen-simonçular bəşər tarixini öz inkişafında iki mərhələdən-«orqanik» (üzvü), «kritik»(böhran) mərhələlərindən keçdiyini iddia edirdilər. Burada onlar orqanik dövrü –assosiasiya, birlik, həmrəylik dövrü, kritik dövrü-istismar və pərakəndəlik dövrü kimi xarakterizə edir, gələcəkdə əsas məqsədin ümumdünya həmrəylik cəmiyyətinin yaradılması olduğunu iddia edirdilər.

Sen-Simon yaradıcılığından danışarkən bəzi qərb ədəbiyyatlarındakı dəyərləndirmələrə diqqət yetirilməsi yerinə düşərdi. Bu dəyərləndirmələrdə Sen-Simon mühakimələrində 3 mütərəqqi ideya xüsusi olaraq qeyd edilir. Birinci ideya kimi sənayeləşdirmə ideyası hesab olunur. Sen-Simonun dövrünün elmi və texniki yeniliklərindən məlumatlı olması, alim, mühəndis və müəssisə rəhbərləri ilə birlikdə elmi əsaslarla tərtib olunmuş plana əsasən sənayeləşdirilmənin aparıldığı cəmiyyətin qurulması layihəsini tərtib etməsi bildirilir. İkinci ideyada təbiət elmlərinin metodlarının sosial sferalara aid edilməsinin mümkünlüyü, pozitiv elmi biliklərlə kütlənin tanış edilməsi və bu biliklərin insanları birləşdirən yeni inancın formalaşmasına xidmət etdiyi göstərilir. Üçüncü ideya bəşər tarixinin müəyyən inkişaf mərhələlərinə bölgüsü hesab olunur. Nümunə kimi onun tərəfindən dövrləşmədə yunan-roma mədəniyyətinin politeistik dinə quldarlıq iqtisadiyyatına, monolit siyasi quruluşa malik olması, bu sistemin orta əsrlərdə katolizm, feodal mülkiyyət münasibətləri və feodal pərakəndəliyi ilə əvəz edilməsi, XV əsrdə elmə, sənayeyə və parlament demokratiyasına əsaslanan yeni dövrün başlanılması göstərilir.

Tarixi və iqtisadi ədəbiyyatlara Sen-Simonizm deyilən anlayış daxil olmuşdur. Belə hesab olunur ki, Sen-simonizm öz inkişafında dörd mərhələdən keçmişdir. Birinci mərhələ Sen-Simonun 1814-1815-ci illərə qədərki əsərləri ilə təmsil olunmuşdur. Bu əsərlərdə elmə və alimlərə pərəstiş, bir qədər mücərrəd humanizm öz ifadəsini tapmış, Sen-simonizmin sosial-iqtisadi ideyaları hələ rüşeym halında

idi. Sen-simonizmin ikinci mərhələsi həyatının son on ili ərzində onun yetkin əsərlərində təcəssüm olunmuşdur. Bu əsərlərində Sen-simon kapitalizmin əbədi bərqərar olan quruluş olmadığını iddia edirdi. O, gələcəkdə bu quruluşu antoqonist münasibətlərə deyil, əməkdaşlığa əsaslanan quruluşun əvəz edəcəyini bildirilirdi. Bu əvəz olunmaya sənayeçilər cəmiyyətinin dinc inkişafı yolu ilə nail olunacağı, cəmiyyətdə xüsusi mülkiyyət saxlanılmasa da feodal və tüfeyli burjua mülkiyyətçilərin iqtisadi və siyasi hakimiyyətinin ləğv ediləcəyi bildirilirdi. Sen-simonizmin üçüncü mərhələsinin 1825-1831-ci illəri əhatə edidiyi bildirilir. Bu zaman S.A.Bazar, B.P.Anfanten, B.O.Rodrig onun ən yaxın şagirdləri ideyaların təbliği məşğul olaraq sen-simonizmin sosialist təlimi kimi formalaşmasına çalışırdılar. Dördüncü mərhələ 1831-cü ildən sonra başlanılır və bu mərhələdə sen-simonizmdə parçalanmalar müşahidə olunur. Artan sosial iğtişaşlar, fəhlə-kapitalist antoqonizminin Sen-simonçu ideyalarla həll oluna bilməyəcəyinə inam güclənməyə başlayır. Lakin bütünlükdə bu hərəkatın sosialist ideyaların inkişafında rolu xüsusi olaraq qeyd edilmişdir.

Əsas əsərlərindən:

1. 1808-ci ildə «XIX əsrin elmi əsərlərinə giriş» əsəri
2. «Ceneva sakininin məktubları»
3. «Təşkilatçı» toplularını

Əsas fikirlərindən

Birinci ideya kimi onun sənayeləşdirmə ideyası hesab olunur

İkinci ideyada təbiət elmlərinin metodlarının sosial sferalara aid edilməsinin mümkünlüyü, pozitiv elmi biliklərlə kütlənin tanış edilməsi və bu biliklərin insanları birləşdirən yeni inancın formalaşmasına xidmət etdiyi göstərilir.

Üçüncü ideya bəşər tarixinin müəyyən inkişaf mərhələlərinə bölgüsü hesab olunur.

MALTUS TOMAS ROBERT
(1766-1834)

Robert Maltus 1766-cı ildə anadan olmuşdur. Öncə Maltus özəl təhsil almış, sonra Kembridcə Kollecə daxil olmuşdur. Kolleci 1788-ci ildə riyaziyyat elmi üzrə dərəcə ilə bitirmişdir. Maltus 1797-ci ildə dini rütbə qəbul etmiş və bir müddət din xadimi işləmişdir.

O, 1805-ci ildə ailə qurmuş, daha sonra Xeyliberidə Ost-Ind Kompaniyası Kollecində professor vəzifəsinə təyin edilmişdir və burada müasir tarix və siyasi iqtisad fənnlərini tədris etmişdir.

Maltusun iqtisadi məsələlərə həsr olunmuş və dərc edilən əsərləri qismində «Əhalisakinliyi qanununun təcrübəsi və onun gələcək cəmiyyətin yaxşılaşmasına təsiri» (An Essay on the Principle of Population As it Affects the Future Improvement of Society, 1798) əsərini, daha sonra «Rentanın təbiəti və artımı haqqında tədqiqat» (An inquiry into the Nature and Progress of Rent, 1815), «Dəyər ölçüsü: izah və şərh» (The Measure of Value Stated and Illustrated, 1823) və «Siyasi iqtisadda təriflər» (Definition in Political Economy, 1827) əsərlərini göstərmək olar (12, s.190). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Tomas Robert Maltusa şöhrət qazandıran əsər «Əhali sakinliyi qanunu və onun haqqında» (1798-ci il) əsəridir. Bu əsərdə Maltus iddia edirdi ki, yoxsulluğun daimi və ən əsas səbəbi idarəçiliyin pis təşkil edilməsi, sərvətin qeyri bərabər bölünməsi deyil əhali artımı tempi ilə təbii resurslar arasında uyğunsuzluqlardır. Əhalinin sürətlə artmasının geniş insan kütləsinin güzəranına təsiri məsələsi ilə əlaqədar fransız fiziokratı Viktor Riketi, Mirabo, ingilis utopisti Vilyam Qodvin müəyyən fikirlər söyləmələrdə onlar əhali artımında ciddi təhlükə görmürdülər. Lakin Maltus iddia edirdiki, istehsal riyazi, əhali isə həndəsi silsilə ilə artır və hər əsrdə əhalinin sayı iki

misli qədər çoxalır. O, «Siyasi iqtisadın başlanğıcı» (1820-ci il) əsərində dəyər nəzəriyyəsini özünəməxsus formada qiymətləndirmişdir. Bu zaman Maltus Smitə istinad edərək bildirirdi ki, əmtəənin dəyəri bu məhsulun alınmasına sərf edilən əməyə bərabərdir. Halbuki Smitə görə satın alınan əmək əməyə bərabər hesab edilirdi. Bu əmək əmtəənin istehsalına sərf edilən əməkdir. Maltusda əməyin kəmiyyəti, hansının ki, müqabilində əmtəə satın almaq olar, bu əmtəənin istehsalına sərf olunan məsrəflərlə ölçülür. Burada məsrəflərə canlı əmək, istehsal vasitələrində maddiləşən əmək, avanslaşdırılmış kapital müqabilində mənfəətin daxil olduğu iddia olunurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrdə maltusçuluq konsepsiyası kimi inkişaf etmişdir. Lakin bu konsepsiyanın ardıcılıqları hesab edirlər ki, Maltusun təsvir etdiyi qanunauyğunluqlar qismən doğrudur və aqrar ölkələrin gerçəkliklərini əks etdirir. Onlar hesab edirdilər ki, inkişaf etmiş sənayesi olan ölkələrdə mütərəqqi aqrotexniki üsulların tətbiqi nəticəsində artan əhali kütləsini ərzaq və istehlak malları ilə təmin etmək olar. Ümumiyyətlə “maltusçuluq” dedikdə əhali artımının məhdudlaşdırılmasına yönəldilən siyasət başa düşülür. Digər tərəfdən maltusçuluq elə bir strategiyadır ki, bu zaman istehsalın artım templəri bilərəkdən azaldılır, könüllü və müntəzəm olaraq təklifin azaldılmasına yönəldilən uzunmüddətdə və təkrar-təkrar həyata keçirilən tədbirlər sistemi başa düşülürdü.

Əsas əsərlərindən:

- 1.«Əhalisakinliyi qanununun təcrübəsi və onun gələcək cəmiyyətin yaxşılaşmasına təsiri» - 1798;
- 2.«Rentanın təbiəti və artımı haqqında tədqiqat» - 1815,
- 3.«Dəyər ölçüsü: izah və şərh» - 1823
- 4.«Siyasi iqtisadda təriflər» - 1827
- 5.«Əhali sakinliyi qanunu və onun haqqında» -1798

Əsas fikirlərindən

- *Maltus iddia edirdi ki, yoxsulluğun daimi və ən əsas səbəbi idarəçiliyin pis təşkil edilməsi, sərvətin qeyri bərabər bölünməsi deyil əhali artımı tempi ilə təbii resurslar arasında uyğunsuzluqlardır.*
- *Maltus iddia edirdiki, istehsal riyazi, əhali isə həndəsi silsilə ilə artır və hər əsrdə əhalinin sayı iki misli qədər çoxalır.*
- *Maltus Smitə istinad edərək bildirirdi ki, əmtəənin dəyəri bu məhsulun alınmasına sərf edilən əməyə bərabərdir.*

Qeyd:Ümumiyyətlə “maltusçuluq” dedikdə əhali artımının məhdudlaşdırılmasına yönəldilən siyasət başa düşülür. Digər tərəfdən maltusçuluq elə bir strategiyadır ki, bu zaman istehsalın artım templəri bilərəkdən azaldılır, könüllü və müntəzəm olaraq təklifin azaldılmasına yönəldilən uzunmüddətdə və təkrar-təkrar həyata keçirilən tədbirlər sistemi başa düşülürdü.

OUEN ROBERT **(1771-1858)**

Robert Ouen 1771-ci ildə may ayının 14-də Uelsdə Nyutaun şəhərində kiçik tacir ailəsində anadan olmuşdur. 10 yaşında olarkən Londona gələrək qardaşının köməkliyi ilə mahud tacirinin yanına şagird kimi işə qəbul olunur, 20 yaşında Mançestrda iri fabrikin idarə edilməsi ona həvalə edilmişdi. 1793-cü ildə noyabrın 1-də Ouen Mançestrda ədəbi-fəlsəfi cəmiyyətə daxil olaraq şəhərin tanınmış ziyalıları ilə fikir mübadiləsi aparmaq imkanlarını artırır. 1800-ci ildə Ouen Nyu-Lankarda iri kağız müəssisəsini idarə edərək, həmin müəssisənin şəriki olur. Burada o, xeyriyyə işləri ilə məşğul olan fabrikant kimi tanınır, iş saatlarını 10,5 saata qədər azaldır, uşaq bağçaları təşkil edir. Robert Ouen 1858-ci ildə noyabrın 17-də vəfat etmişdir.

Onun 1813-cü ildə «Cəmiyyətə yeni baxış və ya insan xarakterinin formalaşması prinsipi» (A New View of Society: or Essays on the Principle of the Formation of the Human Character, 1813), 1821-ci ildə «Lanark qraflığına dair məruzə» (Report to the County of Lanark, 1821) əsərləri nəşr edilmişdir.

O, 1825-ci ildə ABŞ-da «Yeni Harmoniya İcmasının» əsasını qoyur. Qeyd etmək lazımdır ki, 1824-1829-cu illərdə Ouen ABŞ-ın İndiana ştatında kooperativ icmalar təşkil etmişdir. O, burada təsərrüfat hesabı ilə işləyən kooperativ kəndli icmaları yaratmış və bu təsərrüfatlarda çalışan işçilərin əmək haqları pul əvəzinə biletlərlə ödənilirdi. Lakin Amerikada onun ideyaları o qədər də uğur qazanmır. Tarixi ədəbiyyatlarda 1833-cü ildə isə İngiltərədə «Birləşmiş Milli Həmkarlar İttifaqının» yaradılması (Grand National Consolidated Trades Union) faktı Robert Ouen ideyalarının təsiri ilə əlaqələndirilir və bu dünyada həmkarlar ittifaqının yaradılmasının ilk cəhdi kimi dəyərləndirilir.

Öncə Robert Ouen yaradıcılığı ilə əlaqədar qərb iqtisadi ədəbiyyatlarında formalaşan bəzi fikirlərə diqqətin yetirilməsi yerinə düşər. Burada deyilir ki, Robert Ouen iqtisadçı olmasa da iqtisadi məsələlərə həsr olunmuş əsərləri, İngiltərədə sənaye çevrilişi dövründə maarifçi iş adamı kimi, həmkarlar ittifaqı və ictimai təşkilatlarla əlaqədar fəaliyyəti onu iqtisad elmində xüsusi yeri olan

şəxsiyyət saymağa əsas verir. Onun diqqətəlayiq əsərləri kimi 1813-cü ildə nəşr olunan «Cəmiyyətə yeni baxış və ya insan xarakterinin formalaşması prinsipi» (A New View of Society: or Essays on the Principle of the Formation of the Human Character, 1813), 1821-ci ildə nəşr olunan «Lanark qraflığına dair məruzə» (Report to the County of Lanark, 1821) əsərlərində kooperasiyanın rəqabətdən daha faydalı olması, təhsilin insanın eqoist maraqlarından, digərlərinə yardım və qayğı göstərilməsinə doğru yönəlməsi ideyası əsaslandırılırdı.

Robert Ouenin yaradıcılığından danışarkən onun yeni cəmiyyət haqqındakı fikirləri diqqəti cəlb edir. Burada yeni cəmiyyət dedikdə xaos və anarxiyalı əvəz edəcək planlı təsərrüfat sisteminə əsaslanan cəmiyyətin qurulması nəzərdə tutulur, 500-1500, 300-3000 nəfərdən ibarət olan qruplar yeni cəmiyyətin özəkləri hesab edilirdi. Eyni zamanda qruplar yaş hədlərinə görə yarımqruplara bölünürdü. 1) 5 yaşına qədər olan uşaqlar-ibtidai təhsil almalı, 2) 5-10 yaşlı uşaqlar təhsil almaqla yanaşı ictimai faydalı əməyə cəlb edilməli, 3) 10-15 yaşlı uşaqlar ev işləri ilə məşğul olmalı, 4) 15-20 yaşlı yeniyetmələr maddi nemətlərin əsas istehsalçıları sayılır, 5) 20-25 yaşında olan qrup üzvləri istehsal və tərbiyə işlərinə rəhbərlik etməli, 6) 25-30 yaşında olanlar maddi nemətlərin bölüşdürülməsi ilə məşğul olmalı, 7) 30-40 yaşında olanlar daxili idarəçiliklə, 8) 40-60 yaşında olanlar xarici əlaqələrlə əlaqədar işlər, 8) 60 yaşından yuxarı yaşda olan cəmiyyət üzvləri Konstitusiyanın qorunması işləri məşğul olmalı idilər. «Yeni Harmoniya» da icraedici hakimiyyətə icmanın seçdiyi şura üzvləri, ayrı-ayrı istehsal sahələrinə rəhbər seçilən şəxslərin daxil olması nəzərdə tutulurdu.

Əsas əsərlərindən:

1. «Cəmiyyətə yeni baxış və ya insan xarakterinin formalaşması prinsipi» - 1813
2. «Lanark qraflığına dair məruzə» - 1821

Əsas fikirlərindən

- kooperasiyanın rəqabətdən daha faydalı olması, təhsilin insanın eqoist maraqlarından, digərlərinə yardım və qayğı göstərilməsinə doğru yönəlməsi ideyası əsaslandırılırdı.

- yeni cəmiyyət dedikdə xaos və anarxiyalı əvəz edəcək planlı təsərrüfat sisteminə əsaslanan cəmiyyətin qurulması nəzərdə tutulur, 500-1500, 300-3000 nəfərdən ibarət olan qruplar yeni cəmiyyətin özəkləri hesab edilirdi.

RIKARDO DAVID

(1772-1823)

1760-cı ildə Rikardonun ailəsi Hollandiyadan İngiltərəyə mühacirət etmişlər. 1772-ci ildə Rikardo London şəhərində dünyaya gəlmişdir. O, 15 yaşından atasının yanında fond birjasında işləməyə başlamışdır. 21 yaşında ikən valideynlərinin razılığı olmadan ailə qurmuş və bu səbəbdən ailəsi onu vərəsəlikdən məhrum etmişdir. Öz güzəranını müstəqil təmin etməli olan Rikardo qiymətli kağızların alqı-satqısı ilə məşğul olmuş, kredit müqavilələrində vasitəçilik etmişdir. O, 1814-cü ildə 42 yaşında Qlosterşirdəki Qetkomb Parkda malikanə almış və bədii yaradıcılıqla məşğul olmağa başlamışdır.

1823-cü ildə Rikardo yolxucu xəstəliyə tutularaq dünyasını dəyişmişdir.

Rikardonun iqtisadiyyat elminə gəlişini adi bir təsadüflə əlaqələndirirlər. Beləki, 1799-cu ildə O, Adam Smitin «Millətlərin sərvəti» (Wealth of Nations) əsəri ilə tanış olur. Bundan on il sonra qəzetdə ilk məqaləsi dərc olunur. O, tez-tez ingilis fikir sahibləri və maliyyəçilərinin təşkil etdiyi diskussiyaların iştirakçısına çevrilir. 1810-cu ildə Rikardo «Qızıl külçələrinin yüksək dəyəri banknotların dəyərsizləşməsinin təsdiqidir» (The High Price of Bullions; Proof of the Depreciation of Bank Notes) başlığı altında yeni məqaləsini dərc etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, növbəti ildə Qiymətli Metallar üzrə Komissiyanın Hesabatında Rikardonun məqalədəki fikirlərinin gerçəkliyi əks etdirdiyi və inflyasiyanın səbəbi kimi İngiltərə Bankının banknotların buraxılmasını məhdudlaşdırma bilmədiyini göstərilir. Daha sonra diqqəti onun 1815-ci ildə nəşr olunan «Taxılın aşağı qiymətinin kapitaldan alınan mənfəətə təsiri

haqqında təcrübə»- (Essay of Influence of Low Price of Corn on the Profits of Stock) adlı əsəri cəlb edir. Əsərdə qeydə alınmış hər hansı torpaq sahəsinə sərf və tətbiq olunan əmək və kapitalın artması şəraitində məhsul verimliliyinin azalması qanunundan bəhs olunurdu. Burada səslənən əsas argument ondan ibarət idi ki, əkin sahələrinin və buna müvafiq iqtisadi artımın tədricən tükənəcəyi iddia olunurdu. Ümumiyyətlə iqtisadi sistem nəhəng ferma kimi təsvir olunur. İstehsal olunan məhsul mülkədar, icarəçi, muzdlu işləyən fəhlələr arasında bölüşdürülür. Taxıl nəhəng təsərrüfatın istehsal etdiyi və işçilərin güzəranını təmin edən başlıca resurs hesab olunur. Bu təsərrüfatda çalışan işçi qüvvəsinin sayı artdıqca, yeni işçilərin qidalanması üçün tələb olunan əlavə taxıl məhsulu ancaq daha az məhsuldar olan torpaqların becərilməsi vasitəsi ilə əldə edilə bilər. Daha az məhsuldar torpaq sahəsində hər bir işçinin istehsal etdiyi məhsul ilə onun daimi əmək haqqı arasında fərqin icarəçi fermerə gəlir şəklində qaldığı bildirilir. Fermerlər bir-biri ilə daha yaxşı torpaq sahəsinə görə rəqabət apardıqları üçün bu sahələrdə çalışmanın real üstünlüyü artan renta formasında mülkədara qalır. Daha çox torpaq sahələrindən istifadə olunduqda, hər bir işçinin payına düşən təmiz məhsul aşağı düşür, real əmək haqqı isə dəyişilməz qalır və nəticədə məhsul istehsalı prosesinə sərf olunan resurslar artır, istehsal prosesi bahalaşır.

Bu əsərdə daha çox diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri, burada ilk dəfə olaraq yığcam formada siniflərin iqtisadi münasibətləri və kapitalizmin inkişafı haqqında Rikardounun nəzəri müddəaları şərh edilmişdir. Rikardo aşağıdakı nəticəyə gəlmişdir. Əsas iqtisadi inkişaf getdikcə əhalinin artımı, getdikcə daha az məhsuldar torpaqların becərilməsi, kənd-təsərrüfatı məhsullarının bahalaşması ilə müşayiət olunacaqdır. Qazanclar isə tamamı ilə torpaq sahibkarlarının olacaqdır. Eyni zamanda kapital mənfəəti norması da aşağı düşəcəkdir. Bundan fəhlələrdə əziyyət çəkəcəklər. Çünki onların əməyinə tələb azalacaqdır. Bu meylə qarşı daha ucuz taxıl idxalı bir tədbir olaraq həyata keçiriləcəkdir. Bu isə öz növbəsində lordların mənafeyinə uyğun olacaqdır.

1817-ci ilin aprelində bu məqalədəki fikir və mülahizələrini bir qədər genişləndirərək «Siyasi iqtisadın və vergiqoymanın prinsipləri» (Principles of Political Economy and Taxation, 1817) əsərini 750 nüsxədə nəşr etdirir. Əsər onun sağlığında bir neçə dəfə nəşr olunur. Əsərin üçüncü nəşri öz məzmununa görə üç hissəyə bölünərək 32 fəsildən ibarət idi. Əsərin 7 fəslində Rikardo sisteminin əsasları, on dörd fəsildə vergi məsələləri, qalan 11 fəsildə müxtəlif əlavə və dəyərləndirmələr, digər iqtisadçıların, xüsusən də Smitin, Maltusun, Seyin baxışları tənqidi dəyərləndirilmişdir.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, məhz bu əsər analitiklərə iddia etməyə imkan verir ki, David Rikardo yaradıcılığı vasitəsi ilə İngilis klassik siyasi-iqtisad məktəbi öz inkişaf zirvəsinə çatmışdır. Birja oyunlarında uğurlar qazanan Rikardo zəngin dünyagörüşə, elmi biliklərə,

mütaliə və araşdırmalar vasitəsi ilə nail olmuşdur. Bu əsər nəşr olunduqdan sonra Rikardonun tərəfdarları artmış və onu yeni, ciddi siyasi-iqtisad elminin yaradıcısı hesab etməyə başlamışlar.

Rikardo mühakimələrində bəzi iqtisadi kateqoriyalarının məzmununa diqqət yetirilməsi zərurəti yaranır. Burada pul hər şeydən öncə dövriyyə vasitəsi kimi qavranılır. O, dövriyyədə olan pul kütləsinin artmasının əmtəələrin bahalaşmasına pulun isə ucuzlaşmasına səbəb olmasını bildirir və bəzi analitiklər bu mühakimələrdə Rikardonun pulun kəmiyyət nəzəriyyəsi əhkamları ilə həmfikir olması qənaətinə gəlirlər. O, eyni zamanda mənfəətin əmtəənin dəyəri ilə əmək haqqının dəyəri arasındakı fərqlər əsasında müəyyən edildiyini iddia edir, əmək haqqı nə qədər az olursa gəlirin bir o qədər çox olduğunu əsaslandırır.

Yeddi övlad sahibi Rikardonun həyat yoldaşı və övladlarına 750000 funt sterlinq miras qalmışdı.

Daha bir diqqətəlayiq məsələ kimi qeyd etmək lazımdır ki, ancaq 1870-ci il marjinal inqilabından sonra Rikardo əhkamlarının Avropada tədricən nüfuzdan düşdüyü iddia olunur.

Əsas əsərlərindən:

1.«Qızıl külçələrinin yüksək dəyəri banknotların dəyərsizləşməsinin təsdiqidir» - 1810

2. «Taxılın aşağı qiymətinin kapitaldan alınan mənfəətə təsiri haqqında təcrübə»- 1815

3. «Siyasi iqtisadın və vergiqoymanın prinsipləri» - 1817

Əsas fikirlərindən

- Əsas iqtisadi inkişaf getdikcə əhalinin artımı, getdikcə daha az məhsuldar torpaqların becərilməsi, kənd-təsərrüfatı məhsullarının bahalaşması ilə müşayiət olunacaqdır.
- O, dövriyyədə olan pul kütləsinin artmasının əmtəələrin bahalaşmasına pulun isə ucuzlaşmasına səbəb olmasını bildirir və bəzi analitiklər bu mühakimələrdə Rikardonun pulun kəmiyyət nəzəriyyəsi əhkamları ilə həmfikir olması qənaətinə gəlirlər.
- O, ümumiyyətlə iqtisadi sistemi nəhəng ferma kimi təsəvvür edirdi. İstehsal olunan məhsul mülkədar, icarəçi, mizdlə işləyən fəhlələr arasında bölüşdürülür. Taxıl nəhəng təsərrüfatın istehsal etdiyi və işçilərin güzəranını təmin edən başlıca resurs hesab olunur.

SİSMONDİ JAN ŞARL LEONARD (1773-1842)

Jan Şarl Leonar Sismondi 1773-cü ildə Cenevrə gölü yaxınlığında malikanə sahibi olan kalvinist din xadimi ailəsində anadan olmuşdur. Orta təhsilini əsası Kalvin tərəfindən qoyulan protestant kollegiyasında almışdır. Sismondi universitetə daxil olsada maddi çətinliklər səbəbindən təhsilini davam etdirə bilməmişdir. Bundan sonra o, Lion bankir evində işə qəbul olunur. Sismondi 1842-ci ildə 69 yaşında vəfat etmişdir.

Avropanın bir çox ölkəsində Fransa, İngiltərə və İtaliyada olduqdan sonra o, 1860-cı ildə Ceneva Ticarət Kameronunun katibinin dəstəyi ilə yenidən Cenevaya qayıda bilir.

Sismondinin ilk əsəri 1801-ci ildə nəşr olunan «Toskaniyada kənd-təsərrüfatının mənzərəsi» əsəridir. Daha sonra onun 1803-cü ildə «Sələmçilik(kommersiya) sərvəti və ya siyasi iqtisadın prinsiplərinin ticarət qanunvericiliyinə tətbiqi» əsəri nəşr olundu. Burada səslənən fikirlərdə Adam Smitin təsiri çox aşkar özünü büruzə verirdi. 1807-ci ildə onun 2 cilddə «İtaliya respublikalarının tarixi» əsəri nəşr olundu. O, 1818-ci ildə Edinburq Ensiklopediyasına «Siyasi İqtisad» məqaləsini təqdim etdi. Lakin əsas əsəri 1819-cu ildə nəşr olunan «Siyasi iqtisadın yeni prinsiplər, sərvət və əhalisakinliyi » əsəri hesab olunur. Məhz bu əsərin nəşrindən sonra Sismondi iqtisadçı kimi bütün Avropada tanınmağa başlamışdır. Sismondi öz əsərində bəyan edirdi ki, istehsal xüsusi məqsəd deyildir və milli sərvət mahiyyət etibarilə sərvət deyildir, beləki bu sərvətdən əhalinin payına cüzi bir hissə düşür. İri sənaye bəşəriyyət üçün fəlakətlər gətirəcək. Sismondi təklif edirdi ki, siyasi-iqtisad abstrakt sxemlərin arxasında gerçək insanı görə bilməlidir.

Onun sonrakı illərdə «Siyasi iqtisad etüdləri», «Fransızların tarixi», «Roma imperiyasının süqutu tarixi», «İtaliyada azadlığın intibah tarixi» əsərləri nəşr olunmuşdur.

Sismondinin dünyagörüşünün formalaşmasında iki mərhələ xüsusi ilə qeyd olunur. Əvvəlcə o, öz baxışlarına görə Smitin ardıcılardan hesab olunurdu. Sismondi «Sələmçilik(kommersiya) sərvəti haqqında» əsərində Smitin ideyalarını təbliğ edirdi. Digər əsəri «Siyasi iqtisadın yeni prinsipləri» əsərində o, azad rəqabəti bütün sosial bələlərin mənbəyi kimi xarakterizə edir. O, iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsini məqbul sayır, fermer və patriarxal kəndli təsərrüfatlarını, sənətkarlıq emalatxanalarını fabrik istehsalından üstün hesab edirdi.

O, azad ticarətə və sənaye kapitalizminə tənqidi münasibət bəsləyir, yeni sistemdə daim təkrarlanan böhranların labüdlüyündən və texniki tərəqqinin nəticəsində canlı əməyə qənaət edilməsindən narahat idi. Problemin həlli isə məsələyə dövlətin müdaxiləsi ilə əlaqələndirilirdi. O, çalışanların və işsizlərin minimum əmək haqqı ilə təmin edilməsini, iş vaxtının maksimal həddi və əmək fəaliyyətində yaş faktorunun nəzərə alınmasını, gəlirlərdə iştirak sisteminin işlənilib hazırlanmasını vacib hesab edirdi.

Sismondi həyatı və yaradıcılığının digər diqqətəlayiq faktları kimi, onun 1819-cu ildə gənc ingilis xanımı ilə ailə həyatı qurması, həyatının qalan hissəsini Cenevrə altında öz kiçik malikanəsində «Fransızlar tarixi» kimi nəhəng əsərin yazılması ilə məşğul olması göstərilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərin 29-cildi nəşr olunsada o, bu əsəri tamamlaya bilməmişdir. Sismondinin eyni zamanda tarixi və siyasi məsələlərə həsr olunmuş əsərləri də mövcuddur. Məhz bu səbəbdən Sismondini sağlığında iqtisadçıdan daha çox tarixçi hesab edirdilər. Sismondi yaradıcılığının araşdırılması ilə məşğul olan mütəxəssislər qeyd edirlər ki, o, ömrünün son günlərinə kimi yorulmaq bilmədən, hər gün 8 saatdan yuxarı bir vaxt ərzində yazı masası arxasında yaradıcılıq fəaliyyətini davam etdirməkdə idi.

Əsas əsərlərindən:

1. «Toskaniyada kənd-təsərrüfatının mənzərəsi»
2. «Sələmçilik(kommersiya) sərvəti və ya siyasi iqtisadın prinsiplərinin ticarət qanunvericiliyinə tətbiqi»
3. «Siyasi iqtisadın yeni prinsiplər, sərvət və əhalisakinliyi »
4. «Siyasi İqtisad»
5. «Siyasi iqtisad etüdləri»,
6. «Fransızların tarixi»,
7. «Roma imperiyasının süqutu tarixi»,
8. «İtaliyada azadlığın intibah tarixi»

Əsas fikirlərindən

-istehsal xüsusi məqsəd deyildir və milli sərvət mahiyyət etibarilə sərvət deyildir, beləki bu sərvətdən əhalinin payına cüzi bir hissə düşür.

- o, azad rəqabəti bütün sosial bələlərin mənbəyi kimi xarakterizə edir.

- O, iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsini məqbul sayır, fermer və patriarxal kəndli təsərrüfatlarını, sənətkarlıq emalatxanalarını fabrik istehsalından üstün hesab edirdi.

- O, azad ticarətə və sənaye kapitalizminə tənqidi münasibət bəsləyir, yeni sistemdə daim təkrarlanan böhranların labüdlüyündən və texniki tərəqqinin nəticəsində canlı əməyə qənaət edilməsindən narahat idi.

TUK TOMAS (1774-1858)

Tomas Tuk 1774-cü ildə Rusiyada anadan olmuşdur. Onun atası anqlikan kilsəsinin rahibi idi. O, Rusiya və İngiltərədə ev şəraitində təhsil almış, 30 yaşından etibarən Rusiya ilə ticarət əlaqələri olan şirkətin şəriki kimi 1836-cı ilə qədər kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmağa başlamışdır. Bu zaman o, ticarət əngəllərinin aradan qaldırılması uğrunda mübarizə aparan bir şəxs kimi işgüzar dairələrin rəğbətini qazanmışdı. O, 1820-ci ildə London tacirlərinin İcmalar Palatasına təqdim etdiyi Petisiyanın (Ərizə) həmmüəlliflərindən idi. Bu ərizə vasitəsi ilə London tacirləri Britaniya tarixində ilk dəfə olaraq açıq surətdə azad ticarətin ictimai dəstək qazanmasına çalışırdılar. 1821-ci ildə Tomas Tuk Rikardo, Maltus, Mak-Kullox və Torrens ilə birlikdə Siyasi-iqtisad Klubu yaratdı və 1858-ci ilə qədər həmin klubun fəal üzvü olmuşdur. O, 1858-ci ildə dünyasını dəyişmişdir.

Tomas Tuk pulun kəmiyyət nəzəriyyəsinin mühakimələrinə qarşı çıxaraq iddia edirdiki, kredit-pul siyasəti qiymətlərə təsir edə bilməz. Çünki pulun təklifi pul axınından asılıdır. Bu səbəbdən qiymətlərin dəyişilməsində səbəb kimi çıxış edə bilməz və ancaq qiymətlərin dəyişilməsini nəticəsi kimi özünü büruzə verə bilər. Onun «Qiymətlər tarixi və pul dövriyyəsi» (History of Prices and the State of Circulation) əsəri ilk dəfə olaraq iki cildə 1838-ci ildə nəşr olunmuşdur. Burada 1793-1837-ci illər ərzindəki pul dövriyyəsi və qiymətlərlə əlaqədar tarixi faktlar təhlil edilirdi. Daha sonra o, 1857-ci ildə Uilyam Nyumarkla (1820-1882) birlikdə araşdırmalarını davam etdirərək 1793-cü ildən 1856-cı ilə qədər bir dövrün reallıqlarının incələnməsinə həsr olunmuş 6 cildlik bir əsər yazmış oldular. Analitiklər hesab edirlər ki, indekslər anlayışı o zaman artıq elmə məlum olsada Tuk və Nyumark öz mühakimələrini indekslər anlayışı ilə ümumiləşdirməmişdilər. Lakin bununla belə şərhçilər bu əsərin

sonradan Cevonsun XIX əsrin 60-cı illərində qiymətlər cərgəsinin indeksləşdirilməsinin qurulmasında böyük təsiri olduğunu iddia edirlər. Ümumiyyətlə Tuk öz mühakimələrində «valyuta prinsipinin» kəskin tənqidçisi kimi çıxış etmişdir. Burada hesab olunurdu ki, İngiltərə Bankında banknotların kəmiyyəti o dərəcədə təmin olunmalıdır ki, bu təminat qızılın ölkəyə axını və ölkədən çıxarılmasına çevik reaksiya verə bilsin. Tuk bank məktəbinin prinsipial nümayəndəsi kimi iddia edirdi ki, banknotların azad surətdə qızıla mübadiləsinin gerçəkləşdiyi şəraitdə pul dövriyyəsi məsələlərinin tənzimlənməsinə müdaxilə etməyə heç bir lüzum yoxdur. O, hesab edirdiki, ticarətin tələbi, dövriyyəyə buraxılan pulların kəmiyyətini, bank depozitlərini və kreditin digər formalarını mexaniki olaraq nəzarətdə saxlayır.

Əsas əsərlərindən:

«Qiymətlər tarixi və pul dövriyyəsi» (History of Prices and the State of Circulation)

Əsas fikirlərindən

- Tomas Tuk pulun kəmiyyət nəzəriyyəsinin mühakimələrinə qarşı çıxaraq iddia edirdiki, kredit-pul siyasəti qiymətlərə təsir edə bilməz.
- İngiltərə Bankında banknotların kəmiyyəti o dərəcədə təmin olunmalıdır ki, bu təminat qızılın ölkəyə axını və ölkədən çıxarılmasına çevik reaksiya verə bilsin.
- Tuk bank məktəbinin prinsipial nümayəndəsi kimi iddia edirdi ki, banknotların azad surətdə qızıla mübadiləsinin gerçəkləşdiyi şəraitdə pul dövriyyəsi məsələlərinin tənzimlənməsinə müdaxilə etməyə heç bir lüzum yoxdur.
- O, hesab edirdiki, ticarətin tələbi, dövriyyəyə buraxılan pulların kəmiyyətini, bank depozitlərini və kreditin digər formalarını mexaniki olaraq nəzarətdə saxlayır.

SEY JAN BATİST
(1776-1832)

Jan Batist Sey Lionda, tacir ailəsində anadan olmuşdur və ailə ənənələrinə sadıq qalaraq bir müddət Fransanın şimalında yerləşən pambıqçılıq fabrikinə rəhbərlik etmişdir. Gənclik illərində əvvəlcə sığorta şirkətində, daha sonra redaktor (jurnalda) və nəhayət Napoleonun Konsul hökumətində Tribunat üzvü olmuşdur. 1815-ci ildə Napoleon devrildikdən sonra Sey siyasi iqtisad kursu üzrə mühazirələr oxumuş, bundan iki il sonra incəsənət və sənətkarlıq konservatoriyasında professor vəzifəsində çalışaraq, sənaye iqtisadiyyatı məsələləri ilə əlaqədar məruzələr oxumuşdur. O, 1830-cu ildə Fransada ilk yaradılmış Kollec de Fransda siyasi iqtisad kafedrasına rəhbərlik etməyə başlamışdır. Seyin tez-tez İngiltərəyə gedərək Rikardo və Maltusla fikir mübadilələri aparması barədə məlumatlar var.

Qeyd etmək lazımdır ki, Seyin əsas əsəri «Siyasi iqtisad haqqında traktat» (Treatise on Political Economy, 1803) hesab edilir. Öz əsəri haqqında Sey yazırdı ki, bu əsərdə Adam Smitin ideyaları sadələşdirilərək, mürəkkəb və mücərrədlikdən azad edilmiş formada şərh edilmişdir. Öz şərhlərində o, dəyəri bir sıra amillərdən: əmtəənin subyektiv faydalılığından, onun istehsalına sərf olunmuş xərclərdən, tələb və təklifdən asılı şəkildə təhlil edirdi. Seydə muzzdlu əməyin istismar olunması interpretasiyası yox idi. O, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini minimuma endirilməsinin, iqtisadi liberalizmin tərəfdarı kimi çıxış edir, bəzən də öz mühakimələrində fiziokratik ənənələrə doğru meyl edirdi.

Faktlar göstərir ki, Jan Batist Sey özünü Adam Smitin tələbəsi bəyan etsə də ancaq onun fikirlərini əks etdirən materialların toplanılaraq sistemləşdirilməsi işini həyata keçirilməsi ilə kifayətlənmişdir. O, iqtisadi fikrin inkişafında müəyyən rol oynayan və ancaq ona məxsus olan nəzəri

müddəalar irəli sürmüşdür. Sey hesab edirdi ki, istehsal materiyanı deyil, faydalılığı yaradır. Faydalılıq isə əşyaları dəyərli edir. Eyni zamanda Sey faydalılıq anlayışına göstərilən xidməti də daxil edir. Adam Smitdən fərqli olaraq Sey istehsal dedikdə göstərilən xidməti, xidmət dedikdə istehsalı nəzərdə tuturdu. Bu zaman faydalılığın yaranmasında üç faktorun- əmək, kapital və torpaq faktorlarının iştirak etdiyi bildirilirdi. O, hesab edirdi ki, hər üç faktor xidmət göstərərək dəyərin yaranmasında iştirak edir. Xidmətlərin ölçüsü bazar vasitəsi ilə, əmək haqqının ölçüsü əmək prosesində yaradılanlarla, faiz kapital vasitəsi ilə yaradılanların ölçüsü, torpaq rentası torpaq vasitəsi ilə yaradılanların ölçüsü kimi müəyyən edilir. Sey sahibkar mənfəətini əmək haqqı kimi, yüksək ixtisas, rəhbərlik və təşkilatçılıq istedadı müqabilində verilən əmək haqqı kimi şərh edir. Seyin bazar haqqında nəzəri mühakimələri fiziokratların məşhur tezisinə bənzəyirdi. Burada iddia olunurdu ki, «məhsul-məhsul vasitəsi ilə satın alınır», bazar-əmtəələrin əmtəələrə mübadiləsi, pul isə bu mübadilədə vasitəçi kimi çıxış edir. Bu ideyanı inkişaf etdirən Sey 4 müddəa irəli sürür. Birinci nəticə hər satıcı eyni zamanda da alıcıdır. Ümumi böhran deyil, qismən disproporsiyalar ola bilər. Ölkədə nə qədər çox istehsalçı və istehsal çeşidləri varsa əmtəələrin satışı bir o qədər asanlaşır. İkinci nəticə- hər kəs digərlərinin rifahı üçün maraqlıdır. Bir sahənin çiçəklənməsi eyni zamanda digər sahələrində çiçəklənməsi deməkdir. Üçüncü nəticə-idxal ölkə daxilində istehsal edilən məhsulların satışına zəmin yaradır. Xarici ölkələrdə istehsal olunan məhsullarla ölkə daxilində istehsal edilən məhsulların ödəniş imkanı yaranır. Dördüncü nəticə- heç bir şey istehsal etmədən ancaq istehlak etməklə kifayətlənmək ölkənin getdikcə yoxsullaşması demək olar.

İqtisadi ədəbiyyatlarda Sey qanunu deyilən anlayış da daxil olmuşdur. Bu qanun ilə əlaqədar o, öz fikirlərini ilk dəfə «Traktatının...» birinci nəşrinin dörd səhifəsindəki şərhlərində vermişdir. Burada bildirilirdi ki, hər istehsal özü elə bir gəlir yaradır ki, bu gəlirə mütləq uyğun dəyərdə əmtəələr satın alınır. Bəzi əmtəələr həddindən çox, bəziləri isə həddindən az istehsal olunur. Bu isə prinsip etibarı ilə böhrana deyil, ayrı-ayrı uyğunsuzluqlara səbəb ola bilər. Başqa sözlə desək Sey qanununda nəzərdə tutulurdu ki, kapitalist iqtisadiyyatında əmtəələrin qiymətləri mütləq çevikliyə malikdir və təsərrüfat konyukturasındakı dəyişikliklərə ani cavab verir. Bu qiymətlər özlüyündə əmtəələrin istehsalında yaranacaq uyğunsuzluqları aradan qaldıra bilər. Seyin bu mühakimələri ətrafında bir zamanlar Rikardo, Sismondi, Maltus, Ceyms Mill və başqaları diskussiyalar aparmışlar. Sonrakı dövrlərdə Sey qanunları ilə əlaqədar diskussiyalar neoklassik və Keyns tərəfdarları arasında aparılmışdır. Neoklassiklər Seyə istinad etməsələr də məzmunca ona yaxın mühakimələrə gedib çıxmışdılar. Bundan fərqli Keynsçilər isə Sey mühakimələrinə tənqidi münasibət bildirmişdilər.

Əsas əsərlərindən:

«Siyasi iqtisad haqqında traktat» (Treatise on Political Economy, 1803)

Əsas fikirlərindən

- *dəyəri bir sıra amillərdən: əmtənin subyektiv faydalılığından, onun istehsalına sərf olunmuş xərclərdən, tələb və təklifdən asılı şəkildə təhlil edirdi.*

- *Sey hesab edirdi ki, istehsal materiyanı deyil, faydalılığı yaradır. Faydalılıq isə əşyaları dəyərli edir. Eyni zamanda Sey faydalılıq anlayışına göstərilən xidməti də daxil edir.*

- *Sey istehsal dedikdə göstərilən xidməti, xidmət dedikdə istehsalı nəzərdə tuturdu. Bu zaman faydalılığın yaranmasında üç faktorun- əmək, kapital və torpaq faktorlarının iştirak etdiyi bildirilirdi.*

- *O, hesab edirdi ki, hər üç faktor xidmət göstərərək dəyərin yaranmasında iştirak edir. Xidmətlərin ölçüsü bazar vasitəsi ilə, əmək haqqının ölçüsü əmək prosesində yaradılanlarla, faiz kapital vasitəsi ilə yaradılanların ölçüsü, torpaq rentası torpaq vasitəsi ilə yaradılanların ölçüsü kimi müəyyən edilir.*

- *Sey sahibkar mənfəətini əmək haqqı kimi, yüksək ixtisas, rəhbərlik və təşkilatçılıq istedadı müqabilində verilən əmək haqqı kimi şərh edir.*

- *Seyin bazar haqqında nəzəri mühakimələri fiziokratların məşhur tezisinə bənzəyirdi. Burada iddia olunurdu ki, «məhsul-məhsul vasitəsi ilə satın alınır», bazar-əmtəələrin əmtəələrə mübadiləsi, pul isə bu mübadilədə vasitəçi kimi çıxış edir.*

- *Bu ideyanı inkişaf etdirən Sey 4 müddəə irəli sürür.*

- *Birinci nəticə hər satıcı eyni zamanda da alıcıdır.*

- *Ümumi böhran deyil, qismən disproporsiyalar ola bilər.*

- *Ölkədə nə qədər çox istehsalçı və istehsal çeşidləri varsa əmtəələrin satışı bir o qədər asanlaşır.*

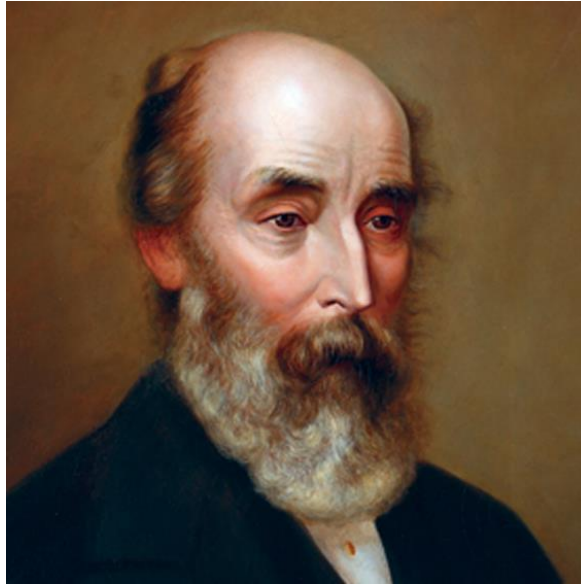
- *İkinci nəticə-hər kəs digərlərinin rifahı üçün maraqlıdır.*

- *Bir sahənin çiçəklənməsi eyni zamanda digər sahələrin də çiçəklənməsi deməkdir.*

- *Üçüncü nəticə-idxal ölkə daxilində istehsal edilən məhsulların satışına zəmin yaradır.*

- *Xarici ölkələrdə istehsal olunan məhsullarla ölkə daxilində istehsal edilən məhsulların ödəniş imkanı yaranır.*

- *Dördüncü nəticə- heç bir şey istehsal etmədən ancaq istehlak etməklə kifayətlənmək ölkənin getdikcə yoxsullaşması demək olar.*

TORRENS ROBERT
(1780-1864)

İngilis iqtisadçısı Robert Torrens az tanınmış lakin özünəməxsus mühakimələri olan mütəfəkkirlərdən hesab olunur. 1818-ci ildə London Kral cəmiyyətinin üzvü olan Torrens əsasən ticarət və pul dövriyyəsi məsələlərinin araşdırılması ilə məşğul olmuşdur. O, mənfəətin mənbəyini mizdlü fəhlələrin əməyinin istismarında deyil əmtəələrin öz dəyərlərindən daha yüksək qiymətlərlə satılmasında görürdü.

1823-1848-ci illər Torrens yaradıcılığının ən məhsuldar illəri hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, Torrens gənclik illərində hərbiçi olmuş, istefaya çıxdıqdan sonra öz vəsaiti hesabına qəzet nəşr etdirir. Eyni zamanda o, ingilis parlamentinin üzvü kimi Avstraliyanın məskunlaşdırılması və iqtisadi məzmun daşıyan müxtəlif spektrli məsələlərə həsr olunmuş 100-ə yaxın məqalə və pamfletlərin müəllifi olmuş, burada publisist dəyərləndirmələr aparmışdır. İqtisadi fikir tarixi məsələlərinin araşdırılması ilə məşğul olan bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, o «Taxıl ixracı » (An Essay on the Production of Wealth, 1821) əsərində Rikardo, Maltus, Eduard Vestlə təxmini olaraq eyni vaxtda kənd təsərrüfatında məhsul verimliliyinin tədricən azalması qanununu onlardan asılı olmayaraq Torrens tərəfindən müstəqil olaraq irəli sürülmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Torrensin iqtisadi nəzəriyyəyə həsr olunmuş əsas əsəri «Sərvət istehsalı haqqında oçerki» (An Essays on the Production of Wealth, 1821) hesab olunur. Bu əsərdə dəyər, renta, gəlir, və Seyin bazar qanunları barəsində mühakimələrinə münasibət bildirmişdir. Daha sonra Torrensin məktubları toplanılmış və «Büdcə» (Budget, 1841-1842) başlığı altında kitab kimi nəşr olunmuşdur. Bu əsərdə iddia olunurdu ki, azad ticarət hər fərd və hər ölkə üçün hər zaman optimal olmaya da bilər;

hər hansı ölkə idxal məhsullarına müəyyən etdiyi gömrük rüsumları vasitəsi ilə ticarət şəraitini dəyişdirə bilər və gömrük rüsumlarının birtərəfli qaydada ləğvinin milli və beynəlxalq rifahın yaxşılaşmasına xidmət etdiyini düşünmək səhv olar. Qeyd etmək lazımdır ki, Torrensin Rikardonun azad ticarət haqqındakı əhkamlarına tənqidi yanaşması demək olar ki, klassik iqtisadi məktəbin tərəfdarlarının böyük narazılığına səbəb olmuşdur. Torrens mühakimələrinin ən çox rəğbətlə qarşılananları bank sistemi ilə əlaqədar irəli sürdüyü fikirləridir. O, bu mühakimələrində İngiltərədə pul dövriyyəsi sisteminin sabit saxlanılması üçün kifayət qədər qızıl ehtiyatlarının yaradılmasını vacib hesab edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, 1844-cü ildə bank lisenziyası haqqında qanun İngiltərə Bankını emissiya və bank departamentlərinə ayırdı.

Torrens sözügedən qanunun müddələrinin dəyərləndirilməsinə həsr olunmuş «Ser Robert Pill qanunundan yararlanmanın praktiki prinsipləri» (The Principles of Practical Operations of Sir Robert Peel's Bill of 1844) əsərini yazdı. Pill aktının əsas müddəaları pulun kəmiyyət nəzəriyyəsinin əhkamları əsasında formalaşmışdı.

Əsas əsərlərindən:

1. «Sərvət istehsalı haqqında öçərki», 1821
2. «Büdcə», 1841-1842
3. «Taxıl ixracı » (An Essay on the Production of Wealth, 1821)
4. «Ser Robert Pill qanunundan yararlanmanın praktiki prinsipləri» 1844

Əsas fikirlərindən

- O, iddia edirdi ki, azad ticarət hər fərd və hər ölkə üçün hər zaman optimal olmaya da bilər;

- hər hansı ölkə idxal məhsullarına müəyyən etdiyi gömrük rüsumları vasitəsi ilə ticarət şəraitini dəyişdirə bilər və gömrük rüsumlarının birtərəfli qaydada ləğvinin milli və beynəlxalq rifahın yaxşılaşmasına xidmət etdiyini düşünmək səhv olar.

- Qeyd etmək lazımdır ki, Torrensin Rikardonun azad ticarət haqqındakı əhkamlarına tənqidi yanaşması demək olar ki, klassik iqtisadi məktəbin tərəfdarlarının böyük narazılığına səbəb olmuşdur.

- Torrens mühakimələrinin ən çox rəğbətlə qarşılananları bank sistemi ilə əlaqədar irəli sürdüyü fikirləridir.

- O, bu mühakimələrində İngiltərədə pul dövriyyəsi sisteminin sabit saxlanılması üçün kifayət qədər qızıl ehtiyatlarının yaradılmasını vacib hesab edirdi.

TYÜNEN İOHAN HENRİX FON (1783-1850)

Tyünen 1783-cü ildə Almaniyada Şimal dənizinin sahillərindəki yaşayış məntəqələrinin birində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Almaniyada almış, 16 yaşında təhsilə ara verərək fermada çalışmağa başlamışdır. O, 19 yaşından yenidən kollecdə təhsilini davam etdirərək aqronomluq ixtisasına yiyələnmişdir. Bu kollecdə oxuyarkən yazdığı ilk məqalələrinin birində «təcrid edilmiş dövlət» konsepsiyasının ilk cizgilərini nümayiş etdirmişdir. Tyünen 1850-ci ildə vəfat etmiş və öz imarətinin yanındakı kənd qəbiristanlığında torpağa tapşırılmışdır.

Tyünen təhsilini başa çatdırmadan kollecdən gedərək Albrect Tayerin apardığı seminarın iştirakçısı olmuşdur. Albrect Tayerin «İngilis kənd təsərrüfatı elminə giriş» (An Introduction to a Knowledge of English Agriculture, 1798) əsəri Almaniyada çox böyük əks-səda yaradaraq kənd təsərrüfatı islahatları uğrunda hərəkətə təkan vermişdir.

Daha sonra Tyünen Hettingens Universitetində iki semestr oxuduqdan sonra evlənmiş, ferma icarəyə götürərək orada müşahidələr aparmışdır. Bir qədər maddi vəsait toplayaraq 1810-cu ildə Şərqi Almaniyada, Rostokdan cənub-şərqə doğru iri malikanə satın almağa müvəffəq olmuşdur. 1810-15-ci illərdə Tyünen öz malikanəsi üçün hesablar sistemi bazasının işlənilib hazırlanması ilə məşğul olmuşdur. O, 1819-cu ildə

Əsər ikinci dəfə 1842-ci ildə nəşr edilmişdir. «Təcrid edilmiş dövlətin» I cildi renta və iqtisadi fəaliyyətin yerləşdirilməsi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Onun təbii əmək haqqı nəzəriyyəsi yalnız 1850-ci ildə ölümündən sonra dərc olunmuşdur. II və III cildlər 1863-cü ildə dərc edilmişdir. Əsərin bu hissələri ingilis dilinə tərcümə edilməyib.

Ömrünün son illərində Tyünen yenidən ictimai məsələlərlə maraqlanmağa başlamışdır. O, öz icarədarları üçün gəlirlərdə iştirak sxemini tərtib etmişdir. Ona Frankfurtdakı Liberal Milli Assambleyaya üzv seçilmək təklif olunmuşdu. Bu Assambleyanı – «professor parlamenti» də adlandırırdılar. Lakin o, səhhətinin pisləşməsi səbəbindən burada iştirak etməkdən imtina etməli olmuş və öz əvəzinə iki oğlunun Assambleyaya üzv seçilməsinə nail olmuşdur. Tyünen 1850-

ci ildə vəfat etmiş və öz imarətinin yanındakı kənd qəbiristanlığında torpağa tapşırılmışdır. Tyünenin vəsiyyətinə əsasən qəbrinin baş daşında təbii əmək haqqının mistik formulu yazılmışdır: $A = \sqrt{ap}$.

Tyüneni iqtisadi-coğrafiyanın banisi hesab etmək olar. O, istehsalın ərazi prinsipi üzrə təşkili və məsrəflərin təsərrüfat həyatında rolu məsələləri ilə əlaqədar araşdırma apararıq ilk nəzəriyyəçi-iqtisadçılardan hesab olunur. Ümumiyyətlə Tyüneni liberal baxışlara sahib mütəfəkkir hesab etmək olar. O, azad ticarətin tərəfdarlarından idi. Halbuki, həmin dövrdə Almaniyada liberalizm o qədər də nüfuz qazanmamışdı. O, əsasən Almaniyada daha çox auditoriya toplayan tarixi məktəbin ehkamlarının təbliğinə xüsusi önəm verirdi. Baxmayaraq ki, Tyünenin akademik təhsili yox idi, bununla belə o, geniş elmi dünya görüşünə sahib idi. Qeyd edildiyi kimi onun şah əsəri «Təcrid olunmuş dövlət» (The Isolated State) hesab olunur. Üç cildəndən ibarət olan bu əsər XIX əsrin 60-cı illərinə kimi beş dəfə nəşr olunmuşdur. Əsərin I cildi 1819-cu ildə nəşr olunmuş, onun yenidən işlənmiş variantı 1826-cı və 1842-ci illərdə dərc edilmiş; I cildin ikinci hissəsi 1850-ci ildə; III cildin ikinci hissəsi 1863-cü ildə dərc edilmişdir. O, ictimai elmlərdə cəbr və diferensial tənlik üsullarından istifadə edən ilk mütəfəkkirlərdəndir. Yazı üsuluna görə Tyünenin əsərlərini qeyd, şərh, riyazi nümunə və formullar külliyyatı adlandıranlar var. Bu əsərlərdə mücərrəd məkan anlayışının özünəməxsus şərhı verilir. Məsələn o, «Təcrid edilmiş dövlət» əsərində ideal dövlətin fəaliyyətini təhlil edir və məlum olur ki, Tyünenə görə bu dövlət yolları və ya gəmiçiliyə yararlı çayları olmayan bir düzənlikdir. Burada yeganə nəqliyyat növü at arabalarıdır. Bu dövlətin mərkəzində yeganə şəhər yerləşir və şəhər sənaye məhsulları istehsal edir. Şəhər ətrafındakı ərazilərdə yaşayan fermerlərdən bütün kənd təsərrüfatı məhsullarını alır. Tyünen belə bir şəraitdə fermerlərin öz məhsullarını hansı qiymətlərə satacaqları və müxtəlif torpaq sahələrinin istifadəsinə görə rentanın necə müəyyənəndiriləcəyi məsələsi ilə əlaqədar öz fikirlərini söyləmişdir. Bu mülahizələr öz kulminasiyasına torpaqdan istifadə sxeminin verilməsi ilə çatır. Burada tədris edilmiş dövlətin mərkəzdən ən ucqar məntəqələrinə qədər olan məsafədə, əkinçiliyin inkişaf xüsusiyyətlərinin uyğun konsentrik həlqələr sistemi nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi nəzərdə tutulurdu. Yəni təsərrüfat sahəsində intensivlik nə qədər aşağıdırsa bu sahə mərkəzdən bir o qədər ucqarda yerləşdirilməli idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlar «Təcrid edilmiş dövlət» əsərinin I cildinin əsas məzmununu təşkil edir. Əsərin II cildində Tyünen məhsuldarlığın son həddi nəzərə alınmaqla gəlirlərin bölüşdürülməsi mexanizmini nəzərdən keçirir. Bəzi analitiklər Tyünen mühakimələrinin öz dövrünü 60 il qabaqladığını iddia edirlər. O, hesab edirdi ki, normal şəraitlərdə, kapitalist iqtisadiyyatında boş torpaq sahələri yoxdur. Bu isə əmək haqqının çox aşağı səviyyədə saxlanılmasına səbəb olur. Burada iqtisadi təhlil kooperativlərdən başlanmışdır və iddia olunur ki, əmək haqqı təbii əmək haqqı kimi formalaşır. «Təbii əmək haqqı» formulu təsvir olunur. Burada minimum yaşayış vasitələri səviyyəsində əmək haqqı dərəcəsi ilə

fəhlə ailəsinin əməyinin məhsuldarlığı arasında orta həndəsi kəmiyyət $\sqrt{-ap}$ – göstərilir.

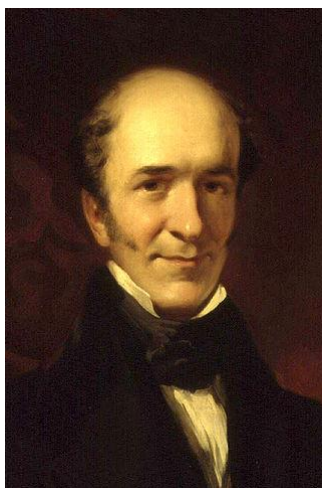
Tyünen təsərrüfat həyatında istənilən prosesin tədricən kiçik böyümələrlə müəyyən inkişaf həddinə qədər çatması, yeni keyfiyyət halına keçməsinin mümkünlüyünü şərh edirdi. Heç də təsadüfi deyil ki, Tyünen ideyaları öz zamanəsindən çox-çox sonra dərk olunmağa başlamışdır.

Əsas əsərlərindən:

1. «İngilis kənd təsərrüfatı elminə giriş», 1798
2. «Təcrid edilmiş dövlət» 1826

Əsas fikirlərindən

- Tyüneni iqtisadi-coğrafiyanın banisi hesab etmək olar.
- Ümumiyyətlə Tyüneni liberal baxışlara sahib mütəfəkkir hesab etmək olar.
- O, ictimai elmlərdə cəbr və diferensial tənlik üsullarından istifadə edən ilk mütəfəkkirlərdəndir.
- «Təcrid edilmiş dövlət» əsərində ideal dövlətin fəaliyyətini təhlil edir və məlum olur ki, Tyünenə görə bu dövlət yolları və ya gəmiçiliyə yararlı çayları olmayan bir düzənlikdir.
- Tyünenin vəsiyyətinə əsasən qəbrinin baş daşında təbii əmək haqqının mistik formulu yazılmışdır: $A = \sqrt{ap}$.
- Tyüneni iqtisadi-coğrafiyanın banisi hesab etmək olar. O, istehsalın ərazi prinsipi üzrə təşkili və məsrəflərin təsərrüfat həyatında rolu məsələləri ilə əlaqədar araşdırma aparan ilk nəzəriyyəçi-iqtisadçılardan hesab olunur.
- Ümumiyyətlə Tyüneni liberal baxışlara sahib mütəfəkkir hesab etmək olar. O, azad ticarətin tərəfdarlarından idi. Halbuki, həmin dövrdə Almaniya liberalizm o qədər də nüfuz qazanmamışdı. O, əsasən Almaniya daha çox auditoriya toplayan tarixi məktəbin ehkamlarının təbliğinə xüsusi önəm verirdi.
- Tyüneni iqtisadi-coğrafiyanın banisi hesab etmək olar. O, istehsalın ərazi prinsipi üzrə təşkili və məsrəflərin təsərrüfat həyatında rolu məsələləri ilə əlaqədar araşdırma aparan ilk nəzəriyyəçi-iqtisadçılardan hesab olunur. Ümumiyyətlə Tyüneni liberal baxışlara sahib mütəfəkkir hesab etmək olar. O, azad ticarətin tərəfdarlarından idi. Halbuki, həmin dövrdə Almaniya liberalizm o qədər də nüfuz qazanmamışdı. O, əsasən Almaniya daha çox auditoriya toplayan tarixi məktəbin ehkamlarının təbliğinə xüsusi önəm verirdi.
- O, hesab edirdi ki, normal şəraitlərdə, kapitalist iqtisadiyyatında boş torpaq sahələri yoxdur. Bu isə əmək haqqının çox aşağı səviyyədə saxlanılmasına səbəb olur. Burada iqtisadi təhlil kooperativlərdən başlanmışdır və iddia olunur ki, əmək haqqı təbii əmək haqqı kimi formalaşır.

MAK KULLOX CON RAMSEY

(1789-1864)

(Şotland iqtisadçısı)

Con Ramsey Mak-Kullox 1789-cu ildə Şotlandiyada xırda torpaq sahibkarı ailəsində anadan olmuşdur. Onun bütün ömrü boyu şotland ənənələrinə sadıq qaldığı və özünəməxsus şotland ləhcəsindən imtina etmədiyi bildirilir. Mak Kullox Edinburq Universitetində təhsil almış, akademik səviyyədə hüquqi biliklərə yiyələnmiş, publisistik dəyərləndirmələrlə dövrü mətbuatda məqalələrlə çıxış etmiş və eyni zamanda iqtisadi məsələlərin təhlil və araşdırmaları ilə məşğul olmuşdur.

Mak-Kullox həyatının daha bir maraqlı faktı kimi onun 1820-ci ildə Londona gələrək burada özəl olaraq iqtisadiyyat fənni ilə əlaqədar tədris işinə başlaması göstərilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Mak Kulloxun akademik karyerasında qeyri müəyyənlik hökm sürürdü. Onun 1828-ci ildə Londonda yeni yaradılmış universitet kollecində professor vəzifəsinə təyin olunması və burada çalışması kafedranın maliyyələşdirilməsi məsələsinin həll edilməməsi səbəbindən mümkün olmadı. Mak-Kulloxun Edinburq Universitetinin siyasi iqtisad kafedrasına rəhbər təyin olunması da müəyyən səbəblərdən mümkün olmadı. O, ancaq 1838-ci ildə Kral Dəftərxanasının rəhbəri vəzifəsinə təyin olunsada, departamentin işində bir o qədər fəal iştirak etməmişdir. Bu zaman o, publisist və iqtisadçı kimi jurnallarda məqalələr dərc etdirmişdir. Ümumiyyətlə Mak-Kullox XIX əsrin birinci yarısında geniş oxucu auditoriyası qazanmış «Edinburq Review» da (Edinburq icmal) iqtisadi məsələlərə həsr olunmuş çoxsaylı məqalələr dərc etdirmişdir. Mak-Kullox 1864-cü ildə 75 yaşında vəfat etmişdir.

Bu xüsusda diqqəti 1817-ci ildə Rikardonun «Prinsipləri» nəşr olunarkən Mak-Kulloxun Edinburq icmalında sözügedən əsərin dəyərləndirilməsinə həsr olunan məqaləsi cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Rikardo öz əsərinə Mak-Kullox tərəfindən verilən rəyə pozitiv münasibət bildirmişdir. Heç də təsadüfi

deyilki, 1823-cü ildə Rikardonun ölümündən sonra onun haqqında memorial mühazirələrin oxunması üçün dostları və pərəstişkarları Mak-Kulloxu seçmişlər. Sonradan mühazirələr Britannika ensiklopediyasının (1824) yeni nəşri üçün genişləndirilərək «Siyasi iqtisad» adlı məqalə kimi təqdim olunmuşdur. Bu məqalədə Rikardonun iqtisadiyyat anlayışı ilə siyasi iqtisad elmi arasında müqayisələr aparılır.

Mak-Kulloxun iqtisadi məsələlərə həsr olunmuş baş əsəri 1825-ci ildə nəşr olunmuş «Siyasi iqtisadın prinsipləri (əsasları)» (Principles of Political Economy, 1825) əsəri hesab olunur. Rikardonun ən sadıq şagirdlərindən hesab olunmasına baxmayaraq Mak-Kullox heç zaman onun fikirlərinin doqmatik davamçısı olmamışdır. O, Rikardo sistemində müxtəlif qüsurların olmasını iddia edir, onun bəzi mülahizələri ilə razılaşmırdı. Mak-Kullox əməyi dəyər mənbəyi kimi qəbul edir, əmək dedikdə onun insan, məşın, təbiət qüvvələri, iş heyvanları tərəfindən icra olunmasından asılı olmayan fəaliyyət, əməliyyat kimi şərh edirdi. Burada mənfəət dedikdə qənaət edilmiş (yığılıb saxlanılmış) əməyin, yəni kapitalın bir hissəsi başa düşülürdü.

Qeyd etmək lazımdır ki, Mak-Kullox fəlsəfədə utilitarizmi və siyasətdə radikalizmi qəbul etmirdi. Onun baxışları – liberal (optimist və konservativ) torinin baxışları kimi dəyərləndirilir.

Daha sonra Mak-Kulloxun diqqətəlayiq əsərləri qismində «Ticarət və kommersiya gəmiçiliyi lüğəti» (Dictionary of Commerce and Commercial Navigation, 1832), «Britaniya imperiyasının statistik təhlili» (A Statistical Account of the British Empire, 1837), «Siyasi iqtisadın inkişafı haqqında mülahizələr» (Discourse on the Rise of Political Economy, 1824), «Siyasi iqtisad ədəbiyyatı» (The Literature of Political Economy, 1845) əsərlərini göstərmək olar. Bu əsərlərində o, Böyük Britaniyanın iqtisadi tarixinə dair statistik və tarixi materialları toplaya bilmiş, eyni zamanda XVII-XVIII əsrlərə dair bir çox iqtisadi ədəbiyyatların annotasiyası və kataloqunu tərtib etmişdir.

Əsas əsərlərindən:

1. “Siyasi iqtisadın prinsipləri” -1825.
2. “Ticarət və kommersiya gəmiçilik lüğəti” -1832.
3. “Siyasi iqtisad ədəbiyyatı” – 1845.

Əsas fikirlərindən

- Mak-Kullox əməyi dəyər mənbəyi kimi qəbul edir, əmək dedikdə onun insan, məşın, təbiət qüvvələri, iş heyvanları tərəfindən icra olunmasından asılı olmayan fəaliyyət, əməliyyat kimi şərh edirdi.

- Burada mənfəət dedikdə qənaət edilmiş (yığılıb saxlanılmış) əməyin, yəni kapitalın bir hissəsi başa düşülürdü.

- Qeyd etmək lazımdır ki, Mak-Kullox fəlsəfədə utilitarizmi və siyasətdə radikalizmi qəbul etmirdi. Onun baxışları – liberal (optimist və konservativ) torinin baxışları kimi dəyərləndirilir.

LİST FRİDRİX (1789-1846)

1789-cu ildə Vyurtembergdə, dabbağ ailəsində anadan olmuş və gənc yaşlarından bir neçə dövrü mətbuat nəşrlərinin redaktoru və məşhur dövlət xadimlərinin məsləhətçisi kimi, liberal siyasi fəaliyyətdə iştirak etmişdir. 1820-ci ildə Vürtemberqin qanunverici orqanına və Tyubinqen Universitetinin professoru vəzifəsinə seçilməsinə baxmayaraq, o, dövlət qulluğunun səmərəliləşdirilməsi və məhkəmə prosedurlarının daha şəffaf olmasını müdafiə etməsinə görə, 10 ay müddətinə həbsə məhkum edilmişdir. Həbsdən canını qurtarmaq üçün, o xaricə qaçmağa məcbur olmuşdur. Lakin, iki il keçəndən sonra, Almaniyaya qayıtdıqda, həbs edilmiş və yalnız, Amerikaya mühacirət edəcəyini söz verəndən sonra, buraxılmışdır.

1825-ci ildə Amerikaya gəldikdə, o əvvəlcə fermer işləmiş, sonralar isə alman qəzetində redaktor vəzifəsində çalışmışdır. Daha sonra isə, kömür saxtasını və onunla əlaqəli olan dəmir yolunu almışdır. Az sonra Amerikanın aparıcı proteksionist təşkilatı olan Sənayeyə dəstək Pensilva cəmiyyəti üçün özünün «Amerikan siyasi iqtisadının əsas ideyaları» (Outlines of American Political Economy, 1827) adlı ilk kitabını yazmışdır. 1832-ci ildə o, Endryu Ceksonun seçki kampaniyasında aktiv olaraq iştirak etmiş və Amerikanın Almaniyada konsulu vəzifəsinə təyin edilməklə mükafatlandırılmışdır. Burada o, qismən uğurlu olan, Almaniyanın dəmir yolları sisteminin təşkili planı ilə məşğul olmuşdur. Lakin, bu iş onu maliyyə qalmaqalına salmış və ikinci dəfə Almaniyaadan getməyə məcbur etmişdir. Üç il Parisdə yaşadıqdan sonra, 1840-cı ildə F.List Almaniyaaya qayıdaraq, özünün «Milli sistem»ini (National System, 1841) dərc etdirmiş və nüfuzlu bir jurnalın redaktoru olmuşdur. Lakin sonrakı maliyyə uğursuzluqları və boşa çıxmış siyasi ambisiyaları onu 1846-cı ildə intihar etməyə sövq etmişdir.

Fridrix List - klassik siyasi iqtisad məktəbinin ən sərt tənqidçilərindəndir. O, Adam Smit və onun davamçılarını «kosmopolitik məktəb» kimi pisləyib (qınayıb) və iddia edirdi ki, ümumi azad ticarət elə bir idealdır ki, ona yalnız çox uzaq gələcəkdə nail olmaq olar. O deyirdi ki, hal-hazırda isə, hər bir millət öz

yerli istehsalçıların inkişafını idxal rüsumları və hətta xarici ticarətə tam qadağanın qoyulması hesabına təmin etməlidir. Yalnız belə vasitələrdən istifadə edərək, Almaniya, Rusiya və ABŞ kimi ölkələr, Böyük Britaniya ilə bərabər şərtlərlə rəqabət imkanlarını verə bilən səmərəli sənaye istehsalına çatmağa ümid edə bilərdilər.

List heç vaxt «gənc sahə» (*infant industry*) terminindən istifadə etmirdi, lakin o məhz bunu nəzərdə tuturdu, çünki o xüsusi olaraq, kənd təsərrüfatını özünün bütün proteksionist arqumentlərindən ayıraraq, hətta belə bir ehtimala yol verirdi ki, qlobal azad ticarət son arzuolunan məqsəddir. O öz arzularını çox ekspressiv, lakin aydın ifadə edirdi. Əslində bütün bunlar, Listin «Siyasi iqtisadın təbii sistemi» (*Natural System of Political Economy*, 1837) və ya daha çox tanınan «Milli siyasi iqtisad sistemi» (*National System of Political Economy* 1841) əsərlərindənə, Con Stüart Milin məşhur «Prinsiplər» (1848) əsərinin məlum paragrafında daha aydın əks etdirilib. F.Listin özünün gəldiyi nəticələrin təsdiqinin əsaslı olmasını özünün dərk etməsi bizdə şübhə doğurur. Onun, özünün həqarətlə baxdığı klassik azad ticarət nəzəriyyəsinin əsasında duran nisbi məsrəflər nəzəriyyəsini haçansa dərk etməsi haqqında heç bir dəlil yoxdur; onun əvvəlki işlərində heç vaxt Rikardo haqqında məlumatlar yoxdur, son əsərində isə yalnız bir dəfə, renta nəzəriyyəsi ilə əlaqədar olaraq, Rikardonun adı çəkilir. Eyni ilə, onun, iqtisadiyyatı siyasətdən ayırmaqlarına görə Adam Smiti və Seyi kəskin tənqid atəşinə tutmasına baxmayaraq, onun özünün «proteksionist siyasətindən maksimal mümkün olan azad ticarət siyasətinə» tam keçidin təhlili, məhz siyasi əsaslarına görə həddindən artıq sadələşdirdi.

Son dövrlərdə, List, yalnız proteksionizmin tərəfdarı kimi deyil, inkişaf etməkdə olan ölkələrin ambisiyalarının müdafiəçisi kimi təriflənir. Şübhəsiz ki, o, beynəlxalq əmək bölgüsündə hər hansı bir ölkənin hakimiyyətinin əhəmiyyətli olduğunu tanıyan, qəbul edən ilk iqtisadçılardan biri idi, və iqtisadi inkişafda asılılıq nəzəriyyəsinin bu günkü tərəfdarları onu tam əminliklə özlərinin sələfi hesab edə bilərlər. Buna baxmayaraq, List tərəfindən təklif edilən iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsinin həqiqi mahiyyəti çox zəif idi: o, hökumətin iqtisadi hərəkətlərinə, praktiki olaraq, məhdudiyyətsiz səlahiyyətlər verir və istənilən ölkənin çiçəklənməsini dövlətin iqtisadi siyasətindən, praktiki olaraq, tam asılı vəziyyətə salırdı. Bəlkə də, List keçmişin elə bir fiqurlarındandır ki, onun haqqında bir çox mənbələrdə məlumatlar var, lakin onun özünün əsərlərini oxuduqda, məyus olursan.

Onun həqiqətən də dahi iqtisadçı olması sual doğurur. Lakin, heç bir şübhə yoxdur ki, digər dahi iqtisadçıların əksəriyyətindən fərqli olaraq, o, bir dövlət qulluqçusu, jurnalist, professor, dəmir yollarının fəaliyyətinin təşkilatçısı və üç müxtəlif ölkədə - Almaniya, Fransa və Amerika Birləşmiş Ştatlarında fəaliyyət göstərən siyasi təşviqatçı kimi, çox maraqlı bir həyat yaşamışdır. O

Əsas əsərlərindən:

1. Listin «Siyasi iqtisadın təbii sistemi» (Natural System of Political Economy, 1837)
2. «Milli siyasi iqtisad sistemi» (*National System of Political Economy* 1841) əsərlərindənə, Con Stüart Milin məşhur «Prinsiplər» (1848)
3. «Amerikan siyasi iqtisadının əsas ideyaları» (Outlines of American Political Economy, 1827)
4. «Milli sistem»ini (National System, 1841)

Əsas fikirlərindən

- O deyirdi ki, hal-hazırda isə, hər bir millət öz yerli istehsalçılarının inkişafını idxal rüsumları və hətta xarici ticarətə tam qadağanın qoyulması hesabına təmin etməlidir.

- O xüsusi olaraq, kənd təsərrüfatını özünün bütün proteşionist arqumentlərindən ayıraraq, hətta belə bir ehtimala yol verirdi ki, global azad ticarət son arzuolunan məqsəddir.

- O, hökumətin iqtisadi hərəkətlərinə, praktiki olaraq, məhdudiyyətsiz səlahiyyətlər verir və istənilən ölkənin çiçəklənməsini dövlətin iqtisadi siyasətindən, praktiki olaraq, tam asılı vəziyyətə salırdı.

RIÇARD CONS

O, 1790-cı ildə İngiltərənin Tanbric Uelz şəhərində anadan olub, ilk orta təhsilini burada aldıqdan sonra, Londonda Kembric Universitetinə daxil olmuş, universiteti bitirərək, 1819-cu ildə magistr dərəcəsi almışdır. Kembric Universitetində oxuyarkən o, fəlsəfə və tarix elmləri doktoru Uilyam Vivelnən və astronomiya və tarix elmləri doktoru Con Qerşelnən dostluq etmişdir. (1790-1855)

Riçard Cons Rikardonun nəzəriyyəsini sistemi və əsaslı şəkildə tənqid edən ilk tədqiqatçı olub, İngiltərə və Almaniya tarixi məktəblərinin yaranmasından hələ çox-çox əvvəl mükəmməl tarixi bilik səviyyəsinə malik iqtisadçılardan biri hesab edilmişdir. Bir çox danılmaz sübutlar mövcuddur ki, məhz bu üç şəxs birlikdə, Bentamin fayda və mənfəət əsasında formalaşan deduktiv yanaşmasına qarşı Bekonun induktiv nəzəriyyəsinin “baxıb görmək” metodunu canlandırmağa çalışmış və bu istiqamətdə müəyyən addımlar atmışlar.

Riçard uzunmüddət davam etməyən keşşlik fəaliyyətindən sonra, iqtisadiyyat elmini əsaslı şəkildə öyrənib, tədqiq etməyə başlamışdır. Məhz bunun nəticəsində o, 1831-ci ildə özünün ilk və yeganə tam başa çatmış işi olan “Sərvətin bölüşdürülməsi və vergiyi cəlbətmənin mənbəyi haqqında xülasə, cild 1, Renta” (An Essay on the Distribution of Wealth and on the Sources of Taxation, vol.1, Rent) mövzusunda əsərini yazmışdır. Ricardın bu əsəri onun şöhrətini artırmaqla, 1833-cü ildə London Kral Kollecinə ilk akademik vəzifə tutub, dərs deməsinə səbəb olmuşdur. O, 1835-ci ildə Ost-Hind kompaniyası tərəfindən təşkil olunan Xeyliber Kollecinə siyasi-iqtisad fənni üzrə Marşalı professor fəzifəsində əvəz etmişdir. Riçard 1840-cı ilin sonunda İngiltərə kilsələrində maliyyə islahatlarının aparılması məqsədilə təşkil olunan “Tayt” komissiyasının üzvü olub, komissiyanın yekun hesabatının hazırlanmasında əsas rol oynamışdır. O, ilk əsərindən sonra, yazdığı bir neçə həcvlərindən başqa, heç bir məqalə və ya əsər nəşr etdirməmişdir. Riçardın universitet və kolleclərdə

oxuduğu müəhazirələr, etdiyi qeydlər iqtisadi baxımdan öz əhəmiyyətliyi ilə fərqləndiyinə görə, 1855-ci ildə onun ölümündən bir qədər sonra yaxın dostu Vivel tərəfindən “Ədəbi irs” başlığı altında nəşr edilmişdir.

Riçardın “Sərvətin bölüşdürülməsi və vergiyi cəlbetmənin mənbəyi haqqında xülasə, cild 1, Renta” əsərinin və “Ədəbi irs”-nin ilk səhifələrindən aydın görünür ki, o özünü bütün iqtisad elminin tarixi və tərəqqi mərhələsinin yeni qurucusu kimi qəbul etmişdir. O, tədqiqat və fəaliyyətinin nəticələrinin əsasında “Dövlətin siyasi iqtisad” nəzəriyyəsinin formalaşması fikrini irəli sürüb, mülkiyyət münasibət formalarının və ictimai institutlarının fəaliyyət istiqamətlərinin dəyişməsi ilə bağlı milli iqtisadi sistemin strukturunu tədqiq etmişdir. Lakin, o bütün cəhdlərinə baxmayaraq, özünün iddialı iqtisadi proqramını penta nəzəriyyəsindən irəli inkişaf etdirmək iqtidarında olmamışdır. İngiltərədə torpağın istifadəsi sistemində hakim olan renta nəzəriyyəsinin əsasını qoyub, onun məhdud tətbiqinə universal istifadə imkanları açmış Rikardonun metodlarını inkar edən Riçard dünyanın müxtəlif ölkələrində renta münasibətlərinin ardıcıl təsnifatına başlamışdır. Belə yanaşma vasitəsilə o, renta münasibətlərinin müxtəlif tarixi mərhələlərini tədqiq etməyə çalışaraq, bu prosesdə torpağın kimə məxsus olması, torpaqdan istifadədə kimin hansı səviyyədə əmək sərf etməsi və əldə olunan kənd təsərrüfatı məhsulunun mülkədarla icarəçi arasında necə bölüşdürülməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Qədim Yunanistan və Roma kəndlərində məhsul vergisi ödəyişinin, hind kəndlilərinin renta vergisinin, İrlandiyada şəxsi təsərrüfatı olan kəndlilərin torpaq rentasının, Şərqi Avropa ölkələrində təhkimli kəndlilərin vergilərinin və Mərkəzi Avropa ölkələrində kəndlilərin ödədiyi vergilərin formaları vergi və renta ödəyicilərinin ağır əməktutumlu işi ilə bağlı təsvir olunmaqla, əsərin dördü üç hissəsini təşkil edir. Riçard İngiltərədə fermerlərin renta ödənişlərini təhlil etsədə, müvafiq təhlillər və əldə olunan nəticələr Rikardonun bu sahədəki fikir və yanaşmalarından əsaslı şəkildə fərqlənməmişdir. O, əsər boyu əvvəlki renta yanaşmalarına nəzərə cərpacaq şəkildə narazılığını bildirib, hətta Maltusun əhalinin ərazicə yerləşdirilməsi nəzəriyyəsinə qarşı çıxmışdır. Maltusun nəzəriyyəsinə qarşı fikirlərini o əhalinin say tərkibinin dəyişməsi ilə əmək haqqının həcmində dəyişməsi arasında nəzərdə tutulan əlaqəliliyin hər hansı bir formada kifayət qədər əsaslandırılmaması ilə ifadə etmişdir.

Riçardın bir çox iqtisadçılara mənfi münasibəti və proteksionist baxışları, əhali artımı üzərində nəzarətin tətbiqi fikirləri Con Styuart Millin qəzəbinə səbəb olsa da, lakin o özünün “Siyasi iqtisadın prinsipləri” (Principals of Political Economy, 1848) əsərində Riçardın əsərindən bir neçə dəfə nümunələr gətirmişdir. Marks da iqtisadi tarixin təsvirinə görə özünü Riçardın davamçılarından biri sayaraq, onun əsrinə əksərən müsbət münasibət bildirmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Riçardın əsəri demək olar ki, unudulmuş, hətta daha sonradan İngiltərədə iqtisadi tarix nəzəriyyəsinin əsas nümayəndələri olan Klif Lesli, Torold Rocers və Uolter Becqot öz əsərlərində

heç bir vaxt ona isnadlar etməmişlər. Müasir dövrdə iqtisad elminin geniş şaxəli inkişafında Riçard gecikmiş, lakin layiq olduğu qiyməti ala bilmişdir.

Əsas əsərlərindən:

1. “Sərvətin bölüşdürülməsi və vergiyi cəlbətmənin mənbəyi haqqında xülasə, cild 1, Renta” (An Essay on the Distribution of Wealth and on the Sources of Taxation, vol.1, Rent)
2. “Ədəbi irs”

Əsas fikirlərindən

- O, tədqiqat və fəaliyyətinin nəticələrinin əsasında “Dövlətin siyasi iqtisad” nəzəriyyəsinin formalaşması fikirini irəli sürüb, mülkiyyət münasibət formalarının və ictimai institutlarının fəaliyyət istiqamətlərinin dəyişməsi ilə bağlı milli iqtisadi sistemin strukturunu tədqiq etmişdir.

- İngiltərədə torpağın istifadəsi sistemində hakim olan renta nəzəriyyəsinin əsasını qoyub, onun məhdud tətbiqinə universal istifadə imkanları açmış Rikardonun metodlarını inkar edən Riçard dünyanın müxtəlif ölkələrində renta münasibətlərinin ardıcıl təsnifatına başlamışdır.

- O, əsər boyu əvvəlki renta yanaşmalarına nəzərə cərpacaq şəkildə narazılığını bildirib, hətta Maltusun əhalinin ərazicə yerləşdirilməsi nəzəriyyəsinə qarşı çıxmışdır. Maltusun nəzəriyyəsinə qarşı fikirlərini o əhalinin say tərkibinin dəyişməsi ilə əmək haqqının həcmində dəyişməsi arasında nəzərdə tutulan əlaqələliyin hər hansı bir formada kifayət qədər əsaslandırılmaması ilə ifadə etmişdir.

SENIOR UİLYAM NASSAU

(1790-1864)

Senior 1790-cı ildə Uiltşirdə vikari (yepiskop müavini) ailəsində anadan olmuşdur. O, İtonda, Maqдалen-kollecda, Oksfordda və Londonda Linkolns-inndə, barristerlər hazırlayan məktəbdə oxumuşdur. Senior 1817-ci ildə əmlak müqavilələrinin bağlanması işlərinin təşkili üzrə sertifikat almış və 1819-cu ildə vəkillik praktikasına başlamışdır. İyirminci illərdə o, həm vəkil işləmiş, həm də iqtisadiyyatdan dərs demiş və məqalələr yazmışdır. Otuzuncu illərdə siyasətçi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Liberalların (Viqlərin) 1841-ci il seçkilərində məğlubiyyətindən sonra Senior iqtisadiyyatın nəzəri məsələləri ilə əlaqədar dəyərləndirmələr aparmışdır. 1847-ci ildə siyasi iqtisad professoru kimi universitetdə çalışmışdır. 74 il yaşayan Seniorun çoxlu səyahətlə etdiyi və bu zaman gündəliklər yazdığı, həmin gündəliklərin dərc olunması haqqında məlumat var.

İqtisadi məsələlərlə əlaqədar dəyərləndirmələrinə gəldikdə isə diqqəti onun 1836-cı ildə dərc edilən «Siyasi iqtisadiyyatın əsasları» (An Outline of the Science of Political Economy) əsəri cəlb edir. Bu kitabda Seniorun dəyər, renta, əhalisakinliyi, pul və beynəlxalq ticarətə dair fikirləri öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Senioru qənaət nəzəriyyəsinin banısı hesab edirlər. Burada qənaət-iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi hesab olunur. Fəhlələr çalışarkən istirahət və rahatlıqlarından imtina edirlər. Kapitalist öz kapitalını şəxsi istehlak üçün xərcləməkdən imtina edir və qənaət etdiyi vəsaiti istehsalə sərf edir. Özünü-özlüyündə qənaətin sərvət yaratmadığı bildirilsə də, onun müəyyən zəhmətlə birləşməsi nəticəsində həm fəhlə, həm də kapitalist mükafatlandırılır. Burada kapitalistin gəliri və fəhlənin əmək haqqı qənaət müqabilində əldə olunan mükafat kimi şərh olunur.

Senior metodologiyası da özünəməxsusluğu ilə seçilir. O, siyasi iqtisad ehkamlarını iqtisadi motivlərin 4 aksiomu, sənaye və kənd təsərrüfatı texnologiyası

əsasında müəyyən etməyə çalışırdı. İqtisadiyyat elmində pozitiv və normativ fərqlərin mövcudluğu ilə əlaqədar müəyyən fikirlər söyləmişdir.

Senior həmkarlar ittifaqı haqqında qanunun hazırlanmasında, bələdiyyə korporasiyalarında islahatların aparılmasında, İrlandiyada imkansızlara yardım edilməsində, dörd Kral Komissiyasında-1834-cü il Kasıblar haqqında qanun, 1837-ci il Fabrik haqqında qanun, 1841-ci il toxucuların ağır güzəranı haqqında, 1857-ci il Xalq təhsili haqqında qanunların hazırlanmasında iştirak etmişdir. İqtisadi ədəbiyyatlarda Seniorun bu qanunların hazırlanmasında iştirakı qanunların xarakterində müəyyən dəyişiklərə səbəb olduğu göstərilir. 1834-cü il qanuna qədər yardımlar əmək qabiliyyəti olan imkansızlara da verilirdisə, sözügedən qanunda yardımın ancaq evsizlərə və xəstəxanalardakı xəstələrə verilməsi nəzərdə tutulurdu.

Senior Maltusun əhalisakinliyi nəzəriyyəsi ilə əlaqədar mühakimələrini özünün «Əhali haqqında iki məruzə»(Two Lectures on population) əsərində tənqidi dəyərləndirmişdir.

Əsas əsərlərindən:

1. «Siyasi iqtisadiyyatın əsasları» - 1836

Əsas fikirlərindən

- Senioru qənaət nəzəriyyəsinin banisi hesab edirlər. Burada qənaət-iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi hesab olunur.

- Senior metodologiyası da özünəməxsusluğu ilə seçilir. O, siyasi iqtisad ehkamlarını iqtisadi motivlərin 4 aksiomu, sənaye və kənd təsərrüfatı texnologiyası əsasında müəyyən etməyə çalışırdı.

- O, son saat nəzəriyyəsilə də yadda qalmışdır.

BEYLİ SAMUEL
(1791-1870)

Samuel Beyli 1791-ci ildə Şeffilddə anadan olmuşdur.

15 yaşında olarkən öz ailəsinin bıçaq istehsal edən firmasına işə qəbul olunmuşdur.

Həmin firma 18 il sonra ona atasından miras qalmışdır. Samuel Beyli bir tərəfdən biznesə rəhbərlik etmiş və eləcə də siyasi iqtisad, siyasət, psixologiya, etika, məntiq və ədəbi tənqiddə dair geniş mövzu dairəsini əhatə edən iri həcmli əsərlər də dərc etdirməyə vaxt tapmışdır.

O, 1823-cü il parlament və hökumət strukturlarında islahatlara gətirib çıxaran siyasi təbliğatlarda aktiv iştirak etmişdir. 1835-ci il parlament seçkilərində namizədliyini irəli sürmüşdür. Beyli Samuel 75 yaşında olarkən Şekspir yaradıcılığının təhlilinə həsr olunmuş əsərlər nəşr etdirmişdir.

İqtisadi araşdırmalarına gəldikdə isə öncə qeyd olunmalıdır ki, Beyli Samueli Rikardonun tənqidçilərindən hesab etmək olar. Onun “Dəyərlərin xarakteri , ölçüsü və səbəbləri haqqında “ dissertasiya işi, “Cənab Rikardo və onun davamçılarının əsərləri haqqında“ adlı əsəri iqtisadi ədəbiyyatlarda Rikardo nəzəriyyəsinin ən kəskin tənqid olunduğu elmi yaradıcılıq nümunələri kimi qəbul edilir.

Beyli Rikardonun fikirlərində baş vermiş bütün dolaşıqları ardıcıl olaraq izləmiş və göstərmişdir ki, bu dolaşıqlıqlar ona görə baş vermişdir ki, Rikardo mütləq dəyər anlayışına inanmışdır. O, Rikardonun mühakimələrini dəyərləndirərkən iddia edirdi ki, dəyər hər zaman iki əmtəənin mübadiləsi zamanı təzahür edir və məhz bu baxımdan, dəyərin dəyişilməz standartı axtarılmalıdır. Bu standart iki əmtəənin arasında olan mübadilə nisbəti dəyişərkən, əmtəələrdən hansısa dəyərliliyin dəyişməsinə bizə göstərməlidir. Beyli uzaqgörənliklə ona qədər heç kimin görmədiyi bir şeyi başa düşmüşdür: Rikardonun dəyər nəzəriyyəsinin ehkamları heç də hər zaman mütləq gerçəkliyi

əks etdirmir, o, əmtəələrin məkan deyil, zaman çərçivəsində ölçülməsini nəzərə alır; burada zaman məsafələri daxilində deyil, onların arasında dəyərlərin müqayisəsi yer almalıdır.

Beyli həm Rikardonun nəzərə aldığı məkanda, həm də bu terminin adı mənasında, dəyərin hər hansı bir kafi meyarının təyin olunması imkanını inkar edirdi. Dəyərin ölçüsündən fərqli olaraq, onun səbəbinə gəldikdə isə o bunun əmək olduğunu inkar edirdi və belə isbat etməyə çalışırdı ki, bu əmtəələrin malik olduğu ehtiram və hörmətdir: «Dəyər ciddi desək, insanların əqlinə (ağılına) nüfuz edən effektdir».

Onun sonralar dəfələrlə təkrarlanan əməyin dəyər nəzəriyyəsinin fundamental tənqidi bundan ibarət idi ki, burada dəyər mənbəyi kimi əmək məsrəfləri ideyasının qüsurlu bir dövriyyəyə gətirib çıxardığı qeyd edilirdi. O, iddia edirdiki, dəyər iş vaxtı ilə müəyyən olunur, lakin iş vaxtının dəyəri özü-öz növbəsində əmtəələrin istehsalına sərf olunan əmək məsrəflərinin həcmindən asılıdır. Əmək məsrəflərinin həcmi isə sərf olunan əmək haqqı ilə ölçülür. Bu qüsurlu dövriyyə sonsuza qədər davam etdirilə bilər. Beyli kitabının son fəslini Rikardonun bütün sisteminin strukturunun tənqidinə həsr edib. Onun metodu «rəqabət dərəcəsindən» asılı olaraq əmtəələrin üç dərəcəli təsnifatının müdafiəsindən ibarətdir. Əvvəla inhisarçı əmtəələrin mövcudluğu qeyd edilir. Bu kateqoriya öz növbəsində təmiz inhisar və təkmilləşdirilməmiş (tam) rəqabətə bölünür. İkinci kateqoriyaya elə əmtəələr daxil edilir ki, onlar yalnız artan məsrəflərlə istehsal oluna bilərdilər. Buraya: buğda, kömür, metallar və digər əsas əmtəələr daxil edilirdi. Artan məsrəflər hər zaman ixtisaslaşdırılmış istehsal amillərinin təklifinin məhdudlaşması zamanı yaranır və bu ixtisaslaşmış amillərin sahibləri renta tələb edirlər. Bu isə yüksək ixtisaslı sənətkarın maaşının artmasına bənzəyir. Üçüncü kateqoriyaya təkmilləşdirilmiş (tam) rəqabət şəraitində daimi məsrəflərlə istehsal olunmuş əmtəələr daxil edilir və onların izahı üçün Rikardonun dəyər nəzəriyyəsi yaradılmışdır, lakin hətta burada da əmək qiymətləri müəyyən edən tək anlayış deyil. Nəinki öz keyfiyyətinə görə müxtəlif olan əmək, həmçinin də, kapitalın cəlb olunması zamanı yaranan risklər, mükafat – bütün bunlar ona gətirib çıxarır ki, əmtəənin dəyəri iş vaxtı terminləri ilə onun istehsalına sərf olunan xərclərdən artıq olur. Bundan əlavə, üçüncü kateqoriyanın əmtəələrinin istehsalı zamanı xammal məsrəflərinin digər iki kateqoriyalarda bənzərlikləri araşdırılır.

Rikardonun bəyan etdiyi kimi, mübadilə olunan əmtəələrin məcmu həcminin yalnız kiçik bir hissəsinə təsir edən «rəqabətdən müdafiə» əvəzinə, əmtəələrin böyük hissəsinin dəyərinin aşağı «rəqabət dərəcəsindən» asılılığına diqqət yetirmək lazımdır.

Ümumiyyətlə Beylinin “Tənqidi dissertasiyasının “ bir çox alimlərə təsiri böyük olmuşdur. Bu fikri əsərə olan istinadlarda sübut edir. Bir zamanlar The Westminster Review-də bu kitabın anonim tənqidi dərc olunmuşdur. Güman etmək olar ki, tənqidlər Con Stüart Millin atası Ceyms Mill tərəfindən yazılıb.

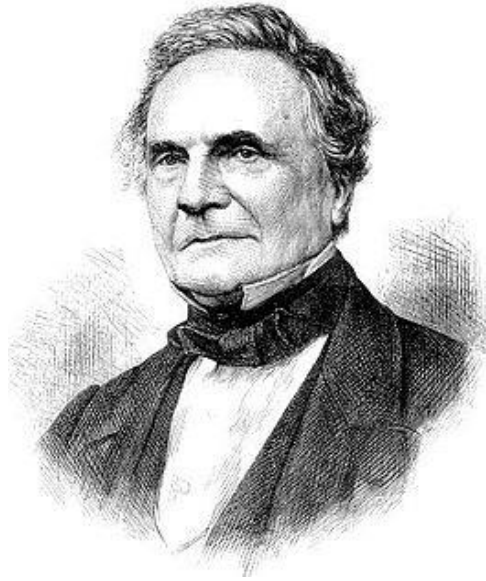
Mak Kullox, Torrens, Tuk bu kitaba istinadlar etmiş, Seniyor isə Beylin torpaq rentası nəzəriyyəsini elmi nailiyyət hesab etmişdir.

Əsas əsərlərindən:

1. *“Dəyərlərin xarakteri, ölçüsü və səbəbləri haqqında” dissertasiya işi;*
2. *“Cənab Rikardo və onun davamçılarının əsərləri haqqında”*

Əsas fikirlərindən

- Dəyər hər zaman iki əmtəənin mübadiləsi zamanı təzahür edir və məhz bu baxımdan, dəyərin dəyişilməz standartı axtarılmalıdır.
- mübadilə olunan əmtəələrin məcmu həcmnin yalnız kiçik bir hissəsinə təsir edən «rəqabətdən müdafiə» əvəzinə, əmtəələrin böyük hissəsinin dəyərinin aşağı «rəqabət dərəcəsi» asılılığına diqqət yetirmək lazımdır.
- O, iddia edirdiki, dəyər iş vaxtı ilə müəyyən olunur, lakin iş vaxtının dəyəri özü-öz növbəsində əmtəələrin istehsalına sərf olunan əmək məsrəflərinin həcmindən asılıdır. Əmək məsrəflərinin həcmi isə sərf olunan əmək haqqı ilə ölçülür. Bu qüsurlu dövriyyə sonsuza qədər davam etdirilə bilər.
- Əvvəla inhisarçı əmtəələrin mövcudluğu qeyd edilir.
- İkinci kateqoriyaya elə əmtəələr daxil edilir ki, onlar yalnız artan məsrəflərlə istehsal oluna bilərdilər.
- Üçüncü kateqoriyaya təkmilləşdirilmiş (tam) rəqabət şəraitində daimi məsrəflərlə istehsal olunmuş əmtəələr daxil edilir və onların izahı üçün Rikardonun dəyər nəzəriyyəsi yaradılmışdır,

ÇARLZ BEBBEC
(1792-1871)

Bebbec Çarlz 1792-ci ildə Devonşirdə, bankir ailəsində anadan olmuşdur. O, təhsilini Kembric Universitetində almış və bu universitetdə onun sonradan kral astronomu olmuş Con Herşel ilə ömrünün sonunadək davam edən dostluğu başlanmışdır. Tələbə olarkən Bebbec və Herşel fransız dilindən riyaziyyat üzrə əsərlər tərcümə etməyə başlamışlar. Kembric Universitetini 1817-ci ildə bitirdikdən sonra Bebbec riyaziyyat sahəsində müxtəlif əsər və məqalələr yazmışdır.

Çarlz Bebbec 1828-1839-cu illərdə Konebric Universitetinin riyaziyyat professoru olub, diferensial bərabərliklər və onların nəticələrinin hesablanıb, birbaşa çap halında çıxmasını təmin edən “hesablama maşını”nı kəşf etmişdir. Bu maşın geniş istifadə olunmaq üçün parlament tərəfindən ayrılmış subsidiya vəsaiti hesabına istehsal olunarkən, Bebbec yeni kəşf etdiyi digər hesablama maşını olan “analitik hesablama maşını”na görə onun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı fikirini müvəqqəti dayandırmışdır. Bebbecin yeni hesablama maşını dövrü üçün yeni və mütərəqqi xüsusiyyətə malik olub, daxili yaddaşa təchiz olunmuşdur ki, bu da müxtəlif hesablama əməliyyatlarının daha dəqiq alınmasını və onların nəticələrinin proqnozlaşdırılmasını mümkün etmişdir. Belə bir hesablama maşınının son variantının yaradılmasında Bebbec uğur qazanmasa da, onun düzəldilməsi ilə bağlı detallaşdırılmış prosesi tam dəqiqliklə müəyyən etmişdir. Beləliklə, onu haqlı olaraq, müasir kompyuterin avadanlığının “atası” hesab edirlər.

Öz sxem və layihələrini fəaliyyət göstərmək imkanı malik hesablama maşınlarına çevirmək üzərində çalışarkən, o, belə texniki avadanlığın mexanizm və detallarının istehsalının praktiki problemlərini daha dərinlən öyrənmək üçün İngiltərənin və Kontinental Avropanın fabriklərində işçi kimi çalışıb, zəngin

təcürbə əldə etmişdir. Məhz belə geniş bilik və təcürbə onu məşhur “Maşınların və fabrik istehsalının iqtisadiyyatı haqqında” (On the Economy of Machinery and Manufacturers, 1832) əsərini yazmağa sövq etmişdir. İqtisadçı və riyaziyyatçılar bu əsəri xüsusi əhəmiyyət kəsb edən qeyri-adi fundamental bir elmi əsər kimi qiymətləndirirlər. Müasir dövrdə də bu əsər istehsal injiniringinin və idarəetmə elminin hibridi olan tədqiqat işi də adlandırılı bilər.

Alimin bu əsəri Con Stüart Millin və sonradan isə Karl Marksın yaradıcılığına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərmişdir. Onlar öz tədqiqatlarının əsaslandırılmasında tez-tez bu əsərə istinad edir, ondan nümunələr gətirirdilər. Əsər həmçinin, istehsal prosesində əldə olunan qənaət nəticəsində bazarda rəqabətədavamlı məhsul istehsalına və firmaların təsərrüfat fəaliyyətinin genişlənməsinə öz təsirini göstərmiş və Mill müvafiq problemin belə məqsədyönlü həllinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Renin “Siyasi iqtisadın predmetinə dair bəzi yeni prinsiplər” (Some New Principles on the subject of Political Economy, 1834) adlı əsəri ilə birlikdə bu əsər Millin əmək bölgüsü məsələsinə dair baxışlarına da təsir göstərmişdir. Bebbec Adam Smitin itehsal və əmək bölgüsü ilə bağlı irəli sürdüyü fikirləri təkmilləşdirərək, sürətli texniki tərəqqi üçün tələb olunan şəraitin təhlilinin əsasını qoymuşdur. Bebbec Adam Smitdən və digər klassik-iqtisadçılardan fərqli olaraq, Millin məhdud məsuliyyətlilik prinsipinə əsaslanmaqla, səhmdar cəmiyyətlərinin yeni təşkilatı-hüquqi formada qurulmasına mütərəqqi münasibət bildirməsinə nail olmuşdur. Həmçinin, Bebbecin bu əsərinin təsiri Marksın “Kapital” əsərinin üçüncü cildində çox aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Belə ki, Marks özünün “Kapital” əsərində məhz onun bu sahədəki fikirlərinə əsaslanaraq, kapitalist sistemini daha yüksək səviyyədə xarakterizə edən mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Onun bir çox əsərləri təbii elmlərə həsr olunub. Bebbec digər bir məşhur əsəri olan “İngiltərədə elmin tənəzzülünə dair qeydlər”də (Reflections on the Decline of Science in England, 1830) Böyük Britaniya universitetlərində elmə olan biganəliyi tənqid etmiş və dövləti alimləri dəstəkləməyə çağırmışdır. Onun məhz bu əsəri bir il sonra elmin inkişafının təmin olunması ilə bağlı Britaniya Assosiasiyasının yaranmasına əsaslı şəkildə təkan vermişdir.

Əsas əsərlərindən:

1. “İngiltərədə elmin tənəzzülünə dair qeydlər”də (Reflections on the Decline of Science in England, 1830)
2. Maşınların və fabrik istehsalının iqtisadiyyatı haqqında”, 1832

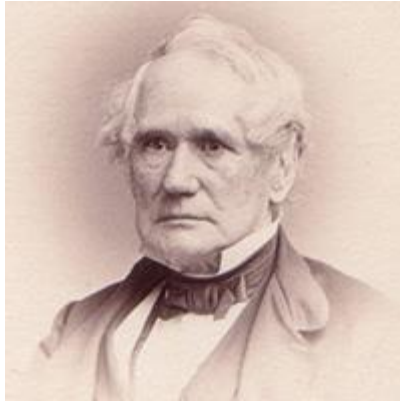
Əsas fikirlərindən

- “hesablama maşını”nı kəşf etmişdir
- Bebbec yeni kəşf etdiyi digər hesablama maşını olan “analitik hesablama maşını”na görə onun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı fikirini müvəqqəti

dayandırmışdır. Bebbecin yeni hesablama maşını dövrü üçün yeni və mütərəqqi xüsusiyyətə malik olub, daxili yaddaşa təchiz olunmuşdur ki, bu da müxtəlif hesablama əməliyyatlarının daha dəqiq alınmasını və onların nəticələrinin proqnozlaşdırılmasını mümkün etmişdir. Belə bir hesablama maşınının son variantının yaradılmasında Bebbec uğur qazanmasa da, onun düzəldilməsi ilə bağlı detallaşdırılmış prosesi tam dəqiqliklə müəyyən etmişdir. Beləliklə, onu haqlı olaraq, müasir kompyuterin avadanlığının “atası” hesab edirlər.

- Öz sxem və layihələrini fəaliyyət göstərmək imkanı malik hesablama maşınlarına çevirmək üzərində çalışarkən, o, belə texniki avadanlığın mexanizm və detallarının istehsalının praktiki problemlərini daha dərinlən öyrənmək üçün İngiltərənin və Kontinental Avropanın fabriklərində işçi kimi çalışıb, zəngin təcürbə əldə etmişdir.

- Bebbec Adam Smitin itehsal və əmək bölgüsü ilə bağlı irəli sürdüyü fikirləri təkmilləşdirərək, sürətli texniki tərəqqi üçün tələb olunan şəraitin təhlilinin əsasını qoymuşdur. Bebbec Adam Smitdən və digər klassik-iqtisadçılardan fərqli olaraq, Millin məhdud məsuliyyətlik prinsipinə əsaslanmaqla, səhmdar cəmiyyətlərinin yeni təşkilatı-hüquqi formada qurulmasına mütərəqqi münasibət bildirməsinə nail olmuşdur.

HENRİ KERİ (1793-1879)

Henri Keri 1793-cü ildə ABŞ-ın Filadelfiya Ştatında, tanınmış nəşriyyatçı və proteksionizmi müdafiə edən irlandiyalı jurnalist Metyu Kerinin ailəsində anadan olmuşdur. O, her şeyi müstəqil, öz-özünə öyrənməyə çalışmış, son nəticədə atasının nəşriyyat firmasına rəhbərlik etmişdir. Henri həmçinin jurnalistlik fəaliyyətinə böyük maraq göstərərək, bu fəaliyyət vasitəsilə Filadelfiyanın və xaricdə mövcud olan iqtisadi problemləri, işgüzar dairələrdə baş verən dəyişiklikləri ciddi şəkildə izləyərək, tədqiq etmişdir. O öz fəaliyyəti dövründə imkan taparaq siyasi, iqtisadi, sosial yönümlü ondan artıq əsər, yüzlərlə məqalə və həcvlər yazaraq, nəşr etdirmişdir. Henri 1850-ci illərin sonunda Oqyust Kontın və Herbert Spenserin artan təsiri nəticəsində iqtisadi tədqiqatlardan daha çox sosial tədqiqatların aparılmasına üstünlük vermişdir.

XIX əsrin birinci yarısında bütün çox saylı amerikalı iqtisadçıların arasında, xüsusilə də Amerikadan xaricdə Henri Keri daha çox tanınmışdır. Onun elmi-nəzəri baxışları öz amerika sayaqlığı ilə fərqlənmişdir: Henri Adam Smitin nəzəriyyəsini təhrif edib, saxtalaşdırdığına görə Maltusun və Rikardonun fikirlərinə, yanaşmalarına mənfi baxımdan yanaşmış; klassik iqtisadi nəzəriyyənin amreikan inkişaf kontekstində götürülüb, izafi torpaq resurslarının və əməyin qeyri-adiliyinin nəzərə alınması əsasında təftiş edilməsini məqsədəuyğun saymış; iqtisadi maraqların harmoniyasının sonluğuna optimistik inamla yanaşaraq, əsasən də əməyə və kapitala olan marağa bir tərəfdən, torpaq sahiblərinin və fermerlərin marağına digər tərəfdən xüsusi diqqətlə yanaşmağı vacib bilmiş; proteksionist siyasəti müdafiə etmişdir (belə yanaşmaya onun nəşr etdirdiyi məqalə və əsərlərində tez-tez rast gəlinir). Henri özünün əsas əsərlərindən biri olan “Siyasi iqtisadın prinsipləri”ində (The Principles of Political Economy, 1837-1840) təkrar istehsal prosesi əsasında əməyin dəyərliliyi nəzəriyyəsini müəyyən etmişdir (o, bu nəzəriyyəsinə əsaslandırmışdır ki, dəyərlilik amili, o cümlədən məhsulun dəyəri yalnız keçmiş əmək məsrəfləri ilə deyil, həm də gələcək əmək məsrəfləri nəzərə alınmaqla müəyyən olunur). Henrinin bu əsərindəki dəyərin yaradılmasına olan yanaşması

və əməyin dəyərinin müəyyən edilməsinin nəzəri əsasları Marksda onun nəzəriyyəsinə qarşı dərin müsbət təssürat hissi yaratmışdır. O, “Keçmiş, müasir və gələcək” (The Past, the Present and the Future, 1848) əsərində öz renta nəzəriyyəsini aydın və ardıcıl şəkildə əks etdirməyə çalışaraq, qeyd etmişdir ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında torpaqdan istifadənin və onun becərilməsinin tarixi ardıcılıqla davam etməsi Rikardonun irəli sürdüyü məntiqi fikirlərlə birbaşa olaraq, son dərəcə zidiyyət təşkil edir. Onun fikircə, Rikardonun yanaşmasında məhz az məhsuldar torpaqdan daha məhsuldar torpağa meylilik üstün götürülmüş, kapitalın torpağa olan təklifində gəlirlilik vacib amil kimi səciyyələndirilməklə, onun nəticəsinin azalması deyil, artımı diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin Henri heç vəhclə qəbul edə bilməmişdir ki, Rikardonun yanaşmasının tətbiqi torpaq sahəsinin intensiv üsulla istifadəsinin (eyni və ya eyni həcmli kapitalın və əməyin daha iri torpaq sahəsinə tətbiqi) son həddi ilə deyil, yalnız torpağın ekstensiv üsulla istifadəsinin (iri həcmli kapitalın və əməyin eyni və ya eyni həcmli torpaq sahəsinə tətbiqi) son həddi ilə bağlıdır. Bütün belə mübahisəli fikirlər bir çox klassik-iqtisadçılarda müəyyən ziddiyyətli fikirlər yaratmağa başlamış, hətta Con Styuart Mill özünün “Siyasi iqtisadın prinsipləri” (The Principles of Economy, 1848) əsərində Kerinin bu fikirlərinin əsassızlığını göstərməklə, onları təkzib etmişdir.

O, “İctimai elmlərin prinsipləri” (Principles of Social Science, 1858-1860) və “İctimai, fiziki, psixoloji və etik elmlərə münasibətdə qanunun vahidliyi” (The Unity of Law: As Exhibited in the Relations of Physical, Social, Mental and Moral Science, 1872) əsərlərində qoyduğu məsələlərin, tədqiq etdiyi problemlərin yükünün ağırlığını öz üzərinə götürmüşdür. Henrinin bu əsərləri də bir növ Amerikanın səciyyəvi ictimai-iqtisadi həyat tərzini əks etdirməklə, o dövrün amerikalı ictimai elm xadimləri arasında geniş yayılaraq, artıq bir çox elm xadimlərində və iqtisadçılarda xüsusi iqtisadi elmlər dövrünün başa çatması haqqında fikir yaratmışdır.

Əsas əsərlərindən:

1. “Siyasi iqtisadın prinsipləri”ndə 1837-1840
2. “İctimai elmlərin prinsipləri” , 1858-1860
3. “İctimai, fiziki, psixoloji və etik elmlərə münasibətdə qanunun vahidliyi” 1872
4. “Keçmiş, müasir və gələcək” (The Past, the Present and the Future, 1848)

Əsas fikirlərindən

- O, əməyin dəyərliliyi nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür.
- XIX əsrin birinci yarısında bütün çox saylı amerikalı iqtisadçıların arasında, xüsusilə də Amerikadan xaricdə Henri Keri daha çox tanınmışdır.

-Henri Adam Smitin nəzəriyyəsini təhrif edib, saxtalaşdırdığına görə Maltusun və Rikardonun fikirlərinə, yanaşmalarına mənfi baxımdan yanaşmış; klassik iqtisadi nəzəriyyənin amreikan inkişaf kontekstində götürülüb, izafi torpaq resurslarının və əməyin qeyri-adiliyinin nəzərə alınması əsasında təftiş edilməsini məqsədəuyğun saymışdır;

-O, iqtisadi maraqların harmoniyasının sonluğuna optimistik inamla yanaşaraq, əsasən də əməyə və kapitala olan marağa bir tərəfdən, torpaq sahiblərinin və fermerlərin marağına digər tərəfdən xüsusi diqqətlə yanaşmağı vacib bilmiş; proteksionist siyasəti müdafiə etmişdir

-Onun fikircə, Rikardonun yanaşmasında məhz az məhsuldar torpaqdan daha məhsuldar torpağa meylilik üstün götürülmüş, kapitalın torpağa olan təklifində gəlirlilik vacib amil kimi səciyyələndirilməklə, onun nəticəsinin azalması deyil, artımı diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin Henri heç vəhclə qəbul edə bilməmişdir ki, Rikardonun yanaşmasının tətbiqi torpaq sahəsinin intensiv üsulla istifadəsinin (eyni və ya eyni həcmli kapitalın və əməyin daha iri torpaq sahəsinə tətbiqi) son həddi ilə deyil, yalnız torpağın ekstensiv üsulla istifadəsinin (iri həcmli kapitalın və əməyin eyni və ya eyni həcmli torpaq sahəsinə tətbiqi) son həddi ilə bağlıdır.

UEYKFİLD EDUARD QİBBON (1796-1862)

O, 1796-cı ildə Avstraliyanın Sidney şəhərində anadan olmuş, 1862-ci ildə uzun sürən xəstəlikdən sonra dünyasını dəyişmişdir. O, 1834-cü ildə Cənubi Avstarliya Assosiasiyasını yaratdı. Daha sonra fikirlərinin gerçəkləşdirilməsi üçün parlamentdən Avstraliyanın cənub hissəsində koloniya yaratmışdır. 1834-cü ildə Cənubi Avstarliya Assosiasiyasını yaratdı

Ueykfild Eduard Qibbon 1829-cu ildə «Avstralaziyanın baş şəhəri Sidneydən məktublar əsərini yazdı» (A letter from Sidney the principal town of Australasia, 1829). Əsərdə əmək və kapital təklifi ilə əlaqədar məsələlər öz əksini tapmışdır. Ueykfildin fikirləri mübahisələrə səbəb olmuş, bir qisim mütəfəkkirlər hesab edirdilər ki, Britaniyada kapital artıqlığı yaranmağa başlamışdır və müstəmləkələr bu kapitalın mənimsənilməsi üçün münasib imkanlara malikdir. Analitiklər Ueykfildin mühakimələrində müstəmləkələrə yanaşmada yeniliklərin olduğunu qeyd edirlər. Ənənəvi baxışlara görə mühacirlərə müstəmləkələrdə torpaq pulsuz təqdim edilməsi nəzərdə tutulurdu və yalnız ixtisası olmayan və ya texniki tərəqqi nəticəsində işdən çıxarılan işçilərin mühacirətə getməsi nəzərdə tutulurdu.

Ueykfild isə təkid edirdi ki, əgər torpaq mühacirlərə pulsuz verilsə, bunun nəticəsində təcrid edilmiş məskənlərdə xırda fermalar yaranar və muzzdlu əməyin mövcudluğu qeyri-mümkün olar, sənaye istehsalı inkişaf edə bilməz. Bunun üçün də Ueykfild təklif edirdi ki, yeni ərazilərdə torpaq «kifayət qədər uyğun qiymətlə» satılmalıdır ki, onun alqı-satqısı məhdudlaşdırılsın. Torpağın satılmasından alınan gəlirlər isə növbəti mühacir qrupunun məskunlaşdırılmasının maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilsin. Bu maliyyələşdirmə aparılarkən cins, yaş və ixtisas göstəriciləri ilə əlaqədar mühacirlər müəyyən qruplara bölünürdü. Daha sonra

Ueykfild təklif edirdi ki, Müstəmləkələrdə əhalinin sayı 50000 nəfərə çatanda onlara öz hökumətlərini formalaşdırmaq imkanı verilməlidir. Bu təkliflər az bir müddətdə Böyük Britaniyanın müstəmləkələrində Kanada, Avstraliya və Yeni Zelandiyada rəğbətlə qarşılandı.

Ueykfildin digər məşhur əsəri «Metropoliyada ölüm hökmü ilə əlaqəli olan faktlar» («Relating to the Punishment of Death Metropolis»,1831) hesab edilir. Bu əsərdə məhkumları ağır cinayətləri törətməkdən çəkindirən üsullarla əlaqədar fikirlər səslənmişdir.1840-ci ildə Yeni Zelandiyada onun planlarına əsasən koloniyalar yaradıldı və Ueykfild yeni koloniyada yaradılan hökumətə məsləhətçisi kimi yardım etmişdir. O, 1862-ci ildə uzun sürən xəstəlikdən sonra dünyasını dəyişmişdir.

Əsas əsərlərindən:

1. «Avstralaziyanın baş şəhəri Sidneydən məktublar əsərini yazdı» (A letter from Sidney the principal town of Australasia, 1829)
2. «Metropoliyada ölüm hökmü ilə əlaqəli olan faktlar» («Relating to the Punishment of Death Metropolis»,1831)

Əsas fikirlərindən

- *əgər torpaq mühacirlərə pulsuz verilsə, bunun nəticəsində təcrid edilmiş məskənlərdə xırda fermalar yaranar və müddəli əməyin mövcudluğu qeyri-mümkün olar, sənaye istehsalı inkişaf edə bilməz .*

- *Ueykfild təklif edirdi ki, yeni ərazilərdə torpaq «kifayət qədər uyğun qiymətlə» satılmalıdır ki, onun alqı-satqısı məhdudlaşdırılsın. Torpağın satılmasından alınan gəlirlər isə növbəti mühacir qrupunun məskunlaşdırılmasının maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilsin.*

- *Müstəmləkələrdə əhalinin sayı 50000 nəfərə çatanda onlara öz hökumətlərini formalaşdırmaq imkanı verilməlidir.*

RE CON (1796-1872)

Con Re 1796-cı ildə Şotlandiyada dünyaya gəlmişdir. Edinburq və Aberdin Universitetlərində təhsil alsada elmi dərəcəyə layiq görülməmişdir. O, 1822-ci ildə Kanadaya mühacirət etməli olur və burada məktəb müəllimi kimi çalışmaq niyyətində idi. Lakin o, 1848-ci ildə Kaliforniyaya, oradan Havayılara köçməli olur. Bu zaman müəllim və həkim kimi çalışmış, onun qəzet və jurnallarda məqalələri dərc olunmuşdur. O, 1871-ci ildə ABŞ-a qayıdır və bundan bir il sonra Nyu-Yorkda dünyasını dəyişmişdir.

Analitiklər hesab edirlər ki, onun ibtidai və primitiv inkişaf səviyyələrində olan cəmiyyətlərdə yaşadığı zaman əldə etdiyi təcrübələr bir çox iqtisadi proseslərlə əlaqədar müşahidələr aparmasına şərait yaratmışdır. O, hesab edirdi ki, dövlət patent qanunvericiliyi vasitəsi ilə kapital yığımının səmərəli stimullaşdırılmasına nail ola bilər. Onun tərəfindən dəbdəbə üçün nəzərdə tutulmuş əmtəələrin vergiyə cəlb olunması, bankların tənzimlənməsi, təhsil layihələrinin maliyyələşdirilməsi və sənayenin yeni sahələrinin himayə olunması məqsəduyğun tədbirlər kimi qiymətləndirilirdi. Analitiklər onun mühakimələri ilə Listin ucqar aqrar ölkələrin inkişaf problemləri ilə əlaqədar irəli sürdüyü mühakimələr arasında bənzərliklər axtarırlar.

Con Renin diqqətəlayiq əsəri kimi «Siyasi-iqtisadda bəzi yeni prinsipləri» (Statment of Some New Principles on the Subject of Political Economy, 1834) əsəri göstərilə bilər. Bu əsər vaxtında Senyorun, Con Styuart Millin diqqətini cəlb etmişdir. Mill özünün «Siyasi iqtisadın prinsipləri» (Principles of Political Economy, 1848) əsərində dəfələrlə Con Renin mühakimələrinə istinad etmişdir. Lakin Con Renin «Siyasi-iqtisadda bəzi yeni prinsipləri» əsəri ilə ictimaiyyət sonrakı dövrlərdə tanış olmuşdur. Bu əsər 1902-ci ildə «Kapitalın sosioloji nəzəriyyəsi» (The Sociological Theory of Capital, 1902) adı altında müəyyən ixtisarlara təkrar nəşr olunmuşdur. Əsər bir çox mütəfəkkirlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Analitiklər hesab edirlər ki, Fişer bu əsərdən o dərəcədə mütəəssir olmuşdur ki, özünün «Faiz nəzəriyyəsini» Con Renin və Bem-Baverkin xatirəsinə həsr etdiyini, mühakimələrinin əsasında onların müddəalarının dayandığını bəyan etmişdir. Con Renin irəli sürdüyü iki prinsipin əsasında avstriya məktəbinin kapital nəzəriyyəsi formalaşmışdır. Burada irəli sürülən ideyada iddia olunurdu ki, əlavə kapital ancaq istehsal prosesinin uzadılması zamanı məhsul artımına xidmət edir, gələcəkdə buraxılacaq (məhsul) indiki zamanda buraxılan eyni məhsula nisbətən daha ucuz qiymətləndirilir. Bu iki prinsip faiz dərəcəsini müəyyən edən tələb və təklif determinantları kimi xarakterizə olunur. O, eyni zamanda sosial və mədəni qüvvələrin tədqiqi zamanı bu iki prinsipdən tədqiqat elementi kimi istifadə etmiş, özündə kapital yığımı

yarışı səylərin səmərəliliyini ifadə edən, kapitalın sosioloji nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. Analitiklər Con Renin bu əsərinin Mill tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsinə baxmayaraq bir müddət diqqətdən kənarda qalmasını, Kanada yazılması, ABŞ-da nəşr olunması və «Xalqların sərvəti və digər doktrinalarda israr olunan Azad ticarət sisteminin səhvlərinin nümayiş etdirilməsi» başlığı ilə dərc olunması ilə əlaqələndirirlər.

Əsas əsərlərindən:

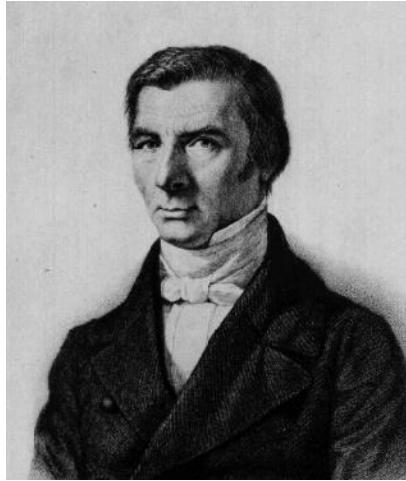
1. «Siyasi-iqtisadda bəzi yeni prinsipləri» - 1834.

Əsas fikirlərindən:

- *O, hesab edirdi ki, dövlət patent qanunvericiliyi vasitəsi ilə kapital yığımının səmərəli stimullaşdırılmasına nail ola bilər.*

- *Con Renin irəli sürdüyü iki prinsipin əsasında avstriya məktəbinin kapital nəzəriyyəsi formalaşmışdır. O göstərmişdir ki, əlavə kapital ancaq istehsal prosesinin uzadılması zamanı məhsul artımına xidmət edir, gələcəkdə buraxılacaq (məhsul) indiki zamanda buraxılan eyni məhsula nisbətən daha ucuz qiymətləndirilir. Bu iki prinsip faiz dərəcəsini müəyyən edən tələb və təklif determinantları kimi xarakterizə olunmalıdır.*

- *Con Renin irəli sürdüyü iki prinsipin əsasında avstriya məktəbinin kapital nəzəriyyəsi formalaşmışdır. Burada irəli sürülən ideyada iddia olunurdu ki, əlavə kapital ancaq istehsal prosesinin uzadılması zamanı məhsul artımına xidmət edir, gələcəkdə buraxılacaq (məhsul) indiki zamanda buraxılan eyni məhsula nisbətən daha ucuz qiymətləndirilir. Bu iki prinsip faiz dərəcəsini müəyyən edən tələb və təklif determinantları kimi xarakterizə olunmuşdur. O, eyni zamanda sosial və mədəni qüvvələrin tədqiqi zamanı bu iki prinsipdən tədqiqat elementi kimi istifadə etmiş, özündə kapital yığımı yarışı səylərin səmərəliliyini ifadə edən, kapitalın sosioloji nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür.*

FREDİRİK BASTİAT (1801-1850)

Bastiat Fredirik 1801- ci ildə kiçik ticarətçi ailəsində anadan olmuşdur. O, on yeddi yaşında öz əmisinin firmasında işə başlasada, 1825-ci ildə vərəsəlik işləri ilə əlaqədar, yenidən doğma şəhərinə qayıdıb, öz kiçik ailə malikanəsini idarə etməyə başlamışdır. Bastiat 1840-cı illərdə Riçard Kobdenin və Can Braytın məruzələrini hazırlamış, kənd təsərrüfatı məhsullarına ingilis proteksionist rüsumlarının ləğvinə dair böyük kompaniya aparan, taxıl haqqında qanunun qəbuluna qarşı çıxan ingilis liqasının liderlərinin həmfikiri olub, bu istiqamətdə onlarla birlikdə geniş nitqlərlə çıxışlar etmişdir. O, bütün bu dövrü baxımdan əhəmiyyət kəsb edən məsələlərlə bağlı qəzet və jurnallara ardıcıl məqalələr dərc etdirmiş və 1846-cı ildə isə öz şəxsi qəzetini buraxmışdır. O, 1850-ci ildə 49 yaşında ikən vəfat etmişdir.

İqtisadçı klassiklərin tədqiqatları, xüsusi ilə də Smitin “laissez faire”(təbii azadlıq və ya azad rəqabət) və Karleylinin “anarxiya üstə gəl konstabl” prinsipləri yalnız XIX əsrin siyasi və sosial həyatının bir hissəsidir. Adam Smit, David Rikkardo, Mak-Kullox, Senior və Djon Styuard Mill dövlət tərəfindən iqtisadiyyata ən yaxşı nəzarətin minimum səviyyədə olmasını qəbul etsələr də, lakin, onların dövlət müdaxiləsinə münasibəti tam mənfi olması da səhv fikir hesab oluna bilər. Həmçinin, belə fikir də düzgün qiymətləndirilə bilməz ki, iqtisadçı klassiklər öz tədqiqat və əsərlərində bazar iqtisadiyyatının bəzi sosial qruplar üçün yaratdığı problemləri tam olaraq danmışlar. “Azad rəqabət” prinsipinə ehkamçı və sırf nəzəri baxımdan inam sözsüz ki, XIX əsrin iqtisadi və jurnalist araşdırmalarında, o cümlədən dövlət xadimləri arasında adi fikir sayılırdı, lakin həmin dövrdə heç bir istisnasız laissez-faire ideyasını qəbul edən hər hansı bir təcürbəli iqtisadçı tapmaq da çox çətin məsələ idi. Bütün bunlara baxmayaraq, Bastiat Fredirik Fransada süni “klassik iqtisadçı”lıq ideyasına yaxın olub, öz mövhumatçı inadkarlığı ilə təsdiqləyirdi ki, əgər dövlət insanların

təbii inkişafa yönəlmiş fəaliyyətinə nə qədər çox müdaxilə etməsə, iqtisadi maraqların təbii harmoniyasının mümkünlyü labüddür. Onun daim tənqid etdiyi üç əsas cərəyan mövcud olmuşdur. Müvafiq cərəyanlara: proteksionizm, sosializm və Rikardonun universal harmoniyada daha çox meyl etdiyi iqtisadi nəzəriyyəsi aid edilir. Bastiat öz liberalizmini nəzəri cəhətdən belə əsaslandırmağa çalışmışdır ki, mübadilə dəyəri “xidmətlər” mübadiləsini əks etdirir və bu da qiymətlilik nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir.

O, sırf geniş tanınan iqtisadçı-nəzəriyyəçi olmasa da, lakin Daniel Defo və Corc Bernard Şouya layiq olan satira və yumordan peşəkarlıqla istifadə edən iqtisadçı ideyalarının təbliğatçısı kimi iqtisadi fikir tarixində əvəzsiz rol oynamışdır. Fredirikin yaradıcılığının ən parlaq nümunəsi “Şam istehsalçılarının petisiyası” əsəridir. (Petition for the Candle makers, 1845). Əsərdə şam istehsalçıları parlamentdən tələb edirlər ki, bütün pəncərələrin, işıq düşən dəşiklərin, yerlərin bağlanması haqqında qanun qəbul etsin. Belə ki, günəş işığının ciddi rəqabət mənbəyi olması və bu işığın evlərə pulsuz girə bilməsi şam və lampa istehsalçılarını müflis edərək, bazarda haqsız inhisarçılıq siyasətini formalaşdırır, minlərlə insanın iş yerlərinin itirilməsinə, nəticədə, milli sənaye sahəsinin məhvinə səbəb olur. Müəllifin bu və digər satirik əsərləri onun “Müdafiə haqqında sofizmlər” kitabında (Sophism of Protection, 1877), bir toplu halında cəmlənmiş və hal-hazıradək kitab fəlsəfi və siyasi-iqtisadi mahiyyəti nəzərə alınmaqla dəfələrlə yenidən nəşr olunmuşdur.

Bastiat Fredirik on Konstitusion assambleyaya, sonralar isə Qanunverici Quruma üzv seçilmiş, həmin dövrdə “İqtisadi harmoniyalar” əsərini yazmağa başlamışdır. Bu əsər onun nəzərinə, yaradıcılığındakı iqtisadi ideyalarını sisteməlik ifadə etməli idi. Lakin çox təəssüf ki, Bastiat Fredirik son əsərinin yalnız birinci cildinin nəşrini görə bilmişdir.

Əsas əsərlərindən:

1. “Şam istehsalçılarının petisiyası” əsəridir. (Petition for the Candle makers, 1845).
2. “Müdafiə haqqında sofizmlər” kitabında (Sophism of Protection, 1877),
3. “İqtisadi harmoniyalar”

Əsas fikirlərindən

- Bastiat Fredirik göstərirdi ki, əgər dövlət insanların təbii inkişafa yönəlmiş fəaliyyətinə nə qədər çox müdaxilə etməsə, iqtisadi maraqların təbii harmoniyasının mümkünlyü labüddür.

- Onun daim tənqid etdiyi üç əsas cərəyan mövcud olmuşdur.

- Müvafiq cərəyanlara: proteksionizm, sosializm və Rikardonun universal harmoniyada daha çox meyl etdiyi iqtisadi nəzəriyyəsi aid edilir.

- Bastiat öz liberalizmini nəzəri cəhətdən belə əsaslandırmağa çalışmışdır ki, mübadilə dəyəri “xidmətlər” mübadiləsini əks etdirir və bu da qiymətlilik nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir.

ANTUAN OQYUSTEN KURHO
(1801-1877)

Kurno 1801-ci ildə Mərkəzi Fransada anadan olub, ilk təhsilini yerli məktəbdə almışdır. O, 1821-ci ildə Parisdə Ali Pedaqoji Məktəbə (Ecole Normale Supérieure) daxil olub, təhsil aldığı müddətdə o 1823-ci ildə marşal Sen-Sirin ədəbiyyat üzrə köməkçisi və onun varisi olan oğlunun müəllimi vəzifəsinə işə qəbul edilmişdir. Kurno Sen-Sirin yanında on il çalışmada, eyni zamanda öz təhsilini də artırmağa davam edərək, nəticədə o 1829-cu ildə doktorluq elmi dərəcəsini almışdır. Kurno Lion Universitetində bir müddət riyaziyyat üzrə müəllim və professor vəzifəsində çalışdıqdan sonra, Qrenobl və Cijon Universitetlərində yüksək rəhbər vəzifələrdə işləmişdir. O, 1862-ci ildə təqaüdə çıxıb, 1877-ci ildə vəfat etmişdir. Kurno ömrünün son illərində Cevons, Valras və Marşal tərəfindən görkəmli alim və iqtisadçı kimi tanınmış olsa da, onu iqtisadi riyaziyyat tarixində də tanınmış alim və mütəxəssis kimi qəbul edirlər.

Antuan Kurno fransız riyaziyyatçısı, filosofu, iqtisadçısı və universitet təhsili sahəsində rəhbər şəxslərdən biri olmaqla yanaşı, həm də tələb funksiyasını müəyyən edib və onun xətti qrafığını quran, iqtisadiyyatda zəruri məsələlərin maksimal həllinin tapılması üçün ciddi şəkildə differensial hesablamaları tətbiq edən ilk iqtisadçı alim olmuşdur. Həqiqətən də Kurnonun “Sərvət nəzəriyyəsinin riyazi əsaslarının tədqiqi haqqında” (Recherches sur les Principes Mathematiques de la Theorie des Richerchesses, 1838) əsəri ilə yaxından tanış olduqda, onun nəşri ilə bağlı çox maraqlı vəziyyətə rast gəlinir. Əsərin nəşr müddətinin uzun tarixiliyinə inanmaq çətindir, belə ki, o hazır olanda, Rikardonun vəfatından on beş il keçmiş və Millin “Siyasi iqtisadın prinsipləri”nin (1848) üzə çıxmasına qədər on il müddətində nəşr olunmamışdır. Əsərin dördüncü fəslinin başlığını o cəsarətlə “Tələb qanunu haqqında” adı altında vermiş, Kurno mümkün hesab etmişdir ki, müəyyən müddət ərzində mal

və məhsulun satışı özü-özlüyündə onun qiymətinin azalma funksiyası ilə müşahidə olunur. Onun bu fikir və yanaşmasının əslində faydalılıq nəzəriyyəsi ilə heç bir əlaqəsi olmamış, bunun əvəzinə sadə müşahidə metoduna əsaslanmışdır. Başqa formada ifadə etsək, Kurnonun tələb funksiyası Marşallın irəli sürdüyü kimi istehlakçıların müxtəlif hipotik qiymətlərlə aldığı mal və ya məhsulların kəmiyyətini göstərən tələb əyrisi ilə eyni olmayıb, sadəcə olaraq mal və ya məhsulların satışının qiymətdən faktiki asılılığını müəyyən etmişdir. Kurnonun vaxtı ilə müəyyən etdiyi satış üzrə $D=F(p)$ və asılılıq üzrə isə $pF(p)$ funksiyalarını müasir dövrdə ümumi gəlirlilik funksiyası kimi adlandırmaq mümkündür. Kurno hələ öz dövründə tələbin elastikliyi fikrinin şərhini versədə, lakin bu terminoloji ifadəni tam müasir dövrdəki anlayış kimi əks etdirməmişdir. O, əsaslandırmışdır ki, bazarda mal və məhsulların qiymətlərinin elastik və ya qeyri-elastik dəyişkənlik vəziyyətinin tələb reaksiyasından asılılığı nəticəsində, qiymətlərin artımı zamanı ümumi gəlirlilik səviyyəsi azala və ya çoxala bilər.

Kurno apardığı tədqiqatla bağlı çox saylı mal təklif edənlərin və satıcıların olduğu təkmil və ya qeyri-məhdud rəqabət mühitindən başlayıb, inhisarçılıqda qurtarmaq əvəzinə, o əksinə inhisarçılıqdan başlayıb konkret şəraitin araşdırmasına keçərək, burada mal təklif edənlərin və satıcıların qeyri-məhdud sayda artımını müəyyən müddət üzrə mümkün sayır. Tədqiqatlarına əsasən o qeyd edir ki, inhisarçı bazarda müəyyən etdiyi ümumi gəlir funksiyası $R = pF(p)$, son hədd gəlirlilik funksiyası $M = F(p) + pF'(p)$ və istehsal üzrə ümumi gəlir funksiyası ilə hərəkət edir. Sonradan onun tərəfindən müəyyən etdirlən gəlirlilik səviyyəsi, ümumi və son hədd üzrə məsrəflər funksiyası ilə müqayisə edilir. Kurnoya görə gəlirlilik səviyyəsi o şəraitdə maksimal həddə çatır ki, inhisarçının istehsal etdiyi məhsulun həcmi elə səviyyəni təşkil edir ki, burada məsrəflərin son həddi gəlirlərin son həddinə bərabər olur. Marşall Kurnonun gəlirlərin maksimallaşdırılmasının təhlilini özünün “İqtisadiyyat elminin prinsipəri” (1890) əsərində istifadə etsədə, lakin inhisarçılığa yanaşmada və bu sahədəki anlayışlarda özünün fikir və əsaslandırmalarını irəli sürmüşdür. Belə fikir və aydınlaşmalar “inhisarçının ümumi xərcləri və gəlirləri” ilə daha çox əlaqəlidir, mövcud problemin tədqiqi ilə sonradan bir sıra iqtisadçılar da məşğul olmuş, nəticədə gəlirlərliliyin son hədd səviyyəsinin tədqiqi və müəyyən edilməsinə 1930-cu ildə Con Robinson və Royu Xarrodu nail olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatında baş verən ciddi dəyişkənlik meyilləri, iqtisadi inkişafın müxtəlif təsir amillərindən asılılığı nəinki mövcud iqtisadi nəzəriyyəni, o cümlədən Kurnonun, Marşallın və digər iqtisadçıların yanaşmalarını da nəzərə alıb, artıq nəzəri və praktiki cəhətdən əsaslandırılmış müasir iqtisadi nəzəriyyənin formalaşması haqqında əməli addımlar atmağı aktuallaşdırır.

Kurno yalnız inhisar nəzəriyyəsini işləyib hazırlamamışdır, o həm də belə bazar mühitində iki və daha çox mal satanların mövcudluğu şəraitinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. O inhisar şəraitində belə satıcıların mal və məhsullarını müəyyən etdiyi qiymətə təklif etdiyi şəraitdə müştərilərin, alıcıların öz qiymətini

ödəməsi fikrini də təklif etmişdir, mövcud şəraitdə bazarda olan iki və ya bir neçə inhisarçı bazardakı mövqeyini itirməmək üçün adım-adım istehsal və qiymət siyasətini istehlakçı tələbinə uyğunlaşdırmağa cəhd edir, bu amil isə inhisarçı gəlirlərində orta tarazlıq həddinin əldə olunmasına, hər hansı inhisarçının üstün gəlir əldə etmə imkanının məhdudlaşdırılmasına aparıb çıxarır. Belə tarazlıq şəraitinin bazarda bərqərar olması, qiymət siyasətini xarakterizə edərək, inhisarçının istehsal həcmi müəyyən etdiyindən də artıq məhsul istehsal etmək haqqında qərar qəbul etdiyi halda da qiymətin səviyyəsi onun gözlədiyindən aşağı olur. Kurno sonradan əsaslandırır ki, bazarda mal satanların sayının artması istehsalın artmasına, qiymətlərin aşağı düşməsinə, son nəticədə rəqabət mühitinin sağlamlaşmasına səbəb olur, məhz istehsalın həcmi maksimumlaşması və qiymətlərin isə minimumlaşması tələb reaksiyasını artırır. Mövcud vəziyyətin uzun müddətliyini təmin etmək üçün istehsalçıların istehsalın intensivliyinə, daha müasir və təkmil istehsal avadanlıqlarından, texnoloji vasitələrdən istifadəyə xüsusi diqqət yetirməsi zəruridir.

Qeyri-anlaşılmaz bir haldır ki, Kurnonun bu əsəri ilk dəfə nəşr olunduqdan sonra ona heç kim tərəfindən tamamilə nəzər yetirilməmişdir. O, belə vəziyyətə o qədər həssaslıqla yanaşmışdır ki, iqtisadiyyat elminə olan marağını iyirmi beş il itirmiş, bu elmə təkrar dönüşü özünün “Sərvətin əsas nəzəriyyəsi” (Principes de Oheorie des Richesses, 1863) və “İqtisadi təlimlərin qısa icmalı” (Revue Sommaire des Doctrines Economiques, 1877) əsərləri ilə baş vermişdir. Kurno bu əsərlərində riyazi üslub və yanaşma tərzindən imtina etməklə, əsərlərinin geniş oxucu kütləsi üçün oxunaqlı olmasına çalışmışdır. Bu vaxt ərzində o müasirləri arasında özünün bu əsərləri ilə yanaşı, “differensial hesablamalar”, “ehtimal nəzəriyyəsi” üzrə və iki fəlsəfi baxışlı yazdığı əsərləri daha çox tanınmağa başlamışdır.

Əsas əsərlərindən:

1. “Sərvət nəzəriyyəsinin riyazi əsaslarının tədqiqi haqqında” (Recherches sur les Drincipes Mathematiques de la Theorie des Richerchesses, 1838)
2. “Sərvətin əsas nəzəriyyəsi” (Principes de Oheorie des Richesses, 1863)
3. “İqtisadi təlimlərin qısa icmalı” (Revue Sommaire des Doctrines Economiques, 1877)

Əsas fikirlərindən

○ *hesab etmişdir ki, müəyyən müddət ərzində mal və məhsulun satışı özü-özlüyündə onun qiymətinin azalma funksiyası ilə müşahidə olunur.*

- *O, əsaslandırırmışdır ki, bazarda mal və məhsulların qiymətlərinin elastik və ya qeyri-elastik dəyişkənlik vəziyyətinin tələb reaksiyasından asılılığı*

nəticəsində, qiymətlərin artımı zamanı ümumi gəlirlilik səviyyəsi azala və ya çoxala bilər.

- Kurno apardığı tədqiqatla bağlı çox saylı mal təklif edənlərin və satıcıların olduğu təkmil və ya qeyri-məhdud rəqabət mühitindən başlayıb, inhisarçılıqda qurtarmaq əvəzinə, o əksinə inhisarçılıqdan başlayıb konkret şəraitin araşdırmasına keçərək, burada mal təklif edənlərin və satıcıların qeyri-məhdud sayda artımını müəyyən müddət üzrə mümkün sayır.

- Kurno sonradan əsaslandırır ki, bazarda mal satanların sayının artması istehsalın artmasına, qiymətlərin aşağı düşməsinə, son nəticədə rəqabət mühitinin sağlamlaşmasına səbəb olur, məhz istehsalın həcmnin maksimumlaşması və qiymətlərin isə minimumlaşması tələb reaksiyasını artırır.

o inhisar şəraitində belə satıcıların mal və məhsullarını müəyyən etdiyi qiymətə təklif etdiyi şəraitdə müştərilərin, alıcıların öz qiymətini ödəməsi fikrini də təklif etmişdir, mövcud şəraitdə bazarda olan iki və ya bir neçə inhisarçı bazardakı mövqeyini itirməmək üçün adım-adım istehsal və qiymət siyasətini istehlakçı tələbinə uyğunlaşdırmağa cəhd edir, bu amil isə inhisarçı gəlirlərində orta tarazlıq həddinin əldə olunmasına, hər hansı inhisarçının üstün gəlir əldə etmə imkanının məhdudlaşdırılmasına aparıb çıxarır. Belə tarazlıq şəraitinin bazarda bərqərar olması, qiymət siyasətini xarakterizə edərək, inhisarçının istehsal həcmi müəyyən etdiyindən də artıq məhsul istehsal etmək haqqında qərar qəbul etdiyi halda da qiymətin səviyyəsi onun gözlədiyindən aşağı olur.

LONQFILD SAMÜEL MONTIFOR (1802-1884)

Lonqfild 1802-ci ildə anadan olmuşdur və İrlandiyanın Kork qraflığının vikarisinin oğlu idi. O, Dublinin Trinitı-kollecində oxumuş, 1823-cü ildə oranı bitirmişdir. İqtisadi mövzularda elmi işlər yazan ingilis din xadimi olan Riçard Ueytli (1787-1863), Dublinin arxiyepiskopu olandan sonra, Trinitı-kollecə Ueytli adına siyasi iqtisad professoru vəzifəsini təsis etmişdir. Lonqfild birinci olaraq, bu vəzifəni 1832-1836-cı illərdə tutmuşdur. Özünün «Mühazirələrinin» necə qəbul edilməsindən narazı qalan Lonqfild iqtisadiyyatı buraxaraq, 1840-cı ildə hüquq elmi ilə məşğul olmağa başlamışdır. Onun İrlandiyanın torpaq mülkiyyəti üzrə Məhkəməsində məhkəmə sədri işlədiyi zaman əldə etdiyi təcrübə, Lonqfild iqtisadi siyasət barədə intervensionist baxışlara gətirib çıxartmışdır ki, bu da, bu və ya digər dərəcədə, onun əvvəllər azad rəqabət prinsiplərinə olan inamı alt-üst etmişdir. 1872-ci ildə İrlandiyanın statistik və sosial tədqiqatlar Cmiyyəti üçün yazdığı məqalədə, o yaşa görə pensiya təminatını, dövlət təhsil sistemini, pulsuz səhiyyəni və əhalimin aztəminatlı təbəqələri üçün mənzil tikintisinin tənzimlənməsini müdafiə edirdi. O, 1884-cü ildə, 82 yaşında vəfat etmişdir.

1903-cü ildə Edvin Seliqmenin «Bəzi yaddan çıxmış Britaniya iqtisadçıları haqqında» məşhur yazısı dərc edildikdən sonra, iqtisadi fikir tarixçiləri Lonqfildin «Siyasi iqtisad üzrə mühazirələr»ini (Lectures on Political Economy) dəyər və bölgü nəzəriyyəsinə hədd yanaşmalarının ardıcıl istifadə etdiyinə görə, yüksək qiymətləndirmişdirlər: Lonqfildin nəzəriyyəsinə əsasən, əmtəələrin bazar qiymətləri «ən aşağı intensivliyi olan, lakin hər halda real alış-verişə gətirib çıxaran tələblə müəyyən edilir»; gəlir norması «həqiqətdə, ən aşağı səmərəliliklə istifadə edilən kapitalın gəliri ilə müəyyən edilir» ki, bu da öz növbəsində, «ən aşağı ixtisaslı işçinin elə onsuz da istehsal edə biləcəyi işin həcminə bərabərdir». Sonralar, özünün ilk işi olan «Beynəlxalq ticarətin nəzəriyyəsi üzrə tədqiqatlar» (Studies in the Theory of International Trade, 1837) əsərində Ceykob Vaqner göstərmişdir ki, Lonqfildin «Ticarət haqqında mühazirələri» (Lectures on Commerce, 1834) Rikardonun iki əmtəə ilə iki ölkə arasında ticarət aparması qaydalarının izahını çoxlu sayda əmtəələr ilə çoxlu sayda ölkələr arasında ticarət aparmaq qaydalarına qədər genişləndirmək cəhdidir. Bunlara, Lonqfildin beynəlxalq ticarətin istehsal amillərinin proporsionallığı əsasında müasir beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsini də əlavə etmək olar. Müasir dövrdə bu nəzəriyyənin aparıcı tərəfdarı olan Bertil Olin bu sahədə birinciliyi Lonqfildə verir.

Económica jurnalında dərc edilmiş «Dublindəki Trinitı-kollec və 1832-63-cü illərdə dəyər nəzəriyyəsi» (Trinity College Dublin and the Theory of Value 1832-63, Económica, 1945) adlı məqaləsində R.D.Kollison Blek daha da irəli gedərək, Lonqfildin xidmətlərinə daha birini əlavə etmişdir. O hesab edirdi ki, Lonqfild

irlandiya subyektiv dəyər nəzəriyyəsi məktəbinin banisidir. Bu nəzəriyyə, 1870-ci ilə qədər İngiltərədə hakim olan əsas meyllərə müxalif idi. Müasir dövrdə yazılan daha bir kitabda deyilir ki, Lonqfild öz müasirləri arasında yeganə alimdir ki, Rikardonun nəzəriyyəsinə real alternativ olan paylanma nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır. Nə cür olur olsun, Lonqfild, əsasən, ingilis klassik məktəbi nümayəndələri tərəfindən, demək olar ki, tamamən, etinasızlıq göstərilərək, qəbul edilməyib. Onlardan bəziləri Lonqfildi düzgün başa düşməyərək, Rikardonun əksmüqabili deyil, müdafiyyəçisi kimi qəbul edirdilər.

Bunu demək kifayət edərdi ki, Lonqfildin «Mühazirələri», bir iqədər dolaşiq olsa da, kifayət qədər orijinal bir kitabdır. Burada, hədd məhsuldarlığı əsasında, qısa şəkildə, subyektiv dəyər nəzəriyyəsi və bölgü nəzəriyyəsi izah edilmişdir, və bütün bunlar 1834-cü ildə, Rikardonun ölümündən 11 il sonra baş verirdi. Lonqfild tələbin hədd qiyməti haqqında ideyanı irəli sürür və mübadilə dəyərinin əsası kimi əməyi deyil, onun xeyirliliyini araşdırmağı üstün tuturdu. Lakin o, özündən əvvəlkilər kimi, hədd faydalılığı konsepsiyasını faydalılıq və tələbat arasında bir əlaqə olduğunu görə bilməmişdir. Maraqlıdır ki, bu əlaqə barədə, bir qədər sonra, V.F.Lloydun (1795-1852) «Əhalisakinliyi, dəyər, yoxsullar və renta haqqında mühazirələr» (Lectures on Population, Value, Poor laws and Rent, 1831) əsərində deyilirdi. V.F.Lloyd, Senioru Oksfordda, Drammond Universitetinin siyasi iqtisad kafedrasının professoru vəzifəsində əvəz etmişdir. Başqa sözlə desək, 1870-ci il marjinalist inqilabının bütün detalları və quruluş blokları artıq 1837-ci ildə hazır idi və bu bir daha təsdiq edir ki, «günəş altında heç nə yeni deyil».

Əsas əsərlərindən:

1. «Beynəlxalq ticarətin nəzəriyyəsi üzrə tədqiqatlar» (Studies in the Theory of International Trade, 1837) əsəri
2. «Ticarət haqqında mühazirələri» (Lectures on Commerce, 1834)
3. «Dublindəki Trinitı-kollec və 1832-63-cü illərdə dəyər nəzəriyyəsi» (Trinity College Dublin and the Theory of Value 1832-63, Económica, 1945)
4. «Əhalisakinliyi, dəyər, yoxsullar və renta haqqında mühazirələr» (Lectures on Population, Value, Poor laws and Rent, 1831)

Əsas fikirlərindən

-Lonqfildin nəzəriyyəsinə əsasən, əmtəələrin bazar qiymətləri «ən aşağı intensivliyi olan, lakin hər halda real alış-verişə gətirib çıxaran tələblə müəyyən edilir»; gəlir norması «həqiqətdə, ən aşağı səmərəliliklə istifadə edilən kapitalın gəliri ilə müəyyən edilir» ki, bu da öz növbəsində, «ən aşağı ixtisaslı işçinin elə onsuz da istehsal edə biləcəyi işin həcminə bərabərdir».

-R.D.Kollison Blek daha da irəli gedərək, Lonqfildin xidmətlərinə daha birini əlavə etmişdir. O hesab edirdi ki, Lonqfild irlandiya subyektiv dəyər nəzəriyyəsi məktəbinin banisidir.

-Longfild öz müasirləri arasında yeganə alimdir ki, Rikardonun nəzəriyyəsinə real alternativ olan paylanma nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır.

-Longfild tələbin hədd qiyməti haqqında ideyanı irəli sürür və mübadilə dəyərinin əsası kimi əməyi deyil, onun xeyirliliyini araşdırmağı üstün tuturdu. Lakin o, özündən əvvəlkilər kimi, hədd faydalılığı konsepsiyasını faydalılıq və tələbat arasında bir əlaqə olduğunu görə bilməmişdir.

JYUL DYUPYUI
(1804-1866)

Dyupyui 1804-ci ildə İtaliyanın şimal əyalətində anadan olsa da, təhsilini Fransada almışdır. O, əvvəlcə Parisin Politehnik məktəbini bitirmiş, sonra buradakı Körpü və Tonnel Məktəbində tam təhsil alıb, şəhər Körpü və Tonnel İdarəsində çalışaraq, 1855-ci ildə bu idarədə baş müfətiş vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir. 1866-cı ildə vəfat etmişdir.

Jyul Dyupyui XIX əsrdə yaşamış iqtisadçı-mühəndislərdən biri olub, Dionisius Lardner, Şarl Elle (kiçik) və Vilhelm Launxarrdt kimi iqtisad elminə nəzərəcarpacaq töhfələr vermişdir. Əvvəllər belə hesab olunurdu ki, Dyupyui əsasən təcrid olunmuş şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir, lakin son araşdırmalar sübut etmişdir ki, o ictimai işlərin təşkili sahəsində qiymətin müəyyən edilməsi məqsədilə iqtisadi təhlilləri tətbiq edən Parisdəki Körpü və Tonnel Məktəbinin (Ecole des Ponts et Chassees) ənənələrini sadıq olmuşdur.

Dyupyui “Rüsumlar və nəqliyyat tarifləri haqqında”kı (On Tolls and Transport Charges, 1842), “İctimai işlərin faydalılığının qiymətləndirilməsi məsələləri haqqında”kı (De la Mesure de l’Utile des Travaux Publics, 1844), və “Faydalılıq və onun qiymətləndirilməsi haqqında”kı (De l’Utile et de Sa Mesure, 1853) ilk məqalələrində ictimai faydalılıq (müsir iqtisadi terminologiyada bunu iqtisadi mənfəət kimi də əks etdirirlər) meyarlarını rəhbər tutaraq, dövlətin yol, körpü və tonnel tikinti xərclərinin özünü necə doğrultması məsələlərini tədqiq etmişdir. Dyupyui tədqiq edərək, əsaslandırmışdır ki, bu obyektlərin istifadəsindən əldə olunan ümumi ictimai fayda, onların göstərdiyi faktiki xidmətlətin qiyməti nəticəsində əldə olunan gəlirdən, faydadan daha yüksəkdir. Belə ki, əslində insanlar praktik həyatda xüsusi mülkiyyət sahibləri və digər şəxslər tərəfindən tikilən yol, körpü və tonnəldən istifadə üçün ödədiyi haqla müqayisədə, dövlətin tikdiyi yol, körpü və tonnəldən istifadə üçün daha çox haqq ödəməyə hazırdırlar. Qeyri-müəyyən qiymət ayrı-seçkiliyi yaşamasından istifadə edərək, o cəmiyyətdə geniş istehlak olunan məhsullar üçün son faydalılıq hədd əyrisini müəyyən etmişdir. Dyupyui bu sxemdə faydalılığın enmə istiqamətini təsvir edərək, göstərməyə çalışmışdır ki, dövlət çox vaxt hər əlavə xidmət vahidi üçün maksimal ödəniş haqqı

müəyyən edir ki, belə maksimal ödəniş nəticədə, əlavə xidmət vahidi göstərildikcə onun həcmnin kiçik hissələrlə azalmasına səbəb olur. Dyupyui burada bir növ son faydalılıq hədd əyrisini tələb əyrisi ilə (courbe de consommation) eyniləşdirməyə cəhd göstərmişdir. Bütün bu tədqiqatlarının əsasında o, belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, xidmətlərin göstərilməsindən əldə olunan gəlir sxemdə son faydalılıq hədd əyrisinin əhatə etdiyi bütün sahənin həcminə bərabər olur (eynilə tələb əyrisi) və ayrıca mövcud olan məcmu faydalılıq eynilə, son faydalılıq hədd əyrisinin əhatə etdiyi bütün sahənin həcminə uyğun olur. Lakin, “nisbi faydalılıq” və ya Marşalın ifadə etdiyi kimi “istehlak izafiliyi” məcmu faydalılığın son faydalılıq həddindən artıqlıq kəmiyyətinin göstərilən xidmət vahidlərinin sayına vurulmasına bərabər olur.

Dyupyuinin sxemində son faydalılıq hədd əyrisi ilə tələb əyrisi eyni olduqda, bu ona belə bir fikir yürütməkdə çətinlik yaratmamışdır ki: “nisbi faydalılıq” tələb əyrisinin kobud üçbucaqlı formasındakı fiqurunun əhatə etdiyi sahənin, “qiymət-kəmiyyət” düzbucaqlısının üzərindəki sahəyə ölçü baxımdan oxşar olan həcmi ilə müəyyən edilir. Belə yanaşmaya müvafiq olaraq, ictimai əmlakdan və ya xidmətdən istifadədə hər hansı bir formada ilkin ödəniş əmlakın və ya xidmət göstərən vasitələrin dəyərinin azlması (amortizasiya ayrımları) ilə müşahidə olunsada, xalis istehlak izafiliyinin artmasına təsir edir. Dyupyuinin fikricə, bu da istehlakçıların ümumilikdə fayda götürməsinə səbəb olur ki, bu səbəb məhsul və ya xidmətlərin qiymətinin azalması ilə dövlətin maliyyə itkilərinin fərqi nəticəsində yaranır. Dyupyui təklif əyrisini təsvir etmədən, birbaşa istehsalçının körpüdən istifadə xidmətləri ilə bağlı əldə etdiyi izafi artımı tədqiq etmişdir. Müvafiq izafi artıma nail olunmasına, müxtəlif körpülərdən istifadə ilə bağlı eyni vahid xidmət haqqı üzrə mədaxilin bu xidmətə çəkilmiş xərclərin son həddindən üstünlüyü şəraitində baxılmışdır. Dyupyui qeyd etmişdir ki, cəmiyyət üzvlərinin körpüdən istifadə ilə bağlı əldə etdiyi ümumi fayda, istehlakçının və istehsalçının izafi dəyərinə bərabərdir.

Dyupyuinin məqalə və əsərlərində əks olunan fikir və yanaşmaları, eyni ilə Marşalın əsərlərində daha əsaslı və ciddi şəkildə təsvir olunan yazılarla müqayisə etdikdə, Dyupyuinin müvafiq mələlələr üzrə apardığı tədqiqatların və yürütdüyü fikirlərin qeyri-təminəedici məqamlarına təəcüblənərsən. Bundan əlavə faydalılığın tələblə eyniləşdirilməsində, müxtəlif insanların istehlakında izafi artıqlığın cəminin mümkünlüyünün üstündən sükutla keçilməsində, Dyupyui çox güman ki, ictimai iş və xidmətlərin bilavasitə istehlakçısı olmayan şəxslər üçün müsbət xarici və ya nəzərdə tutulmayan digər effektlərinin olması fikrini inkar etmişdir. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq, iqtisadi nəzəriyyədə Dyupyui Kurnodan asılı olmayaraq, tələb əyrisinin mənfi meyllilik anlayışını tətbiq etmiş, şübhəsiz ki, faydalılıq nəzəriyyəsindən istifadə etməklə ictimai iş və xidmətlərin, bu sahədəki layihələrin xərclərinin təhlili və faydası ilə bağlı bir sıra sadə teoremlərin dəqiq və aydın müəyyənləşdirilməsinin ilk müəllifi olmuşdur.

Cevons özünün “Siyasi iqtisadın nəzəriyyəsi” əsərini (1871) yazanda o, Dyupyuinin tədqiqat və işləri ilə tanış olmamışdı, hətta Marşall təsdiq edirdi ki, 1870-ci illərdə özünün şəxsi nəzəri fikir və ideyalarını müəyyən edəndə Dyupyu haqqında heç bir məlumata malik deyildi. Bu iqtisadçılar sonradan iqtisadi nəzəriyyədə Dyupyuinin iradə və enerjisi sayəsində ilk olaraq əldə etdiyi nailiyyətlər qarşısında öz dərin ehtiram və rəğbətlərini bildirmişlər.

Əsas əsərlərindən:

1. “Rüsumlar və nəqliyyat tarifləri haqqında”kı (On Tolls and Transport Charges, 1842)
2. “İctimai işlərin faydalılığının qiymətləndirilməsi məsələləri haqqında”kı (De la Mesure de l’Utilite des Travaux Publics, 1844), v
3. “Faydalılıq və onun qiymətləndirilməsi haqqında”kı (De l’Utilite et de Sa Mesure, 1853)

Əsas fikirlərindən

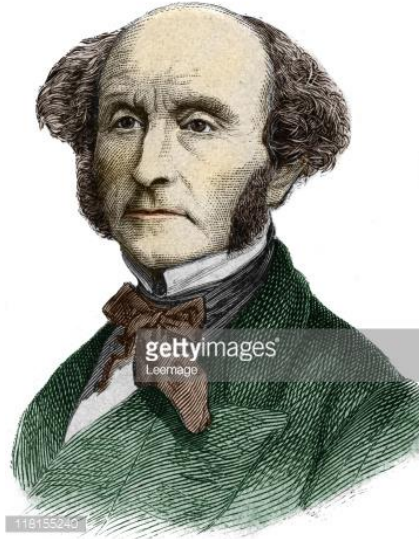
- Dyupyu tədqiq edərək, əsaslandırılmışdır ki, bu obyektlərin istifadəsindən əldə olunan ümumi ictimai fayda, onların göstərdiyi faktiki xidmətlətin qiyməti nəticəsində əldə olunan gəlirdən, faydadan daha yüksəkdir. Belə ki, əslində insanlar praktik həyatda xüsusi mülkiyyət sahibləri və digər şəxslər tərəfindən tikilən yol, körpü və tonnellərdən istifadə üçün ödədiyi haqla müqayisədə, dövlətin tikdiyi yol, körpü və tonneldən istifadə üçün daha çox haqq ödəməyə hazırdırlar.

- xidmətlərin göstərilməsindən əldə olunan gəlir sxemdə son faydalılıq hədd əyrisinin əhatə etdiyi bütün sahənin həcminə bərabər olur (eynilə tələb əyrisi) və ayrıca mövcud olan məcmu faydalılıq eynilə, son faydalılıq hədd əyrisinin əhatə etdiyi bütün sahənin həcminə uyğun olur. Lakin, “nisbi faydalılıq” və ya Marşalın ifadə etdiyi kimi “istehlak izafiliyi” məcmu faydalılığın son faydalılıq həddindən artıqlıq kəmiyyətinin göstərilən xidmət vahidlərinin sayına vurulmasına bərabər olur.

- Dyupyuinin sxemində son faydalılıq hədd əyrisi ilə tələb əyrisi eyni olduqda, bu ona belə bir fikir yürütməkdə çətinlik yaratmamışdır ki: “nisbi faydalılıq” tələb əyrisinin kobud üçbucaqlı formasındakı fiqurunun əhatə etdiyi sahənin, “qiymət-kəmiyyət” düzbucaqlısının üzərindəki sahəyə ölçü baxımdan oxşar olan həcmi ilə müəyyən edilir.

- Dyupyu qeyd etmişdir ki, cəmiyyət üzvlərinin körpüdən istifadə ilə bağlı əldə etdiyi ümumi fayda, istehlakçının və istehsalçının izafi dəyərinə bərabərdir

- Dyupyu Kurnodan asılı olmayaraq, tələb əyrisinin mənfi meyllilik anlayışını tətbiq etmiş, şübhəsiz ki, faydalılıq nəzəriyyəsindən istifadə etməklə ictimai iş və xidmətlərin, bu sahədəki layihələrin xərclərinin təhlili və faydası ilə bağlı bir sıra sadə teoremlərin dəqiq və aydın müəyyənləşdirilməsinin ilk müəllifi olmuşdur

MİLL CON STÜART

(1806-1873)

Mill Con Stüart Londonda anadan olmuş və atası Ceyms Millin rəhbərliyi ilə mükəmməl təhsil almışdır. O, üç yaşında ikən qədim yunan dilini, səkkiz yaşında latın dilini, on iki yaşında ali riyaziyyat, məntiq, siyasi iqtisad elmlərini öyrənməyə başlamış, 14 yaşında artıq bir çox elmlərin mükəmməl bilicisinə çevrilmiş və təhsilini başa vurmuşdur. Millin altı yaşından müstəqil olaraq tarixi məsələlərə həsr olunmuş yazılar yazmağı bacardığı bildirilir (19,s.426). O, 1822-ci ildə siyasi iqtisada dair özünün dəyər nəzəriyyəsi haqqında iki kiçik məqalədən ibarət olan ilk əsərlərini çap etdirmişdir

Con Stüart Mill 1823-cü ildən Ost-Hind (İndia House) kompaniyasında işləməyə başlamış və 1858-ci ilə kimi burada çalışmışdır. Kompaniyada işləyərkən ingilislərin Hindistandakı idarəçilik sistemi ilə tanış olmuş, şirkətin bir çox qərarlarının qəbul edilməsində iştirak etmişdir. 1865-1868-ci illərdə İngiltərə Parlamentinin icmalar palatasının üzvü kimi parlamentə kəndlilərə mülkədar torpaqlarının paylanması və ya uzun müddətə icarəyə verilməsi təklifi ilə çıxış etmişdi.

Con Stüart Mill 20 yaşında ikən Bentam ideyalarının pərəstişkarı kimi bu ideyalarının təsiri altında idi. Qeyd etmək lazımdır ki, 1822-1823-cü illərdə iki həftədən bir dəfə toplantısı keçirilən «Utilitar cəmiyyət» yaradıldı və Mill həmin cəmiyyətin müxtəlif məsələlərlə əlaqədar təşkil olunan diskussiyalarında iştirak edirdi. «Westminster Review» bu cəmiyyətin nəşr orqanı kimi utilitarist ideyaları təbliğ edirdi. Lakin Mill 25 yaşında olarkən utilitarist ideyaların əsil tənqidçisinə çevrilmiş, uzun müddət şəxsi həyatında müəyyən tərəddüdlər yaşamışdır. Beləki o, 25 yaşında ikən məşhur London biznesmeninin həyat yoldaşı Harriet Teylorla tanış olmuş və onunla ancaq 20 ildən sonra evlənə

bilmişdir. Bu isə Harriet Teylorun dul qalmasından sonra mümkün olmuşdur. Ümumiyyətlə onun həyatı haqqında müfəssəl məlumatlar 1873-cü ildə nəşr olunan «Avtobioqrafiya» da (Autobiography, 1873) öz əksini tapmışdır.

Millin ilk dərc olunan ciddi əsəri «Məntiq sistemi» (A Sistem of Logic, 1843) hesab olunur. Lakin o, həmin əsərə qədər «Dövrün ruhu» (The Spirit of the Age, 1831), «Siyasi iqtisad anlayışı və ona məxsus tədqiqat metodu haqqında» (On the Definition of Political Economy and on the Method of investigation Proper to it, 1836), «Bentam» (1838) və «Kolric» (Kolridge, 1840) əsrləri vasitəsi ilə özünü mütəfəkkir kimi tanıtməyə müvəffəq olmuşdur. Lakin Millə şöhrət qazandıran «Siyasi iqtisadın prinsipləri» (The Principles of Political Economy 1948) əsəridir. O, bu əsəri bir il altı ay ərzində yazmışdır. Əsərin yazılmasında qarşıya qoyulan məqsədlərdən biri Rikardonun ideyaları ilə geniş oxucu kütləsinin tanış edilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin ikinci yarısında, viktorian dövründə 1890-cı ildə Marşallın «Prinsiplərinin» nəşrinə qədər Con Stüart Millin «Siaysi iqtisadın sosial fəlsəfəyə tətbiq olunan bəzi prinsipləri» (Principles of Political Economy, With Some of Their Applications to Social Philosophy, 1848) əsəri ingilisdilli elmi və pedaqoji mühitdə iqtisadiyyat elmi üzrə dərc olunan əsas dərslik hesab olunur. Burada iqtisadi və tarixi gerçəkliklər müxtəlif nəzəriyyələrin ehkamları əsasında sintetik və uzlaşdırıcı üsullarla təsvir olunmuşdur.

Daha sonra Millin 1859-cu ildə «Azadlıq haqqında» (On Liberty, 1859) kitabçası dərc olundu. Burada dövlət və şəxsiyyət arasındakı münasibətlər nəzərdən keçirilir. O, hesab edirdi ki, sosial müqavilə və siyasi fikirlərdəki konformizmin artması individiumun azadlığının məhdudlaşdırılması hesabına əldə olunur. Millin XIX əsrin 60-cı illərində yazmış olduğu diqqətəlayiq əsərlər kimi «Nümayəndəli Hökumət və utilitarizm haqqında təsəvvürlər» (Considerations on Representativ Government and Utilitarism 1861); «Qadınların istismarı» (The Subjection of Women, 1869); «Oqüst Kont və pozitivizm» (Auqust Conte and Positivism, 1865) «Avtobioqrafiya» (Autobiography, 1873) əsələri göstərilə bilər. Eyni zamanda Mill məntiq, etika, metafizika, psixologiya, sosiologiya elmlərinin məsələlərinə həsr olunmuş yüzrlərlə məqalənin müəllifidir və bu məqalələr Toronto Universiteti tərəfindən 15 cildə məqalələr toplusu kimi dərc olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Milli iqtisadçı kimi Rikardonun şagirdi və davamçısı hesab olunur. O, Rikardonun nəzəriyyəsində mühüm olan nə varsa, dəyər, əmək haqqı və s. qəbul etmişdir. Lakin bu nəzəriyyəyə bəzi əlavələrin edilməsini də vacib hesab etmişdir. Burada dəyər istehsal deyil, dövriyyə kateqoriyası kimi xarakterizə olunur, əmtəələrin mübadilə prosesində pul və ya əmtəəyə dəyişilməsi zamanı meydana çıxdığı bildirilir. Millin iqtisadi fikirlərini təhlil edən bəzi qərb analitikləri hesab edirlər ki, O, Rikardonun əmək haqqının nisbiliyi nəzəriyyəsinin ehkamlarında dəqiqləşdirmələr aparmış, «tələb və təklif qanununun»– eyniyyət kimi deyil riyazi mütənəsiblik kimi; bütün məsrəfləri itirilmiş imkanlarla əlaqədar yaranan xərclər kimi qiymətləndirmiş, o,

vergiqoyma, vərəsəlik, kəndli mülkiyyəti, mənfəətin bölüşdürülməsi, istehsal və istehlak kooperativləri barədə bir çox fikirlər səsləndirmişdir. Analitiklər onun fikirlərinin bir qisminə Rikardo və Adam Smit, bəzisinə Sen-Simon, Ş.Furye, bəzisinə isə Maltusun fikirlərinə yaxın ideyaların olduğunu iddia edirdilər. Lakin bütünlükdə öz mühakimələrinə görə Con Mill klassik siyasi iqtisad məktəbinin nümayəndəsi hesab olunur.

Daha sonra diqqəti Millin siyasi iqtisadın qanunları ilə əlaqədar fikirləri cəlb edir. Burada qanunlar iki kateqoriyaya bölünür. Birinci kateqoriyaya daxil olan istehsal qanunları insan iradəsindən deyil, fiziki səbəblərdən, bioloji xüsusiyyətlərdən və torpağın məhsuldarlığından asılı olan qanunlar, obyektiv qanunlar kimi xarakterizə olunur. Lakin Mill hesab edirdiki, bölgü qanunları sosial mühitdə insanların psixologiyasından, istək və münasibətlərindən asılı olan qanunlardır və bu səbəbdən birinci kateqoriyaya daxil edilməyib, subyektiv qanunlar, ikinci kateqoriyaya daxil edilən qanunlar kimi başa düşülməlidir. Mill əsasən bölgüdə sosial dəyişikliklərin edilməsini vacib sayır və sosializmin çox gec, insanın mənəvi kamilliyə yüksəldiyi zaman mümkün olacağı qənaətinə gəlmişdir.

Deyilən fikirlərin təsdiqi kimi Millin əsərlərində səsləndirdiyi bir neçə mühakimələrə diqqət yetirilməsi zərurəti yaranır. Öncə diqqəti Millin cəmiyyətin inkişafında sabit, hərəkətsiz vəziyyət anlayışı terminini işlətməsi və bununla əlaqədar verdiyi şərhlər maraq kəsb edir. Milli maraqlı bir sual düşündürürdü biz hara gedirik? sənayenin inkişaf etdirilməsinin son məqsədi nədir? Bu tərəqqi başa çatdıqdan sonra nə olacaq?

Siyasi-iqtisadçılar az və ya çox dərəcədə başa düşürlər ki, sərvətin artırılması hüdudsuz deyil və nə vaxtsa tərəqqini sabit, hərəkətsiz vəziyyət əvəz edəcəkdir. Sərvətin tərəqqisinin hər bir təzahürü ancaq müvəqqəti olaraq bu vəziyyətə keçidi təxirə salır. Ancaq sonunda nə zamansa bu labüddür. Məsələyə onun münasibətinə gəldikdə isə Mill iddia edirdiki, o, bir çox siyasi-iqtisadçılar kimi cəmiyyətin bu halından o, əndişələnmir.

Mill digər mühakiməsində iddia edirdiki, nə qədər ki, sərvət güc deməkdir hər kəs ona sahib olmağa çalışacaqdır, lakin hər kəsin xoşbəxt yaşamağa haqqı vardır. Bəşəriyyətin ən münasib inkişaf dövrü o zaman olacaqdır ki, heç kim zəngin olmayacaq, heç kim varlı olmağa cəhd etməyəcəkdir. İnsan öz davranışlarında sağlam təfəkkürə əsaslanaraq təbiət qüvvələrini ram edəcəkdir. Mülkiyyət ictimaiyyətə məxsus olacaq və insanların həyatının yaxşılaşdırılmasına xidmət edəcəkdir. Bunun üçün isə mizumlu əməkçilərin assosiasiyasını, kooperativlərin yaradılacağı, kapitalistin bu assosiasiyaları çox aşağı faizlərlə maliyyələşdirəcəyi, kapitalistlə istehsalçı arasında ciddi sosial fərqi qalmayacağını iddia edirdi.

Mill ideyalarının iqtisadi fikir tarixindəki əhəmiyyətinin dəyərləndirilməsi ilə əlaqədar bəzi şərhçilər hesab edirlər ki, Mill XX əsr ingilis liberalizminin iqtisadi və sosial ideyalarının sələfi olmuşdur.

Əsas əsərlərindən:

1. «Məntiq sistemi»
2. «Siyasi iqtisad anlayışı və ona məxsus tədqiqat metodu haqqında» - 1836;
3. «Bentam» - 1838
4. «Kolric» - 1840
5. «Siyasi iqtisadın prinsipləri» - 1948
6. «Azadlıq haqqında» - 1859
7. «Nümayəndəli Hökumət və utilitarizm haqqında təsəvvürlər» - 1861
8. «Qadınların istismarı» - 1869
9. «Oqüst Kont və pozitivizm» - 1865
10. «Avtobiografiya» - 1873.

Əsas fikirlərindən

- Qeyd etmək lazımdır ki, Milli iqtisadçı kimi Rikardonun şagirdi və davamçısı hesab olunur.

- O dəyər istehsal deyil, dövriyyə kateqoriyası kimi xarakterizə olunur, əmtəələrin mübadilə prosesində pul və ya əmtəəyə dəyişilməsi zamanı meydana çıxdığı bildirilir.

- «tələb və təklif qanununun»– eyniyyət kimi deyil riyazi mütənəsiblik kimi; bütün məsrəfləri itirilmiş imkanlarla əlaqədar yaranan xərclər kimi qiymətləndirmişdir. O, vergiqoyma, vərəsəlik, kəndli mülkiyyəti, mənfəətin bölüşdürülməsi, istehsal və istehlak kooperativləri barədə bir çox fikirlər səsləndirmişdir.

- Mill hesab edirdiki, bölgü qanunları sosial mühitdə insanların psixologiyasından, istək və münasibətlərindən asılı olan qanunlardır və bu səbəbdən birinci kateqoriyaya daxil edilməyib, subyektiv qanunlar, ikinci kateqoriyaya daxil edilən qanunlar kimi başa düşülməlidir.

- nə qədər ki, sərvət güc deməkdir hər kəs ona sahib olmağa çalışacaqdır, lakin hər kəsin xoşbəxt yaşamağa haqqı vardır. Bəşəriyyətin ən münasib inkişaf dövrü o zaman olacaqdır ki, heç kim zəngin olmayacaq, heç kim varlı olmağa cəhd etməyəcəkdir. İnsan öz davranışlarında sağlam təfəkkürə əsaslanaraq təbiət qüvvələrini ram edəcəkdir.

- Mill XX əsr ingilis liberalizminin iqtisadi və sosial ideyalarının sələfi olmuşdur.

Пьер Жозеф Прудон

PRUDON PYER-JOZEF
(1809-1865)

Prudon Pyer Jozef 1809-cu ildə Bezansonda anadan olmuşdur. O, kollecdə təhsil almış lakin atasının müflis olması səbəbindən ailəsi maddi çətinliklər yaşamış və Prudon kollecdə təhsilini davam etdirə bilməmişdir. O, 1827-ci ildə nəşriyyatda fəhlə kimi işə qəbul olunur və müəyyən vaxtdan sonra özü şəxsi nəşriyyat sahibi olur. Bununla belə Prudon sahibkar kimi müvəffəqiyyət qazana bilmir. O, dilçilik, ilahiyyat, metafizika və s. kimi elmləri müstəqil öyrənməyə çalışmışdır.

Daha sonra qeyd etmək lazımdır ki, Prudon bir müddət «Xalq təmsilçisi», «Xalq» qəzetlərini nəşr etdirir, dövrü mətbuat səhifələrində publisistik dəyərləndirmələr aparır. O, 1848-ci ilin iyununda Milli Assambleyaya nümayəndə seçilir. O, 1849-1852-ci illərdə L.Bonaparta qarşı çıxış etdiyi üçün məhbəsə atılmışdır.

Prudon 1865-ci ildə yoxsulluq içərisində dünyasını dəyişir.

Prudon 1837-ci ildə «Ümumi qrammatikanın əsasları» əsərini yazmış, 1838-ci ildə imtahan verərək bakalavr dərəcəsinə, daha sonra akademik təqaüdə layiq görülür. Bu işə ona Sarbonnada məruzələr oxumağa və elmi araşdırmalarını davam etdirmək imkanı verir. Prudon 1840-cı ildə nəşr etdirdiyi əsərində mülkiyyət nədir? sualına cavab axtarır və jirondist J.P.Brissodan əxz etdiyi ifadələrlə sualı cavablandırmağa çalışır, mülkiyyət və oğurluq ifadələrinin eyni məzmun daşdığını iddia edir. Lakin Prudon eyni zamanda xırda burjua mülkiyyətinə qarşı olmayıb, kommunist ideyalarını tənqid edirdi. O, iddia edirdi ki, mülkiyyət cəmiyyətdə bərabərliyi aradan qaldırsa da, insana digər insanın zəhmətini istismar etməyə imkan versə də, kommunizmin fəsadları daha ağırdır.

O, kommunizm dedikdə zəiflərin güclüləri, tənbəllərin zəhmətkeşləri istismar etdiyi quldarlıq sisteminin ən bərbad təzahürünü başa düşürdü. Burada ictimai mülkiyyətin insanı fəaliyyət azadlığından məhrum etdiyi bildirilir. Lakin digər tərəfdən o, iddia edirdi ki, mülkiyyət sonunda yox olacaqdır. Çünki mülkiyyət özü-özlüyündə heç nə istehsal etmir, ancaq kapitalla müvafiq gəlir tələb edir.

Bu səbəbdən də Prudon mülkiyyətin mövcudluğunu təbiət və rəasional qanunlara zidd hesab edirdi. O, hesab edirdi ki, mülkiyyət özü-özlüyündə təkrar istehsal edilə bilməz və zorakılıq və hiyləyə əsasən mövcud olmuşdur. Lakin o, eyni zamanda hesab edirdi ki, fərdi əmlak zəruridir. Zəhmətlə əldə edilən və zəhmətə əsaslanan əmlak nə mülkiyyət nə də istismar yarada bilməz. Mülkiyyət sosial həyatı məhv edir.

Prudonun siyasi baxışlarına görə inqilab və diktaturaya qarşı olduğu, dövlət idarəçiliyi forması məsələlərinə biganə yanaşdığı bildirilir. O, 1851-ci ildə nəşr etdirdiyi «1852-ci il 2 dekabr çevrilişi ilə başlanan sosial inqilab» əsərində Fransanın sosializmə doğru meyl etdiyini iddia edirdi.

Prudonun həll etməyə çalışdığı ən əsas məsələ cəmiyyətdə düzgün iqtisadi qaydalar vasitəsi ilə xalqın həyat tərzinin yaxşılaşdırılmasına nail olunması məsələsi idi. O, «Sosial məsələnin həlli», «Kredit və dövriyyənin təşkili» əsərlərində sosial ədalətsizlikləri mülkiyyət hüququna toxunmadan həll etməyin yollarını araşdırırdı. Bunun üçün isə kapitalist mənfəətindən əl çəkilməsinin, kreditlər bəxşisinə əsaslanan sistemin yaradılmasının vacibliyini xüsusi olaraq qeyd edirdi. Nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün əməyin və əmtəələrin ekvivalent mübadiləsinə təşkil etmək üçün «Mübadilə bankının» (Xalq Bankı) yaradılmasını təklif edirdi. Prudon hesab edirdi ki, məhz bu tədbirlər vasitəsi ilə cəmiyyətdə zəhmətsiz gəlir və rentalar yox olacaq, xalq bankı insanların əməyinin məhsulunu pul ilə dəyərləndirib, investisiyalar üçün kreditlər təqdim etməlidir.

Prudonun əsas əsəri 1846-cı ildə nəşr olunan «İqtisadi ziddiyyətlər sistemi və yoxsulluğun fəlsəfəsi» hesab olunur. Bu əsərdə də kapitalist cəmiyyətinin əsasları tənqidi dəyərləndirilirdi. Heç də təsadüfi deyil ki, Prudonu anarxizmin banisi hesab edirlər. O, öz baxışlarında avtoritar və federalist nəzəriyyələrin əleyhinə olub, dövlət institutlarının cəmiyyət üzvləri arasında müqavilə münasibətləri ilə əvəz olunacağı qənaətində idi. 1863-cü ildə Prudon özünün «Federasiya prinsipləri və inqilabi partiyanın təşkil olunması zərurəti» əsərində federasiyanın kiçik muxtar vilayətlər birliyi ilə əvəz olunmasını təklif edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətdə bacarıqlı jurnalist və müəllim kimi tanınan Prudon mətbuat səhifələrindəki tənqidi dəyərləndirmələrinə görə, böhtançı kimi ittiham olunmuş, 1849-cu ildə həbs cəzasına məhkum olunmuş, daha sonra Belçikaya sürgün edilmişdir. O, 1858-ci ildə kilsəyə qarşı ittihamlı çıxışları üçün bir daha məhkəməyə cəlb edilir. Lakin o, 1862-ci ildə əhv olunur və Fransaya qayıda bilir. Prudonun 1865-ci ildə ölümündən bir az öncə nəşr olunan «Fransız demokratiyası» əsərində diqqəti cəlb edir. Bu əsərdə o, iddia edirdi ki, hər bir cəmiyyət ideyalar vasitəsi ilə formalaşır, inkişaf edir və təkrar

formalaşır. Lap qədim dövrlərdən müasir dövrə qədər bu belə olmuşdur və bundan sonrada dəyişilməz qalacaqdır. O, insanın insan tərəfindən istismarını və mülkiyyətin yaranması səbəbini digərlərindən güclü olmaq hüququ ilə, kapitalizmin neqativ tərəflərini, sosial bərabərsizliyi, mənfəəti hiylə məharəti və hüququ ilə əlaqələndirirdi. O, mübadilə dəyərini proporsional dəyər kimi şərh etmişdir.

Əsas əsərlərindən:

1. «Ümumi qrammatikanın əsasları» - 1837.
2. «1852-ci il 2 dekabr çevrilişi ilə başlanan sosial inqilab» - 1851.
3. «Sosial məsələnin həlli»
4. «Kredit və dövriyyənin təşkili»
5. «İqtisadi ziddiyyətlər sistemi və yoxsulluğun fəlsəfəsi» - 1846
6. «Federasiya prinsipləri və inqilabi partiyanın təşkil olunması zərurəti» - 1863
7. «Fransız demokratiyası» - 1865

Əsas fikirlərindən

- *mülkiyyət və oğurluq ifadələrinin eyni məzmun daşdığını iddia edir.*
- *O, iddia edirdi ki, mülkiyyət cəmiyyətdə bərabərliyi aradan qaldırsa da, insana digər insanın zəhmətini istismar etməyə imkan versə də, kommunizmin fəsadları daha ağırdır.*
- *O, kommunizm dedikdə zəiflərin güclüləri, tənbəllərin zəhmətkeşləri istismar etdiyi quldarlıq sisteminin ən bərbad təzahürünü başa düşürdü.*
- *o, iddia edirdi ki, mülkiyyət sonunda yox olacaqdır. Çünki mülkiyyət özü-özlüyündə heç nə istehsal etmir, ancaq kapitala müvafiq gəlir tələb edir.*
- *Bunun üçün isə kapitalist mənfəətindən əl çəkilməsinin, kreditlər bəxşişinə əsaslanan sistemin yaradılmasının vacibliyini xüsusi olaraq qeyd edirdi.*
- *o, iddia edirdi ki, hər bir cəmiyyət ideyalar vasitəsi ilə formalaşır, inkişaf edir və təkrar formalaşır.*
- *O, insanın insan tərəfindən istismarını və mülkiyyətin yaranması səbəbini digərlərindən güclü olmaq hüququ ilə, kapitalizmin neqativ tərəflərini, sosial bərabərsizliyi, mənfəəti hiylə məharəti və hüququ ilə əlaqələndirirdi.*
- *O, mübadilə dəyərini proporsional dəyər kimi şərh etmişdir.*

GERMAN HENRİX QOSSEN (1810-1858)

Qossen 1810-cu ildə Reyn vilayətində vergi məmurunun ailəsində anadan olub, atasının işi ilə bağlı olaraq, ilk təsilini Almaniyanın bir neçə şəhərində davam etdirmişdir. O, 1829-cu ildə Bonn Universitetinə daxil olub, 1831-ci ildə universitetin dövlət idarəetməsi və hüquq kursunu bitirmişdir. Qossen sonradan magistratura üzrə təhsilini Berlin və Bonn şəhərlərinin universitetlərində davam etdirib, 1834-cü ildə dövlət qulluğunda işə qəbul olunmuşdur. Onun bundan sonrakı şəxsi həyatı haqqında heç bir mənbədə aydın məlumat mövcud deyildir.

German Henrix Qossen olmasaydı, yəqin ki, marksistlər belə bir şəxsiyyətin varlığını uydurmalı olacaqdılar. Belə insanın varlığı onlara öz iqtisadi nəzəriyyələrinin fundamental əsaslığını təsdiq edib, istifadə etmək, qeyri-adi eqoist yanaşma tərzini nəzərə alınmaqla xüsusi və ictimai maraqların harmonizasiyası probleminin belə dahi yaradıcı şəxs tərəfindən həll edildiyinə cəmiyyətdə tam inam yaratmaq, xüsusi mülkiyyəti (torpaq üzərindəki xüsusi mülkiyyət istisna olmaqla) ilahi varlığın növbəti istək planı kimi təqdim edib, sonradan bu fikirdən yekdilliklə imtina etmək, tədricən sosializm və kommunizm haqqında geniş fikir formalaşdırmaq üçün lazım idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Qossenin sosial və iqtisadi mövqeyi, baxışları da əslində belə yanaşma üzərində qurulmuşdu. Marksistlərin istəklərinə baxmayaraq, burada müəyyən qeyri-bağlılıq mövcuddur, bu da Qossenin yeganə geniş başlıqlı “İnsan münasibətlərinin qanunauyğunluqları, onların inkişafı və buradan insanın davranış qaydaları üzrə nəticələrin çıxarılması” (1854) əsərinin nəşr olunması ilə bağlıdır. Belə ki, bu dövrlərdə sosializm və kommunizm nəzəriyyəsinin sosial və iqtisadi əsasları formalaşmamış, Marks isə bu mövzulara

toxunmayaraq, yalnız Prudonun tənqidi ilə bağlı özünün ilk məqaləsini dərc etdirmişdi. Mövcud tarixi həqiqətlər onu göstərir ki, Qossen qeyd edilən mövzular üzrə tədqiqatlarını marksismin hələ bir cərəyan kimi formalaşmasından xeyli əvvəl aparmışdır.

Qossenin fikricə, Kopernikin astronomiya elmində etdiyi çevrilişə bərabər, iqtisad elmində çevriliş etmiş “İnsan münasibətlərinin qanunauyğunluqları, onların inkişafı və buradan insanın davranış qaydaları üzrə nəticələrin çıxarılması” əsərinin geniş oxucu kütləsi tərəfindən diqqətsiz qarşılanması onu məyuslandırmış və o əsərinin satılmamış nüsxələrini satışdan yığaraq, məhv etmişdir. Cevons 1878-ci ildə bu əsər haqqında məlumat aldıqdan sonra, Valrasla birlikdə onun qorunub saxlanmış bir neçə nüsxəsini əldə edə bilmişlər.

Cevons bu əsərdə Qossenin son faydalılıq həddinin azalmasını necə aydın müəyyən etməsi ilə yanaşı, onun qrafik təsvirini də verməsini görəndə heyranə gəlmişdir. Onun əsərdə heyranəyə səbəb digər bir amil isə, Qossenin Dyupidən fərqli olaraq, mənfi meylliliyə malik olan son faydalılıq əyrisi ilə tələb əyrisi arasındakı fərq anlayışının daha dəqiq əks etdirməsi olmuşdur.

Cevons özünün əməyin son ağırlıq həddinin məhsulun son faydalılıq həddinə bərabərliyini əks etdirən qrafik sxemi və quruluşu xatırladan nəzəri yanaşmaya oxşar baxışların Qossenin əməyin son ağırlıq hədd nəzəriyyəsində peşəkarcasına necə formalaşdırıldığını müəyyən etdikdə inanılmaz şəkildə heyranə gəlmişdir. Müvafiq nəzəri yanaşmanın məhz Qossenin “ikinci qanunu” kimi adlandırılması onların hər ikisində xüsusi təəsürat yaratmışdır. Qossen nəzəri yanaşmasındakı fikirlərini konkret olaraq belə ifadə etmişdir: “İnsanın həyatında o zaman maksimum maddi və mənəvi ləzzət almaq imkanı olur ki, o qazandığı pulların müxtəlif faydalar arasındakı bölgüsünü aparıb, hər faydadan aldığı ləzzət üçün xərclədiyi pulunun son hissəsi, onun əldə etdiyi faydadan eyni ləzzətin alınmasını təmin etsin.”

Qossenin yaradıcılığının və elmi fəaliyyətinin formalaşmasına konkret olaraq kimin təsir etdiyini müəyyən etmək, daim müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Ehtimal oluhur ki, o, Adam Smitin və Bentamın əsərlərini daha çox oxuyub, araşdırmışdır, lakin Qossen öz əsərlərində bu şəxslərə heç vaxt isnadlar etməmişdir. Həmçinin, əldə olunan məlumatlara görə, o, Adam Smitin davamçısı olan Karl Henrix Rayn “Siyasi iqtisad üzrə rəhbərlik” (Lehrbush der Politischen Okohomie, 1826-37) əsərini çox diqqətlə tədqiq etmişdir. İqtisadi fikir tarixində öz fikir və tədqiqatlarının orijinallığı ilə o, bizə məlum olmayan bəhrələndiyi mümkün mənbələrdən, fikir və yanaşmalarından xeyli irəli getmişdir.

Lakin, Qossen bu orijinallığı ona çox baha başa gəlmiş, o, öz dövrünün bir çox iqtisadçılarından və aparılan tədqiqatlardan uzaq düşmüşdür. Qossenin əsərində olan müsbət cəhətlərlə yanaşı, bir çox nöqsan və çatışmazlıqlarda mövcuddur. Belə ki, əsərdə strukturlaşdırma səviyyəsi qeyri-təkmil olub, bölmə və fəsilər üzrə bölgü aparılmamışdır. Əsər qəliz, çox yerlərdə isə tam anlaşıqlı olmayan bir şəkildə yazılmış, burada riyazi formulalar, düsturlar və uzun

hesalamalara əsaslanan nümunələr həddən artıq üstünlük təşkil etmişdir. Əsərin o dövr üçün nöqsanlılığına təsir edən digər bir amil isə, sosial problemlərin təhlil və tədqiqində riyazi əsasların istifadəsinə dərin zidd yanaşmanın mövcudluğu şəraitində, yuxarıda qeyd edilənlərdən savayı, burada iyirmi dörd əlavə diaqram da verilmişdir. Təcüblü deyidir ki, əsər öz dövrü baxımından geniş oxucu auditoriyası iqtisadçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanmamış, bu da onun nəşrindən sonra satışının çox məhdud olması ilə nəzərə çarpmışdır. Lakin sonrakı dövrü proseslər göstərmişdir ki, bu əsər əhəmiyyət kəsb etməklə lazımı zamanda və lazımı ölkədə yazılmamışdır.

Əsas əsərlərindən:

1. “İnsan münasibətlərinin qanunauyğunluqları, onların inkişafı və buradan insanın davranış qaydaları üzrə nəticələrin çıxarılması” (1854)

Əsas fikirlərindən

- *O, son faydalılıq həddini müəyyən etməklə yanaşı, onun qrafik təsvirini də vermişdir.*

○ *qeyd edirdi ki, “İnsanın həyatında o zaman maksimum maddi və mənəvi ləzzət almaq imkanı olur ki, o qazandığı pulların müxtəlif faydalar arasındakı bölgüsünü aparıb, hər faydadan aldığı ləzzət üçün xərclədiyi pulunun son hissəsi, onun əldə etdiyi faydadan eyni ləzzətin alınmasını təmin etsin.”*

- *Qeyd: Qossenin fikrincə, Kopernikin astronomiya elmində etdiyi çevrilişə bərabər, iqtisad elmində çevriliş etmiş “İnsan münasibətlərinin qanunauyğunluqları, onların inkişafı və buradan insanın davranış qaydaları üzrə nəticələrin çıxarılması” əsərinin geniş oxucu kütləsi tərəfindən diqqətsiz qarşılanması onu məyuslandırırmış və o əsərinin satılmamış nüsxələrini satışdan yığaraq, məhv etmişdir.*

ROŞER VİLHELM GEORQ FRİDRİX (1817-1894)

Roşer 1817-ci ildə Hannoverdə hakim ailəsində anadan olmuşdur. O, Hettingen və Berlin Universitetlərində tarix və siyasət elmlərini öyrənmiş, 1840-cı ildən başlayaraq Hettingen Universitetində siyasi və tarixi məsələlərlə əlaqədar mühazirələr oxumağa başlamışdır. Onun tərtib etdiyi «Tarixi metodlar əsasında siyasi iqtisadın mühazirələr kursu» (Grundriss zu Vorlesungen über die Staatswissenschaft nach geschichtlicher Methode) proqramının 1843-cü ildə dərc olunması ilə yeni tarixi məktəbinin əsasının qoyulduğu iddia olunur. Roşer 1848-ci ildən Leypsiq Universitetində siyasi iqtisad professoru kimi mühazirələr oxumağa başlamış və burada «Siyasi iqtisadın prinsipləri» (Principles of Political Economy, 1854) əsərinin materiallarını toplamağa başlamışdır.

Roşer tarixi –filoloji metod əsasında siyasi iqtisadın problemlərini həll etməyə çalışırdı. O, hesab edirdi ki, siyasi-iqtisad digər ictimai elmlərlə və xüsusən də tarix elmi ilə birlikdə ölkənin təsərrüfat həyatına dair faktları toplamalı və mövcud məsələlərin izahı nəzəri ümumiləşdirmələr əsasında deyil onların tarixi bənzərləri ilə müqayisəsinə əsasən verilməlidir. İnqilabi dəyişikliklər praktikasını qəbul etməmiş, zamanın hər şeyi yerbəyer etməsini iddia edərək təkamül yolu ilə inkişaf praktikasını məqbul sayırdı. Roşer öz mühakimələrində kapitalist münasibətlərinin inkişafında Prussiya yolunu ideallaşdırırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman kapitalist münasibətləri təhkimçilik, sex və silki məhdudiyyətlərin qalması şəraitində inkişaf edirdi. Lakin eyni zamanda tarixi məktəbin digər nümayəndələrindən fərqli olaraq Roşer qismən də olsa nəzəri təhlilləri qəbul edirdi. Onun mühakimələrində dəyər dedikdə istehlak dəyəri (faydalılıq) nəzərdə tutulurdu. O, İstehsal üçün tələb

olunan istənilən məhsulu kapital kimi müəyyən edirdi. Burada kapitalı şərtləndirən xüsusi mülkiyyət və əmtəə istehsalı şəraiti o qədərdə vacib hesab olunmurdu. Roşer Seyin müəyyən etdiyi faktorları tarixi yanaşma metodu əsasında dəyərləndirmiş və iddia edirdiki, bəşəriyyətin müəyyən tarixi inkişaf mərhələlərində bu faktorlar hegemonluqda bir-birlərini əvəz etmişlər. O, faktorlar arasında antoqonizm deyil harmoniyanın bərqərar olduğunu qəbul etməklə bərabərsizliyi əslində tərəqqiyə sövq edən stimül kimi qiymətləndirmişdir

Roşerin araşdırmalarında diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də bu əsərlərdə iqtisadi tarix məsələlərinin geniş təfəsilatı ilə əks olunmasıdır. Məsələn o, kənd təsərrüfatındakı mövcud iqtisadi vəziyyəti dəyərləndirərkən öz əhatə dairəsinə görə geniş spektrli məsələlərlə əlaqədar faktiki materiallar toplayaraq bu əsərlərdə kəndli mükəlləfiyyətləri, kənddə səhiyyə, kreditləşmə, muzzdlu əməyin tətbiqi, sığorta işinin təşkili, təhsil və maarifləndirmə işinin səviyyəsi, əkinçilik, heyvandarlıq, balıqçılıq, meşəçilik və s kimi sahələrdə mövcud vəziyyət və inkişaf tendensiyları ilə əlaqədar dəyərləndirmələr aparmış və bu istiqamətlərdə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini vacib saymışdır. K.Marks və Çernişevski Roşer yaradıcılığının kütlələri demokratik meyllərinə qarşı mühafizəkarlığın təzahürü kimi qiymətləndirmişlər.

Əsas əsərlərindən:

1. «Siyasi iqtisadın prinsipləri» - 1854

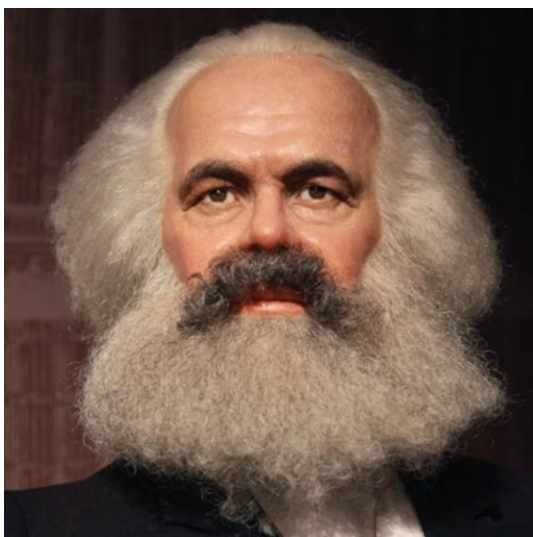
Əsas fikirlərindən

○ *hesab edirdi ki, siyasi-iqtisad digər ictimai elmlərlə və xüsusən də tarix elmi ilə birlikdə ölkənin təsərrüfat həyatına dair faktları toplamalı və mövcud məsələlərin izahı nəzəri ümumiləşdirmələr əsasında deyil onların tarixi bənzərləri ilə müqayisəsinə əsasən verilməlidir.*

- O, İstehsal üçün tələb olunan istənilən məhsulu kapital kimi müəyyən edirdi. Burada kapitalı şərtləndirən xüsusi mülkiyyət və əmtəə istehsalı şəraiti o qədərdə vacib hesab olunmurdu.

- O, faktorlar arasında antoqonizm deyil harmoniyanın bərqərar olduğunu qəbul etməklə bərabərsizliyi əslində tərəqqiyə sövq edən stimül kimi qiymətləndirmişdir

- O, kənd təsərrüfatındakı mövcud iqtisadi vəziyyəti dəyərləndirərkən öz əhatə dairəsinə görə geniş spektrli məsələlərlə əlaqədar faktiki materiallar toplayaraq bu əsərlərdə kəndli mükəlləfiyyətləri, kənddə səhiyyə, kreditləşmə, muzzdlu əməyin tətbiqi, sığorta işinin təşkili, təhsil və maarifləndirmə işinin səviyyəsi, əkinçilik, heyvandarlıq, balıqçılıq, meşəçilik və s kimi sahələrdə mövcud vəziyyət və inkişaf tendensiyları ilə əlaqədar dəyərləndirmələr aparmış və bu istiqamətlərdə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini vacib saymışdır.

MARKS KARL HENRİX

(1818-1883)

Karl Henrix Marks 1818-ci il martın 5-də Trir şəhərində vəkil Henrix Marksın ailəsində anadan olmuşdur. O, 1830-cu ildə Trir gimnaziyasına daxil olmuş və 1835-ci ildə həmin gimnaziyanı bitirmişdir. Daha sonra Karl Marks 1836-cı ildə Berlin Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, Marks Bonn, Berlin, İyən Universitetlərində təhsil almışdır.

1839-cu ildən Marks fəlsəfə tarixini dərinlən öyrənməklə məşğul idi. O, 1839-1840-cı illərdə antik fəlsəfə tarixi problemləri ilə əlaqədar araşdırmalar aparmış, doktorluq işinin mövzusu kimi «Demokritin naturalfəlsəfəsi ilə Epikürün naturalfəlsəfəsi arasında fərq» mövzusunı seçir daha sonra 1841-ci il aprelin 15-də fəlsəfə doktoru diplomunu almağa müvəffəq olur.

Karl Marks həyatında 80-ci illər onun ağır itkilərlə üzləşdiyi illər hesab olunur. 1881-ci ildə dekabrın 2-də onun həyat yoldaşı Jenni Marks, 1883-cü ildə yanvarın 12-də qızı Eleonora, 1883-cü ildə martın 14-də Karl Marks dünyasını dəyişmişdir.

1842-ci ilin yanvarından Kölnə nəşr edilməyə başlayan «Rheinische Zeitung» qəzetində mütəmadi olaraq məqalələr dərc etdirməyə başladı. Daha sonra diqqətəlayiq fakt kimi Marksın yazmış olduğu «1844-cü ilin iqtisadi-fəlsəfi əlyazmaları» adlı üç əlyazmadan ibarət əsərinin yazılmasını göstərmək olar.

Marks öz mühakimələrində iddia edirdi ki, iqtisadi fikrin inkişafı hansısa bir mütləq ruhun hərəkəti ilə deyil, xüsusi mülkiyyətin tarixi metamorfozları ilə bağlıdır. İqtisadi fikrin tarixi estafetində feodalizmin dağılması və bütün ictimai-iqtisadi həyat quruluşunun addım-addım kapitala tabe olması güzgüdə olduğu kimi öz əksini tapmışdır. Siyasi iqtisad hər şeyə qadir olan kapitalın xidmətçisinə, siyasi-iqtisadçılar isə «empirik işbazların», yəni kapitalistlərin elmi vicdanına çevrilmişdir. İstehsal dairəsində real dəyişikliklərin gerçək gedişi

elədirki, kapitalist ən nəhayət torpaq mülkiyyətçisinə qalib gəlir, yüksək dərəcədə inkişaf etmiş xüsusi mülkiyyət inkişaf etməmiş və ya yarımçıq xüsusi mülkiyyətə üstün gəlir.

K.Marksın 1847-ci il ildə «Fəlsəfə yoxsulluğu» əsəri, 1848-ci ildə alman fəhlə cəmiyyətində oxuduğu mühazirələrin konspekti əsasında tərtib olunan «Muzdlu əmək və kapital» əsəri nəşr olunmuşdu. Bu əsərlərdə burjua siyasi iqtisad elmi tənqidi dəyərləndirilir və cəmiyyətin siyasi-iqtisadi problemlərinin özünəməxsus dəyərləndirilməsi aparılmışdır. Eyni zamanda diqqəti Marksın 1847-ci ildə sentyabrın 16-dan 18-dək Brüsseldə ticarət azadlığı məsələlərinə həsr edilən beynəlxalq konqressdə çıxışlarında cəlb edir. Bu çıxışlarda o, göstərirdi ki, kapitalizmin ilk pilləsində proteksionizm siyasəti kapitalizmin qərarlaşmasını sürətləndirən bir amil rolunu oynamış, onun feodalizmə qarşı mübarizədə möhkəmlənməsinə kömək edirdi. Bu çıxışlarda fritriderlərin ticarət azadlığını bütün sosial bələlərin əlacı kimi təqdimatına qarşı Marks azad ticarətin cəmiyyətdə ziddiyyətlərin daha güclənməsinə səbəb olduğunu göstərmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin 50-ci illəri marksist siyasi-iqtisadın formalaşmasında həlledici mərhələ hesab edilir. Məhz bu dövrdə onun iqtisadi əlyazmalarının yaradılmasının yeni mərhələsinin başlanıldığı iddia olunur. XIX əsrin 50-ci illərinin sonlarında Marksın ən böyük əsərlərindən biri, «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair» əsərinin birinci buraxılışı nəşr olunur. Bu əsər müqəddimə, «Əmtəə» və «Pul, yaxud sadə tədavül» adlı iki fəsildən ibarət idi. Əsərdə alqı-satqı predmeti olan əmtəənin istehlak dəyəri ilə mübadilə dəyərinin ziddiyyətli vəhdəti nəzərdən keçirilirdi. Burada istehlak dəyəri əmtəənin zəruri faydalılığı, insan tələbatı predmeti ola bilməsi, bütün cəmiyyətlərdə, ictimai istehsal formalarında sərvətin maddi məzmunu kimi qavranılırdı. İstehlak dəyərini konkret əmək-çəkməçinin, dərzinin, xarratın, əkinçinin və s. əməyi yaradığı bildirilir. Mübadilə dəyəri isə iqtisadi münasibət kimi şərh olunur

Şübhəsiz Marksın ən başlıca əsəri «Kapital» əsəridir. Bu əsər demək olar ki, Marksın uzun illər ərzində apardığı müşahidə, araşdırma və dəyərləndirmələrinin nəticəsidir. O, 1859-cu ilin yanvarında «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair» əsərinin birinci buraxılışının nəşrə göndərilməsindən sonra ikinci buraxılış üzərində çalışmağa başladı. Əvvəlcə Kapital «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair» əsrin ikinci hissəsinin sonuncu fəslə kimi nəşr olunmalı idi. 60-cı illərin birinci yarısında iqtisadi əlyazmalar üzərində işləyən Marks sonunda ayrıca «Kapital» əsərinin nəşr etdirilməsini qərara alır. Kapitalın birinci cildi 1867-ci ildə sentyabrın 14-də min nüsxədə çap olunmuşdur. «Kapitalın» I cildinin əsas məzmunu kapitalizmin müəyyənəddici istehsal münasibətinin-muzdlu əməyi kapitalın istismar etməsi münasibətinin təhlili təşkil edir. Burada göstərilir ki, əmtəə istehsalının inkişafı prosesində pul kapitalla çevrilir, sadə əmtəə təsərrüfatı inkişaf edərək muzdlu əməyin istismarına əsaslanan kapitalist təsərrüfatına çevrilir. Kapitalist istismarının mahiyyəti izafi dəyər haqqında nəzəriyyə yaradıldı. Daha sonra «Kapitalın» II cildi 1885-ci ildə, III cildi 1894-cü ildə nəşr olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, Marks əsərinin sonrakı cildlərində də sənaye

kapitalının hərəkət xüsusiyyətlərini tənqidi dəyərləndirir. Bu hərəkət I cildə olduğu kimi istehsal prosesi ilə deyil, tədavül sahəsində sənaye kapitalında baş verən formalar dəyişilməsi və maddələr mübadiləsi kimi xüsusi olaraq öyrənilirdi. III cildə bütün kapitalist istehsal üsulunun nəzəri təhlili başa çatdırılır. Burada Marks kapitalist istehsalı prosesini istehsalla tədavülün qırılmaz vəhdəti kimi tədqiq edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Kapital əsərinin 1000 səhifədən ibarət IV cildi Engelsin vəfatı ilə əlaqədar redaktə olunmadığından sonralar Karl Kautski tərəfindən dərc etdirilir. Burada Pettiden Millə qədər mütəfəkkirlərin iqtisadi baxışları dəyərləndirilmişdir.

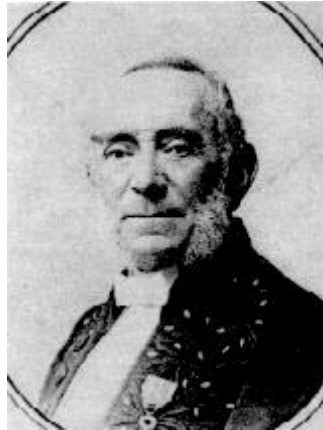
Əsas əsərlərindən:

1. «Fəlsəfə yoxsulluğu» - 1847
2. «Muzdlu əmək və kapital» - 1848
3. «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair»
4. «Kapital» - I, II - 1885, III – 1894, IV
- 5.

Əsas fikirlərindən

- marksizm təlim kimi XIX əsrdə yaranmış, XX əsrdə nəzəriyyədən praktikaya tətbiq olunmuşdur.

- Marksist təlimi 3 əsas ideyaya əsaslanır. Burada 1) «bazis» və «üstqurum» ictimai-iqtisadi formasiyaların əsas struktur elementləri olub, siyasi və hüquqi təzahürlər bazis üzərində bərqərar olması üstqurumun tərkib hissələri kimi dərk edilir, 2) Təlimdə dövlət və hüquq sinfi mahiyyət kəsb edir və bəşər tarixinin müəyyən mərhələlərində meydana çıxan dövlətin sivilizasiyaların yüksək inkişaf mərhələsində sıradan çıxacağı iddia olunur, 3) Təlimdə yeni sinfsiz cəmiyyətə keçidin və dövlətsizləşmənin 3 mərhələsi göstərilirdi. Birinci mərhələdə sosialist inqilabının labüdlüyü və proletariat diktaturasının bərqərar olmasının qaçınılmazlığı, ikinci mərhələdə kommunizmin I fazası olan sosializm quruculuğu, III mərhələdə kommunizmin qurulacağı iddia olunur.

KLEMENT JUQLYAR (1819-1905)

Klement Juqlyar 1819-cu ildə Fransada, həkim ailəsində anadan olmuş və ailə ənənələrinə sadıq qalaraq, tibbi təhsil alaraq, həkim olmuşdur. Tibbi təhsili və həkimlik təcrübəsi Juqlyarın demoqrafiya proseslərinə ciddi maraq göstərməsinə səbəb olmuş, o demoqrafiyada doğumun və ölümün səviyyəsinə təsir göstərən artım və tənəzzül dövründəki dəyişkənlik hallarını tədqiq etmişdir.

Dövrü işgüzarlıq mərhələsinin iqtisadi həyatın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu sübut edən ilk şəxslərdən biri də Klement Juqlyardır, o özünün “Ticarət böhranları və onların Fransada, İngiltərədə və ABŞ-da dövrü olaraq təkrarlanması haqqında”kı (Des crises commerciales et de leur retour periodique en France, en Angleterre et aux Etats-Units, Of Commerciales Crises and Their Periodic Return in France, England and the United States, 1862) tədqiqat əsərində bütün bu prosesləri yüksək peşəkarlıqla təsvir etmişdir. Təbii ki, Klement iqtisadi fəallıq səviyyəsində baş verən kənarlaşmaları müəyyən edən ilk iqtisadçı olmamışdır, hətta bəzən o bu proseslərin mütəmadi dövrlülüyünə də şübhə ilə yanaşmışdır. Bütün bunlarla yanaşı Con Styuart Mill “Siyasi iqtisadın prinsipləri” əsərində “ticarətdə gözlənilmədən baş verən kəskin dövrü dəyişikliklər” haqqında araşdırmalara xüsusi diqqət yetirilmişdir. Lakin, mütəmadi dəyişkən iqtisadi dövrülük, onların baş vermə halları iqtisadiyyatda müşahidə olunan enib-qalxma prosesləri ilə bağlı olduğu üçün, ciddi müzakirə obyektinə çevrilməkdə, müstəsna hadisə kimi ətraflı öyrənilməsinə ehtiyac artmaqda idi. Bəzi iqtisadçılar iqtisadiyyatda baş verən belə halları, iqtisadi inkişafdakı kəskin kənarlaşmaları daha çox iqtisadi sistemə təsir edən təsadüfi xarici amillərlə, o cümlədən müharibə və ya qıtlıqla bağlı izah etməyə çalışırdılar. Juqlyar nəinki, araşdırdığı üç ölkənin iqtisadi inkişafında olan enib-qalxmalar üzrə dövrülüyü, siklləri bir sıra indikatorların dəyişməsi ilə birlikdə (topdan satış qiymətləri, faiz dərəcələri, bank ssudaları və diskontları,

dövriyyədə olan banknotların kütləsi və bank depozitləri və s.) tədqiq edilməsini, həmçinin müvafiq ölkələrdə işgüzarlıq dövrünün orta davamlılıq müddətinin 6 il götürülməsi şərti ilə, 5-9 il müddət arasında baş verən iqtisadi dəyişkənlik prosesləri ilə əlaqəli araşdırmağı təklif etmişdir.

Juqlyar eyni zamanda təkidlə bildirirdi ki, iqtisadiyyatda baş verən dəyişkən dövrülük, cıkillik halları kapitalist sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi olub, iqtisadi amillərin hərəkəti ilə bağlı daxili səbəblərlə izah edilir. Bu prosesdə kəskin dəyişikliklər müşahidə olunsada, lakin onlar ictimai mühitdən, iqlim və siyasi şəraitdən prinsipcə asılı deyildir.

Juqlyar 1856-cı ildə özünün “Ticarət böhranı haqqında” əsərini nəşr etdirdikdən sonra, 1862-ci ildə ticarət böhranı ilə bağlı keçirilən müsabiqədə iştirak edərək, bu əsinə görə mükafat almışdır. O, 1889-cu ildə bu əsərini daha da genişləndirərək, Fransa, İngiltərə və ABŞ-ın iqtisadi inkişafında 1803-1882-ci illərdə baş verən dəyişkən dövrülülük mərhələlərinin tarixi icmalını əks etdirmişdir. Juqlyar əsində daha çox tədqiqat apardığı mövzu üzrə öz araşdırma və məlumatlarını ümumiləşdirməyə ciddi cəhd göstərsədə, lakin burada onun “işgüzar dövrlülük nəzəriyyəsi”nin müəyyən edilməsi ilə bağlı fikir və yanaşması nəzərə çarpmamışdır. Müəyyən müddət keçdikdən sonra Şumpeterin “İşgüzar dövrlülük” (Business Cycles, 1939) əsərində Juqlyarın yanaşmasına yaxın olaraq, müasir işgüzar dövrlülük mərhələsinin davamlılıq müddəti 7-11 il arası, Kitçində bu müddət daha az 3-5 il arası, Kondratevdə isə daha uzun müddət 40-60 il arası müəyyən olunmuşdur.

Klement Juqlyar Parisin Müstəqil Politeknik Elmi Məktəbində (Ecole Libre des Sciences Politique) statistika fənnindən dərs deyərək, Fransada statistika cəmiyyətinin yaradıcısı olmuşdur. O, Fransanın Sosial-İqtisadi Cəmiyyətinin sədri seçilərək, işgüzar fəallıq dövrlərinin dəyişkənliyi sahəsində nəzərə çarpacaq nailiyyətlər əldə etmişdir.

Əsas əsərlərindən:

1. “Ticarət böhranları və onların Fransada, İngiltərədə və ABŞ-da dövrü olaraq təkrarlanması haqqında” (Des crises commerciales et de leur retour periodique en France, en Angleterre et aux Etats-Units, Of Commerciales Crises and Their Periodic Return in France, England and the United States, 1862)
2. “İşgüzar dövrlülük” (Business Cycles, 1939)

Əsas fikirlərindən

- O, dövrü işgüzarlıq mərhələsinin iqtisadi həyatın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu sübut edən ilk şəxslərdən biri olmuşdur.

- O, iqtisadi fəallıq səviyyəsində baş verən kənarlaşmaları müəyyən edən ilk iqtisadçı olmamışdır, hətta bəzən o bu proseslərin mütəmadi dövrlüliyinə də şübhə ilə yanaşmışdır.

- Juqlyar nəinki araşdırdığı üç ölkənin iqtisadi inkişafında olan enib-qalxmalar üzrə dövrlüliyi, siklləri bir sıra indikatorlarların dəyişməsi ilə birlikdə (topdan satış qiymətləri, faiz dərəcələri, bank ssudaları və diskontları, dövriyyədə olan banknotların kütləsi və bank depozitləri və s.) tədqiq edilməsini, həmçinin müvafiq ölkələrdə işgüzarlıq dövrünün orta davamlılıq müddətinin 6 il götürülməsi şərti ilə, 5-9 il müddət arasında baş verən iqtisadi dəyişkənlik prosesləri ilə əlaqəli araşdırmağı təklif etmişdir.

- Juqlyar eyni zamanda təkidlə bildirirdi ki, iqtisadiyyatda baş verən dəyişkən dövrülük, cıkillik halları kapitalist sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi olub, iqtisadi amillərin hərəkəti ilə bağlı daxili səbəblərlə izah edilir. Bu prosesdə kəskin dəyişikliklər müşahidə olunsada, lakin onlar ictimai mühitdən, iqlim və siyasi şəraitdən prinsipcə asılı deyildir.

CON ELLIOTT KERNS (1823-1875)

Kerns 1823-cü ildə İrlandiyanın Laqut qraflığında anadan olmuşdur. O 1848-ci ildə Dublin şəhərindəki Trinitı Kollecinı bitirib, 1854-cü ildə magistr dərəcəsi alanadək təhsilini London Universitetində davam etdirmişdir. Kerns 1856-cı ildə Trinitı Kollecinə siyasi iqtisad kafedrasının rəhbəri təyin olunmuş, bir il keçdikdən sonra isə İrlandiya Vəkillər Birliyinə üzv qəbul edilsədə, lakin o heç vaxt hüquqşünaslıq fəaliyyəti ilə məşğul olmamışdır. O, 1859-cu ildə Qoluey şəhərindəki Kral Kollecinə iqtisadiyyat və hüquq kafedrasının professoru olmuş, lakin o 1865-ci ildən Londonda yaşasada bu vəzifədə 1870-ci ilədək çalışmışdır. Kerns bu vəzifəsində qalarkən, belə eyni zamanda 1866-cı ildən Londonun Yuniversiti Kollecinə də professor kimi fəaliyyət göstərmiş, burada professor kimi çalışan Mak-Kulloxla yaxından əməkdaşlıq etmişdir. Kerns xəstəliyi ilə əlaqədar olaraq, 1872-ci ildə professor kimi fəaliyyət göstərdiyi hər iki ali təhsil müəssisəsindən təqaüdə çıxmış, ömrünün hələ orta gənclik dövründə, əlli iki yaşında ikən, 1875-ci ildə vəfat etmişdir.

Mak-Kulloxın Rikardoya münasibəti eyni ilə Con Ellioot Kernsin Con Styuart Millə olan münasibəti ilə oxşar idi, Mak-Killox Rikaronu, Kerns Con Styuartı şəxsən həyatda görüb, onlarla tanış olmasalarda, bu iqtisadçıları özlərinin müəllimi hesab edirdilər. Kerns özünün “Siyasi iqtisadın bəzi prinsiplərinin yeni şərhı” (Some Leading Principles of Political Economy Newly Expounded, 1874) adlı əsərində Millin şərhini əsaslanan rikardoçu sistemi müdfiə etsədə, lakin Millin əmək haqqı fondu nəzəriyyəsini inkar etməsi ilə heç cür razılaşmamışdır. Kerns Millin “əmək bazarında qeyri-rəqabətli peşələr konsepsiyasını” əsas götürməklə, onu daha da təkmilləşdirmiş, bu bazara təsir edən daxili və xarici ticarət amillərini ümumiləşdirərək, sübut etmişdir ki, çarpaz (əks) tələb əyrisi istehsal xərcləri kimi qeyri-mobil təsir amilləri ilə birlikdə istehsalın alternativ variantı kimi istifadə olunub, yeni dəyərin yardılmasında iştirak edə bilər. Çox mümkündür ki, bu səbəbdən o “Siyasi iqtisadın nəzəriyyəsi” (The Theory of Polittical Economy, 1871) əsərində Cevonsun

subyektiv dəyər nəzəriyyəsinə başlanğıc köklü islahatçı hissəsinə xüsusi rəğbətlə yanaşmışdır. O, rikardoçu ənənələrinə ciddi bağlı olduğu üçün, Cevonsun sürətli inqilabi baxışlarına lazımı diqqətlə yanaşmamışdır. Lakin Kernsin Cevonsun 1892-ci ildə yazdığı əsərinə verdiyi qeyri-möhtəbər icmal, iqtisadi fikir tarixində yeni və köhnə “paradiqma” (söz və fikirlərin münasib şəkildə əvəzlənməsi) arasındakı münasibətdə çətinlik və anlaşılmazlıqların aradan qaldırılmasının ən yaxşı əyanı təsviri kimi əhəmiyyət kəsb edir. Kernes klassik iqtisadiyyatın ən sonuncu nümayəndəsi hesab olunur və iqtisadçıların fikrincə o belə yüksək ada layiqdir.

Mak-Kullox kimi Kernes nəzəri tədqiqatlarla müqayisədə əməli və praktiki tədqiqatlarda daha üstünlük əldə etmiş, bu istiqamətli problemlərin həllində özünün yüksək keyfiyyətləini nümayiş etdirmişdir. Kernes Avstraliyada yeni qızıl yataqlarının kəşfi və onun hasil edilməsinə təsir göstərən amillər nəticəsində yarana bilən qiymətlərlə bağlı 1858-1860-cı illərdə yazdığı məqalələrdə, o köhnə maliyyə-pul nəzəri yanaşmasının saxlanması ciddi cəhd göstərmişdir. Onun əsas əsərlərindən biri olan “Qul əməyi” (The Slave Power, 1862) Adam Smit nəzəriyyəsinin düzgünlüyünü nümayiş etməyə yönəlmiş, əsərdə açıq və gizli qul, təhkimli əməyin təbiətinin qeyri-səmərəliliyi əsaslandırılmaqla, onun iqtisadiyyatın mənfeyi əvəzinə, tam zərərinə işləməsi praktiki baxımdan aydın şəkildə əks olunmuşdur. Bu əsər İngiltərədə hədsiz dərəcədə məşurlaşmaqla yanaşı, ABŞ-ın Şimal və Cənub Ştatları arasında baş verən Vətəndaş Müharibəsində cəmiyyətin mövqeyinin Şimal Ştatlarının xeyrinə dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Kernsin ilk əsəri olan “Siyasi iqtisadın təbiəti və məntiqi metodu”unu (The Character and Logical Method of Political Economy, 1857) Seniorun, Con Styuart Millin əsər və məqalələri əsasında yazılmaqla, ingilis klassik iqtisadçıların metodoloji yanaşmalarının geniş tərkibli təsvirini əks etdirməyə və bu metodoloji əsaslara öz münasibətini bildirməyə çalışmışdır. Lakin əsərin sonrakı bölmələrində o bu müxtəlif nəzəri əsaslar üzrə ümumi razılığa gəlməməyərək israrlı şəkildə abstrakt-deduktiv metodu əsas götürməklə, sənaye sahəsində baş verən prosesləri (ümumi gəlirlərin azalması), insan xasiyyətinin prinsiplərini (az xərclərlə, öz gəlirlərini artırmaq) və hərtərəfli, universal həqiqətlərin konkret siyasi və ictimai sistemdən asılı olmadan təmin olunması üzrə tədqiqatlar aparmışdır.

Əsas əsərlərindən:

1. “Siyasi iqtisadın bəzi prinsiplərinin yeni şərh” (Some Leading Principles of Political Economy Newly Expounded, 1874)
2. “Siyasi iqtisadın nəzəriyyəsi” (The Theory of Political Economy, 1871)
3. “Siyasi iqtisadın təbiəti və məntiqi metodu”unu (The Character and Logical Method of Political Economy, 1857)
4. “Qul əməyi” (The Slave Power, 1862)

Əsas fikirlərindən

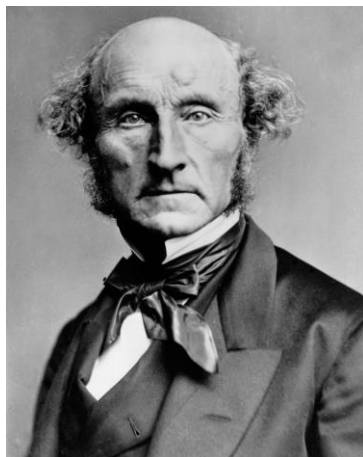
- *Kerns Millin “əmək bazarında qeyri-rəqabətli peşələr konsepsiyasını” əsas götürməklə, onu daha da təkmilləşdirmiş, bu bazara təsir edən daxili və xarici ticarət amillərini ümumiləşdirərək, sübut etmişdir ki, çarpaz (əks) tələb əyrisi istehsal xərcləri kimi qeyri-mobil təsir amilləri ilə birlikdə istehsalın alternativ variantı kimi istifadə olunub, yeni dəyərin yardılmasında iştirak edə bilər.*

- *O, rikardoçu ənənələrinə ciddi bağlı olduğu üçün, Cevonsun sürətli inqilabi baxışlarına lazımı diqqətlə yanaşmamışdır. Lakin Kernsin Cevonsun 1892-ci ildə yazdığı əsərinə verdiyi qeyri-möhtəbər icmal, iqtisadi fikir tarixində yeni və köhnə “paradiqma” (söz və fikirlərin münasib şəkildə əvəzlənməsi) arasındakı münasibətdə çətinlik və anlaşılmazlıqların aradan qaldırılmasının ən yaxşı əyanı təsviri kimi əhəmiyyət kəsb edir.*

- *Kerns nəzəri tədqiqatlarla müqayisədə əməli və praktiki tədqiqatlarda daha üstünlük əldə etmiş, bu istiqamətli problemlərin həllində özünün yüksək keyfiyyətlərini nümayiş etdirmişdir.*

- *Kerns Avstraliyada yeni qızıl yataqlarının kəşfi və onun hasil edilməsinə təsir göstərən amillər nəticəsində yarana bilən qiymətlərlə bağlı 1858-1860-cı illərdə yazdığı məqalələrdə, o köhnə maliyyə-pul nəzəri yanaşmasının saxlanmasına ciddi cəhd göstərmişdir.*

- *Qeyd: Kernes klassik iqtisadiyyatın ən sonuncu nümayəndəsi hesab olunur və iqtisadçıların fikrincə o belə yüksək ada layiqdir.*

MANQOLDT HANS KARL EMİL FON
(1824-1868)

Manqoldt 1824-cü ildə Drezdendə anadan olmuşdur. O, Leypsiq, Ceneva, Tyübingen Universitetlərində hüquq, politologiya elmlərini öyrənmiş, 1847-ci ildə Tyübingendə doktorluq dərəcəsinə layiq görülmüşdür. Bir neçə il ərzində hökumət orqanlarında çalışmış və siyasi baxışlarındakı liberalizmə görə tutduğu vəzifəsində istefa etməli olmuşdur. O, bir müddət qəzetdə redaktor işləmiş, lakin burada da siyasi baxışlarına görə uzun müddət çalışma bilməmişdir. O, 1868-ci ildə 44 yaşında dünyasını dəyişmişdir. İqtisadi məsələlərin araşdırılmasına isə ömrünün 15-16 ilini həsr etmişdir.

Manqoldtun dərc olunan ilk əsəri «Sahibkar mənfəəti nəzəriyyəsi» (Die Lehre von Unlemehmergezuinn, The Doctrine of Entrepreneurial Gain, 1855) adlanır. Məhz bu əsər dərc olunandan sonra Manqoldtu Hettingen Universitetinə müəllim işləməyə dəvət edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Manqoldtan öncə Tyünen Unternehmergewinn (sahibkar) terminin işlətməmişdir və bu termin mənfəətin bir komponenti kimi dəyərləndirilirdi. Manqoldt öz əsərində sahibkar mənfəətinin müxtəlif elementlərinin təsnifatını vermişdir. Daha sonra o, 1862-ci ildən Frayburq Universitetində politologiya və siyasi-iqtisad professoru kimi çalışmağa başlamışdır. Manqoldt 1863-cü ildə «Siyasi iqtisadın əsas prinsipləri» (Gundriss der Volkswirthschaftslehre; Outline of Political Economy, 1863) əsərini nəşr etdirir. Bu əsərin ancaq bir fəslə ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. Əsərdə yığcam, lakin çox böyük təfərrüatları ilə, zəngin qrafik materiallar əsasında qiymətlərin yaraması mexanizmi, tələb və təklif ayrılıqları öz əksini tapmışdır. Manqoldt öz mühakimələrində iddia edirdi ki, hər əmtəənin istehlak dəyəri sonrakı mərhələdə onların kəmiyyəti artdıqca azalmağa meyllidir. Burada üç əyri xətt üzərində qururdu o, mühakimələrini. Birinci horizontal xətt daimi məsrəfləri əksi etdirən xətt hesab olunur. Digər L formalı xətt daimi məsrəflər şəraitində təklifin sərt limitləşdirilmiş xətti kimi qəbul olunurdu. Nəhayət U

formalı əyri xətt qənaət və növbəti qənaətsizlik həddlərini əks etdirən xətt kimi qəbul edilirdi. O, bazar qiymətlərinin ən aşağı həddinin istehsal üçün tələb olunan ən zəruri xərclərin mütləq səviyyəsi ilə müəyyən edildiyini iddia edirdi. Manqoldta Tyünen kimi sahibkar gəliri, əmək haqqı, renta və ya faiz dərəcəsi məsələlərini istehsal faktorlarında təmsil olunma səviyyəsinə görə mükafatlanma kimi dəyərləndirmişdir. Manqoldtun əsərləri Edjuort, Marşall tərəfindən müsbət qiymətləndirilsə də öz ölkəsində o qədər də populyarlıq qazanmamışdı.

Manqoldtun alman iqtisadi fikrindəki yerinə gəldikdə isə analitiklər qeyd edirlər ki, XIX əsrdə Almaniya iqtisadi fikri tarixi məktəbin dəyərlərinə daha çox meyl etməkdə idilər. Lakin XIX əsrin birinci yarısında Adam Müllerin (1779-1829) romantik milliyətçi, Listin liberal milliyətçi, Karl Rodbertusun (1805-1875) dövlət sosializmi, Tyünen, Karl Henrix Rau (1792-1870), Fridrix Vilhelm fon Germanın (1795-1868) ideyaları müəyyən nüfuz qazanmışdır. Lakin onların içərisində Karl Emil fon Manqoldtun mühakimələri xüsusi yer tutur. Analitiklər Manqoldtun mühakimələrinin Adam Smit, Rikardo, Qaliani, Maltus mühakimələrinin təsiri altında formalaşdığını iddia edirlər.

Əsas əsərlərindən:

1. «Sahibkar mənfəəti nəzəriyyəsi» -1855;
2. «Siyasi iqtisadın əsas prinsipləri» - 1863.

Əsas fikirlərindən

- hər əmtəənin istehlak dəyəri sonrakı mərhələdə onların kəmiyyəti artdıqca azalmağa meyllidir.

O, bazar qiymətlərinin ən aşağı həddinin istehsal üçün tələb olunan ən zəruri xərclərin mütləq səviyyəsi ilə müəyyən edildiyini iddia edirdi.

Manqoldta Tyünen kimi sahibkar gəliri, əmək haqqı, renta və ya faiz dərəcəsi məsələlərini istehsal faktorlarında təmsil olunma səviyyəsinə görə mükafatlanma kimi dəyərləndirmişdir.

Qeyd: Manqoldtun əsərləri Edjuort, Marşall tərəfindən müsbət qiymətləndirilsə də öz ölkəsində o qədər də populyarlıq qazanmamışdı.

Manqoldt öz mühakimələrində iddia edirdi ki, hər əmtəənin istehlak dəyəri sonrakı mərhələdə onların kəmiyyəti artdıqca azalmağa meyllidir. Burada üç əyri xətt üzərində qururdu o, mühakimələrini. Birinci horizontal xətt daimi məsrəfləri əks etdirən xətt hesab olunur. Digər L formalı xətt daimi məsrəflər şəraitində təklifin sərt limitləşdirilmiş xətti kimi qəbul olunurdu. Nəhayət U formalı əyri xətt qənaət və növbəti qənaətsizlik həddlərini əks etdirən xətt kimi qəbul edilirdi.

O, bazar qiymətlərinin ən aşağı həddinin istehsal üçün tələb olunan ən zəruri xərclərin mütləq səviyyəsi ilə müəyyən edildiyini iddia edirdi.

Уолтер Беджгот (1826-1877)

Сознательно стремился применить идеи Дарвина к социальной теории. Основными социальными законами Беджгот считал стремление одних наций к господству над другими и стремление одних социальных групп к господству над остальными внутри наций.

BEDJQOT UOLTER (1826-1877)

Bedjqot 1826-cı ildə Somersetdə məşhur bankir ailəsində anadan olmuşdur. O, on altı yaşında London Universitetinə daxil olmuş və 1846-cı ildə həmin universiteti bitirərək, əvvəlcə bakalavr, sonradan isə bu universitetdə elmi fəaliyyətini davam etdirərək, 1848-ci ildə magistr elmi dərəcəsini almışdır. Bedjqot həmçinin, hüquq elmini əsaslı şəkildə öyrənmiş, lakin heç bir zaman hüquqşünas işləməmişdir.

Bedjqot Uolterin adı, apardığı tədqiqatları, yazdığı əsərləri maliyyə-pul nəzəriyyəsi ilə məşğul olan bütün iqtisadçılara tanışdır və o, iqtisadi fikir tarixində bu sahədə dərin iz qoymuşdur.

Onun əsərlərindən biri olan “Lombard-strit: pul bazarının təsviri” (Lombard-Street: A Distriplion of the Money Mfrket, 1873) bank fəaliyyətinə aid yazılmış əsərlər arasında daha məşhurdur. Onun “İngilis siyasi iqtisadının əsasları” (She Postulates of English Political Economy, 1876) əsəri Marşall tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmiş, və bu əsər 1885-ci ildə Marşalın müqəddiməsi ilə təkrar nəşr etdirilmişdir. Hal-hazırda “Lombard-strit: pul bazarının təsviri” əsərinin çox saylı mütəxəssis və iqtisadçılar tərəfindən oxunmaması müasir dövr baxımdan bir qədər təəssüfedicidir. Həmçinin, Bedjqotun “mərkəzi bank nəzəriyyəsi” xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Hətta bu nəzəriyyədə iqtisadçının məsləhətlərə bir qədər ironiyalı yanaşma və yazı üslubu bir çox oxucuları yora bilər. Müvafiq nəzəriyyə əsaslanan “Lombard-strit: pul bazarının təsviri” əsərində “Nəyə görə Lombard-Strit bəzən çox yuxulu olur, bəzən isə həddən artıq canlanır” adlı altıncı fəsil müasirlik baxımından daha cəlbədicidir. Bedjqot bu fəsildə multiplikativ proses, ticarət tsikllərinin psixoloji nəzəriyyəsi və investisiyaların yığımları üstələməsi fikirlərindən istifadə edərək, onlara məntiqi baxımdan münasibət bildirmişdir. Bedjqot planlaşdırılan yığımlar və planlaşdırılan investisiyalar arasında ardıcıl olaraq fərq qoymuş və onların bir qədər müstəqil

olması barədə öz fikrini əsaslandırmışdır. Ümumilikdə, müasir iqtisadçılar “Lombard-strit: pul bazarının təsviri” əsərini pul və bank işi barədə daha yüksək tələblərə cavab verən elmi əsər kimi qəbul etmirlər. Təbii ki, Bedjot bu əsəri daha çox yaşadığı dövrdə baş verən iqtisadi və maliyyə-kredit münasibətləri əlaqədar olaraq yazmışdır. Əsər Viktorian dövrünün iş adamlarına ünvanlanmış və onlar üçün o zamanlar barışmaz olan iki ideyanı: mərkəzi bankın yaranma konsepsiyasını və azad bazar fəlsəfəsini birləşdirmişdir.

Bedjotun iqtisadi fikir tarixi ilə bağlı baxışları və onun başa çatdırılmamış əsərləri daha geniş nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirilməlidir. Onun nəzəriyyəsi, baxışları və bütün bunları ifadə edən başa çatdırılmış və başa çatdırılmamış əsərləri əsasən peşəkar iqtisadçılar üçün nəzərdə tutulmuşdur. İqtisadçının elmi və praktik fəaliyyətini vahid bir müstəvidə təsnifləşdirmək asan məsələ deyildir, lakin o haqlı olaraq, Klifford Lesli, Con İnqrem, Arnold Toynbi və Torold Rocers kimi sosial psixologiyaya qeyri-adi maraq göstərən ingilis iqtisadçı-tarixçisi kimi xarakterizə edilə bilər. Onun «İngilis siyasi iqtisadının postulatları» əsəri artıq 100 ildir ki, rikardoçu iqtisadi fikrinin deduktiv strukturunun əsaslandığı bütün fərziyyələrin tam külliyyatının tədqiqində başlanğıc rolu oynamışdır.

Kapitalizmin çiçəklənməsinin təhlili ilə bağlı ingilis klassik iqtisad elminin Bedjot tərəfindən birmənalı qiymətləndirilməsi fikri – Marksın heç zaman qəbul etmədiyi kapitalist iqtisadiyyatının inkişafının təhlili ilə müqayisədə hər zaman öz aktuallığını saxlamaqdadır. Lakin bütün bunlarla yanaşı onun bu elmin “dörd böyük şəxsiyyətinə” Adam Smitə, Malfusa, David Rikkardoya və Con Styuart Millə və onların tədqiqatlarına verdiyi qiymət çox qısa olmuşdur. Bedjot əsərlərində göstərmişdir ki, iqtisadi elminə olan münasibətdə ictimaiyyətin laqeydliyi onu dəhşətə gətirir. O, qeyd edirdi ki, “Praktiki olaraq bu elm cəmiyyətin şüurunda ölüdür. İqtisad elmi nəinki əvvəlki dövrlərdəki kimi maraq doğurmur, əksinə artıq bu elmə olan inam da azalmaqdadır”. Bu fikir tam olaraq, 1870-ci illərin bəzi ingilis iqtisadçılarının diskussiyalarının nəticələrini əks etdirir.

Bedjotun nəşr olunmuş iqtisadi əsərləri onun böyük ədəbi mirasının yalnız bir hissəsidir. Bu mirasa həmçinin, siyasi fəlsəfəyə aid iki əsər – “İngilis konstitusiyası” (The English Constitution, 1867), “Fizika və siyasət” (Physics and Politics, 1872) və onlarla ədəbi-tarixi əsərlər də daxildir.

Bedjot “The Economist” jurnalının redaktoru vəzifəsində çalışarkən (1861-ci ildən – 1877-ci ildək, yəni ömrünün sonunadək) vətəninə və xaricdə pul dövriyyəsi və maliyyə-kredit məsələlərinə dair imzalanmamış 106 məqalə yazmışdır.

Atasının bank biznesinə qoşularaq bu sahədə bir müddət çalışmış, məhz bu müddətdə bank işinin təşkilinin, maliyyə-kredit münasibətlərinin formalaşmasının əsaslarını ciddi şəkildə öyrənmişdir. O, 1838-ci ildə azad ticarət hərəkətinə yardım məqsədi ilə yaradılmış “The Economist” həftəlik maliyyə jurnalının baş redaktoru ser Ceyms Uilsonun qızı ilə ailə qurmuşdur.

Uilsonun vəfatından sonra Bedjqot jurnalın baş redaktor səlahiyyətlərini öz üzərinə götürmüşdür. O, daim siyasi karyera axtarışında olmuş, lakin dörd dəfə parlamentə seçilmək imkanlarına baxmayaraq məğlubiyyətə uğramışdır. Bedjqot tez-tez nazirlərə, yüksək vəzifəli dövlət məmurlarına məsləhətlər verirdi, onu hətta “Xəzinədarlığın ehtiyatda olan kansleri” adlandırırdılar.

Əsas əsərlərindən:

1. “Lombard-strit: pul bazarının təsviri” (Lombard-Street: A Distriplion of the Money Mfrket, 1873)
2. “İngilis siyasi iqtisadının əsasları” (She Postulates of English Political Economy, 1876)

Əsas fikirlərindən

- *Bedjqotun “mərkəzi bank nəzəriyyəsi” xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir.*
- *Öz nəzəriyyəsində multiplikativ proses, ticarət tsikllərinin psixoloji nəzəriyyəsi və investisiyaların yığımları üstələməsi fikirlərindən istifadə edərək, onlara məntiqi baxımdan münasibət bildirmişdir.*
- *Bedjqot planlaşdırılan yığımlar və planlaşdırılan investisiyalar arasında ardıcıl olaraq fərq qoymuş və onların bir qədər müstəqil olması barədə öz fikrini əsaslandırırmışdır.*
- *Qeyd:Bedjoqot əsərlərində göstərmişdir ki, iqtisadi elminə olan münasibətdə ictimaiyyətin laqeydliyi onu dəhşətə gətirir.*
- *“Praktiki olaraq bu elm cəmiyyətin şüurunda ölüdür. İqtisad elmi nəinki əvvəlki dövrlərdəki kimi maraq doğurmur, əksinə artıq bu elmə olan inam da azalmaqdadır”.*

LESLİ TOMAS EDVARD KLİFF (1827 - 1882)

Lesli, 1827-ci ildə İrlandiyada, Ueksford qraflığında anadan olmuş və Dublində, Triniti-kollecda təhsil almışdır. 1847-ci ildə təhsilini başa vurduqdan sonra, o London universitetində hüquq elmini öyrənmişdir. O, həm İngiltərədə, həm də İrlandiyada hüquqşünas işləmək imkanını əldə etmiş, amma heç vaxt praktiki hüquqi fəaliyyətlə məşğul olmamışdır. Lakin, özünün erkən əsərləri nəticəsində o, Belfastın Kral kollecində hüquq və siyasi iqtisad professoru vəzifəsinə qəbul edilmişdir və bu vəzifəni ömrünün sonuna qədər tutmuşdur.

T.E.Kliffin tədqiqatları, xüsusən, İrlandiyanın torpaq problemi üzrə müstəqil apardığı araşdırmalara görə deyil, özünün, klassik ingilis iqtisad məktəbi nümayəndələrinin abstrakt-deduktiv metodlarının dərin tənqidiyə görə, çox əhəmiyyətlidir. Belə bir tənqid əvvəllər hətta İngiltərədə, məsələn, Riçard Ceksonun özündən də eşidilirdi, lakin Leslinin hücumları, həm, realizmin bir fərziyyə kimi inkar edilməsi, həm də klassik doktrinaların proqnozlaşdırılması sahəsində, daha dərin idi. Belə ki, o hər zaman, yerli əmək bazarlarında eyni peşəkarlıq səviyyəsinə malik olan fəhlələrin əməkhaqqı dərəcələrində olan fərqlərə və həm 1846-cı ildə azad ticarətin tətbiq edilməsindən əvvəl, həm də sonra əhali artımının ərzaq məhsulları təklifini üstələmək qabiliyyətinin olmamasına diqqət cəlb edirdi. Onun, klassik iqtisadi nəzəriyyənin abstrakt, mücərrəd ehtimal və fərziyyələrinə hücumları, hətta digər tənqidçilərin nəzərindən qaçan elementləri - gələcək iqtisadi imkanların dəqiq proqnozu haqqında ehtimalları da əhatə edirdi.

Leslinin dərc edilmiş əsərləri ümumən oçerklər formasında yerinə yetirilmişdirlər. Onlardan bir çoxu sonralar, «Siyasi və mənəvi fəlsəfə haqqında oçerklər» (Essays in Political and Moral Philosophy, 1879) və «Siyasi iqtisad

haqqında oçerklər» (Essays in Political Economy, 1879) kimi kitablarda toplanmışdır.

İngiltərədə Lesli müasir iqtisad elminin əsasən rikardian xarakterli olmasını inkar etməkdə tək deyildi. Orada, 1870-ci illərdə tədqiqatlar aparmış və eyni ilə onun kimi, institusional və tarixi yanaşmanın xeyrinə abstrakt-deduktiv metodu inkar edən Becqot, Con İnqrem (1823-1907) və Arnold Toynbi (1852-1883) olmuşdurlar. Təbii ki, onlar öz aralarında, iqtisad elminin predmeti və mahiyyəti nöqtəyi nəzərindən, çox fərqlənirdilər.

Bu müəlliflər, demək olar ki tam olaraq ingilis iqtisad məktəbi kimi formalaşmış bir qrup təşkil edirdilər. Lakin qərribə olsa da, bu qrupun, daha müvəffəqiyyətli olan alman tarixi məktəbi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Onun «İqtisadi nöqtəyi nəzərdən Avropanın hərbi sistemləri» (The Military Systems of Europe Economically Considered) adlı ilk mühazirəsi 1856-cı ildə dərc edilmişdir; bu məqalədə müəllif, hərbi mükəlləfiyyət əsasında formalaşan ordu ilə müqayisədə könüllü ordunun üstünlüklərini sübut edirdi.

1860-cı illər ərzində Leslinin yaradıcılığı torpaq haqqında məsələ ətrafında cəmlənmişdir. Daha sonra, 1870-ci illərdə, o iqtisadi nəzəriyyənin metodoloji əsaslarına keçərək, həyatının sonuna qədər, 1882-ci ilə qədər bu mövzu üzrə yazmağa davam etmişdir. Leslinin yaradıcılığına Marşall və Con Nevil Keyns tərəfindən bir sıra hörmətli istinad edilmişdir. Onun tənqidi araşdırmaları özündən sonra gələn iqtisadçılar tərəfindən ciddi qəbul olunmuşdur.

Əsas əsərlərindən:

1. «Siyasi və mənəvi fəlsəfə haqqında oçerklər» (Essays in Political and Moral Philosophy, 1879)

2. «Siyasi iqtisad haqqında oçerklər» (Essays in Political Economy, 1879) kimi kitablarda toplanmışdır.

Əsas fikirlərindən

- *Onun fikirləri klassik ingilis iqtisad məktəbi nümayəndələrinin abstrakt-deduktiv metodlarının dərin tənqidinə görə, çox əhəmiyyətli hesab olunmuşdur.*

- *Onun, klassik iqtisadi nəzəriyyənin abstrakt, mücərrəd ehtimal və fərziyyələrinə hücumları, hətta digər tənqidçilərin nəzərindən qaçan elementləri - gələcək iqtisadi imkanların dəqiq proqnozu haqqında ehtimalları da əhatə edirdi.*

VILHELM LAUNXARDT KARL FRİDRİX

(1832-1918)

Launxardt özünün demək olar ki, bütün fəal həyatını Hannover şəhərində keçirərək, Ali Texniki Məktəbin (Technische Hochschule, hazırda Hannover Universiteti) avtomobil və dəmir yolları, körpü tikintisi kafedrasının professoru, bir müddətdən sonra isə həmin məktəbin direktoru vəzifəsində çalışmışdır. Bütün bunlar onun həyatı haqqında məlum olan yeganə informasiyadır.

Vilhelm Launxardt iqtisadi riyaziyyatın əsasını qoyanlardan, xalis maddi-rifah iqtisadi nəzəriyyəsinin ilk yaradıcılarından, istehsalın yerləşdirilməsi və təşkili nəzəriyyəsi tarixində tanınmış iqtisadçı olmaqla yanaşı, öz dövründə alman mühəndis-iqtisadçıları olan və alman klassik iqtisadi nəzəriyyəsinin əsaslarını müəyyən edən Karl Rayn, Vilhelm fon Germanın, Qossenin, Manqoldtin və Tyunenin ənənəllərini davam edirən alim olmuşdur. Alman klassik iqtisadi nəzəriyyəsi Alman İqtisadi Tarixi Məkəbi ilə müqayisədə yanaşama tərzinə və ruhuna görə ingilis klassik siyasi iqtisadına yaxınlıq təşkil etmişdir.

Onun “magnum opus”- latın dilində deyildiyi kimi əsas əsəri olan “Siyasi iqtisadın riyazi əsasları” (Mathematische Begründung der Volkswirtschaftslehre) hal-hazırədə ingilis dilinə tərcümə edilməmişdir. Bu əsər 1885-ci ildə nəşr edilsədə, o tarixinə görə Cevonsun, Valrasın və Menqerin əsərlərin nəşrindən on il sonra, Bem-Baverkin “Kapitalın pozitiv nəzəriyyəsi”indən (1889) və Marşallın “İqtisadiyyat elminin prinsipləri”indən (1891) əvvəl nəşr olunmuşdur. Launxardt bu əsərini yazarkən Kurnonun xüsusi əhəmiyyət kəsb edən “Maddi rifahın riyazi prinsipləri” (Mathematical Principles of Wealth, 1838) adlı əsəri haqqında hər hansı bir məlumata malik olmamamış, bunun əvəzinə Valrasın və Cevonsun əsərlərində mövcud olan kapitalın yaratdığı maddi nemətlərin

istifadəsinin, maddi rifah halının davamlılığının uzun müddətliyinin təhlilinə, əməyin təklifinə diqqət yetirməklə, onlara isnad etmiş və bu sahədəki fikir və yanaşmaları müəyyən qədər yeni formada təqdim edərək, onları daha da dəqiqləşdirməyə çalışmışdır.

Launxardtın bir sıra əsər və tədqiqatlarında xüsusi maraq və üstünlük dəmir yollarında qiymət siyasətinin tədqiqinə, bununla bağlı iqtisadi fəaliyyətin qurulmasına və təşkilinə verilmiş, bütün müvafiq problemlərin araşdırılması daha çox onun “Riyazi əsaslar” əsərində öz əksini tapmışdır. Məhz bu əsərində o Tyunenin əsər və tədqiqatlarından çox bəhrələndiyini qeyd edərək, onun təklif nəzəriyyəsi əsasında irəli sürdüyü kənd təsərrüfatı sahələrinin və istehsalının təhlilinin təsiri ilə sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsi və onların satış bazarlarının müəyyən olunması üzrə fikir və yanaşmalarını təkmilləşdirmişdir.

Elmdə cəlbədicə məsələ və problemlərim eyni vaxtda müstəqil olaraq həll edilməsi və nə üçün bunların və ya bu yönümlü sistematik məsələlərin, formaların, quruluşların uzun müddət üçün yadda saxlanılmasına etinasızlıq göstərilməsi ilə maraqlananlar üçün ən yaxşı nümunə Launxardla bağlı hadisədir. Onun iqtisadi riyaziyyat haqqındakı əsərində olan tam orijinal fikirlərin böyük əksəriyyəti, hətta bu fikirlərin daha geniş tədqiqi və şərhə ardıcıl şəkildə 1872-ci ildə nəşr edilmiş dəmir yolunun iqtisadiyyatı ilə bağlı əsərində, həmçinin 1882-ci ildə alman texniki jurnalında dərc olunmaq üçün təqdim edilmiş məqaləsinin nəməlum şəraitdə itirilmiş versiyasında əks olunmuşdur. Qeyd edilən məqalə və əsərində o özünün “satış bazarı ərazisinin qanunu” adlı fikirini əsaslandıraraq, qeyd etmişdir ki, məlum spəsfik şəraitdə rəqabət aparan firmaların satış bazarının ərazisinin sərhədləri hiperbola forması şəklini alır. Həmçinin o klassik yerləşmə (istehsalın təşkili və yerləşdirilməsi) nəzəriyyəsində olan məşhur “üç nöqtə problemi”nin tam həllini də müəyyən edərək, iki ayrı-ayrı ərazidə mövcud olan xammal və materiallardan istifadə edib, bir bazarda məhsullarını satan sənaye müəssisələrinin təşkilinin və yerləşdirilməsinin optimal ərazi seçimi variantını təklif etmişdir. Marşall özünün “Prinsiplər” əsərində satış bazarları ərazisi qanununu əks etdirərək, səhvən onun inkişaf əsasını Tyunenə aid etmişdir, lakin bu qanun 1924-cü ildə Fetter tərəfindən yenidən kəşf edilməklə, onun yaranmasının əsas mənbəyində Launxardın adı deyil, Marşallın adı hallanmışdır. Anoloji olaraq, Alfred Veber özünün məşhur “İstehsalın təşkili və yerləşdirilməsi nəzəriyyəsi” (The Theory of the of Industries, 1909) əsərini nəşr etdirərək, müvafiq sahə ilə bağlı əvvəlki fikir və yanaşmaları təkmilləşdirib, “üç nöqtə problemi”nə tam əminlik və əsaslandırma ilə yeni sübutlar və fikirlər əlavə etmiş, bu mövzunu tam yeni variantda formalaşdıraraq, təqdim edən ilk iqtisadçı kimi qəbul edilmişdir. Son nəticədə, 1930-cu ilə qədər sənaye sahələrinin təşkili və yerləşdirilməsi üzrə tədqiqat aparan bir çox iqtisadçılar bu fikir və nəzəriyyənin əsasını qoyan Launxardın adını unutmaqla, çox şey itirmiş, bəzən onun vaxtı ilə yanaşdığı və irəli sürdüyü fikirlərə mahiyyəti eyni və yaxın olmaqla müxtəlif prizmalardan yanaşmışlar. Təbii belə unutqanlıq olmasaydı, demək olar ki, Launxardın qeyd

edilən əsəri daha məşhur olub, layiq olduğu səviyyədə qiymətləndirilər, yerləşmə nəzəriyyəsi ən azı lüzumsuz fikir mübahisələri və yanaşmalar əvəzinə müasir dövr baxımından sonrakı müddətdə daha da inkişaf edərdi. Belə inkişaf isə, o dövrdə tələbin təklifə yaxınlaşdırılması ilə bağlı çox vaxt əsaslandırılmamış iyirmi beş illik cəhdi əvəzinə, sənaye müəssisələrinin təşkilinin və yerləşdirilməsinin daha optimal təhlilinə və bu istiqamətdə səmərəli fikirlərin əldə olunmasına səbəb olardı.

Launxardın əsər və tədqiqatlarının digər fərqləndirici xüsusiyyəti onunla bağlıdır ki, o iqtisadiyyatın digər sahələrində də araşdırmalar aparmışdır, bunlara qiymət, uçot və sairələrini göstərmək mümkündür. Belə ki, o dəmir yolunda qiymətin yaranmasını son xərclərə görə deyil, orta xərclərə uyğun götürülməsini əsaslandırmış, əvvəllər bu sahədə qiymətin yaranmasının son xərclər üzrə müəyyən olunma qaydasını qeyri-məqbul hesab etmişdir. Launxardın fikricə dəmir yolundan istifadədə və daşımalarda əlavə gəlirlərin artması əlavə xərclərin çəkilməsi hesabına baş verir və bu xərclər əsasən eynilik təşkil edir, bu amil isə istehlakçıların maddi rifah halının maksimum səviyyəyə çatmasına təsir edən səbəblərdən biri olduğu üçün, dəmir yolunda daimi və qaimə xərclərinin maliyyələşdirilməsində büdcə gəlirlərindən istifadə olunması zəruridir. Bu sahədə sərbəst və özəl rəqabətin baş verməsi qeyri-mümkün sayılır, çünki, dəmir yolu xidməti “təbii inhisar” sahələrindən biri olub, burada maksimum texniki effektivlik (ən aşağı və ən yuxarı xərclər nəzərə alınmaqla, onlar üçün orta gəlirlik norması təmin edilir və bu prosesin tənzimlənməsində dövlət dəstəyi labüd olur) o zaman mümkün olur ki, göstərilən xidmətin həcmi məcmu bazar tələbinə uyğun olub, hətta bazarın artan tələbatını üstələsin. Launxardın fikricə, dəmir yolu təbii inhisar vəziyyətində qaldığı müddətdə burada rəqabət mühitinin təşəkkülü qeyri-mümkün olacaq və dəmir yolundan istifadə, dəmir yolu üzrə daşımalar xərci büdcə gəlirlərinin artmasında önəmli rol oynamayaraq, əksinə iqtisadi inkişafın və rifahın maksimumlaşdırılmasını təmin etməyəcəkdir. Onun nəticəsinə görə dəmir yolunun təbii inhisar sahəsi kimi dövlət mülkiyyətində olması, bu sahənin tənzimlənməsi və maliyyələşdirilməsinin də dövlət tərəfindən aparılması həm iqtisadi inkişaf, həm də insanların maddi rifahının yüksəldilməsi baxımından zəruri bilinmişdir. Təsüflər olsun ki, onun əsərlərində müvafiq sahə üzrə dəlil və sübutları tələb və xərclərin xətti funksiyası əsasında formalaşmaqla, son xərclərin - xərclərin orta həddinə uyğunlaşdırılmasına doğru istiqamətlənmiş, eyni zamanda xərclərin son həddinə görə qiymətin yaranma qaydaları kifayət qədər aydın təqdim edilməmişdir. Lakin iqtisadi inkişaf tarixi və müasir iqtisadiyyatın inkişaf vəziyyəti təbii inhisar sahələrində səmərəliliyin təmin olunması baxımından struktur islahatların, mülkiyyət bölgüsünün aparılmasını aktuallaşdırmış, bu sahənin tənzimləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsini ön plana çəkmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Launxard öz tədqiqatları əsasında belə bir nəticə çıxarmışdır ki, məhz xərclərin son həddi əsasında formalaşan qiymət siyasəti maliyyə çatışmazlıqlarının yaranmasına səbəb olur, xüsusilə belə vəziyyət

Marşallın “xərclərin azalması ilə xarakterizə olunan sahədə” və ya “təbii inhisar” adlandırdığı sahələrdə tez-tez baş verməklə, ümumi iqtisadi inkişafa təsir göstərir. Launxard 1830-cu ildən, yəni Dyupyudən başlayaraq 1930-cu ilədək çox saylı iqtisadçıların arasında əvvəlinci sırada duran şəxslərdəndir ki, kommunal təsərrüfat problemlərinin həllində istehlakçı hüquq və maraqlarının təmin edilməsi məqsədilə dövlətin aparıcı mövqedən çıxış etməsini, bu sahənin tənzimlənməsinin və maliyyələşməsinin dövlət tərəfindən həyata keçirilməsini əsaslandırmışdır.

Əsas əsərlərindən:

1. “İstehsalın təşkili və yerləşdirilməsi nəzəriyyəsi” (The Theory of the of Industries, 1909)
2. “Riyazi əsaslar”

Əsas fikirlərindən

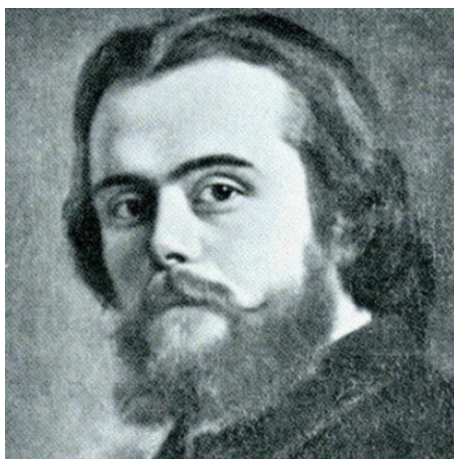
- *O, öz dövründə alman mühəndis-iqtisadçıları olan və alman klassik iqtisadi nəzəriyyəsinin əsaslarını müəyyən edən Karl Rayın, Vilhelm fon Germanın, Qossenin, Manqoldtin və Tyunenin ənənəllərini davam edirən alim olmuşdur. Alman klassik iqtisadi nəzəriyyəsi Alman İqtisadi Tarixi Məkəbi ilə müqayisədə yanaşama tərzinə və ruhuna görə ingilis klassik siyasi iqtisadına yaxınlıq təşkil etmişdir.*

- *Launxardtin bir sıra əsər və tədqiqatlarında xüsusi maraq və üstünlük dəmir yollarında qiymət siyasətinin tədqiqinə, bununla bağlı iqtisadi fəaliyyətin qurulmasına və təşkilinə verilmiş, bütün müvafiq problemlərin araşdırılması daha çox onun “Riyazi əsaslar” əsərində öz əksini tapmışdır.*

- *Əsərlərində o özünün “satış bazarı ərazisinin qanunu” adlı fikirini əsələndirərək, qeyd etmişdir ki, məlum spəsfik şəraitdə rəqabət aparan firmaların satış bazarının ərazisinin sərhədləri hiperbola forması şəklini alır. Həmçinin o klassik yerləşmə (istehsalın təşkili və yerləşdirilməsi) nəzəriyyəsində olan məşhur “üç nöqtə problemi”nin tam həllini də müəyyən edərək, iki ayrı-ayrı ərazidə mövcud olan xammal və materiallardan istifadə edib, bir bazarda məhsullarını satan sənaye müəssisələrinin təşkilinin və yerləşdirilməsinin optimal ərazi seçimi variantını təklif etmişdir.*

- *Launxard 1830-cu ildən, yəni Dyupyudən başlayaraq 1930-cu ilədək çox saylı iqtisadçıların arasında əvvəlinci sırada duran şəxslərdəndir ki, kommunal təsərrüfat problemlərinin həllində istehlakçı hüquq və maraqlarının təmin edilməsi məqsədilə dövlətin aparıcı mövqedən çıxış etməsini, bu sahənin tənzimlənməsinin və maliyyələşməsinin dövlət tərəfindən həyata keçirilməsini əsaslandırmışdır.*

Qeyd: Vilhelm Launxardt iqtisadi riyaziyyatın əsasını qoyanlardan, xalis maddi-rifah iqtisadi nəzəriyyəsinin ilk yaradıcılarından, istehsalın yerləşdirilməsi və təşkili nəzəriyyəsi tarixində tanınmış iqtisadçı olmuşdur.

LEON VALRAS (1834-1910)

Varlas 1834-cü ildə Fransada, Normandiyanın əyalət şəhəri olan Evrdə iqtisadçı Oqüst Valrasın ailəsində anadan olmuşdur. Ona atasından yazdığı tədqiqatlar, o cümlədən iqtisadi nəzəriyyənin bütün qapılarının açarı olan “dəyərliliyin maksimallaşdırılması prinsipi”, həmçinin torpağın milliləşdirilməsi və vergi sisteminin radikal islahatları kimi sosial problemlərə həsr olunmuş əsərlər miras qalmışdır. Varlas Paris Universitetində təhsilini bitirdikdən sonra 1851-ci ildə ədəbiyyat, 1853-cü ildə isə təbii elmlər sahəsində diplom almışdır. Parisin Dağ-Mədən İnstitutunda oxumaq kimi uğurlu olmayan cəhdindən sonra o, özünü jurnalist fəaliyyətinə həsr etmiş və bu sahədə məqalələr yazaraq, müxtəlif universitetlərdə mühazirlər oxumuşdur. Varlas həmçinin, vergi ilə bağlı məqalələr dərc etdirmiş, dəmir yolu kompaniyasında klerk işləmiş, sonradan kənd təsərrüfatı kooperativlərinə xidmət göstərən banka rəhbərlik etmişdir. O, 1870-ci ildə otuz altı yaşında olarkən, böyük səs çoxluğu ilə Lozanna Universitetində siyasi iqtisad professoru vəzifəsinə seçilmişdir və həmin universitetdə iyirmi ildən çox işləmişdir. Varlas artıq sosial fəlsəfə üzrə iki kitab nəşr etdirmiş və özünün həyatının qalan hissəsini iqtisadi nəzəriyyəyə həsr etmişdir.

Cevonsun “Siyasi iqtisadi nəzəriyyəsi” (Theory of Political Economy, 1871) əsəri nəşr olunandan sonra istər iqtisadçılar arasında, istərsə də cəmiyyətdə heç də rəğbətlə qarşılanmamışdır. Menqerin “İqtisad elminin prinsipləri” əsəri isə oxucuların ixtiyarına verildə, bu əsər onun öz vətəninə rəğbət qazanmışdı. Lakin Valras iki hissədən ibarət olan “İqtisadi nəzəriyyənin xalis elementləri” (Elements of Pure Economics, 1844-1877) əsəri ilə iqtisadçıların və geniş oxucu kütləsinin diqqətini cəlb etməyə cəhd göstərsə də, lakin bu gözlənilən nəticəni verməmişdir. Mövcud vəziyyət Valrasın bu əsərdə öz qarşısına qoyduğu məqsədin, onunla eyni vaxtda “hədd dəyərliliyi” nəzəriyyəsini kəşf etmiş və artıq iqtisadi mühitdə qəbul edilmiş Cevonsun və

Menqerin məqsədindən kənarlaşması ilə bağlı idi, bu kənarlaşmanın əsasları isə onun tərəfindən qaneedici səviyyədə açıqlanmırdı. Valrasın bu əsəri çox saylı tənliklərdən ibarət olmaqla, bazar üçün zəruri olan ilk ümumi tarazlıq modelinin müəyyən edilməsinə yönəlmişdi. Bundan başqa, Valras riyazi tənliklərdən istifadə etmə istiqamətində Cevonsdan irəli getmişdi və iqtisadiyyatda geniş riyazi düstur və tənliklərdən istifadə o dövrdə bir çox iqtisadçılar, o cümlədən oxucular üçün anlaşıqlı deyidi. Öz dövründə, həmçinin müasir dövrdə Cevons və Menqer tanınmış iqtisadçı və tarixi şəxsiyyət kimi qəbul edilib. Varlasın əsil nailiyyəti onun ölümündən sonra qiymətləndirilmişdir və 1930-cu ildən sonra bu şəxsiyyət o qədər yüksək nüfuza malik olmuşdur ki, onun əsərləri Rikardo və Marksdan sonra XX əsrdə daha çox oxunan əsərlərdən olmuşdur. Belə ki, Varlasın “İqtisadi nəzəriyyənin xalis elementləri” əsəri 1954-cü ildə ingilis dilinə tərcümə edilmişdir.

O, Lozanna Universitetində fəaliyyət göstərərək, iqtisadi nəzəriyyə ilə bağlı məsələlər üzərində fikrini cəmləşdirərək, eyni zamanda ali riyaziyyatı öyrənməyə başlamışdır. Varlas əvvəlcədən nəzərdə tutduğu tətbiqi və sosial iqtisadiyyat üzrə sisteməlik traktatı yarada bilməmiş, lakin bu sahə ilə bağlı məqalələr məcmuəsini dərc etdirməklə kifayətlənmişdir. Onun əsas cəhdi “İqtisadi nəzəriyyənin xalis elementləri” əsərinin sonrakı nəşrlərinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş (1889, 1896, 1900) və onun tərəfindən əsərin birinci nəşrinə xeyli əlavələr edilmişdir. Valras dövründə fəaliyyət göstərmiş iqtisadçılarla mütəmadi olaraq yazışmalar aparmışdır.

Valrasın müəyyən etdiyi ümumi tarazlığın ardıcıl təhlili fikri mərhələ-mərhələ abstraksiyanın ardıcıl azalması prosesinə əsaslanmaqla, iki əmtəənin qarşılıqlı barter mübadiləsindən başlayaraq, əmtəələrin mövcud ehtiyatları zamanı onların çox saylı mübadiləsi ilə kapitalın yığılı və formalaşması, nəhayət, pul və kredit resurslarından istifadə ilə başa çatan geniş bir sistemi formalaşdırır. Valras özünün iki əmtəənin barterin təhlilində, Cevonsonun istifadə etdiyi istehlakçıların gəlirlərinin bölüşdürülməsi düsturundan istifadə etmişdir. Bu düsturda nəzərdə tutulur ki, tarazlıq vəziyyətində olan iki əmtəənin hər birinin hədd dəyərliliyinin nisbəti, hər bir tərəf üçün onların qiymətlərinin nisbətinə bərabər olmalıdır. Lakin Cevonsdan fərqli olaraq, o, bu nəzəri yanaşmanı təkmilləşdirərək, əmtəələrə olan tələbin azalma funksiyasının geniş və əsaslı təsviri üçün istifadə etmişdir. Onun tərəfindən, əmtəələrin çox saylı mübadiləsinin hər bir mərhələsinin proseduru təkmilləşdirilmiş, bu da rəqabət, istehsal amillərinin çevik mobilliyi və qiymət dəyişkənliyinin düzgün müəyyənəşdirilməsi nəticəsində, tələb və təklif üzrə abstrakt düsturların, tənliklərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Burada əsas məqsəd, ümumi tarazlıq sistemi üzrə qərarlarının mövcudluğunun təmin olunması üçün tarazlığa təsir edən amillərin və məlum olmayan amillərinin hesablanması müəyyən etmək olmuşdur. Əgər, bu amillərin sayı bərabər olarsa, o, göstərirdi ki, ümumi tarazlıq vəziyyətinin ən azı təmin olunma imkanları mövcud olur. Müvafiq

tarazlığın müəyyən edilməsinin təsvirinin ardınca, rəqabət mexanizminin reallıqda belə tarazlığı necə təmin edə bilməsinin şərhini vermişdir.

Valras tələb və ya təkliflə bağlı olaraq, qiymətlərin avtomatik dəqiqləşdirilməsini müəyyən etməklə, mərkəzi idarəetmə sistemi olmadan da nümunə və səhvlər metodu vasitəsi ilə təhlil və qiymətləndirmə aparılmasının mümkünlüyünü qeyd etmişdir.

Valras ümumi tarazlığın təmin olunmasına mübadilə nəzəriyyəsi ilə istehsal nəzəriyyəsində fərqli izahlar vermişdir. Müasir dövrdə belə hesab olunur ki, rəqabət, həm əmtəələrə, həm də istehsal prosesinə təsir göstərməklə, çox vaxt bazarlarda ümumi tarazlığın təmin olunmasına gətirib çıxarır.

“İqtisadi nəzəriyyənin xalis elementləri” əsərinin birinci nəşrində onun istehsal nəzəriyyəsi belə bir mülahizəyə əsaslanır ki, amillərin əvəzlənməsi istisna olunmaqla, məhsul istehsalı daimi texniki əmsallarla bağlı olur. Valras 1896-cı ildə bu əsərinin üçüncü nəşrində, çox güman ki, italyalı tələbəsi Baronenin köməyi ilə məhsuldarlıq həddinə əsaslanan tamamlanmış bölgü nəzəriyyəsi formasında müvafiq əmsalların müəyyən edilməsinin təhlilini vermişdir. Bu yolla, həmin əsərinin dördüncü nəşrində o, faydalılıq prinsipi əsasında yığım nəzəriyyəsini və kapital resursları ilə bağlı qiymətin əmələ gəlməsi probleminin şərhini təklif etmişdir. Həmçinin, “Pul nəzəriyyəsi” əsərində (Theories de la money, 1886) o, faydalılığın maksimallaşdırılmasının formal təhlili vasitəsi ilə pulun dəyərlilik nəzəriyyəsini inkişaf etdirmişdir.

Valrasın ideyaları hal-hazıradək geniş mübahisələrə səbəb olmaqdadır. Bəzi iqtisadçılar onu iqtisadi nəzəriyyənin real məzmununu əks etdirməyən “elegant görünüşlü” formalizmdə ittiham edirlər. Digərləri isə iddia edirlər ki, əvvəllər onun əsərləri xüsusi əhəmiyyət kəsb etsədə, müasir dövrdə bu əsərlər iqtisadiyyat elminin mürəkkəb riyaziyyatlaşmasına gətirib çıxarmış, bu da global iqtisadi proseslərin praktiki məsələlərinin həllinə imkan yaratmır. Lakin, bir sıra iqtisadçılar da vardır ki, onlar Valrasın nailiyyətləri və uzaqgörənliyi qarşısında öz ehtiramlarını bildirirlər. Şumpeter qeyd etmişdir: “Əgər xalis iqtisadi nəzəriyyədən danışsaq, Valras mənim fikrimcə, bütün iqtisadçıların ən dahisidir. Onun iqtisadi tarazlıq sistemi inqilabi novatorluq elementlərini klassik sintez keyfiyyətləri ilə birləşdirərək, nəzəri fizikanın nailiyyətləri ilə müqayisə ediləcək yeganə iqtisadçı əsəridir”.

Əsas əsərlərindən:

1. “Siyasi iqtisadi nəzəriyyəsi” (Theory of Political Economy, 1871)
2. “İqtisadi nəzəriyyənin xalis elementləri” əsərinin sonrakı nəşrlərinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş (1889, 1896, 1900)

Əsas fikirlərindən

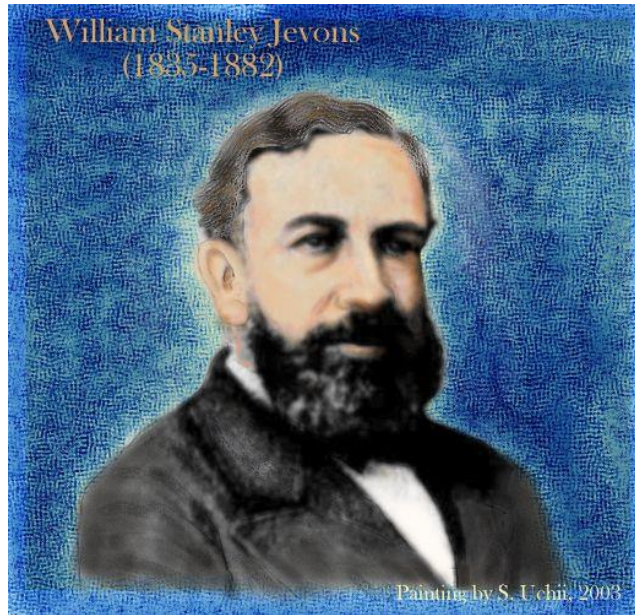
- Valrasın yaradıcılığı ən çox bazar üçün zəruri olan ilk ümumi tarazlıq modelinin müəyyən edilməsinə yönəlmişdi.

- Valras tələb və ya təkliflə bağlı olaraq, qiymətlərin avtomatik dəqiqləşdirilməsini müəyyən etməklə, mərkəzi idarəetmə sistemi olmadan da nümunə və səhvlər metodu vasitəsi ilə təhlil və qiymətləndirmə aparılmasının mümkünliyini qeyd etmişdir.

- O, göstərirdi ki, tarazlıq vəziyyətində olan iki əmtəənin hər birinin hədd dəyərliliyinin nisbəti, hər bir tərəf üçün onların qiymətlərinin nisbətinə bərabər olmalıdır. Lakin Cevonsdan fərqli olaraq, o, bu nəzəri yanaşmanı təkmilləşdirərək, əmtəələrə olan tələbin azalma funksiyasının geniş və əsaslı təsviri üçün istifadə etmişdir. Onun tərəfindən, əmtəələrin çox saylı mübadiləsinin hər bir mərhələsinin proseduru təkmilləşdirilmiş, bu da rəqabət, istehsal amillərinin çevik mobilliyi və qiymət dəyişkənliyinin düzgün müəyyənləşdirilməsi nəticəsində, tələb və təklif üzrə abstrakt düsturların, tənlilərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

- Valras ümumi tarazlığın təmin olunmasına mübadilə nəzəriyyəsi ilə istehsal nəzəriyyəsində fərqli izahlar vermişdir.

Qeyd: Hesab edirdilər ki, o, iqtisadi nəzəriyyənin ən dahisi olmuşdur.

UİLYAM STENLİ CEVONS
(1835-1882)

Cevons 1835-ci ildə Liverpul şəhərində, dəmir tacirinin və mühəndisinin ailəsində anadan olmuşdur. Atası ticarət və mühəndisliklə məşul olmasına baxmayaraq, öz dövründə iqtisadi və hüquqi mövzularda bir sıra esse və oçereklər yazaraq, yerli qəzetlərdə dərc etdirmişdir. Cevons Yuniversiti-kollecinin nəzdində təşkil olunan orta məktəbi bitirdikdən sonra, on altı yaşında kimya və botanika elmlərinə yiyələnmək üçün London Universitetinə daxil olmuşdur. Universitetdəki təhsil illərində onun evə yazdığı məktublarında sosial problemlərə ciddi marağının yaranması və bu sahədə dərin həyat missiyasının formalaşması hiss edilir. 1847-ci ildəki iqtisadi böhrandan sonra atasının müflis olması, Cevonsu ali təhsilini yarımçıq qoyub, Avstraliyanın Sidney şəhərində Sikkə sarayında yenidən təşkil olunan qiymətləndirmə üzrə mütəxəssis vəzifəsində işləməyə məcbur etmişdir.

Uilyam Stenli Cevons “son faydalılıq nəzəriyyəsi”nin ilk müəyyən edicilərindən biri sayılsada, bəzən onu bu nəzəriyyəni ilk olaraq deyil, təkrar müəyyən etdiyini qeyd edirlər. O həyatda həmçinin, nəzəri iqtisadi tədqiqatlarına və məntiq elminə dair dərslik yazdığına görə də məşhur olmuşdur. Cevonsun “Gömür məsələsi” (The Coal Question, 1865) əsəri onun iqtisadçılar və geniş oxucular tərəfindən daha çox tanınmasına səbəb olmuşdur. Əsərdə o, İngiltərənin iqtisadi inkişaf səviyyəsini təhlil edərək, müəyyənləşdirmişdir ki, kömür ehtiyatı ölkə iqtisadiyyatının inkişafında önəmli rol oynasa da, bu ehtiyatın tükənməsi, iqtisadiyyatda alternativ enerji mənbələrindən istifadə meylinin artması İngiltərə iqtisadiyyatının geriləməsinə və əksinə Amerika Birləşmiş Ştatlarının iqtisadiyyatının güclənməsinə səbəb olacaqdır.

Cevonsun digər çox saylı tədqiqatları onun ölmündən sonra toplanaraq, “Maliyyə və valyuta məsələləri üzrə tədqiqatlar” (Investigations in Currency and Finance, 1884) toplusu şəklində nəşr olunmuşdur. Topluda iqtisadi fəaliyyətdə baş verən fəslə və tsikli kənarlaşmalar, iqtisadi indeks göstəricilərini müəyyən edən metodikanın hazırlanması sahəsində ilkin cəhdlər, günəş aktivliyinin dəyişməsinə oxşar olan iqtisadi işgüzarlıq tsikllərinin iqtisadiyyatda baş verən dövrü sıçrayışlarla əlaqələndirilməsi istiqamətində atılan uğursuz addımlar və digər mühüm iqtisadi yönümlü problemlərin tədqiq olunmasına çalışılmışdır.

Cevonsun faydalılığın son həddi nəzəriyyəsinin müəyyən etməsini dəqiqliklə əks etdirən məqaləsini 1862-ci ildə İngiltərə İqtisadçılar Assosiasiyasına göndərmiş, məqalə yekdilliklə bəyənilərək, 1866-cı ildə dərc olunmuşdur. Həmçinin, məqalə İngiltərədə “Siyasi iqtisadın nəzəriyyəsinin” (The Theory of Political Economy, 1871) formalaşmasında təyinatı üzrə istifadə olunmuşdur. Toplunun mikroiqtisadiyyat sferasının müəyyən hissəsini əhatə etməsinə baxmayaraq (müəssisələrin istehsal və bazarda hərəkət nəzəriyyəsinə deyil, istehlakçıların davranış nəzəriyyəsinə əhatə etməsi), onun bu əsəri ilə eyni vaxtda nəşr olunan Menqerin və Valrasın konsepsiyası birlikdə iqtisadi nəzəriyyə tarixinə yeni fikir gətirməklə, bu nəzəriyyədə yeni dönüş dövrü açılıb, sonradan “marjinalist inqilabı” adlanan elmi yanaşmanın əsasını qoymuşdur.

İqtisadçıların qeyd etdiyinə görə, Cevonsun Lloyd, Lonqfild, Dyupi, Kurno və Hossen kimi iqtisadçıların əsərləri ilə tanış olmamasını iddia etmək çətindir. Belə ki, Cevons “Siyasi iqtisadın nəzəriyyəsi”ni yazanda, onun isnadının ilham mənbəyi qeyd edilən iqtisadçıların əsərləri ilə yanaşı, Bentamin fayda və zərərlərə münasibətini ifadə edən “faydanın hesablanması” yanaşması, Dionis Lardnerin, Fleminq Cjenkin və iki ingilis iqtisadçı-mühəndisin 1860-cı illərdə yazdığı əsərlər olmuşdur. Cevonsa sonda aydın olmuşdur ki, onun əsərlərini tədqiq etdiyi kifayət qədər iqtisadçılar olmuş, həmçinin o fikir və tədqiqatlarını davam etdirən bir çox iqtisadçılar yetişdirmişdir. Onun “Siyasi iqtisadın nəzəriyyəsi” əsərinin ikinci nəşrinin (1879) giriş hissəsində və iqtisadi-riyaziyyat üzrə verilən ədəbiyyat siyahısında 1711-ci ildən başlayaraq tədqiqatlar aparmış iqtisadçıların, filosofların adları, əsərləri öz əksini tapmışdır. Cevonsun qeyd etdiyi kimi, bütün bu tədqiqatlar “faydalılıq nəzəriyyəsi”nin və “marjinalistlərin inqilabı”ndan əvvəl faydalılığın son həcmənin təhlilinin yaranmasında öz tarixi rolunu oynamışdır.

O, Avstraliyada beş il yaşayaraq (1853-1858), xüsusilə burada meteorologiya və dəmir yolunda qiymətqoyma ilə bağlı ilk dəfə yazdığı məqalələrlə qəzetlərdə çıxış etmişdir.

Cevons İngiltərəyə 1859-cu ildə qayıdaraq, ali təhsilini davam etdirmiş, 1860-cı ildə oxuduğu universitetdə bakalavr, 1862-ci ildə isə magistr dərəcəsini almışdır. O, 1863-cü ildə Mançestr şəhərinin Oyens kollecində (hazırkı Mançestr Universiteti) akademik təhsil aparmaq üçün müəllim vəzifəsinə təyin olunaraq, 1866-cı ildə məntiq, etika və siyasi-iqtisad elmləri üzrə professor seçilmişdir. Cevons bir il keçdikdən sonra 1867-ci ildə Londona qayıdaraq, Universitet-kollecə siyasi-iqtisad kafedrasında çalışmağa başlamışdır. O, 1880-cı ildə

səhhəti əlaqədar tutduğu vəzifədən istefa vermişdir. Cevons iki il keçdikdən sonra iqtisadi siyasət problemlərinə həsr olunmuş “Dövlətin əməyə münasibəti” (The State in Relation to Labour, 1882) adlı əsəsini dərc etdirmişdir. Əssədə o, sərbəst rəqabət prinsiplərini pisləyərək, burada əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün dövlətin birbaşa paraqmatik müdaxilə yanaşmasına üstünlük vermişdir. Bir neçə aydan sonra, o gırx altı yaşında ikən dənizdə çimərkən batıb, özünün başa çatdırmamış bir neçə əsərinin əlyazmasını qoymuşdur. Cevonsun oğlu onun sağlığında başa çatdırılmadığı əsərlərinin əlyazmasından biri olan “İqtisadiyyat elminin prinsipləri” (Principles of Economics) əsərinin müəyyən bölmələrini 1905-ci ildə bir kitab halında nəşr etdirmişdir.

Cevons Millin və Rikardonun “malik olduqları nüfuzlarının zərərli təsirləri”ni inqilabi yolla tam aradan qaldırmasının mümkünliyinə inanırdı. Cevonsun “Siyasi iqtisadın nəzəriyyəsi” əsəri məcazi mənada, ikonaçılığa sitayiş ruhundan uzaq olub, onun böyük əksəriyyəti özünün dahiyanə və aydın yazılış üslubu ilə fərqlənmiş, burada orjinal təsvirlər, fikirlər tam parlaqlığı ilə əks olunmuşdur. Lakin, bütün bu müsbət cəhətlərə baxmayaraq, burada mövcud olan hədsiz orjinallıq və bəzən də hadisə və fikirlərin tədqiqində nəzərə çarpan tələkkənlik əsərin keyfiyyətinə müəyyən mənada xələl gətirmiş, bu amil isə fikir və yanaşmaların təsdiqi üçün gətirilən dəlil və sübutların tam açıqlanmamasına təsir göstərmişdir. Əsərdə təcrid olunmuş və ya qarşılıqlı, barter mübadilə problemləri ardıcılıqla tədqiq olunsada, bazar mübadilsinin təhlilinə müəyyən qədər “barmaq arası” yanaşılır. Həmçinin, burada faydalılıq həddinin azalma qanunu və ya Cevonsun dili ilə ifadə etsək, “faydalılığın son hədd mərhələsi” faktiki olaraq, əmtənin tələb əyrisinin aşağı enmə meylinin nəticələrini təhlil etmək üçün heç vaxt istifadə olunmur.

Cevonsun bu əsərində əhəmiyyətli məqamlardan biri də əməyin son ağırlıq həddi ilə onun istehsal etdiyi məhsulun son faydalıq həddi arasındakı balansın tədqiq olunmasıdır, lakin burada kapitala olan tələb müəyyən qədər səthi nəzərdən keçirilsədə, firmaların fəaliyyətinin istehsal amilləri ilə əlaqələndirilməsi məsələsi nəzərə alınmamışdır. İqtisadçının qiyməti müəyyən edən məşhur cədvəli aydın göstərir ki, o qiyməti, tələbi və təklifi eyni vaxtda dərk edib, əlaqələndirməkdə çətinlik çəkmişdir. Müvafiq əlaqələndirməni eyni vaxtda təmin etmək üçün aşağıdakı amillərə xüsusi diqqət yetirilməlidir:

- İstehsal xərcləri təklifin müəyyənləşdirilməsində əsas rol oynayır;
- Təklif faydalılığın son həddini müəyyən edir;
- Faydalılığın son həddi qiyməti müəyyən edir.

Cevonsun bu əsəri onun müasirləri tərəfindən bir o qədər də yaxşı qarşılanmamışdır, hətta Kerns, Lesli, Sicvik və Marşal əsərə çox soyuq münasibət bildirmişlər. Əsər bir çox iqtisadçıların dili ilə desək, iqtisadiyyatda əsil inqilab idi və ona həqiqi qiymətinin verilməsi üçün iyirmi ildən artıq vaxt gözləmək lazım gəlmişdir.

Əsas əsərlərindən:

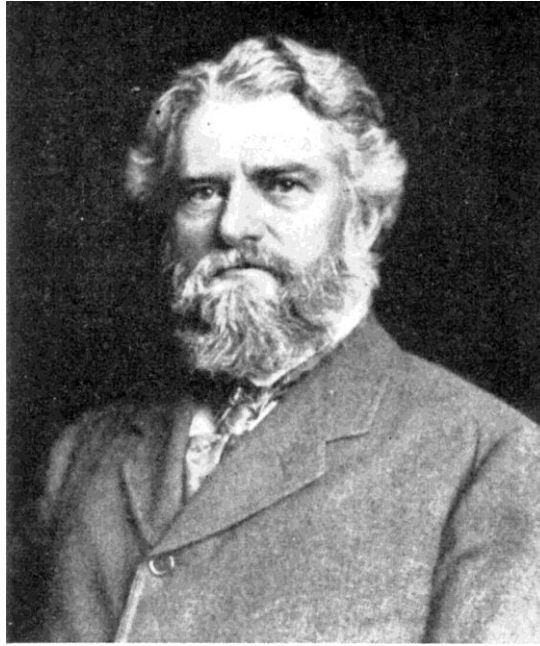
1. “Gömür məsələsi” (The Coal Question, 1865)
2. “Maliyyə və valyuta məsələləri üzrə tədqiqatlar”(Investigations in Currency and Finance, 1884)
3. “Siyasi iqtisadın nəzəriyyəsin”nin (The Theory of Political Economy, 1871)
4. “Dövlətin əməyə münasibəti” (The State in Relation to Labour, 1882)
5. “İqtisadiyyat elminin prinsipləri” (Principles of Economics) əsəri 1905-ci il

Əsas fikirlərindən

- *Toplunun mikroiktisadiyyat sferasının müəyyən hissəsini əhatə etməsinə baxmayaraq (müəssisələrin istehsal və bazarda hərəkət nəzəriyyəsini deyil, istehlakçıların davranış nəzəriyyəsini əhatə etməsi), onun bu əsəri ilə eyni vaxtda nəşr olunan Menqerin və Valrasın konsepsiyası birlikdə iqtisadi nəzəriyyə tarixinə yeni fikir gətirməklə, bu nəzəriyyədə yeni dönüş dövrü açıb, sonradan “marjinalist inqilabı” adlanan elmi yanaşmanın əsasını qoymuşdur.*

- *Onun “Siyasi iqtisadın nəzəriyyəsi” əsərinin ikinci nəşrinin (1879) giriş hissəsində və iqtisadi-riyaziyyat üzrə verilən ədəbiyyat siyahısında 1711-ci ildən başlayaraq tədqiqatlar aparmış iqtisadçıların, filosofların adları, əsərləri öz əksini tapmışdır. Cevonsun qeyd etdiyi kimi, bütün bu tədqiqatlar “faydalılıq nəzəriyyəsi”nin və “marjinalistlərin inqilabı”ndan əvvəl faydalılığın son həcmnin təhlilinin yaranmasında öz tarixi rolunu oynamışdır.*

- *Cevonsun bu əsərində əhəmiyyətli məqamlardan biri də əməyin son ağırlıq həddi ilə onun istehsal etdiyi məhsulun son faydalıq həddi arasındakı balansın tədqiq olunmasıdır.*

NYUKOMB SAYMONS

(1835-1909)

Nyukomb Saymons 1835-ci ildə Kanadada, Yeni Skotiada anadan olmuşdur. Bir müddət kənd müəllimi işləmiş, daha sonra 1858-ci ildə Harvard Universitetində elmi dərəcəyə layiq görülmüş, «Dənizçilik Almanaxının» (Nautical Almanac) çapa hazırlanması işini yerinə yetirmişdir. O, 1861-ci ildə ABŞ hərbi-dəniz donanmasında riyaziyyat professoru, Cons Hopkins Universitetində riyaziyyat və astronomiya elmləri professoru kimi çalışmışdır. Eyni zamanda Nyukomb Saymons Harvard Universitetində iqtisadi məsələlərlə əlaqədar mühazirələr oxumuş, «Dəniz Almanaxı», «Amerika efemerləri (tez bar verən bitkilər)» dərgilərində də 1897-ci ilə kimi təqaüdə çıxana qədər çalışmışdır. Onun riyaziyyat, astranomiya, iqtisadiyyat, siyasət, maarif, ilahiyyat, psixologiya məsələlərinə dair bir sıra elmi əsərləri dərc olunmuşdur. Nyükomb Saymons beynəlxalq elmi cəmiyyətin fəal üzvlərindən olmuşdur. O, 1909-cu ildə 74 yaşında dünyasını dəyişmişdir.

Nyukomb Saymons elmi ictimaiyyət tərəfindən riyaziyyatçı və astronom kimi tanınmışdır. O, XIX əsrin 80-ci illərində alman tarixi məktəbinin iqtisadçı tarixçilərinin Rikardo ideyalarını tənqidi dəyərləndirmələrinə qarşı çıxış etmişdir. Nyukomb Saymons «Maliyyənin əlifbası» (The ABC of Finance, 1978) və «İşçi məsələsi haqqında sadə insanın mühakimələri» (A Plain Mans Talk on the Labour Qestion, 1886) əsərlərində fərdiyyətçiliyi müdafiə edərək həmkarlar hərəkatı və sosializm uğrunda mübarizəni yanlış yol hesab etmişdir. O, XIX əsrin 70-80-ci illərində bir çox mütəfəkkir və elm xadimləri ilə dərin polemikalar aparmaqda idi. Bu xüsusda onun Cons Hopkins Universitetindəki həmkarlarının baxışlarını tənqidi dəyərləndirmələri qeyd oluna bilər. O, 1872-ci ildə Cevonsun «Siyasi-

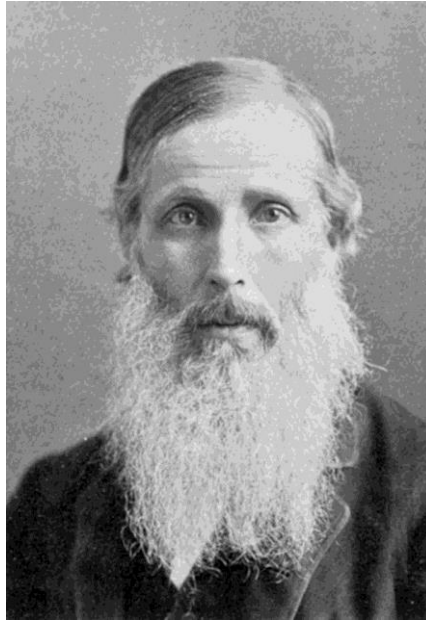
iqtidad nəzəriyyəsi»-nə (Theory of Political Economy, 1871) müsbət şərh verən ilk amerikalılardandır. O, eyni zamanda filosof Çarlz S. Pirsə məktublaşaraq daima fikir mübadiləsi aparmış, Kurnonun «Rifah nəzəriyyəsinin riyazi prinsipləri» (Mathematical Principles of the Theory of Wealth, 1838) ilə yaxşı tanış idi. O, 1886-cı ildə «Siyasi-iqtisadın prinsipləri» (Principles of Political Economy) əsərini nəşr etdirdi. Analitiklər hesab edirlər ki, bu əsərin Fişerin mühakimələrinin formalaşmasında təsiri böyük olmuşdur. Nyukombun əsərində fond və axın, pulun qapalı axını və əmtəələr arasında fərqlər müəyyən edilirdi. Onun mühakimələrinin zirvəsi kimi, «sosial dövriyyədə mütənasibliyin» təmin edilməsi formuludur. Burada $VR=PT$ formulu Fişerin $MV=PT$ formulu ilə eyni məzmun daşıyır. Nyukomb pula olan tələbin –(ex ante və ex post - əvvəl və sonrakı), tezavراسiyanın (əmanət kassasında deyil evdə saxlanılan pul) məşğulluq və qiymətlərə olan təsirini araşdırmışdır. Analitiklər Nyukombun mühakimələrində monetarist elementlərin olduğunu qeyd edirlər.

Əsas əsərlərindən:

1. «Maliyyənin əlifbası» - 1978
2. «İşçi məsələsi haqqında sadə insanın mühakimələri» - 1886
3. «Siyasi-iqtisadın prinsipləri» - 1886

Əsas fikirlərindən

- Onun mühakimələrinin zirvəsi kimi, «sosial dövriyyədə mütənasibliyin» təmin edilməsi formuludur.
- Nyukombun əsərində fond və axın, pulun qapalı axını və əmtəələr arasında fərqlər müəyyən edilirdi.
- Onun mühakimələrinin zirvəsi kimi, «sosial dövriyyədə mütənasibliyin» təmin edilməsi formuludur. Burada $VR=PT$ formulu Fişerin $MV=PT$ formulu ilə eyni məzmun daşıyır.
- Nyukomb pula olan tələbin –(ex ante və ex post - əvvəl və sonrakı), tezavراسiyanın (əmanət kassasında deyil evdə saxlanılan pul) məşğulluq və qiymətlərə olan təsirini araşdırmışdır.

SİDJİVİK HENRİ(1838-1900)

Sidjivik Henri 1838-ci ildə Skiptonda anqlikan kilsəsi ruhanisi ailəsində anadan olmuşdur. O, 1859-cu ildə iki ixtisas üzrə; antik ədəbiyyatı, tarixi və riyaziyyat ixtisasları üzrə Kembic Universitetini bitirmişdir. Universiteti bitirdikdən dərhal sonra Trinitı-kollecdə elmi işçi vəzifəsində çalışmağa başlayır. O, bütün ömrü boyu Kembric Universitetində çalışmışdır. Sidjivik 1870-ci ildə həyata keçirilən təhsil proqramlarındakı islahatın əsas müəlliflərindən hesab olunur. İslahat nəticəsində qadınlarda Universitetlərdə təhsil ala bilərdi. Tələbələr Universitetlərə qəbul edilərkən qəbul etdikləri bir çox dini öhdəlik və and içmə mərasimləri ləğv edilmişdir. Sidjivik 1900-cu ildə dünyasını dəyişmişdir. Sidjiviki Marşall özünün mənəvi rəhbəri hesab etmişdir.

Sidjivik iqtisad elminə müəyyən töhfələr vermiş sonuncu britaniya filosoflarından hesab olunur. Lokk, Yum, Con Stüart Mill kimi Sidjivik də iqtisadi məsələlərə həsr olunmuş elmi əsərlərin müəllifidir. Onun iqtisadi mühakimələri «Etikanın metodları»(The Methodos of Ethics,1874) , «Siyasət elementləri» (The Elements of Politics, 1891) əsərlərində şərh olunmuşdur. Onun 1883-cü ildə nəşr olunan «Siyasi-iqtisadın əsasları» (Principles of Political Economy,1883) əsərindəki səslənən fikirlər siyasi-iqtisad elmində yeni istiqamət üçün zəmin yaratmış oldu. Analitiklər sonradan bu istiqamətin Marşall tərəfindən inkişaf etdirildiyi qənaətinə gəldilər. Sidjivik fəlsəfəyə, etikaya və siyasi-iqtisada utilitarist mövqeyindən yanaşırdı. O, siyasi-iqtisadda etik və siyasi aspektləri bir-birindən fərqləndirməklə, bunları incəsənət və təmiz iqtisadi sahələrə ayırmışdır. Burada incəsənət ilə elm arasında başlıca fərq kimi göstərilirdi ki, incəsənət

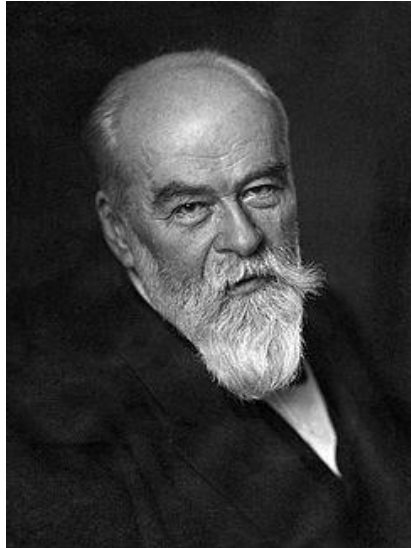
gerçəkliyi təsvir edir, elm isə siyasi iqtisadın əsas kateqoriyalarını (istehsal, bölgü, mübadilə, kapital) izah edir. Sidjivik özünün iqtisadi siyasət sənəti ilə əlaqədar irəli sürdüyü mühakimələrində belə qənaətə gəlmişdir ki, siyasi-iqtisad ölkənin iqtisadi həyatında irəliləyişlərə səbəb ola biləcək dəyişikliklər yaratmırsa, heç bir əhəmiyyət daşımır.

Əsas əsərlərindən:

1. «Etikanın metodları»(The Methodos of Ethics,1874)
2. «Siyasət elementləri» (The Elements of Politics, 1891)
3. «Siyasi-iqtisadın əsasları» (Principles of Politikal Economy,1883)

Əsas fikirlərindən

- O, siyasi-iqtisadda etik və siyasi aspektləri bir-birindən fərqləndirməklə, bunları incəsənət və təmiz iqtisadi sahələrə ayırmışdır.
- O qeyd edirdi ki, siyasi-iqtisad ölkənin iqtisadi həyatında irəliləyişlərə səbəb ola biləcək dəyişikliklər yaratmırsa, heç bir əhəmiyyət daşımır.

ŞMOLLER QUSTAV FON (1838-1917)

Şmoller 1860-cı ildə Vürtemberqda anadan olmuş, Tyübingen universitetində təhsil almış, sözügedən universiteti 1860-cı ildə bitirmişdir.

Halle (1864-72) və Strasburq (1872-82) və Berlin (1882-1913) universitetlərində politologiya və siyasi iqtisad elmləri üzrə professor vəzifəsində çalışmışdır. Şmollerin ilk dərc etdiyi kitab 1870-ci ilə təsadüf edir. Kitabda Almaniyanın xırda sənaye istehsalının tarixindən bəhs edilir. 1870-1880-ci illərdə o, müxtəlif metodoloji və tarixi məsələlər üzrə bir çox məqalələr dərc etdirmişdir.

XIX əsrin sonuncu rübündə Alman iqtisadi fikrindəki nailiyyətləri Roşer, Qildebrand və Knisin adı ilə əlaqələndirirlər. Lakin onlardan bir qədər gənc tarixçi iqtisadçı-alimlər içərisində Qustav fon Şmollerində xüsusi ilə seçildiyi qeyd olunur. Bu məktəbin nümayəndələri iqtisadi problemləri tarixilik prinsipinə əsasən dəyərləndirir, aparılan tədqiqatlar əsasən konkret məsələlərin tədqiqinə yönəldilirdi. Eyni zamanda tarixi məktəbin nümayəndələri iqtisadçılarından fərqli olaraq, dövlətin həyata keçirdiyi sosial islahatlara daha çox diqqət yetirirdilər. Bu məktəbin ardıcılıarı 1872-ci ildə Sosial Siyasət İttifaqı (Verein für Sozial- politik) təşkilatını yaratmışdılar. Bəzi müasirləri həmin İttifaqı kateder-sosialistlər (Katheder Sozialisten, yəni «akademik mühitin sosialistləri») adlandırırdılar. Bu qurumun ardıcılarının baxışları mühafizəkar baxışlar hesab edilirdi. Onlar bəzi sosial islahatların həyata keçirilməsini vacib sayır, eyni zamanda mövcud kral hakimiyyəti və dövlət aparatının möhkəmləndirilməsi tərəfdarları hesab olunurdular.

Onun ingilis dilinə tərcümə edilən yeganə əsəri «Merkantilizm sistemi və onun Prussianın timsalında tarixi əhəmiyyəti» (The merkantile System and its Historical Significance: Illustrated Chiefly from Prussian History, 1897) əsəridir. Burada müəllif merkantilizmi dövlət siyasəti sistemi kimi qəbul edərək öz

dövrünə görə bu sistemə haqq qazandırır. Şmollerin siyasi iqtisad elminin predmeti və metoduna baxışları Menqerin «İqtisadiyyatın və sosiologiyanın problemləri» (Problems of Economics and Sociology, 1883) əsərində tənqid edilmişdir. Şmoller bu tənqiddə jurnalda dərc edilən məqalələr cavab vermişdir. Daha sonra Menqer «Alman siyasi iqtisadında tarixi yanaşmanın səhvləri» (1884) əsərində bir daha Şmolləri və onun mövqeyinə yaxın mühakimələrlə çıxış edənlərin baxışlarını tənqidi dəyərləndirmişdir. Şmollerin «Metodlar haqqında mübahisə» əsəri Menqer iradlarının cavablandırılması məqsədi ilə yazılmışdır.

Bəzi analitiklər Menqerin metodikası ilə Marşal metodikası arasında bənzərliklər axtarırlar və Marşal metodlarını nisbi tarazlıq metodları adlandırmışlar. Burada Şmollerin metodları mürəkkəb və qeyri-müəyyən, abstrakt-deduktiv metodlar kimi xarakterizə olunmuş, qeyd olunurdu ki, bu metodun ardıcıllarının əsas məqsədi uzun on illikləri əhatə edən faktların toplanılmasından sonra iqtisadi məsələlər ətrafında müəyyən fikirlərin söylənilməsindən ibarətdir. Daha bir maraqlı fakt kimi Şmollerin “Siyasi iqtisadın ümumi əsasları” ensiklopedik əsəri göstərilə bilər. Bu əsərdə Marşaldan fərqli olaraq tarix və statistik materialların analitik üsullarla araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, Şmoller özünün iqtisadi tarix məsələlərinə həsr olunmuş araşdırmalarında alman cəmiyyətinin orta əsr dəyərlərinin ideallaşdırılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Burada sinfi eqoizmin və siniflərarası ədavətin aradan qaldırılmasında güclü monarx hakimiyyətinə böyük ümid bəslənilirdi. Şmoller əmlak bərabərsizliyinin ifrat həddə çatmasının, gəlirlərin bölüşdürülməsində mövcud vəziyyətin silklər arasındakı ədavətin güclənməsinə xidmət etdiyini iddia edir, hakim təbəqəni müəyyən islahatlar etməyə çağırırdı.

Əsas əsərlərindən:

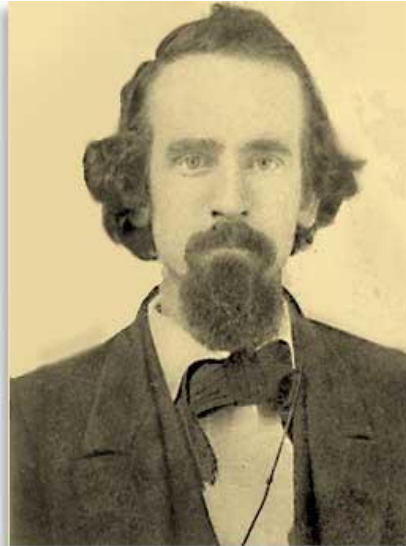
1. «Merkantilizm sistemi və onun Prussiyanın timsalında tarixi əhəmiyyəti» (The merkantile System and its Historical Significance: Illustrated Chiefly from Prussian History, 1897)
2. «İqtisadiyyatın və sosiologiyanın problemləri» (Problems of Economics and Sociology, 1883)

Əsas fikirlərindən

- *araşdırmalarında alman cəmiyyətinin orta əsr dəyərlərinin ideallaşdırılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi.*

- *Burada sinfi eqoizmin və siniflərarası ədavətin aradan qaldırılmasında güclü monarx hakimiyyətinə böyük ümid bəslənilirdi.*

- *Şmoller əmlak bərabərsizliyinin ifrat həddə çatmasının, gəlirlərin bölüşdürülməsində mövcud vəziyyətin silklər arasındakı ədavətin güclənməsinə xidmət etdiyini iddia edir, hakim təbəqəni müəyyən islahatlar etməyə çağırırdı.*

Henry George

HENRİ CORC (1839-1897)

Henri Corc 1839-cu ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Filadelfiya ştatında anadan olmuşdur. O, on üç yaşında ikən orta məktəbi tərk edərək, əmək fəaliyyətinə başlamış, ilkin olaraq gəmidə dənizçi, sonradan isə nəşriyyatda fəhlə kimi işləmişdir. Əmək fəaliyyətini o, qəzet nəşr etdirməklə, jurnalistliklə davam etdirmişdir. Lakin, bir müddət keçdikdən sonra Corc tamamilə müflisləşərək, Kaliforniya ştatına köçmüş, burada o yerli mühiti tam öyrənərək, əmin olmuşdur ki, torpaq sahibləri, mülkədarlar əhalinin artımı və texniki tərəqqi nəticəsində yaranan və onların layiq olmadığı əlavə gəlirlər əldə edirlər.

*Corcun əsərlərinin nəşri onu dünyada tanınan məşhur bir şəxsə çevirdikdən sonra, o ABŞ-ın şərq statlarına qayıtmış və burada “vahid vergi” hərəkatının əsasını qoymuşdur. Bir qədər keçdikdən sonra, yəni 1890-cı ildə o, bu hərəkata rəhbərliyi öz tərəfdalarına təhvil verərək, özü ciddi yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olub, universitetlərdə, müxtəlif dərəcələrdə mühazirələr söyləməyə başlamışdır. Corc 1897-ci ildə vəfat etmişdir, lakin o, vəfatından əvvəl daha iki əsərini nəşr etdirməyə nail olsa da, “Siyasi iqtisad elmi haqqında”kı (*The Science of Political Economy*) sonrakı əsərini tamamlaya bilməmişdir.*

Müasir dövrdə Henri Corcun “Tərəqqi və kasıblıq” əsərini çox az adam oxumuşdur, buna səbəb əsərin yalnız müasir tərzdə yazılmaması deyil, onun Adam Smitin, David Rikardonun və C.S.Millin qəliz yazılış və fikir ifadə etmə üslubunda yazılmasıdır. Öz dövründə iqtisadi əsərlər və ədəbiyyatlar arasında ən çox tanınan və oxunan bu əsər geniş oxucu auditoriyasını cəlb etmişdir. Xüsusilə, XIX əsrin son iyirmi beş ilində ingilis dilli ölkələrdə Marks deyil, məhz Henri Corc oxucuların sevimlisinə çevrilməklə, intellektual səviyyəli

gənclərin qızgın müzakirələrinin əsas qəhrəmanlarından biri olmuşdur. Corcun 1880-cı ildə ingilis dilli ölkələrdə, o cümlədən, İngiltərənin müxtəlif bölgələrində etdiyi mühazirələr əsil sensasiyaya çevrilmişdi, belə ki, o hansı şəhərdə olsa idi, onun görüşü çox təntənəli keçməklə, mühazirə söylədiyi zal daim dinləyiciləri tərəfindən dolardı. İngiltərənin Mançestr və Albert- holdakı ticarət mərkəzinin o dövr üçün çox məşhur olan, böyük zalları buna nümunə göstərilə bilər. Nyu-York şəhərinin başçısı vəzifəsinə seçilmək üçün keçirilən 1886-cı ildəki seçkilərdə Corca qələbəsini təmin etmək üçün çox az səs çatmamışdır. O dövrdə, Amerika Birləşmiş Ştatlarının əksər iri və orta şəhərlərinin əhalisi tərəfindən keçirilən nümayiş və tədbirlərdə Corcun nəşr olunmuş “Tərəqqi və kasıblıq” əsərindəki “vahid vergi” ilə bağlı ideya və fikirləri müdafiə edilmişdir.

Corcun “vahid vergi” ideyası 1900-cı ildən sonra öz aktuallığını itirməyə başlasa da, lakin bu dövrdə onun təsiri Amerika Birləşmiş Ştatlarının, Kanadanın və Avstraliyanın bələdiyyə orqanlarının qanunvericiliyinə təsir etmiş və müvafiq qanunvericilik sənədlərində öz əksini tapmışdı. Müasir dövrdə də Corcun davamçıları dünyanın müxtəlif ölkələrində, o cümlədən Avstraliyada və Yeni Zelandiyada onun fikir və ideyalarının təkmilləşdirilməsi ilə məşğul olub, xüsusilə “ərazi üzrə dəyər vergisi”inə üstünlük verir və onun tətbiqinə çalışırlar. Onlar belə yanaşma konsepsiyasını corcizmin ideyalarının əsas mahiyyəti kimi irəli sürülər.

Corcun fikir və tədqiqatlarının mahiyyəti əslində bir o qədər də yeni orijinalıq nümunəsi kimi nəzərə çarpmır, onlar öz mənbəyini Rikardonun əvəllər müəyyən etdiyi differensial renta nəzəriyyəsindən götürmüşdür. Məhz bu baxımdan Corcun iqtisadi nəzəriyyəsi, apardığı tədqiqatları təsirli olub, praktiki baxımdan əhəmiyyət kəsb edən dəlil və sübutlara əsaslanır. Rikardo təlqin edirdi ki, torpaq təkrar istehsal olunmayan resurslar kateqoriyasına aid olduğundan, onun təklifi də məhdud olur və o demək olar ki, tam şəkildə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün ayrılır. Onun fikricə, renta məhsulun qiymətinə daxil olmayaraq, məhsuldar və daha məhsuldar torpaq sahələrindən fermerlərin payına düşən izafi məhsulun hesabına formalaşır. Rentanın “təbiətin əvəzsiz vergisi və ya hədiyyəsi” olduğunu nəzərə alıb, dövlət öz məqsədinə uyğun kənd təsərrüfatı üzrə xərclərin son həddinə təsir etməyərək, onu hissə-hissə və ya tam şəkildə özünküləşdirə bilər. Rikardonun renta nəzəriyyəsindən ilk nəticə aydın nəticə çıxaran Ceyms Mill (1773-1836) qeyd etmişdir ki, “əldə olunmayan rentaya gələcək əlavələr” hər hansı bir maneə olmadan, dövlət tərəfindən vergi formasında yığıla bilər. Millin renta nəzəriyyəsinə və vergisinə yanaşması Rikardanı tam qane etməsədə, lakin bu problemin tam ətraflı aydınlaşdırılması o dövr üçün həlli mümkün olmayan, mücərrəd bir məsələ olaraq qalmışdır. C.S.Mill atasının (Ceyms Mill) fikir və yanaşmalarının təsiri altında yazdığı və nəşr etdirdiyi “Siyasi iqtisadın prinsipləri” əsərindən və həmfikirləri tərəfindən təşkil olunan “Torpaqdan istifadə üzrə islahatlar Assosiasiyası”na rəhbərlik etdikdən sonra atasının başladığı və özünün davam etdirdiyi renta nəzəriyyəsi

geniş şöhrət qazandı. Henri Corcun “Tərəqqi və kasıblıq” əsəri torpaq rentası nəzəriyyəsi sahəsində müəyyən irəliləyiş əldə etmişdir, o öz əsərində keçmiş və cari torpaq rentasının tam müsadirə olunmasını təklif etmiş və bu fikrinin kasıbçılığın, torpağın qiymətilə bağlı möhtəkirliyin və iqtisadi böhranların tamamilə aradan qaldırılmasına təsir edəcəyini əsaslandırmağa çalışmışdır. Corcun “Tərəqqi və kasıblıq” əsərinin nəşrindən sonra tətbiq edilməsinə cəhd göstərdiyi “vahid vergi” forması, onun nəzərinə həm dövlət, həm də cəmiyyət üçün əhəmiyyətli rola malik idi. Belə ki, onun fikricə, məhz bu vergi formasının tətbiqi dövlətin bütün sahələr üzrə planlaşdırdığı xərclərin tam maliyyələşmə mənbəsini yaradacaqdı. O dövrdə bir çox iqtisadçılar, dövlət məmurları və xüsusi mülkiyyət sahibləri Corcun bu fikrinin mahiyyətini, vahid vergi formasının tətbiqinin əhəmiyyətini düzgün anlamayıb, onu torpağın milliləşdirilməsi istiqamətində atılan ən önəmli addım kimi qiymətləndirmişdilər. Lakin, Corc isə sözün həqiqi mənasında təklif edirdi ki, torpağın istifadəsinin əldə olunan renta yalnız vergiyə cəlb olunma obyektini hesab olunsun və bu vergi növü torpaq-renta münasibətindən asılı olaraq, dəyişkən olub, kənd təsərrüfatında torpaqdan daha səmərəli və məhsuldar istifadə üçün real imkanlar yaratsın. Belə ki, bu yanaşmada, müvafiq verginin tətbiqində torpağın yararlılıq keyfiyyəti, onun məhsuldarlıq imkanları kimi amillərin nəzərə alınması, torpağın təkmilləşdirilməsi və yenidən istifadəyə yararlı vəziyyətinə salınması ilə bağlı sərf olunan xərclərdən əldə olunan gəlirlərin müəyyən müddət vergiyə cəlb olunma obyektini hesab olunması əsaslandırılırdı. Onun fikrindəki belə yanaşma masir dövr üçün də aktualıq kəsb etməkdədir. Belə ki, dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrində dövlət və cəmiyyət üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən, prioritet iqtisadiyyat sahələrinə, əsasən də sənaye və kənd təsərrüfatına yönəldilən uzun müddətli əsaslı kapital və investisiya qoyuluşlarına Corcun nəzərdə tutduğu vergi formasına yaxın, bir növ güzəştli vergilər tətbiq olunur. Ümumilikdə, onun vahid vergi formasının əsas məqsədi torpaq üzərində olan mülkiyyətdən əldə olunan renta gəlirlərinin formalaşma mərhələlərini, mənbəyini nəzərə alaraq, torpağın bir ərazi kimi dəyərini sıfır həddinə yaxınlaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. O, bir növ torpaqdan, torpaq üzərində olan mülkiyyətdən istifadədə torpağın ərazicə yerləşməsindən asılı olmayaraq eyni, lakin səmərəli vergi formasının tətbiq edilməsinə çalışırdı.

O, tamamlaya bilmədiyi son əsərində fikir və yanaşmalarını, elmi nəzəriyyəsini daha müsir və oxunaqlı dilə salmağa çalışmışdır, bu əsər bütün çətinliklərə baxmayaraq, onun tərəfdarları tərəfindən vahid bir formaya salınaraq, 1906-1911-ci illər ərzində bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur.

XIX əsrin sonunda demək olar ki, bütün məşhur və aparıcı iqtisadçılar, o cümlədən Marşal, Frensis Uoker, Selqmen və Elli Corcun fikir və yanaşmalarına layiq olduğu qiyməti verməyərək, onun fikirlərinə tənqidi təhlillər aparmaqla yanaşmışlar. Corcun qəliz yazı və yanaşma üslubu, təsdiq olunan pozitiv və normativ fikirlərinin xüsusiyyət və nəticələrinin daimə bir-birini əvəz etməsi, onun istifadə etdiyi iqtisadi nəzəriyyənin bəzi texniki və riyazi əsasları üzrə

anlayışların tam anlaşıqlı dərk edilməməsi iqtisadçıların bu yaradıcı şəxsə tam ədalətsiz yanaşmasına səbəb olmuşdur. Lakin ən qərribə hal onunla bağlıdır ki, Corcun bir iqtisadçı, bir şəxsiyyət kimi malik olduğu xüsusiyyət və fikirlərini peşəkar iqtisadçılar nə qədər inkar etsələr də, onlar sadə insanları bir o qədər özünə cəlb etmişdir. Nəhayət ki, ona qarşı olan müxtəlif haqsız irad və tənqidlər XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq aradan qalxmışdır. Milton Fridmen onun əsərlərinə və fikirlərinə rəğbətlə yanaşaraq, qeyd etmişdir: “Bergilər arasında nisbətən daha az mənfi yanaşılan vergi növü, vaxtilə, çox-çox əvvəllər Henri Corcun təklif etdiyi torpağı təkmilləşdirmədən, onun dəyərinə tətbiq edilən əmlak vergisidir”.

Əsas əsərlərindən:

1. “Tərəqqi və kasıblıq” əsərini
2. “Siyasi iqtisad elmi haqqında”-kı (The Science of Political Economy)

Əsas fikirlərindən

- Onun fikricə, renta məhsulun qiymətinə daxil olmayaraq, məhsuldar və daha məhsuldar torpaq sahələrindən fermerlərin payına düşən izafi məhsulun hesabına formalaşır. Rentanın “təbiətin əvəzsiz vergisi və ya hədiyyəsi” olduğunu nəzərə alıb, dövlət öz məqsədinə uyğun kənd təsərrüfatı üzrə xərclərin son həddinə təsir etməyərək, onu hissə-hissə və ya tam şəkildə özünküləşdirə bilər.

- O, öz əsərində keçmiş və cari torpaq rentasının tam müsadirə olunmasını təklif etmiş və bu fikrinin kasıbcılığın, torpağın qiymətilə bağlı möhtəkirliyin və iqtisadi böhranların tamamilə aradan qaldırılmasına təsir edəcəyini əsaslandırmağa çalışmışdır.

- Corcun “Tərəqqi və kasıblıq” əsərinin nəşrindən sonra tətbiq edilməsinə cəhd göstərdiyi “vahid vergi” forması, onun nəzərinə həm dövlət, həm də cəmiyyət üçün əhəmiyyətli rola malik idi.

- Qeyd: Belə ki, onun fikricə, məhz bu vergi formasının tətbiqi dövlətin bütün sahələr üzrə planlaşdırdığı xərclərin tam maliyyələşmə mənbəsini yaradacaqdı. O dövrdə bir çox iqtisadçılar, dövlət məmurları və xüsusi mülkiyyət sahibləri Corcun bu fikrinin mahiyyətini, vahid vergi formasının tətbiqinin əhəmiyyətini düzgün anlamayıb, onu torpağın milliləşdirilməsi istiqamətində atılan ən önəmli addım kimi qiymətləndirmişdilər.

- Corc sözün həqiqi mənasında təklif edirdi ki, torpağın istifadəsinin əldə olunan renta yalnız vergiyə cəlb olunma obyektini hesab olunsun və bu vergi növü torpaq-renta münasibətindən asılı olaraq, dəyişkən olub, kənd təsərrüfatında torpaqdan daha səmərəli və məhsuldar istifadə üçün real imkanlar yaratsın.

MENQER KARL

(1840-1921)

Karl Menqer 1840-cı ildə bir zamanlar Avstriya-Macaristan imperiyasının tərkibinə daxil olan, Cənubi Polşada, Qalitsiyada anadan olmuşdur. Karl Menqerlə yanaşı, onun digər iki qardaşı, Anton və Karl mükəmməl akademik təhsil ala bilmişdilər. Anton hüququn fəlsəfəsi, sosializmin tarixi məsələləri üzrə mütəxəssis, Karl isə məşhur riyaziyyatçı olmuşdur.

Karl Menqer Vyana, Praqa, Krakov Universitetlərində huquq elmini öyrənmiş, daha sonra 1867-ci ildə Krakov Universitetində hüquq elmləri doktoru adına layiq görülmüşdür. İlk işinə Vyanada baş nazirin dəftərxanası nəzdində, nəşriyyat şöbəsində başlamışdır. Məhz burada işləyərkən o, iqtisadi problemlərin ciddi araşdırılmasına başlamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, A.Menqeri hüquqi sosializmin öncüllərindən hesab edirlər. O, iqtisadi quruluşda fərdin 3 əsas hüququnun olduğunu bəyan etmişdir. Birincisi işçinin tam əmək gəlirinə sahib olmaq hüququ, ikincisi mövcud olma hüququ, üçüncüsü işlə təmin olunmaq hüququ kimi bəyan edilirdi.

Menqer «İqtisadiyyatın prinsipləri» əsərini yazdıqdan sonra elmi nüfuzu bir qədər artır və o, Vyana Universitetinə məruzələr oxumaq üçün dəvət olunur, 1873-cü ildən isə Universitetdə professor kimi çalışmışdır. O, 1876-cı ildə ershersox Rudolfun şəxsi müəllimi olur və onunla Almaniya, Fransa və İngiltərədə bir çox səfərlərdə olur. Menqer 1879-cu ildə yenidən Vyana Universitetində çalışmağa başlayır və bu zaman o, «Metodlar mübarizəsinə» (Methodenstreit) qoşulur, «Sosiologiyanın və iqtisadiyyatın problemləri» (Problems of Economics and Sociology) əsərini dərc etdirir. Bu əsərdə alman tarixi məktəbinin əsas postulatları tənqid olunurdu. Bu iradlara Şmoller tərəfindən qarşılıq verildikdən sonra Menqer «Alman siyasi-iqtisadında tarixi

yanaşmanın (tarixiliyin) səhvləri» (Die Irrthümer des Historisms in der deutschen Nationalökonomie; The Fallacies of Historicism in German Political Economy, 1844) əsərini yazdı. Məhz bu əsərdən sonra alman və avstriya iqtisadi məktəbləri arasındakı fikir ayrılıqları daha da böyüməyə başladı.

O, XIX əsrin 90-cı illərində monetar iqtisadiyyata dair bir çox məqalələr yazdı. Bu məqalələrdə pulun dəyərliliyi haqqındakı səslənən fikirlər avstriya məktəbinin sonrakı nümayəndələrinə və xüsusəndə Lyüdviq fon Mizesin (1881-1973) elmi mühakimələrinə ciddi təsir göstərmişdir. Daha sonra Karl Menqer 1903-cü ildə kafedradakı vəzifəsindən istefa edərək tamamilə elmi yaradıcılıqla məşğul olmağa başlayır. Analitiklər hesab edirlər ki, o, uzun illər ərzində apardığı araşdırmaları yekunlaşdırmağa müvəffəq olmadan dünyasını dəyişmişdir. Əlyazmalarından ancaq müəyyən hissəsi onun vəsiyyətinə əsasən 1921-ci ildə oğluna verilmiş və dərc olunmuşdur.

Karl Menqerin elmi yaradıcılığının iqtisadi fikir tarixindəki yerinə gəldikdə isə analitiklər bildirirlər ki, o, Avstriya siyasi-iqtisad məktəbinin, son faydalılıq həddi nəzəriyyəsinin banisi və marjinal inqilabın liderlərindən biri hesab olunur. Menqerin 1871-ci ildə «İqtisadiyyat elminin prinsipləri» (Principles of Economics) əsəri nəşr olunarkən, eyni vaxtda Cevonsun «Siyasi iqtisad nəzəriyyəsi» (The Theory of Political Economy), 3 il sonra isə Valrasın «Xalis (təmiz) iqtisadiyyatın elementləri» (Elements of Pure Economics) əsərləridə nəşr olundu. Məhz bu üç mütəfəkkir «marjinal inqilabın» liderləri kimi səciyyələndirilir və qeyd olunur ki, onlar öz mühakimələrini bir-birilərindən asılı olmadan müstəqil irəli sürmüşlər və onların fikirlərindən bəzi fərqlərin olması da bununla əlaqələndirilirdi. Məsələn Valrasın əsas diqqəti ümumi, mülti-bazar tarazlığına yönəltdiyi, Menqerin isə ancaq iqtisadi fəaliyyətdə subyektiv elementlərə yönəltdiyi iddia olunur. Eyni zamanda Cevonsun İngiltərədə məktəb yarada bilmədiyi, Valrasın isə ancaq Fransa və İtaliyada bir neçə tələbəsinin olduğu göstərilir. Onlardan fərqli olaraq Menqer məktəb yaratmağa müvəffəq olmuş və onun Bem-Baverk, Vizer kimi ardıcılıqları var idi. Bu məktəbin 50 il ərzində Marşallın Kembric, Valrasın Lozanna məktəbi ilə bütünlükdə Avropa iqtisadi fikrində liderlik yarışını apardıqları iddia olunur.

Bəzi şərhçilər Menqer mühakimələrini özünəməxsus və bu qədər dəyərli edən nə idi sualına aşağıdakı kimi cavab verirlər. Onun təhlillərində ən önəmli məqamlardan biri – insanın fərdi istehlak sferasında nemətlərə (rifaha) münasibətinin dəyərləndirilməsində özünü bürüzə verir və burada təmin olunan hər istehlak tələbi, təminat dərəcələrinə bölünür. Təminat dərəcələri 1-dən 10-na qədər müəyyən edilmiş və istehlakçı üçün hər təminat dərəcəsinin özündən sonrakı dərəcədən daha qiymətli olduğu iddia olunur. Hər hansı nemətin istehlakçı üçün qiymətləndirilməsi isə onun insanın istifadəsində olması imkanlarından asılı olduğu əsaslandırılırdı. Menqer nemətləri (rifah) ali (istehlak predmetlərinin yaradılmasında iştirak edənlər) və ibtidai (sadəcə istehlak) nemətlərə bölürdü. Bu bölgüdə yeni olan rifah dərəcəsinin aşağı pilləsində olan nemətin daha yüksək dərəcələrdəki nemətlərin dəyərliliyini

müəyyənləşdirməsində iştirak etməsinin iddia olunması hesab edilir. Menqer həmçinin iqtisadi leksikona bir çox yeni anlayışlar gətirmişdir. Buna misal olaraq substitusiya (əvəz etmə) anlayışı göstərilir. Bu anlayış altında isə eyni məhsulun müxtəlif və fərqli istehsal faktorları kombinasiyası vasitəsi ilə yaradılması nəzərdə tutulurdu. Məhz bu anlayışın sonradan istehsal funksiyaları nəzəriyyəsinin yaranmasına təkan verdiyi bildirilir. Menqer tərəfindən öz dəyərlərindən asılı olmayaraq istehsalda iştirak edən «nemətlərin komplementarlığı» (biri birini tamamlayan) ideyası da irəli sürülmüşdür. Burada göstərilirdiki, əgər istehsal prosesində hər hansı bir istehsal elementi (nemətin) çatışmazsa, onda bu çatışmazlıq digər nemətlərində dəyərdən düşməsinə səbəb olur. O, elmi leksikona «likvidlik», istehlak oluna bilmək qabiliyyəti anlayışında gətirmişdir. Menqer likvidlik faktoruna xüsusi əhəmiyyət verərək onun birbaşa istehlak meylləri və mübadilə motivlərinə ciddi təkan verdiyi qənaətində idi. Menqer tərəfindən həmçinin elmi dövriyyəyə «tələbin qiyməti», «təklifin qiyməti anlayışları da gətirilmişdir».

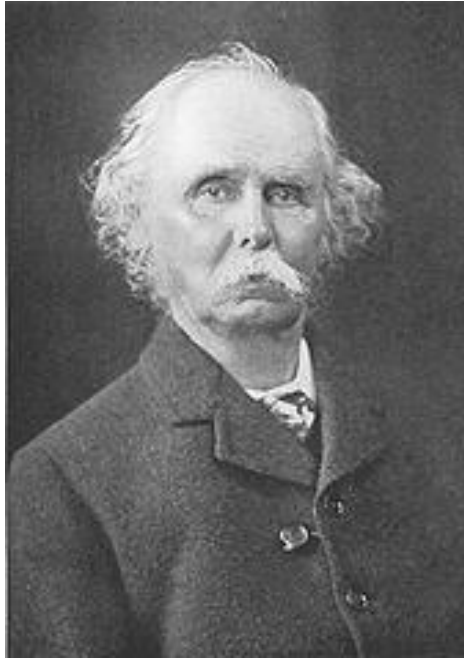
Əsas əsərlərindən:

1. «İqtisadiyyatın prinsipləri»
2. «Sosiologiyanın və iqtisadiyyatın problemləri»
3. «Alman siyasi-iqtisadında tarixi yanaşmanın (tarixiliyin) səhvləri»

Əsas fikirlərindən

- Qeyd etmək lazımdır ki, A.Menqeri hüquqi sosializmin öncüllərindən hesab edirlər. O, iqtisadi quruluşda fərdin 3 əsas hüququnun olduğunu bəyan etmişdir:

- Birincisi işçinin tam əmək gəlirinə sahib olmaq hüququ, ikincisi mövcud olma hüququ, üçüncüsü işlə təmin olunmaq hüququ kimi bəyan edilirdi.
- Analitiklər hesab edirlər ki, o, uzun illər ərzində apardığı araşdırmaları yekunlaşdırmağa müvəffəq olmadan dünyasını dəyişmişdir.
- o, Avstriya siyasi-iqtisad məktəbinin, son faydalılıq həddi nəzəriyyəsinin banisi və marjinal inqilabın liderlərindən biri hesab olunur.
- Məhz bu üç mütəfəkkir «marjinal inqilabın» liderləri kimi səciyyələndirilir.
- insanın fərdi istehlak sferasında nemətlərə (rifaha) münasibətinin dəyərləndirilməsində özünü büruzə verir və burada təmin olunan hər istehlak tələbi, təminat dərəcələrinə bölünür.
- Hər hansı nemətin istehlakçı üçün qiymətləndirilməsi isə onun insanın istifadəsində olması imkanlarından asılı olduğu əsaslandırılırdı. Menqer nemətləri (rifah) ali (istehlak predmetlərinin yaradılmasında iştirak edənlər) və ibtidai (sadəcə istehlak) nemətlərə bölürdü.
- O, elmi leksikona «likvidlik», istehlak oluna bilmək qabiliyyəti anlayışında gətirmişdir.

MARŞALL ALFRED
(1842-1924)

XIX əsrin 90-cı illərindən XX əsrin 30-cu illərinə qədər Britaniya iqtisad elminin ən görkəmli nümayəndələrindən biri A.Marşall hesab olunur.

Alfred Marşall 1842-ci ildə Londonda o qədərdə zəngin olmayan, orta səviyyəli yaşayış təminatı olan ailədə dünyaya gəlmişdir. Ailəsi ciddi normalar əsasında tərbiyə almış Marşallı ilahiyyatçı kimi yetişdirmək istəyirdi. Lakin Marşall Kembridəki müqəddəs Con Kollecinə daxil olaraq, riyaziyyat elmini öyrənməyə başladı. O, 1865-ci ildə kolleci əla qiymətlərlə bitirib, bakalavr dərəcəsinə layiq görüldü və dərhal kollecdə müəllim vəzifəsinə qəbul edildi. Marşall 1877-ci ildə öz tələbəsi Meri Peyli ilə evləndikdən sonra kolleci tərk etməli oldu (o zamanlar Oksford və Kembric əməkdaşları, din xadimləri kimi evlənmək hüququndan məhrum idilər). Sonra beş il ərzində Bristolda Yuniversiti-Kollecdə rektor və siyasi iqtisad professoru vəzifələrində çalışmış, bir il isə – Oksfordda, Belliol-kolleci ilə əməkdaşlıq etmiş və 1885-ci ildə yenidən Kembricə qayıdıb, siyasi iqtisad professoru vəzifəsində işləmişdir. O, Kembric Universitetində 1908-ci ilədək təqaüdə çıxana qədər çalışmışdır. Sonradan Marşallı bu vəzifədə onun ən görkəmli tələbəsi Piqu əvəz etmişdir.

«İqtisad elminin prinsipləri» dərc olunanda Marşallın artıq 48 yaşı var idi. Dərc olunmuş ilk əsərləri «Beynəlxalq ticarətin xalis (təmiz) nəzəriyyəsi» (The Pure Theory of Foreign Trade) və «Daxili qiymətlərin xalis (təmiz) nəzəriyyəsi» (The Pure Theory of Domestic Values) traktatlarıdır. Bu əsərlərdə Marşallın marjinalizmin prinsiplərinə meyilli olması özünü büruzə versədə ona məxsus mühakimələr məzmunca marjinalizmdən uzaq idi. Daha sonra Marşallın həyat yoldaşı ilə birgə yazdığı «Sənayenin iqtisadiyyatı» (The Economics of Industry, 1879) adlı kitabça nəşr olundu.

Marşallın iri həcmli əsərləri qisminə «Sənaye və ticarət» (Industry and Trade, 1919) və «Pul, kredit və ticarət» (Money, Credit and Commerce, 1923) əsərləri göstərilə bilər. Daha bir maraqlı fakt kimi XIX əsrin 80-90-cı illərində Marşallın Kral komissiyasına empirik göstəricilərlə əlaqədar təqdim etdiyi müşahidələri göstərilə bilər. Analitiklər tərəfindən bu məlumatların o qədər də elmi nüfuz qazanmadığı iddia olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Marşallın şah əsəri 1890-cı ildə dərc olunan «İqtisadiyyat elminin prinsipləri» əsəridir. Marşalda dəyər anlayışı qiymət anlayışının sinonimi kimi dərk olunaraq daha çox qiymətlər tarazlığı anlayışı ilə birlikdə işlədilmişdir. Ümumiyyətlə Marşall bazar tarazlığı dedikdə tələb və təklif qiymətlərinin tarazlığını başa düşürdü. Burada təklif qiymətləri istehsal məsrəfləri ilə, tələbin qiyməti isə əməyin faydalılığı ilə ölçülürdü. Marşall Rikardo və onun ardıcıllarını tələbə, avstriya məktəbini isə təklifə lazımı diqqət yetirməməkdə ittiham edirdi. Burada istehsal məsrəfləri ilə faydalılığın son həddi qiymətlərin determinləşdirilməsinin bərabər faktorları hesab olunurdu. Məhz burada Valrasla Marşallın mühakimələri arasındakı əsas fikir ayrılıqları özünü büruzə verirdi. Valrasda qiymətlər müstəqil, dəyişən, əmtəənin kəmiyyətinin, təklifin qiymətlərindən asılı olduğu bildirilirdisə, Marşalda təklifin müstəqil, dəyişən, qiymətlərlə deyil, məsrəflərlə ölçüldüyü iddia olunurdu. Valrasın modelində tarazlığa qiymətlərin hərəkəti vasitəsi ilə, Marşalda isə məhsul buraxılışı hərəkəti vasitəsi ilə nail olunduğu əsaslandırılırdı. Bu yanaşmalar sonradan «bazar qiymətləri korrekti (düzəlişi)», «məhsul buraxılışı korrekti (düzəliş)» adı ilə iki müxtəlif model kimi tanınmışdır.

Marşall istehsal məsrəfləri dedikdə əmtəənin hazırlanmasına sərf olunan cəhd, səy, itkilər kimi başa düşürdü. Burada mənfi emosiyalar – fəhlələrdə qüvvə itkisi, sahibkarlarda istehlakdan çəkinmə və kapitalqoyuluşu riski hesab olunurdu. İstehsal məsrəflərinin pul ifadəsi bu mənfi hissiyatları kompensasiya etməli idi. Məhz bu üsulla o, əmək və kapital məsrəfləri arasında tarazlıq yaratmağa çalışırdı. İstehsal məsrəfləri dinamikası istehsal həcmindən asılı olduğu və asılılığın 3 tipi göstərilirdi. I tipdə- daimi verimlilik qanunu- məhsul buraxılışı artımı şəraitində, məhsul vahidinə uyğun məsrəflərin sabit qalması, II tipdə-yüksələn verimlilik şəraitində- istehsal məsrəflərinin azalması, III tipdə azalan verimlilik şəraitində məsrəflərin artması müşahidə olunduğu əsaslandırılırdı. Marşall hesab edirdi ki, qısa müddət üçün məsrəflərin artması, təklifin qiymətinin yüksəlməsi müşahidə olunur. Uzun müddətli perspektivdə sənayedə artan verimlilik qanunu, kənd təsərrüfatında isə azalan verimliliyin müşahidə olunur.

Marşall eyni zamanda tələbin elastikliyi anlayışını da işlədirdi. Tələbin elastikliyi dedikdə hər hansı nemətin ehtiyatlarının artması və azalması ilə əlaqədar qiymətlərin aşağı düşməsi və yüksəlməsi arasında nisbət axtarılmasını başa düşürdü. O, qiymətlərin elastikliyi hesablamaq üçün riyazi model də təklif etmişdir. Ən elastik qiymətlərin gündəlik tələbat mallarında

olduğu göstərilməklə və onun dəyişməsi hər hansı nemətin qiymətinin dəyişməsi ilə əlaqələndirilirdi

Bəzi analitiklər hesab edirlər ki, Marşallda iqtisadi kateqoriya kimi mənfəət ümumiyyətlə aradan qalxır. Alfred Marşall müəyyən zamandan sonra triadanı (əmək, kapital, torpaq) - dörd amil ilə, əmək-əmək haqqı, torpaq-renta, kapital-faiz, təşkilatçılıq-sahibkar gəliri kimi amillərin kombinasiyası ilə əvəz etmişdir. O, eyni zamanda «imtina» (abstinenece-milyonçunun öz pullarını xərcləməkdən imtina etməsi və öz ehtiyaclarını tam şəkildə ödəməməsi) anlayışını, «gözləmə» (waiting) anlayışı ilə əvəz etmişdir.

Ümumiyyətlə Marşall mühakimələrinin iqtisadi fikir tarixindəki əhəmiyyətindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, ingilis klassik siyasi-iqtisad məktəbinin dəyərlərinin marjinalizmlə uzlaşdırması cəhdinin məhz Marşalla məxsusluğu qeyd olunur. Digər tərəfdən XIX əsrin sonlarına doğru Kembric və Amerika məktəblərinin mövqelərində yaxınlaşma baş verdi və nəticədə ingilis-amerikan iqtisadi məktəbi formalaşdı. Bu prosesdə isə Kembric məktəbinin və onun lideri Marşallın irsi önəmli rol oynamışdır.

Əsas əsərlərindən:

1. «İqtisadiyyat elminin prinsipləri» - 1890 – şah əsəri
2. «İqtisad elminin prinsipləri»
3. «Beynəlxalq ticarətin xalis (təmiz) nəzəriyyəsi»
4. «Daxili qiymətlərin xalis (təmiz) nəzəriyyəsi»
5. «Sənayenin iqtisadiyyatı» - 1879
6. «Sənaye və ticarət» - 1919
7. «Pul, kredit və ticarət» - 1923

Əsas fikirlərindən

- Ümumiyyətlə Marşall bazar tarzlığı dedikdə tələb və təklif qiymətlərinin tarazlığını başa düşürdü. Burada təklif qiymətləri istehsal məsrəfləri ilə, tələbin qiyməti isə əməyin faydalılığı ilə ölçülürdü.

- Valrasda qiymətlər müstəqil, dəyişən, əmtəənin kəmiyyətinin, təklifin qiymətlərindən asılı olduğu bildirilirdisə, Marşalda təklifin müstəqil, dəyişən, qiymətlərlə deyil, məsrəflərlə ölçüldüyü iddia olunurdu.

- Valrasda qiymətlər müstəqil, dəyişən, əmtəənin kəmiyyətinin, təklifin qiymətlərindən asılı olduğu bildirilirdisə, Marşalda təklifin müstəqil, dəyişən, qiymətlərlə deyil, məsrəflərlə ölçüldüyü iddia olunurdu.

- Valrasın modelində tarazlığa qiymətlərin hərəkəti vasitəsi ilə, Marşallda isə məhsul buraxılışı hərəkəti vasitəsi ilə nail olunduğu əsaslandırılırdı. Bu yanaşmalar sonradan «bazar qiymətləri korrekti (düzəlişi)», «məhsul buraxılışı korrekti (düzəliş)» adı ilə iki müxtəlif model kimi tanınmışdır.

- İstehsal məsrəfləri dinamikası istehsal həcmindən asılı olduğu və asılılığın 3 tipi göstərilirdi. I tipdə- daimi verimlilik qanunu- məhsul buraxılışı artımı

şəraitində, məhsul vahidinə uyğun məsrəflərin sabit qalması, II tipdə-yüksələn verimlilik şəraitində- istehsal məsrəflərinin azalması, III tipdə azalan verimlilik şəraitində məsrəflərin artması müşahidə olunduğu əsaslandırılırdı.

- Marşall eyni zamanda tələbin elastikliyi anlayışını da işlədirdi.

- O, qiymətlərin elastikliyinə hesablamaq üçün riyazi model də təklif etmişdir. Ən elastik qiymətlərin gündəlik tələbat mallarında olduğu göstərilməklə və onun dəyişməsi hər hansı nemətin qiymətinin dəyişməsi ilə əlaqələndirilirdi.

UIKSTİD FİLİP HENRİ (1844-1927)

Filip Uikstidi Cevonsun davamçısı hesab edirlər. O, 1844-cü ildə Lidsdə andan olmuşdur. O, London və Mançester kolleclərində klassik və ilahiyyat elmləri üzrə təhsil almışdır. Uikstid Əvvəlcə atası kimi unitarian kilsəsində rahib olmuş, ədəbiyyat və fəlsəfə elmlərinə mükəmməl yiyələndiyi üçün Aristotelin «Fizika» əsərini və Dantenin «İlahi komediya»-sını ingilis dilinə tərcümə etmişdir. Onun iqtisadiyyat elminə çox gec – 1879-cu ildə Henri Corcun başladığı kompaniyanın təsiri ilə gəldiyi bildirilir.

1882-ci ildə Uikstid Cevonsun «Siyasi iqtisadi nəzəriyyəsi» (Theory of Political Economy, 1871) əsəri ilə tanış oldu və eyni zamanda bundan İki il sonra o, Marksın iqtisadi doktrinasını marjinal mövqedən tənqidi dəyərləndirən ilk ingilis iqtisadçısı hesab olunur. Lakin digər tərəfdən Uikstid marksizmi tənqid etsə də, nəzəri dəyərlərinə skeptik yanaşsa da onu sosialist ideyalarına meyilli hesab edirlər. Uikstid XIX əsrin bir çox mütəfəkkirləri kimi torpaqların milliləşdirilməsi ideyasının tərəfdarlarından idi. Onun ilk dərc olunmuş əsəri «İqtisad elminin əlifbası» (The Alphabet of Economic Science, 1888) – hesab olunur. Bu əsəri iqtisadi proseslərə «marjinal» yanaşma üsullarının təbliğinə də xidmət etdiyi iddia olunmaqdadır. Uikstidə iqtisadçılar arasında şöhrət qazandıran əsər «Bölgü qanunlarının koordinasiyası haqqında oçerk» (An Essay on the Coordination of the Laws of Distribution, 1894) olmuşdur. Bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda bölgü qanunlarının mexanizminin şərhinə Uikstidin xüsusi diqqət yetirməsi də xüsusi olaraq qeyd olunur. Burada bildirilirdi ki, üç əsas sinfin – iri torpaq sahibkarlarının- mülkədarların, kapitalistlərin və fəhlələrin hər birinin gəlirləri istehsal amillərindəki paylarına müvafiq formalaşır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni iqtisadi ədəbiyyatlarda marjinal dəyərləndirmələr artmaqda idi. Lakin proseslərə marjinal yanaşma heç də bütün sualların cavabına aydınlıq gətirmirdi. Digər tərəfdən Uikstidi düşündürən ən mürəkkəb suallardan biri istehsalda iştirak edən hər üç faktorun mükafatlandırılması mexanizminin qaranlıq tərəfləri idi. Faktorların hər birinin ayrı-ayrılıqda ümumi dəyəri məhsulun bazar qiymətinə necə uyğun gələ bilər ? Heç də təsadüfi deyil ki cavabın marjinalist yanaşmadan kənarda axtarılmasını Uikstid də başa düşürdü. Bu baxımdan Uikstidin Rikardo mühakimələrini ümumi istehsal marjinalizminin özünəməxsus halı kimi dəyərləndirməsi xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır.

Uikstidin daha çox diqqəti cəlb edən digər əsəri 1910-cu ildə nəşr olunan «Siyasi iqtisadda sağlam düşüncə» (Common Sence of polotical Economy,1910) əsəridir. Bu əsərdə iqtisadi problemlərə yanaşma akademik çərçivədən daha geniş idi. Burada iqtisadiyyat təkcə tədris fənni kimi deyil eyni zamanda insan həyatının müvafiq məsələlərinin rəasional seçiminə xidmət edən xüsusi anlayış kimi də qəbul edilirdi. Bu yanaşma avstriya məktəbinin iqtisadiyyatı proyeksiologiya adlandırmasına bənzəyir. «Siyasi iqtisadda sağlam düşüncə» əsərində diqqətəlayiq məqamlar, burada alternativ məsrəflər konsepsiyasının postulatlarından geniş istifadə olunmasıdır. Sonunda qeyd olunmalıdır ki, Uikstid mühakimələrinin Menqer və Avstriya məktəbinə daha yaxın olması diqqəti cəlb etməyə bilməz.

Əsas əsərlərindən:

1. «İqtisad elminin əlifbası» (The Alphabet of Economic Science, 1888)
2. «Bölgü qanunlarının koordinasiyası haqqında oçerk» (An Essay on the Coordination of the Laws of Distribution, 1894)
3. «Siyasi iqtisadda sağlam düşüncə» (Common Sence of polotical Economy,1910)

Əsas fikirlərindən

- Üç əsas sinfin – iri torpaq sahibkarlarının- mülkədarların, kapitalistlərin və fəhlələrin hər birinin gəlirləri istehsal amillərindəki paylarına müvafiq formalaşır.

- Bu əsərdə iqtisadi problemlərə yanaşma akademik çərçivədən daha geniş idi. Burada iqtisadiyyat təkcə tədris fənni kimi deyil eyni zamanda insan həyatının müvafiq məsələlərinin rəasional seçiminə xidmət edən xüsusi anlayış kimi də qəbul edilirdi.

- Bu baxımdan Uikstidin Rikardo mühakimələrini ümumi istehsal marjinalizminin özünəməxsus halı kimi dəyərləndirməsi xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır.

EDJUORT FRENŞİS İSİDOR **(1845-1926)**

Edjuort 1845-ci ildə İrlandiyada anadan olmuş və ilk təhsilini ev şəraitində aldıqdan sonra Dublində Trinitı, Oksforddakı Balliol kolleclərində təhsilini davam etdirmiş və 1865-ci ildə filologiya elmi üzrə diploma layiq görülmüşdür.

Londonda hüquqi işlər üzrə praktikasından sonra, bir müddət Bedford kollecində ingilis ədəbiyyatından mühazirələr oxumuş, daha sonra London Kral Kollecində məntiqdən dərs demiş, 1885-ci ildən burada professor vəzifəsində çalışaraq siyasi iqtisaddan mühazirələr oxumuşdur. 1891-ci ildən Oksford Universitetində siyasi iqtisad professoru vəzifəsini tutmuşdur. O, universiteti 1922-ci ildə tərk etmişdir. Lakin 1926-cı ilə qədər Con Meynard Keynslə birlikdə «The Economic Journal»-ının redaktoru olmuşdur. Edjuort Frensis İsidor 1926-cı ildə, 81 yaşında dünyasını dəyişmişdir.

Frensis İsidor Edjuortun elmi yaradıcılığı vergiyə cəlb olunma, inhisar və rəqabət mühitində qiymətlərin yaranması, beynəlxalq ticarət və indeks dəyişikliklərinin nəzəri məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Onun «Riyazi psixologiya» (Mathematical Psychies, 1881) əsərində iqtisadi həyat utilitarist etika və kvantlaşdırılmış mövqedən şərh edilmişdir. Əsərdəki bir çox ideyaların, o cümlədən mübadilə iqtisadiyyatının nüvəsini təşkil edən anlayışların, oyunlar nəzəriyyəsinin inkişafı ilə əlaqədar yayıldığı iddia olunur.

Edjuort 1891-ci ildə yaradılan Kral İqtisadi Cəmiyyətinin orqanı olan «Economic Journal»-a 35 il ərzində redaktorluq etmişdir və bu zaman Marşallın rəhbərlik etdiyi Kembric məktəbinin müddəalarına hörmətlə yanaşmışdır (12,s.336). İqtisadiyyat elmində xidmətlərinə gəldikdə isə qeyd olunur ki, o ilk dəfə olaraq faydalılıq funksiyasının ümumiləşdirilmiş məzmununu şərh etmişdir. Burada faydalılıq dedikdə hansısa əmtəənin istehlak kəmiyyəti deyil, eyni zamanda digər əmtəələrində istehlak göstəricilərinin müqayisəli təhlilindən söhbət açır və bir-birini əvəz edən və tamamlayan əmtəələrin faydalılığından danışır. Edjuort tərəfindən ümumiləşdirilmiş faydalılıq funksiyası müəyyənləşdirilmişdir. Burada

faydalılıq funksiyasının istehlak edilən hər hansı bir əmtədən deyil, bütünlükdə fərdin istehlak etdiyi əmtəələrin həcmindən asılılığı iddia olunur. Bununla da faydalılıq konsepsiyası nöqteyi-nəzərindən qarşılıqlı əvəzedilmə və tamamlanmanın tam izahı verilmişdir. Hesab edirlər ki, ilk dəfə məhz Edjuort etinasızlıq əyrisinin həndəsi izahını (buradakı izahın müasir izahlardan köklü surətdə fərqləndiyi bildirilir), müxtəlif individlərin etinasızlıq əyrilərinin «kontrakt əyrisi» ilə üst-üstə düşməsi təsvirini vermişdir.

Lakin onun elmə ən böyük töhfəsi mübadilə iqtisadiyyatının «nüvəsi» nəzəriyyəsidir. Burada başlanğıc mərhələdə eyni həcmdə ehtiyatları olan bir qrup ticarətçi təsvir olunur. Onlar əmtəələrini mübadilə etməyə hazırlaşsalar da, bazar anlayışının formalaşmadığı şəraitlə qarşı-qarşıya dirlər. Burada tacirlərin təkbaşına və ya öz vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün blok və qruplar yarada bilmək imkanı olduğu, müəyyən fəaliyyət azadlığı çərçivəsində ticarətin son nəticəsini könüllü olaraq qəbul etməyə razılıq vermələri bildirilir.

Sonra Edjuort göstərir ki, son nəticədə tacirlərin sayı artır, əmtəə bölgüsünün nüvəsi tamamilən formalaşır, bu isə razılaşdırılmış ümumi əməliyyat sisteminin formalaşmasına səbəb olur. Nəticədə mütləq (tam) rəqabət şəraitində dəyər sistemi formalaşır. Bəzi şərhçilər bu dəyərləndirmələrdə Valras təfəkkürünün izlərini arayırlar (12,s.338).

«Riyazi psixologiya» əsərindən əlavə o, gənclər üçün etika kitabı və «Ölçü» (Mertike, 1887) adlı kiçik bir əsər nəşr etdirmiş, eləcə də, müharibənin iqtisadi aspektlərinə aid mühazirələr oxumuşdur .Eləcə də onun «Siyasi iqtisada həsr olunmuş əsərlər» (Papers Relating Political Economy, 1925) adlı 3 cildli kitabı nəşr olunmuşdur. Burada əsasən onun rəy və məqalələri məcmu halında dərc olunmuşdur.

Əsas əsərlərindən:

1. «Riyazi psixologiya» (Mathematical Psychies, 1881)
2. «Siyasi iqtisada həsr olunmuş əsərlər» (Papers Relating Political Economy, 1925)

Əsas fikirlərindən

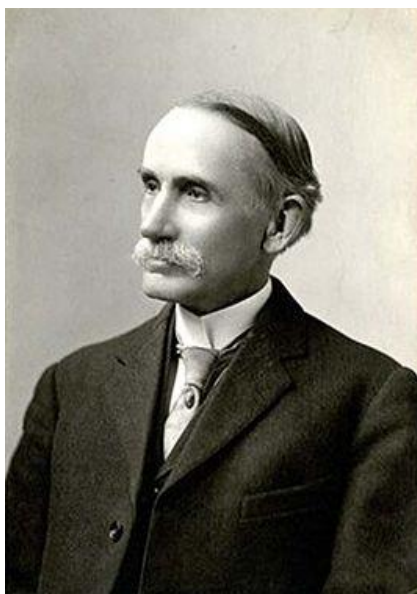
- Onun elmə ən böyük töhfəsi mübadilə iqtisadiyyatının «nüvəsi» nəzəriyyəsidir. Burada başlanğıc mərhələdə eyni həcmdə ehtiyatları olan bir qrup ticarətçi təsvir olunur. Onlar əmtəələrini mübadilə etməyə hazırlaşsalar da, bazar anlayışının formalaşmadığı şəraitlə qarşı-qarşıya dirlər. Burada tacirlərin təkbaşına və ya öz vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün blok və qruplar yarada bilmək imkanı olduğu, müəyyən fəaliyyət azadlığı çərçivəsində ticarətin son nəticəsini könüllü olaraq qəbul etməyə razılıq vermələri bildirilir.

- ilk dəfə olaraq faydalılıq funksiyasının ümumiləşdirilmiş məzmununu şərh etmişdir. Burada faydalılıq dedikdə hansısa əmtəənin istehlak kəmiyyəti deyil, eyni

zamanda digər əmtəələrin də istehlak göstəricilərinin müqayisəli təhlilindən söhbət açır və bir-birini əvəz edən və tamamlayan əmtəələrin faydalılığından danışır.

-Edjuort tərəfindən ümumiləşdirilmiş faydalılıq funksiyası müəyyənləşdirilmişdir.

-hesab edirdi ki, ilk dəfə məhz Edjuort etinasızlıq ayrısının həndəsi izahını (buradakı izahın müasir izahlardan köklü surətdə fərqləndiyi bildirilir), müxtəlif individlərin etinasızlıq ayrılarının «kontrakt ayrısı» ilə üst-üstə düşməsi təsvirini vermişdir.

CON BEYTS KLARK
(1847-1938)

Con Beyts Klark Aylend nəslinin nümayəndəsi olub, 1847-ci ildə ABŞ-ın Providens şəhərində anadan olmuşdur. Onun ailəsi Klark yeniyetmə yaşında ikən, Minnesotu şəhərinə köçmüş və burada onun atası kənd təsərrüfatı avadnlıqları istehsal edən kiçik müəssisə açmışdır. Klark Amxersts Kollecindəki təhsilinə maliyyə çətinliyi ilə bağlı tez-tez ara verməli olmuş və o kollecdəki təhsilini yalnız iyirmi beş yaşında, 1872-ci ildə başa vurmuşdur. Bir müddət sonra o təhsilini artırmaq üçün üç il müddətində Avropaya getmişdir. O, bir müddət Almaniyanın Qedelberq Universitetində təhsil almış və əski Alman Tarixi Məktəbinin üzvlərindən biri olan Karl Knisin (1821-1898) rəhbərliyi altında tədqiqat aparmışdır. Klark 1875-ci ildə Karlton Kolleginə dönərək, burada müəllimlik fəaliyyətinə başlamış, eyni zamanda özünün ilk “Sərvətin fəlsəfəsi” (The Philosophy of Wealth, 1886) əsərini yazmışdır. Con Beyts Klark bir əsrə yaxın ömür sürərək, 1938-ci ildə doxsan bir yaşında vəfat etmişdir.

Con Beyts Klarkın adı əbədi olaraq, müasir iqtisad elmində baş vermiş məşhur bir səhvlə bağlı yadda qalacaqdır. Mövcud səhv onunla əlaqədardır ki, son məhsuldarlıq nəzəriyyəsindən istifadə etməklə, Klark gəlirlərin funksional bölgüsünün etik təminatı məqsədilə, istehsal amilləri sahiblərinin və istifadəçilərinin əldə etdiyi gəlirlərin səviyyəsinin onların son məhsullarının həddinə görə götürülməsini, “ədalətli və ya istehlakçının layiq bildiyi” gəlir nisbətində bölünməsi fikrini irəli sürmüşdür. Belə əsasız və qəbul edilməz yanlış fikir elə həmin dövrdə iqtisadçılar tərəfindən tam şəkildə inkar edilmiş, bir çox iqtisadılar isə, bu fikrin nə “son faydalılıq həddi”, nə də “son məhsuldarlıq

həddi” ilə ciddi nəzəri və praktiki bağlılığının olmadığını bildirmişlər. Lakin Klark öz dövründə ilk amerikalı iqtisadçı olmuşdur ki, “son faydalılıq nəzəriyyəsi” əsasında “bölgü nəzəriyyəsi” daha ədalətli və istehlakçıların maraq və tələblərinin əsaslı şəkildə nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsinə cəhd göstərmişdir. Düzdür bu və bundan sonrakı bir əsrdən də çox müddətdə müvfiq fikir yanlışlığı ilə qəbul edilsədə, lakin müasir dövrdə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan əksər bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə bu fikrə yanaşma müsbət baxımdan dəyişməklə, hər bir firma və müəssisə bazarda istehlakçı tələblərini ciddi şəkildə nəzərə almağa başlayaraq, əldə etdiyi gəlirlərin korporativ əsaslara görə, yəni bir növ “səbəb-nəticə” prinsipi üzrə bölüşdürməsinə başlamışdır. Müvafiq fikrin əsaslılığı həmin ölkələrin hüquqi-normativ sənədlərində də təsbit olunmuşdur. Klark bu fikrin zəruriliyi və bazar münasibətlərinin inkişafında məsuliyyət və səmərəlilik prinsiplərinin gücləndirilməsinə xidmət edəcəyini əsaslandırmaq üçün 1889 və 1891-ci illərdə ardıcıl olaraq öz inqilabi məqalələrini dərc etdirmişdir, bu dövrdə Styuart Vud, Uikstid, Valras, Barone az və ya çox səviyyədə onun fikrinə qarşı özlərinin müstəqil rəy və münasibətlərini bildirmişlər.

Çox maraqlı haldır ki, məhz Henri Corc “İnkişaf və kasıblıq” (Progress and Poverty, 1879) əsəri vasitəsilə Klarkı o dövr üçün daha ciddi addım atmağa təhrik edərək, Rikardonun “renta nəzəriyyəsi”ni ümumiləşdirməklə, bu nəzəriyyədə mövcud olan gəlirlərin azalması prinsipinin yalnız torpaqla bağlı olmadığını, eyni zamanda onun digər amillərlə, xüsusilə də digər amillərin təsirlərinə daimi və proporsiyalarla uyğunlaşması (belə ki, oxşar və ya uyğun torpaq sahəsindən əldə olunan hər bir gəliri difresial artıq və ya izafi gəlir kimi də göstərmək mümkündür) ilə əlaqədar olmasını təəqiq etməyə sövq etmişdir. Müvafiq fikir Corcu uzun müddət lenlordlara, iri torpaq sahiblərinə qarşı mənfi münasibət saxlamağa məcbur etmişdir. Ümumilikdə, Corcun mövcud fikri və bu sahədəki təhrikəddici çıxışları Klarkı nəinki son məhsuldarlıq nəzəriyyəsi əsasında bölgü nəzəriyyəsini təkmilləşdirməyə sövq etmiş, həm də onun tərəfindən ilk dəfə olaraq, belə bir yeni nəzəri yanaşmanın əsasının qoyulmasına istiqamət vermişdir. Klarkın sonrakı həyat baxışları tədricən siyasi spektrin sol tərəfindən sağ tərəfinə doğru dəyişmişdir.

Əsər alman iqtisadçılarına və iqtisadiyyat fəniini dərs edən müəllimlərdə əsalı təəsürat yaradıb, onlara öz təsirini göstərmişdir. Əsərin əsas məzmunu kapitalist sisteminin tənqidi ilə bağlı olsada, lakin müəllif burada dəyər nəzəriyyəsinə öz münasibətini bildirməklə, Cevonsun və Menqerin son faydalılıq fikirləri ilə müəyyən mənada orta məxrəcə gəlmişdir. Klark Adam Smit adına Kollecə on iki il müəllim kimi çalışdıqdan sonra, Con Xopkins Universitetində fəaliyyətini davam etdirmiş, 1895-ci ildən başlayaraq yenidən təşkil olunan Kolumbiya Universitetinin siyasi iqtisad fakültəsində təqaüdə çıxana qədər, yəni 1923-cü ilədək müəllim işləmişdir.

Klarkın son məhsuldarlıq nəzəriyyəsi ilə bağlı fikirləri və əsas təklifləri ilk dəfə onun “Sərvətin bölgüsü” (The Distribution of Wealth, 1899) adlı

əsərində öz əksini tapmışdır. Müvafiq əsərin ardınca o “İqtisadi nəzəriyyənin əsasları” (Essentials of Economic Theory, 1907) adlı digər bir əsərini yazaraq, burada özünün əvvəllər yazdığı əsərlərdəki, apardığı tədqiqatlardakı sabit və ya statik təhlil formalarından daha dinamik təhlil forma və araşdırmalarına keçməyə çalışmışdır, lakin nəticədə bu təhlillər sonradan onun qəbul etdiyi kimi mənə və məntiq baxımından qeyri-dinamik təhlillər olaraq (iqtisadi nəzəriyyənin formalaşması, burada zamana görə dəyişənlərin müəyyən edilməsinin tədqiqi) qalmışdır, əksinə olaraq, əsərdə müqayisəli sabitlik və ya statiklik təhlillərin bir tarazlıq vəziyyətinin digər bir tarazlıq vəziyyəti ilə müqayisə etməyə imkan verdiyini göstərir. O həmçinin həcmə çox da böyük olmayan, lakin tez bir zamanda satılan “haqsız rəqabət haqqında” iki yeni əsərini “Trestlərin tənzimlənməsi”ni (The Control of Trusts, 1901) və “İnhisarçılıq problemi”ni (The Problem of Monopoly, 1904) nəşr etdirmişdir.

Klarkın “Sərvətin bölgüsü” əsəri yalnız məhsuldarlığın son həddi prinsipinə uyğun olaraq bölgü nəzəriyyəsini əhatə etmişdir, o həmçinin Bem-Baverkin kapital nəzəriyyəsinin tam əksini göstərmişdir. Klark konkret olaraq, “kapitalın mal və məhsulları” ilə abstrakt fond şəklində özünü göstərən “ictimai kapital” arasında dəqiq və aydın bölgünün aparılmasını təkid etmişdir, onun fikrincə ayrıca götürülən kapitalın mal və məhsulları müvəqqəti istifadə xarakterini təcəssüm etdirir. Klark kapitalı “istehsal mərhələsində” kapitalist tərəfindən fəhləyə ardıcıl “avans” formasında verilən vəsait əvəzinə, davamlı pul axınına təmin edən, daimi bir fonddur. O öz fikrini belə ifadə etmişdir: Bem-Baverkin qəbul etdiyi kimi əgər biz sabit və dəyişməz bir şəraitdə qalsaq, tükənməkdə olan istehsal mərhələlərinin sayı hər hansı bir zaman müddətində yenidən başlayan istehsal mərhələlərinin dəqiq sayına bərabər olacaqdır. Nəticədə, sabit və dəyişməz şəraitdə xalis investisiya qoyuluşları sıfıra bərabər olmaqla, istehsalın və istehlakın avtomatik sinxronlaşması anlıyışını yardacaqdır. Təbii ki, belə bir şəraitdə kapital məcburi şəkildə öz tamlığını saxlamaqla, sabit və dəyişməz bir şəraitdə kapitalla olan tələb yalnız təkrar istehsal məqsədini güdəcəkdir. Mövcud mühitdə Avstriya Məktəbinin irəli sürdüyü istehsalın nəticələrinin “gözləmə” vəziyyəti baş vermir. Belə ki, istifadə olunan hər bir resurs öz bəhrəsini (gəlirliliyini) müəyyən müddətdən sonra verməyə başlayır və bu resurs eyni zamanda onun özünün hasilatına və ya istehsalına sərf olunan əvvəki (keçmiş) istehsal güclərinin və digər istehsal amillərinin nəticəsi şəklində meydana çıxır.

Bem-Baverk Klarkın nəzəriyyəsini “kapitalın uydurması” adlandırır, onu ciddi tənqid hədəfinə tutmuşdur, O, Feterlə, Fişerlə və bir çox az tanınan amerikalı və ingilis iqtisadçıları ilə birləşərək birlikdə kapitalı nəzəriyyəsini sərt və kəskin şəkildə müzakirə etmiş, bu müzakirələr uzun müddət davam edərək, hətta yeni yüz illikdə (XX əsrdə) də mövcud olmuşdur. Bu mövzu üzrə aparılan belə uzun müddətli müzakirələr “kapitalı nəzəriyyəsi” tarixində öz qarışıq nəticələri və zidiyyətliliyi ilə təəcüb doğurmuşdur. Hətta 1930-cu illərdə bu mövzu üzrə müzakirələ Frenk Nayt və Fridrix Xayek qoşulmuşdur. Lakin əksər iqtisadçılar kapitalın nəzəriyyəsi ilə bağlı mübahisələrdə Klarkın fikir və

yanaşma tərzinə üstünlük verməklə, avstriya məktəbinin “kapital nəzəriyyə”sinə maraq göstərmişlər Məhz belə üstünlük kapitalın nəzəriyyəsi üzrə aparılan müzakirə və mübahisələri 1905 və 1910-cu illərdə nisbətən zəiflətməmişdir. Lakin mövzu ilə bağlı aparılan mübahisələrdə hər iki tərəfin tərəfdarları özlərinin fikir və yanaşmasını haqlı və əsaslı hesab etmişlər. Klarkın ələhinə olan qüvvələr onun nəzəriyyəsində ziddiyətli fikirlərin olduğunu bildirərək, qeyd etmişlər ki, onun istehsalın tam sinxronlaşdırılması və istehlakın bu şəraitə uyğunluğu müasir dövrdə öz imkansızlığı ilə seçilir. Hətta sabit və dəyişməz bir şəraitdə belə kapital ehtiyatlarının müvəqqəti strukturu iqtisadi agentlərin, fiziki şəxslərin qeyr-sərbəst davranışından asılı deyildir. Belə ki, bu qəbildən olan şəxslər reallıqda kapital əsasında istehsal etdikləri mal və məhsul resurslarını əsas götürüb, onun əvəzedicilərindən imtina etməklə, özlərinin cari gəlirlərini artırma bilirlər.

Klark dünyanın və ətraf mühitin qorunması ilə bağlı “Kövrək dünya” (A Tender Peaca, 1935) əsərini nəşr etdirmiş və əsərdə qoyulan məsələlər iqtisadi, sosial, ictimai problemlərlə yanaşı, insanların yaşadığı dünyaya münasibəti kimi psixoloji, fəlsəfi məsələləri də əhatə edir.

Əsas əsərlərindən:

1. Sərvətin bölgüsü” (The Distribution of Wealth, 1899)
2. “İqtisadi nəzəriyyənin əsasları” (Essentials of Economic Theory, 1907)
3. “haqsız rəqabət haqqında” iki yeni əsəri “Trestlərin tənzimlənməsi”ni (The Control of Trusts, 1901)
4. “İnhisarçılıq problemi”ni (The Problem of Monopoly, 1904)

Əsas fikirlərindən:

- *Con Beyts Klarkın adı əbədi olaraq, müasir iqtisad elmində baş vermiş məşhur bir səhvə bağlı yadda qalacaqdır. Mövcud səhv onunla əlaqədardır ki, son məhsuldarlıq nəzəriyyəsindən istifadə etməklə, Klark gəlirlərin funksional bölgüsünün etik təminatı məqsədilə, istehsal amilləri sahiblərinin və istifadəçilərinin əldə etdiyi gəlirlərin səviyyəsinin onların son məhsullarının həddinə görə götürülməsini, “ədalətli və ya istehlakçının layiq bildiyi” gəlir nisbətində bölünməsi fikrini irəli sürmüşdür.*

- *Klark öz dövründə ilk amerikalı iqtisadçı olmuşdur ki, “son faydalılıq nəzəriyyəsi” əsasında “bölgü nəzəriyyəsi” daha ədalətli və istehlakçıların maraq və tələblərinin əsaslı şəkildə nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsinə cəhd göstərmişdir.*

- *Klarkı o dövr üçün daha ciddi addım atmağa təhrik edərək, Rikardonun “renta nəzəriyyəsi”ni ümumiləşdirməklə, bu nəzəriyyədə mövcud olan gəlirlərin azalması prinsipinin yalnız torpaqla bağlı olmadığını, eyni zamanda onun digər amillərlə, xüsusilə də digər amillərin təsirlərinə daimi və proporsiyalarla*

uyğunlaşması (belə ki, oxşar və ya uyğun torpaq sahəsindən əldə olunan hər bir gəliri difresial artıq və ya izafi gəlir kimi də göstərmək mümkündür) ilə əlaqədar olmasını təəqiq etməyə sövq etmişdir.

- Corcun mövcud fikiri və bu sahədəki təhrikedici çıxışları Klarkı nəinki son məhsuldarlıq nəzəriyyəsi əsasında bölgü nəzəriyyəsini təkmilləşdirməyə sövq etmiş, həm də onun tərəfindən ilk dəfə olaraq, belə bir yeni nəzəri yanaşmanın əsasının qoyulmasına istiqamət vermişdir.

- konkret olaraq, “kapitalın mal və məhsulları” ilə abstrakt fond şəklində özünü göstərən “ictimai kapital” arasında dəqiq və aydın bölgünün aparılmasını təkid etmişdir, onun fikricə ayrıca götürülən kapitalın mal və məhsulları müvəqqəti istifadə xarakterini təcəssüm etdirir.

○ *qeyd edirdi ki, əgər biz sabit və dəyişməz bir şəraitdə qalsaq, tükənməkdə olan istehsal mərhələlərinin sayı hər hansı bir zaman müddətində yenidən başlayan istehsal mərhələlərinin dəqiq sayına bərabər olcaqdır.*

- Nəticədə, sabit və dəyişməz şəraitdə xalis investisiya qoyuluşları sıfıra bərabər olmaqla, istehsalın və istehlakın avtomatik sinxronlaşması anlyışını yardacaqdır.

PARETO VILFREDO

(1848-1923)

Paretonun atası siyasi fəaliyyətlərinə görə İtaliyadan sürgün edilmişdir. O, 1848-ci ildə Parisdə anadan olmuşdur. Əvvəlcə Fransada təhsil alan Pareto daha sonra İtaliyada təhsilini davam etdirmişdir. O, riyaziyyat və klassik ədəbiyyat ixtisasları üzrə biliklərə yiyələnir. 1869-cu ildə Turində Politexnik İnstitutunu bitirmiş, 20 il ərzində İtaliyada iki dəmiryolu kompaniyasında mühəndis və şirkət müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Paretonun iqtisadiyyat elmini 1890-cı ildə, 42 yaşında öyrənməyə başladığı bildirilir. 1893-cü ildə Vilfredo Pareto Lozanna Universitetində kafedra müdiri kimi çalışmağa başlayır. O, bu vəzifədə Valrası əvəz etdi. Lozanna Universitetində yeddi il iqtisadiyyat fənni üzrə məruzələr oxuduqdan sonra, 1900-cü ildə böyük həcmdə mirasa yiyələnir və vəzifəsində istefa edərək ömrünün qalan hissəsini İsveçrədə keçirmiş və elmi araşdırmalarla məşğul olmuşdur. Pareto həyatının maraqlı faktlarından biri onun 1923-cü ildə Mussolininin yeni hökumətində İtalyan Senatının üzvü təyin edilməsi faktıdır.

Diqqətəlayiq əsər və məqalələri qismində aşağıdakıları göstərmək olar. «Siyasi iqtisad kursu» (Cours d economie 1896-1897), üç cildlik «Sosialistlərin təlimi» (Les systemes socialistes, 1902), «Siyasi iqtisad üzrə təlimatlar» (Manual of political Economy, 1906), dörd cilddə «Təfəkkür və cəmiyyət: ümumi sosiologiyaya dair traktat» (The Mind and Society: A Treatise on General Sociology, 1916) əsərlərini və «Riyazi İqtisadiyyat (Mathematical Economics, 1911)» məqaləsini göstərmək olar.

«Siyasi iqtisad kursu» və «Siyasi iqtisada dair təlimatlar» əsərlərində iqtisadiyyat elminin metodoloji məsələlərini dəyərləndirmiş, gəlirin bölünməsinin bütün ölkələrdə və hər zaman dəyişməz olaraq qalmasını iddia etmişdir.

Bəzi analitiklər hesab edirlər ki, «Təlimatlar» üç ideyaya görə məşhurlaşmışdır. Birinci ideya kimi faydalılıq terminindən uğursuz olaraq imtina olunması və onun ophelimity sözü ilə əvəz edilməsi göstərilir. Bu ifadəni Pareto əmtəələrin tələbləri təmin etmək qabiliyyəti ilə əlaqədar işlətməyi təklif edirdi. İkincisi – kardinal və ordinal faydalılıq arasında dəqiq bölgünün aparılması, üçüncüsü qiymətlər konfigurasiyası əsasında müəyyənləşən iqtisadi optimum ideyalarıdır (12, s. 234).

Qeyd etmək lazımdır ki, Paretonun iqtisadi məzmun daşıyan fikirlərinin 30-cu illərdən sonra məşhurlaşdığı bildirilir. 1930-cu ildən sonra onun əsərləri ingilis dilinə tərcümə olunmağa başlanılmış, 1963-cü ildə «Təfəkkür və cəmiyyət: ümumi sosiologiyaya dair traktat», 1971-ci ildə «Siyasi iqtisad dair təlimatlar» əsərləri ingilis dilində nəşr olunmuşdur (12, s. 235).

Pareto yaradıcılığında ən əhəmiyyətli məsələlərdən biridə onun elita nəzəriyyəsinin banilərindən biri olmasıdır. Ümumiyyətlə hesab edirlər ki, siyasət elminə elita terminini Pareto daxil etmişdir. Paretonun 1916-cı ildə dərc olunan «Ümumi sosiologiya haqqında traktatında» bildirilirdi ki, siyasi həyat və siyasi mübarizə elitaların mübarizəsi və dəyişilməsindən ibarətdir. Cəmiyyət həmişə elita tərəfindən idarə olunmuşdur. Elita sosial prosesin üç əsas sahəsi-siyasət, iqtisadiyyat və intellektual sahələrində müvəffəqiyyət əldə etmiş fərdlərdən formalaşır. Burada elitanın formalaşması insanların psixoloji xüsusiyyətləri ilə izah edilir. Pareto düşüncəsinə görə insan davranışının əsasını qeyri-məntiqi, irrasional, təhrikedici başlanğıc-«qalıqlar» (residue)–instinktlər, səylər təşkil edir. Pareto 6 növ «qalıqların» mövcudiyyətindən danışır. 1) Ünsiyyət instinkti- (bu instinkt siyasətçi üçün, rəhbər təşkilat, partiya və dövlət tərəfindən tanınması üçün vacib hesab olunur, 2) Kombinasiya (qruplaşdırma) instinkti- bu instinkt siyasətçilərin peşəkarlığını müəyyənləşdirir, 3) Öz hisslərini nümayiş etdirilməsi tələbatı-siyasətdə bu özünü ierarxiya sistemlərində, rəhbərə inam və etibarın nümayiş etdirilməsi üçün vacib sayılır, 4) Aqreqatların daimiliyinə olan meyldən isə siyasi institutların, sülalələrin siyasi baxış və ənənələrinin möhkəmliyinin asılılığı göstərilir, 5) Şəxsiyyətin bütövlüyü instinkti-bu isə şəxsiyyətin təhlükəsizliyi və mülkiyyətin toxunulmazlığının təmin edilməsi cəhdləri ilə əlaqələndirilir, 6) Cinsi instinktlər.

Pareto düşüncəsinə görə təhrikedici və törədici instinktlər kütlələrə rəhbərlik edə biləcək rəhbərləri formalaşdırır. Elita öz xüsusiyyətlərinə görə daha cəsarətliyə və daha tədbirlilərə bölünür. Zaman keçdikcə cəsarətliyə daha tədbirlilər əvəz etməyə başlayır (7, s. 633-634).

Əsas əsərlərindən:

1. «Siyasi iqtisad kursu» - 1896-1897,
2. «Sosialistlərin təlimi» 1902,
3. «Siyasi iqtisad üzrə təlimatlar» 1906,
4. «Təfəkkür və cəmiyyət: ümumi sosiologiyaya dair traktat» - 1916

5. «Riyazi İqtisadiyyat» - 1911.
6. «Siyasi iqtisad kursu»
7. «Siyasi iqtisada dair təlimatlar»

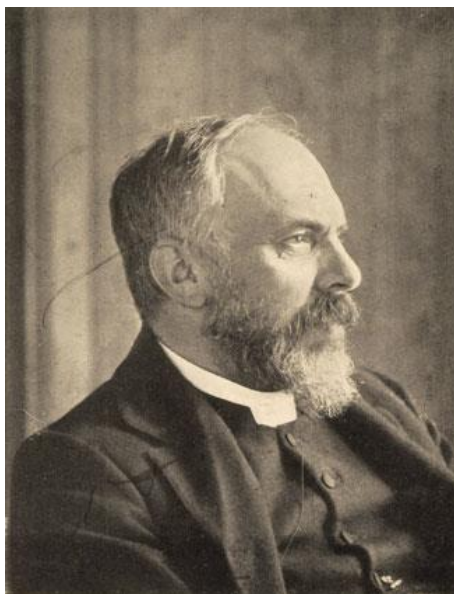
Əsas fikirlərindən:

- iqtisadiyyat elminin metodoloji məsələlərini dəyərləndirmiş, gəlirin bölünməsinin bütün ölkələrdə və hər zaman dəyişməz olaraq qalmasını iddia etmişdir.

- Pareto yaradıcılığında ən əhəmiyyətli məsələlərdən biridə onun elita nəzəriyyəsinin banilərindən biri olmasıdır.

- Cəmiyyət həmişə elita tərəfindən idarə olunmuşdur.

- Pareto düşüncəsinə görə insan davranışının əsasını qeyri-məntiqi, irrasional, təhrikədiçi başlanğıc-«qalıqlar» (residue)—instinktlər, səylər təşkil edir.

UİLYAM KANNİNQEM (1849-1919)

Uilyam Kanninqem 1849-cı ildə Edinburq şəhərində, məşhur şotlandiyalı vəkilin ailəsində anadan olmuşdur. O, bir müddət Edinburqun və Almaniyanın Tyubinqen Universitetlərində təhsil aldıqdan sonra, 1869-cı ildə Kembricun Kaya Kollecinə daxil olmuş, burada o etika fənni üzrə təhsil alıb, kolleci üç il, fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Uilyam 1873-cü ildə öz fəaliyyətini ingilis kilsəsi ilə bağlayıb, burada yüksək dini vəzifəyə qədər yüksəlmiş, həmçinin bu dövrdə dini fəaliyyəti ilə yanaşı, elmi fəaliyyətini də davam etdirərək, son nəticədə ali dini rütbə hesab olunan arxipastır vəzifəsinə layiq görülmüşdür.

Uilyam Kanninqem 1874-1878-ci illərdə mühazirəçi kimi çalışıb, Kembric Universitetində və İngiltərənin şimalında yerləşən sənaye şəhərlərinin kolleclərində iqtisadi tarix mövzusunda mühazirələr söyləmişdir. O, 1891-ci ildə Londonun Kral Kolleci olan Tukda iqtisadiyyat kafedrasının rəhbəri təyin olunsada, o Kembric Universitetinin, Ttoisa və Kaya kolleclərinin ştatdan kənar müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Maraqlı hal odur ki, Kanninqem Marşallın əsərlərinin rəyçisi və tənqidçisi olanda, onlar eyni vaxtda Kembric Universitetində və digər kolleclərdə müəllim kimi fəaliyyət göstərib, əməkdaşlıq etmişlər. Kanninqem iki dəfə, 1899 və 1914-cü illərdə ABŞ-ın Harvard Universitetində iqtisadi tarix üzrə mühazirələr demişdir.

Kanninqem Britaniya Akademiyasının əsasını qoyan alimlərdən biri olub, o bu Akademiyanın ilk üzvü seçilmişdir. O, Britaniya İqtisadçılar Assosiasiyasında (1891 və 1895-ci illərdə) və Kral Tarixi Cəmiyyətində (1910-1913) bölmə rəhbəri vəzifələrində çalışmışdır. Uilyam Kanninqem 1919-cu ildə yetmiş yaşında vəfat etmişdir.

Uilyam Kanninqem İngiltərə universitetlərində iqtisadi tarixin müstəqil bir fənn kimi təsdiqində və tədrisində digər alimlərə nisbətən daha çox əməyi olan məsul şəxsdir. Onun “İngiltərə sənayesinin və ticarətinin inkişafı” (Growth of English industry and Commerce, 1882) əsəri iqtisadi tarix fənninin predmetini aydın xarakterizə edərək, onun öyrənilmə metodlarının əsasını qoyub, bu sahənin tədrisində və tədqiqində müsbət rol oynamışdır. Marşall özünün “İqtisadi elminin prinsipləri” əsərini 1890-cı ildə nəşr etdirərkən, əsərin başlanğıc fəsilərində Avropanın iqtisadi tarixinin icmalına və iqtisadi tarixlə iqtisadi nəzəriyyə arasında mövcud olan qarşılıqlı münasibətlərin tədqiqinə müəyyən qədər diqqət yetirmişdir. Lakin, Kanninqem Marşallın iqtisadi tarixlə bağlı məsələlərə yanaşmasını sual altında qoyaraq, özünün 1892-ci ildə İngiltərənin məşhur jurnalı olan “Economic Journal”-da nəşr edilmiş “İqtisadi tarixin təhrif edilməsi” (The Perversion of Economic History) əsərində, onun bu sahədəki fikirlərinin möhtəbətliyinə şübhə ilə yanaşmışdır. Kanninqem Marşallın münasibət bildirdiyi çox az tənqidçilərdən biri olmuşdur və daha sonralar Marşall nəşr etdirdiyi əsərlərində iqtisadi tarixlə bağlı fikirlərini, materiallarını əsərlərinin sonunda, əlavələrində verərək, iqtisadi tarixə müraciətdə öz nöqteyi-nəzərindən çıxış edib, bu sahədəki məsələlərin, hadisələrin orijinallığına olan hər hansı iddialardan imtina etmişdir.

Kanninqem və Marşall iqtisadçıların hazırlanmasında iqtisadi tarixin rolu ilə bağlı məsələnin müəyyən edilməsində bir-birinə əks mövqedən çıxış edirdilər. Alman tarixi məktəbinin nümayəndələrinin fikirlərinə yaxın olaraq, Kanninqem “iqtisadi tədrisin zəruriliyinə”inə inanır, iqtisadi tarixin öyrənilməsi ilə iqtisadi nəzəriyyədə lazımı səviyyədə faktların, sübutların əldə olunmasının mümkünlüyü fikrini irəli sürür, beləliklə də bu sahəni iqtisad elminin tədqiqində ən əhəmiyyətli vasitələrdən biri hesab edirdi. Kanninqem bir vətəndaş olaraq, Böyük Britaniya xalqının müdrikliyinə və dövlətin imperiya vəzifələrinə möhkəm inam bəsləyərək, “laissez-faire”nin (təbii azadlıq, rəqabət siyasəti) verdiyi bütün töhfələrə inadkarlıqla müqavimət göstərərək, eyni zamanda proteksionizm siyasətinin alovlu müdafiəçisi olmuşdur. Onun nəşr etdirdiyi “Sərbəst ticarət siyasətinin yüksəlişi və zəifləməsi” (The Rise and Decline of the Trade Movement, 1904) əsəri Marşalla kəsərli şəkildə toxunsada, çox maraqlı haldır ki, Marşall onunla açıq mübahisə və müzakirələrdən ciddi-cəhdlə yayınırdı. Ümumilikdə, Marşallın qərribə bir xasiyyəti onunla bağlı idi ki, o həmişə ciddi mübahisə və müzakirələrə meyl göstərmirdi.

Əsas əsərlərindən:

1. “İngiltərə sənayesinin və ticarətinin inkişafı” (Growth of English industry and Commerce, 1882)
2. “Economic Journal”-da nəşr edilmiş “İqtisadi tarixin təhrif edilməsi” (The Perversion of Economic History)

3. “Sərbəst ticarət siyasətinin yüksəlişi və zəifləməsi” (The Rise and Desline of the Trade Movement, 1904)

Əsas fikirlərindən

- Kanningem “iqtisadi tədrisin zəruriliyinə”inə inanır, iqtisadi tarixin öyrənilməsi ilə iqtisadi nəzəriyyədə lazımi səviyyədə faktların, sübutlatın əldə olunmasının mümkünlüyü fikrini irəli sürür.

- İqtisadi tarix fənninin predmetini aydın xarakterizə edərək, onun öyrənilmə metodlarının əsasını qoyub, bu sahənin tədrisində və tədqiqində müsbət rol oynamışdır.

- Avropanın iqtisadi tarixinin icmalına və iqtisadi tarixlə iqtisadi nəzəriyyə arasında mövcud olan qarşılıqlı münasibətlərin tədqiqinə müəyyən qədər diqqət yetirmişdir.

- O, proteksionizm siyasətinin alovlu müdafiəçisi olmuşdur.

EDUARD BERNŞTEYN
(1850-1932)

Bernşteyn 1850-ci ildə Berlində anadan olmuş, on altı yaşında ikən məktəb təhsilini yarımçıq buraxıb, əvvəlcə fəhlə, sonra isə bankda qulluqçu işləmişdir. İyirmi yaşı tamam olanda o, Sosial Demokrat Partiyasına üzv olmuş və partiyanın dərc etdirdiyi jurnalda özünün jurnalist karyerasına başlamışdır.

Eduard Bernşteyn marksizmə ciddi bir zərbə vurmaqla, onun nəzəri əsaslarını sarsıtmış, bu nəzəriyyəni həqiqiliyini şübhə altına qoymuşdur. Fridrix Engelsin yaxın dostu, Marksın iqtisadçı-alim kimi bilik və təcürbəsinə böyük inam bəslədiyi, marksist doktrinasına əsaslanan Almaniya sosial-demokrat partiyasının aparıcı nəzəriyyəçisi olan Bernşteyn özünün “Evolüsiya sosializmi: tənqid və təsdiq” (Evolutionary Socialism: A criticism and Affirmation, 1899) əsərində Marksın sosializmin bir formasıya kimi formalaşması ilə bağlı irəli sürdüyü nəzəriyyənin siyasi, iqtisadi və hüquqi əsaslarının qeyri-təkmilliyini sübut etmişdir.

Marksist doktrinası ilə Qərbi Avropanın iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi arasında genişlənməkdə olan fikir ayrılığına anlaşıqla yanaşan Bernşteyn, kapitalizmin ictimai sinifləri qütbləşdirmək əvəzinə, onu diferensiasiya etdiyini göstərmək üçün statistik məlumat bazasından maksimum istifadə etmişdir. O, Marksın irəli sürdüyü ayrı-ayrı fikirlərin ciddi nəzəri və təcürbi əsaslarının olmadığını müəyyən etmək istiqamətində tədqiqatlarını genişləndidərək,

ümumilikdə, marksist fəlsəfi tarixinin və nəzəriyyəsinin bəhrələndiyi “iqtisadi determinizm nəzəriyyəsi”nə qarşı öz irad və mənfi fikirlərini bildirmişdir.

Sosial Demokrat Partiyasının Die Neue Zeyt elmi-praktik jurnalının redaktoru Karl Konstski (1854-1938) tərəfindən tezliklə Bernşteynin marksizmə olan münasibəti əsassız hesab edilmiş, o, üzvü olduğu partiyanın ideyasına satqınlığına görə tənqid edilmişdir. Bernşteyn həm Koutskiyə, həm də onu belə əsassız tənqid edənlərə öz elmi-praktik cəhətdən əsaslandırılmış cavablarını əsər və məqalələri vasitəsi ilə versədə, marksist ideologiyasının və cərəyanının tərəfdarları ilə onun arasında ciddi mübarizə başlanmışdır. Sosial Demokrat Partiyasının 1903-cü ildə keçirdiyi partiya qurultayında Bernşteynin baxışları rəsmi olaraq tənqid edilsə də, lakin bu cərəyan və ideologiyada artıq çürümə, parçalanma prosesi təşəkkül tapmaqda idi. Məhz bu dövrdən etibarən, marksizmin və Sosial Demokrat Partiyasının fəlsəfi və nəzəri ideologiyasının ölümcül “xərçəng şışı” kimi xəstəliyi başlamışdır.

Almaniyanın kansleri Bismark 1878-ci ildə sosialist nəşrlərini qadağan etdikdən Bernşteyn məcburən xaricə getmiş, əvvəlcə İsveçrədə, sonradan isə İngiltərədə yaşamışdır. Londonda o, Engelslə və yeni Fabian cəmiyyətinin (əsası 1883-cü ildə qoyulmuş) bütün görkəmli nümayəndələri ilə tanış olmuş, alman qəzet və jurnalları üçün məqalələr yazmağa davam etmişdir. Almaniyada sosializmə qarşı qadağalar 1890-cı ildə ləğv olunsada, Bernşteyn yalnız 1901-ci ildə “Evolusion sosializmi” əsərinin nəşrindən iki il sonra ölkəyə qayıtmağa icazə ala bilmişdir. Almaniya qayıdandan sonra, o, özünün “Elmi sosializm mümkündürmü?” (Wie ist wissenschaftlicher Socialismus möglich? How is Scientiaic Socialism Possible? 1901) adlı yeni əsərini nəşr etdirmiş və bu əsər alman dilli ölkələrdə onun “Evolusion sosializm” əsərindən də məhşur olmuşdur. Əsərdə o, “sosializmin qaçılmaz mümkünlüyü” haqqında marksist doqması ilə tamamilə vidalaşmış və bu yanaşmanı etik əsaslarla sübut etmişdir: “sosializm əvvəlcədən müəyyən edildiyi kimi deyil, yalnız insan cəmiyyətinin daha yüksək inkişaf mərhələsində, bu sistemin mövcudluğu üçün bütün fəlsəfi, nəzəri və sosial əsaslar təmin olunduqda kapitalizm üzərində qələbə çalacaqır”.

Sosial Demokrat Partiyası nasizm dövrünü də yaşamışdır və ikinci dünya müharibəsindən sonra Almaniyanın əsas siyasi partiyası kimi meydana çıxmışdır. Partiyanın üzvləri 1959-cu ildə Bad-Qodesberqs prinsipləri manifestini qəbul edərək, uzun müddət apardığı marksist təbliğatından əl çəkmiş, lakin yenə də özünün nəzəri-ideoloji seçim istiqamətində sosializmə və sosial prinsiplərə üstünlük vermişdir. Ümumilikdə, Sosial Demokrat Partiyası altmış illik tarixdən sonra nəhayət ki, Bernşteyninin ideyalarını qəbul etmişdir.

Əsas əsərlərindən:

1. “Elmi sosializm mümkündürmü?” (Wie ist wissenschaftlicher Socialismus möglich? How is Scientiaic Socialism Possible? 1901)
2. “Evolusion sosializm”

Əsas fikirlərindən

- O, “sosializmin qaçılmaz mümkünlüyü” haqqında marksist doqması ilə tamamilə vidalaşmış və bu yanaşmanı etik əsaslarla sübut etmişdir: “sosializm əvvəlcədən müəyyən edildiyi kimi deyil, yalnız insan cəmiyyətinin daha yüksək inkişaf mərhələsində, bu sistemin mövcudluğu üçün bütün fəlsəfi, nəzəri və sosial əsaslar təmin olunduqda kapitalizm üzərində qələbə çalacaqır”.

- O, Marksın irəli sürdüyü ayrı-ayrı fikirlərin ciddi nəzəri və təcürbi əsaslarının olmadığını müəyyən etmək istiqamətində tədqiqatlarını genişləndirərək, ümumilikdə, marksist fəlsəfi tarixinin və nəzəriyyəsinin bəhrələndiyi “iqtisadi determinizm nəzəriyyəsi”nə qarşı öz irad və mənfi fikirlərini bildirmişdir.

YEVGENİ FON BEM-BAVERK
(1851-1914)

Bem-Baverk 1851-ci ildə Avstriya-Macaristanın paytaxtı Vyana şəhərində anadan olmuşdur. O, Vyana Universitetində hüquq elmini öyrənmiş və 1881-ci ildə İnsburk Universitetində müəllim kimi çalışmağa başlamışdır.

Bem-Baverk 1889-cu ildə dövlət xidmətinə qəbul olunmuş və üç dəfə 1845, 1897 və 1900-cu illərdə maliyyə naziri vəzifəsini tutmuşdur. 1904-cü ildə nazirlikdəki vəzifəsindən istefaya getmiş və Vyana Universitetində iqtisadiyyat professoru kimi elmi fəaliyyətə qayıtmış və ömrünün sonuna kimi orada işləmişdir. Bem-Baverk 1914-cü ildə 63 yaşında vəfat etmişdir.

Ümumiyyətlə Avstriya iqtisadi məktəbinin əsasının qoyulması Menqerin adı ilə əlaqələndirilsə bu iqtisadi məktəbə xas olan nəzəri müddəaların inkişafında Bem-Baverkin rolu xüsusi olaraq qeyd edilir. Erkən dövrlərdə yazılan, az həcmli əsərləri sayılmasa, onun ilk böyük əsəri «Kapital və faiz» əsəri hesab edilə bilər (1884). Əsərdə Bem-Baverk 100-dən çox müəllifin faiz nəzəriyyəsi ilə əlaqədar fikirlərinin 5 istiqamət üzrə təsnifatını vermişdir. Burada o, iddia edirdi ki, faizin əsil təbiəti bu müəlliflərin hər birinin nəzərindən qaçmışdır. Eyni zamanda Bem-Baverkin yanaşmasına daha yaxın olan müəlliflər – Rikardo, Senyor, Cevons və Menqer belə – müntəzəm olaraq onun tərəfindən tənqid olunurdular. 1889-cu ildə Bem Baverk özünün “Kapitalın pozitiv nəzəriyyəsi” əsərini nəşr etdirmişdir. Bu əsərin tələsik yazıldığı və redaktə olunmadan nəşr edildiyi bildirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bem-Baverk iqtisadi problemlərə Avstriya məktəbinə xarakterik yanaşmanın yayılması üçün digərlərindən çox işlər görmüşdür və eyni zamanda bu istiqamətdə araşdırmalarını davam etdirərək bir çox nəzəri müddəalar irəli sürmüşdür. Buna misal olaraq «kapital və faiz» nəzəriyyəsi göstərilir.

Bu nəzəriyyədə kapital intensiv istehsalın «dolayı» xarakterinə əsaslanır və məhz bu ehkamlarla avstriya iqtisadi məktəbinin nəzəri müddəalarını xarici oxucular tanımış oldular. Analitiklər hesab edirlərki, bu nəzəriyyənin müdafiəsinə onun yazılmasından çox kağız sərf edən Bem-Baverk, ciddi elmi mübahisələrin iştirakçısına çevrilmişdi. Bem Baverklə avstriya məktəbinin yaradıcısı Menqer arasında da fikir ayrılıqları mövcud idi .

Bem Baverkin tutarlı diskussiya aparmaq qabiliyyəti əsasən «Marksist sisteminin sonu» (1896) əsərində də özünü büruzə vermişdi. O, iddia edirdiki Marks «Kapitalın hər üç cildini say ardıcılığı ilə yazmışdır. Ümumiyyətlə Bem-Baverkin bu əsərində marksist iqtisadi nəzəriyyəsi ciddi tənqid olunur. Daha bir maraqlı fakt kimi qeyd olunmalıdır ki, bir zamanlar iqtisadi ədəbiyyatlarda Bem-Baverki Rikardo və Cevons hətta Marşalldan üstün sayanlar var idi. Lakin, zaman keçdikcə onun nüfuzu azalmış ,onun kapital və faiz nəzəriyyəsi isə getdikcə az diqqəti cəlb etməyə başlamışdır.

Bem Baverk 1904-cü ildə akademik fəaliyyətə qayıdarkən, onun faiz nəzəriyyəsi ətrafında diskussiyaların ən gərgin vaxtları idi və ən böyük tənqidi dəyərləndirmələr ABŞ iqtisadçıları tərəfindən edilirdi. Bu zaman Bem Baverk özünün əsas tənqidçilərinin hər birinə ayrıca 14 cavab yazdı və «Tənqidi mülahizələri» əlavələr kimi «Pozitiv nəzəriyyə» əsərinin ikinci (1909) və üçüncü (1912) nəşrlərinə əlavə olundu.

Bem-Baverkin faiz nəzəriyyəsində faiz ödəmələrinin yaranması və faiz dərəcələrinin real müəyyən edilməsi arasında dəqiq fərqlənmə aparılırdı – Burada iddia olunurdu ki, faiz cari gəlirin gələcək gəlir müqabilində borc verilməsi prosesi zamanı yaranır, cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvləri cari gəlirə görə ödəmələr etməyə hazırdırlar, bu şərtlə ki, onlar gələcəkdə də əldə edə bilməyəcəkləri vəsaitlər üzərində sərəncam vermək imkanı qazansınlar. «Nəyə görə faiz dərəcəsi müsbətdir» sualına cavab sual formasında Bem-Baverk tərəfindən belə ifadə olunurdu. İnsanlar indiki zamanda müəyyən qədər nemətləri təqdim etməyə və əvəzində, gələcəkdə həmin nemətlərdən daha artıq həcmdə geri ala bilmələrinə nəyə görə meyllidirlər ?

Sualın cavabı kimi insanların gələcək nemətləri indiki nemətlərdən üstün tutmağa üstünlük verilməsinin üç «əsası» və ya səbəbi olduğu göstərilirdi.

Burada birinci və ikinci səbəblər psixoloji səbəblər və zamanla bağlı «pozitiv seçim kimi qavranılırdı və iddia olunurdu ki, insanlar müxtəlif səbəblərdən gələcək resursları, gələcək tələbatlardan daha çox qiymətləndirirlər. Üçüncü səbəb bir qədər daha çətin dərk oluna bilər. Ümumiyyətlə cari əmtəə gələcək əmtəədən texniki cəhətdən üstün hesab olunur. Burada təkcə maddi rifah və sərvətin fiziki məhsuldarlığı deyil ,onlar eyni zamanda dəyər mənbəyi kimi də qavranılır. Kapitalın investisiyalasdırılması həmişə istehsal prosesinin uzunmüddətliliyini tələb edir və adətən müsbət gəlir maddi rifahın işlək vəziyyətə gətirilməsi xərclərinin hesablanmasıdan sonra müəyyən olunur. Eyni zamanda qeyd edilirdi ki, bu «dolayı» istehsaldan alınan təmiz gəlirin özü belə azalandır. Beləliklə investisiyanın müddəti uzandıqca onun dəyərinin investorlar

üçün azaldığı bildirilirdi. Bem-Baverk hesab edirdi ki, pozitiv zaman üstünlüklərinin mövcudluğu üçün birinci iki əsasdan asılı olmayaraq kapitalın təmiz fiziki məhsuldarlığı öz-özlüyündə indiki zamanda nemətlərin dəyərinə əlavələr yaradır –

Bu nəticə avstriya məktəbinin kapital nəzəriyyəsi ətrafında bir çox fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Tənqidçilərin əksəriyyəti öz mühakimələrində onunla kifayətlənirdilər ki, onlar faizin birinci səbəbi kimi istehlak kreditlərinə əlavə tələbat yaradılmasını göstərirdilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə hər üç səbəbin cəmi müsbət faiz dərəcəsi yaradır. Bem-Baverk hər zaman iddia edirdi ki, ancaq torpaq və əmək yeganə təkrar istehsal olunmayan istehsal amilləridir və kapital «istehsaledici» və ya aralıq amildir. Burada təklif tam olaraq keçmişdə onun istehsalına sərf olunan torpaq və əməkdən asılıdır. Digər sözlərlə desək, kapital deyil, torpağın və əməyin investisiyalaşdırılması zamanı kapitalist istehsalı məhsuldar hesab edilirdi.

Bem-Baverk «Pozitiv nəzəriyyənin» son hissəsində faiz dərəcəsinin pozitivliyini şərh edərkən mühakimələrində gözlənilmədən klassik əmək haqqı fondu doktrinasına meyl edir. O, iddia edirdi ki, iqtisadiyyat kapitalistlərdən və fəhlələrdən ibarətdir və yeganə kapital-dövriyyə kapitalıdır. Bu isə öz növbəsində istehsalə sərf olunmuş və əmək haqqı formasında qazanılmış vəsait kimi şərh olunur, əmək haqqı fondu həcminə görə istehsalın texniki şərtləri çərçivəsində müəyyənləşdirilirdi.

Eyni zamanda faiz dərəcəsinin 0 bərabər tutulması ehtimalı, fəhlələrə ödənilən əmək haqqı, əmtəələrə olan cari tələbatla qeyri-müəyyən tələbat qarşılaşdırılırdı və iddia olunurdu ki, faiz dərəcəsi o vaxta qədər yüksəlir ki, bütün əmək haqqı fondu istehsalın orta dövrünün uzanmasına sərf olunmasın. Deməli, faizin tarazlıq dərəcəsi qəbul olunmuş istehsal dövrlərinin ən uzun hədd məhsulu ilə müəyyənləşdirilirdi.

Bütün faiz nəzəriyyələrinin Bem-Baverk tərəfindən sərt tənqidi, faizin nəyə görə ümumiyyətlə müsbət olması məsələsinin müəyyənləşdirilməsi və faiz dərəcəsinin zəif nəzəri müddəalarla əsaslandırılması bu nəzəriyyənin tərəfdarlarını azaltdı. İqtisadi ədəbiyyatlarda Vikselin adı xüsusi olaraq qeyd olunur və göstərilir ki, Viksel əlindən gələnə etdi ki, Bem-Baverkin faiz nəzəriyyəsinin tərifi yenidən işləsin və bəzi texniki səhvlərdən azad olunsun. Lakin əksər iqtisadçıların artıq onunun fikirlərini marağı itmişdir.

1907-ci ildə Fişerin «Faiz nəzəriyyəsi» kitabı nəşr olundu. Kitabda müəllif bütün problemi ümumi tarazlıq terminləri ilə «hazır olmaq» və «imkanlı olmaq» arasında qarşılıqlı əlaqə kimi uğurla yenidən ifadə etdi və bununla da O, Bem-Baverkin «istehsal dövrü» ilə ölçülən şübhəli konsepsiyasına əsaslanmaqdan imtina etmiş oldu.

Əsas əsərlərindən:

1. «Kapital və faiz» əsəri (1884);
2. «Marksist sisteminin sonu» (1896)
3. «Pozitiv nəzəriyyə» əsərinin ikinci (1909)
4. «Pozitiv nəzəriyyə» əsərinin üçüncü (1912)

Əsas fikirlərindən

- kapital intensiv istehsalın «dolayı» xarakterinə əsaslanır;
- O, iddia edirdiki Marks «Kapitalın hər üç cildini say ardıcılığı ilə yazmışdır. Ümumiyyətlə Bem-Baverkin bu əsərində marksist iqtisadi nəzəriyyəsi ciddi tənqid olunur. Daha bir maraqlı fakt kimi qeyd olunmalıdır ki, bir zamanlar iqtisadi ədəbiyyatlarda Bem-Baverki Rikardo və Cevons hətta Marşalldan üstün sayanlar var idi. Lakin, zaman keçdikcə onun nüfuzu azalmış, onun kapital və faiz nəzəriyyəsi isə getdikcə az diqqəti cəlb etməyə başlamışdır.
- O, faiz ödəmələrinin yaranması və faiz dərəcəsinin real müəyyən edilməsi arasında fərqlənmə aparmışdır. Ona görə faiz cari gəlirin gələcək gəlir müqabilində borc verilməsi prosesi zamanı yaranır, cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvləri cari gəlirə görə ödəmələr etməyə hazırdılar. Bu şərtlə ki, onlar gələcəkdə də əldə edə bilməyəcəkləri vəsaitlər üzərində sərəncam vermək imkanı qazansınlar.
- İnsanlar indiki zamanda müəyyən qədər vəsait təqdim etməyə və əvəzində həmin vəsaitlərdən daha artıq həcmdə geri almağa meyillidirlər. Ona görə bunun üç səbəbi vardır. İkisi psixoloji səbəblərdir, üçüncüsü ona görə ki, cari əmtəələr gələcək əmtəələrdən texniki cəhətlərdən üstün hesab olunur.
- Kapitalın investisiyalasdırılması həmişə istehsal prosesinin uzunmüddətliliyini tələb edir və adətən müsbət gəlir maddi rifahın işlək vəziyyətə gətirilməsi xərclərinin hesablanmasından sonra müəyyən olunur.
- Ona görə ancaq torpaq və əmək yeganə təkrar istehsal olunmuş istehsal amilidir və kapital “istehsaledici” və aralıq amildir Başqa sözlə kapital deyil, torpağın və əməyin investisiyalasdırıl-ması zamanı kapitalist istehsalı məhsuldar hesab edilir.

FRİDRİX FON VİZER
(1851-1926)

Vizer 1851-ci ildə Vyana şəhərində anadan olmuş, ilk təhsilini kollecdə aldıqdan sonra, 1872-ci ildə Vyana Universitetində hüquq fakültəsini bitirərək, elminə yiyələnmişdir. Universiteti bitirdikdən sonra o, dövlət qulluğuna isə qəbul olunmuş, dövlət qulluğunda tutduğu fəzifədə on ildən artıq çalışmışdır. Vizer Heydelberq, Yen, Leypsiqdə Roşer, Kins və “köhnə” tarixi məktəbin digər nümayəndələrinin yanında təhsilini davam etdirmiş, bu da onun iqtisadi-əlim kimi formalaşmasında önəmli rol oynamışdır. Fridrix Fon Vizer Bem-Baverkdən sonra Menqerin ən layiqli və məhşur davamçısı olmuşdur. Vizerin tələbə yoldaşları və dostları, bəzi yaxın qohumları özlərinin iyirmi yaşlarında ikən Mengerin “Prinsiplər” əsərini (1871) oxuduqdan sonra, bu şəxsiyyətin intellektual təsiri altına düşmüşlər. Vizerin müəllimi olan Menqer yardımçılığının heyranına çevrilməkdə həm onun elmi əsərləri, həm də ona yaxın insanların əvəzsiz rolu olmuşdur. Menger erkən olaraq fəaliyyət göstərdiyi universitetdən getmişdir. Onun dövründə yaşamış məhşur Avstriya iqtisadçıları Mizes, Şumpeter, Bem-Baverk və digərləri onun tələbələri olmamış, yalnız Vyana Universitetində uzun illər müəllim, professor kimi fəaliyyət göstərmiş (1883, 1903-1917, 1918-1923) Vizer zamanında təhsil almış və müəllim kimi çalışmışlar.

- Bütün belə geniş bilik və təcrübənin nəticəsində o, özünün ilk əsəri olan “İqtisadi dəyərin yaranması və onun əsas qanunları”nı (Über der Ursprung und die Hauptgesetze des wirtschaftlichen Wertes, 1884) yazmışdır. Əsərdə digər mühüm məsələlərlə yanaşı, həmçinin faydalılığın istehsal amilləri əsaslı şəkildə tədqiq olunur. Əsərdə qeyd olunur ki, məhsullar istehsalçıların tələbini ödəməsədə və onlar tərəfindən belə alınmasada, bu məhsulların istehsal öhdəliyi müəssisənin üzərinə düşür və məhz müəssisə mövcud problemin həllində, istehlakçı tələbinin ödənilməsində daim yeni imkan və vasitələrdən istifadə

etməlidir. Əsərdə ilk dəfə olaraq “Grenzmutzen” termini (faydalılıq həddi) işlədilmiş, bu əsər nəzəri və praktiki əhəmiyyətliyinə görə Vizerin Vyana Universitetində müəllim kimi fəaliyyət göstərməsinə imkan yaratmışdır. Vizer sonradan müəllimlik fəaliyyətini davam etdirərək, Karlovo və Praqa Universitetlərində dərs demişdir. O, on doqquz il Praqa şəhərində yaşamış (1884-1903) və burada “Təbii dəyərlik” (Natural Value, 1889) əsərini yazmışdır. Əsərdə o, dəyər anlayışını müxtəlif aspektlərdən tədqiq edərək, göstərmişdir ki, dəyər, sonradan onun qiymət şəklində ifadəsi mühüm iqtisadi kateqoriya olub, hər hansı bir cəmiyyətdə, dövlətdə, onun iqtisadi-tənzimləmə institutlarında, mülkiyyət növündən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən təsərrüfat suyektlərində əsas funksional-əqləndirici rolunu oynayır. Əsərin əsas bölmələrində mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatda dəyərin formalaşmasının və praktiki olaraq fəaliyyət göstərməsinin mümkün nəticələri əks olunmuşdur. Əsərdə məsələnin belə qoyuluşu Lüdviq fon Mizesin (1881-1973) sosializmdə rəşional iqtisadi hesablamaların, dəyərin istifadəsinin tam qeyri-mümkün olması haqqında irəli sürdüyü fikirlərin məqsəduyğun olmamasını sübut etməklə bağlı idi.

- Menger 1903-cü ildə Vena Universitetində tutduğı professor vəzifəsindən getdikdən sonra, onu Vizer əvəz etmişdir. Vizerin digər bir məşhur əsəri olan “Sosial iqtisadiyyat” (Social Economics, 1914) onu yaradıcılığının zirvəsinə qaldırmış və bu əsərlə də o, siyasi iqtisada sistemli yanaşma anlayışının əsasını qoymağı çalışmışdır.

- Vizer bazar iqtisadiyyatında formalaşan ideal bazar rəqabətindəki dəyər determinatları ilə sosial iqtisadiyyat şəraitindəki qeyri-təkmil rəqabət mühitində fəaliyyət göstərən müəssisə və təsərrüfatların, əmək kollektivlərinin inkişafını mütləmədi müqayisə və təhlil edərək qiymətləndirmişdir. O, müasir dövrdə məsrəflərin təhlili və onların nəticələrinin qiymətləndirilməsi əsasında sosial iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üzrə dövlətin fəaliyyət proqramını hazırlayaraq, müvafiq dövlət orqanlarına təqdim etmişdir.

- Vizerin bu proqramı kimi bir çox əsərləri də zaman keçdikcə unudulsada, ümumilikdə, bu əsərlərdə avstriya iqtisadi məktəbinin və nəzəriyyəsinin bazar iqtisadi mexanizminin hər hansı bir dövrdə özünü doğrultması fikiri təsdiqini tapmış və bu mexanizmin tənzimlənməsində dövlətin hər hansı bir formada iştirakı inkar edilmişdir. Vizer hesab edirdi ki, avstriya nəzəri məktəbində əsas götürülən faydalılıq və hakimiyyətin sosial nəzəriyyələrindən birgə istifadə etməklə, səmərəli iqtisadi siyasət proqramı işləyib hazırlamaq mümkündür. Belə proqramın mövcudluğu dövlətə Marşall və Piquun “iqtisadi rifah” nəzəriyyəsində nəzərdə tutduğundan da çox fayda verəcəkdir.

- Vizer birinci dünya müharibəsinin sonunda əvvəlcə Avstriya parlamentinin üzvü seçilmiş, sonra isə ticarət naziri təyin olunmuşdur. O, Avstriya-Macarstan imperiyasının süqutundan sonra Vyana Universitetinə qayıdaraq burada çalışmış, vəfatından əvvəl son əsəri olan “Qanunun hakimiyyəti”ni (Gesetz der Macht, 1926) yazaraq, nəşr etdirmişdir.

- Vizer Bem-Baverkin malik olduğu qədər geniş təsir dairəsinə malik deyildi, belə ki, bu dahi şəxsin yanaşmasında olan cəlbedici orijinallıq, xüsusilə də iqtisadi nəzəriyyə ilə sosiologiyanın qarşılıqlı əlaqəsinə olan marağı onun müasirlərinin hisslərinə toxunmurdu. Öz dövrünün tanınmış iqtisadçıları ilə mütəmadi olaraq müzakirələr aparan Bem-Baverkdən fərqli olaraq, Vizer heç vaxt belə müzakirələrdə iştiraka üstünlük vermir, müasir iqtisadçı və müəlliflərə isnadlar etmir, ümumiyyətlə öz aləmində tədqiqat və araşdırmalar aparıb, bir növ qapalı həyat tərzini sürməyi üstün tuturdu. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Avstriyada özünə Bem-Baverkdən daha çox həmfikir cəlb edib, “Sosial iqtisadiyyat” əsərindən sonra o, qısa bir zamanda müstəqil avstriya dövlət maliyyə nəzəriyyəsi məktəbini yaratmışdır.

Əsas əsərlərindən:

1. “İqtisadi dəyərin yaranması və onun əsas qanunları”nı (Über der Ursprung und die Hauptgesetze des wirtschaftlichen Wertes, 1884)
2. “Təbii dəyərlilik” (Natural Value, 1889).
3. “Sosial iqtisadiyyat” (Social Economics, 1914).
4. “Qanunun hakimiyyəti”ni (Gesetz der Macht, 1926)

Əsas fikirlərindən

- Məhsullar istehsalçıların tələbini ödəməsə də və onlar tərəfindən belə alınmasa da, bu məhsulların istehsal öhdəliyi müəssisənin üzərinə düşür və məhz müəssisə mövcud problemin həllində, istehlakçı tələbinin ödənilməsində daim yeni imkan və vasitələrdən istifadə etməlidir.

- Sonradan onun qiymət şəklində ifadəsi mühüm iqtisadi kateqoriya olub, hər hansı bir cəmiyyətdə, dövlətdə, onun iqtisadi-tənzimləmə institutlarında, mülkiyyət növündən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərində əsas funksional-əqləndirici rolunu oynayır.

- Vizer bazar iqtisadiyyatında formalaşan ideal bazar rəqabətindəki dəyər determinatları ilə sosial iqtisadiyyat şəraitindəki qeyri-təkmil rəqabət mühitində fəaliyyət göstərən müəssisə və təsərrüfatların, əmək kollektivlərinin inkişafını mütəmadi müqayisə və təhlil edərək qiymətləndirmişdir.

- O, müasir dövrdə məsrəflərin təhlili və onların nəticələrinin qiymətləndirilməsi əsasında sosial iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üzrə dövlətin fəaliyyət proqramını hazırlayaraq, müvafiq dövlət orqanlarına təqdim etmişdir.

KNUT VIKSEL
(1851-1926)

Viksel 1851-ci ildə, Stokholmda, orta təbəqəli qulluqçu ailəsində anadan olmuş, özünün riyaziyyat sahəsində ilk magistr dərəcəsini 1876-cı ildə Uppsala Universitetində almışdır. Sosial problemlərə olan marağı onu neomaltuzrian ədəbiyyatına gətirmişdir, bu ədəbiyyat sahəsi o vaxtlar doğumu məhdudlaşdırmaq uğrunda aparılan hərəkəti əhatə edirdi. Bundan sonra isə o iqtisadi nəzəriyyəni öyrənməyə başlamışdır. Ona 1885-ci ildə qalan kiçik bir miras nəticəsində, o iqtisadi nəzəriyyəni daha dərindən öyrənmək üçün İngiltərəyə, Fransaya, Almaniya və Avstriyaya səyahət etmiş və bu zaman dövrünün tanınmış radikal islahatçıları ilə tanış olmuşdur. Viksel 1880-1890-cı illərdə çox az gəlirlərə malk olmuş və gəlirləri özünün alkoqolizm, fahişəlik, söz azadlığı, qadın hüquqlarının müdafiəsi və konstitusiyalı monarxiyanın rolu mövzusunda qəzet və yurnallarda dərc etdirdiyi məqalələrinin qonararı kimi əldə etmişdir. Lakin o hər zaman əhali artımı təhlükəsi və onun qarşısının alınmasında qeyri-adi, bəzən də ziddiyyətlik təşkil edən vasitələrlə mübarizədən istifadə vacibliyi mövzusunda apardığı sevimli tədqiqatına qayıdırdı.

Viksel 1895-ci ildə Upsala Universitetində vergiyə cəlb olunma sahəsində yazdığı dissertasiya işi üzrə doktorluq dərəcəsi almış, 1899-cu ildə qırx səkkiz yaşında ikən Lund Universitetində müəllimlik fəaliyyətinə başlamazdan əvvəl, hüquq sahəsindəki tədqiqatlarına görə ona hüquq elmi üzrə doktorluq dərəcəsi verilmişdir. O, Lund Universitetində 1916-cı ildək dərs deyib, sonra istehfa vermiş, bu dövr ərzində iqtisadi nəzəriyyə dair nəşr olunmuş üç kitabına “Siyasi iqtisad üzrə mühazirələr” əsərini də əlavə etmişdir. Viksel ömrünün sonuna qədər radikal fikirli bir insan olaraq qalmış, 1923-cü ildə anarxist qəzetində ateizmin müdafiəsi ilə bağlı öz fikirləri əks olunmuş

məqaləsini dərc etdirmişdir. Belə təzadlı həyat tərzini keçirmiş şəxs Marşall, Əcuort və Vizer ilə eyni ildə, yəni 1926-cı ildə 74 yaşında ikən vəfat etmişdir.

İqtisad tarixində Knut Viksel kimi ikinci tərəddüdlü şəxs, öz fəaliyyətini dəlicəsinə sevən iqtisadçı olmamışdır. Onun əsərləri əsasən əməkdaşlarına ünvanlanmaqla, iqtisadi nəzəriyyə ilə bağlı fikir yaratmaq xatirinə yazılmış və bu əsərlərdə daha çox iqtisadi nəzəriyyə üzrə müəyyən təsvir formalaşdırılmağa çalışılır. Knut şəxsi həyatında müstəqil düşünən, bir az sosialist-idealist, feminist, doğum üzərində nəzarətin gücləndirilməsinin və ailə artırılmasında məhdudiyyətinin artırılmasının alovlu tərəfdarı olub, cəmiyyətdəki şəraitə və şərtliliyə o qədər etinasız yanaşmışdır ki, hətta öz mühazirələrində Allahın varlığına qarşı fikirlər söyləmişdir. Məhz belə qeyri-ciddi və anlaşıqsız həyat tərzini onun üçün daim problemlər yaratmış, o, öz həyatının iki ayını məhbusxanada keçirməli olmuşdur. Onun həyat tərzindəki digər anormal hal onunla bağlıdır ki, o, Kral Universitetində müəllim kimi fəaliyyət göstərərək, professor adını almaq üçün İsveç kralına yazdığı ərizəni standart qəbul olan “Ali həzrətlərinin sadıq nökrəri” sözləri ilə imzalamaqdan imtina etdiyinə görə, bu vəzifəyə o ömrünün əlli iki yaşında nail olmuşdur.

Viksel iqtisadçılar arasında dörd tanınmış iqtisadçı Rikkardonu, Tüneni, Valrası və Bem-Baverki qiymətləndirirdi. Onun elmi fəaliyyəti ümumi tarazlıq, avstriya kapital və faiz, məhsuldarlığın son həddi əsasında formalaşan bölgü nəzəriyyələrinin birləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Vikselin ilk əsəri olan “Dəyər, kapital və renta” (Value, Capital and Rent, 1893) daha geniş miqyaslı “Siyasi iqtisad üzrə mühazirələr” (Lectures on Political Economy, 1901-1906) əsərinə başlanğıc idi. Bu əsər əvvəl dövlət maliyyə sistemi üzrə tədqiqatları əks etdirməklə “Maliyyə nəzəriyyəsi üzrə tədqiqatlar” (Finanz theoretische Untersuchungen, 1896) adı altında nəşr olunmuşdur. Maraqlı bir haldır ki, bu əsər hazırda ingilis dilinə tərcümə olunmamışdır. Onun monetar iqtisadiyyat sahəsində yazdığı digər bir əsəri olan “Faiz və qiymətlər” (Interest and Rices, 1898) iqtisadi nəzəriyyəyə tarixində yazılmış ən orijinal formalı əsər kimi əhəmiyyət kəsb edir.

Vikselin əsərləri əsas etibarilə yaşadığı dövr üçün əhəmiyyət kəsb edən üç müxtəlif məktəbin Kembric, Avstriya və Lozanna məktəblərinin iqtisadi fikir və nəzəriyyələrinin dəqiqləşdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Onun faydalılıq nəzəriyyəsinə yanaşması Cevonsun, Mengerin və Valrasın irəli sürdüyü nəzəri əsasları daha da təkmilləşdirmiş, məhsuldarlığın son hədd nəzəriyyəsi ilə bağlı fikirləri isə Uikstidin, Barone və Con Beyts Klarkın nəzəri yanaşmasını xeyli üstələmişdir.

Viksel Bem-Baverkin kapital nəzəriyyəsini təkmilləşdirərək, onun müdafiəsi ilə bağlı özünün əsaslandırılmış fikirlərini irəli sürmüşdür. Məhz bu nəzəriyyənin əsaslandırılmış və təkmilləşdirilmiş variantı Valras tərəfindən mahiyyət baxımından bir qədər inkişaf etdirilərək, onun “Elementlər” əsərinin (1900) üçüncü nəşrində ayrıca bölmədə verilmişdir.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Viksel keçən əsrdə yeganə diqqət cəlb edən iqtisadçı olmuşdur ki, Marşalın adı ilə bağlı olan “maksimum faydalıq doktorinası” konsepsiyasının və Paretonun təklif etdiyi “vahid tarazlılıq əsasında sosial əlvrişliliyin və optimal sabilliyin müəyyən edilməsi” üzrə nəzəri yanaşmanın gəlirlərin ümumi bölgüsündən həlledici şəkildə asılı olduğunu əsaslandırmış və bu amilin də rəqabət yönümlü qiymətlərin yaranmasına təsir etdiyini göstərmişdir.

Viksel ilk iqtisadçı olmuşdur ki, təkmilləşmiş rəqabət mühitində resursların effektiv yerləşdirilməsinin və istifadəsinin təmin etməsi ilə bağlı sübut və əsaslandırmaların irəli sürüldüyü zamanda gəlirlərin “ədalətli” bölgüsü üzrə konkret bir fikirin olmadığını qeyd etmiş və onun zəruriliyini əsaslandırmışdır. Viksel bu fikirlərinin əsasında ictimai müəssisələrin xidmətlərindən istifadədə ilə bağlı qiymətin yaranma meyliliyini, eyni zamanda, həm vergi, həm də xərclər sisteminin formalaşmasının nəticələrini müəyyən etmişdir.

Özünün “Maliyyə nəzəriyyəsinə dair tədqiqatlar” əsərində o ictimai rifah və maddi nemətlərin müasir doktorinasının formalaşmasına və insanların qeyri-bazar şəraitində ictimai rifah və maddi nemətlərə üstünlük verməsi probleminin həllinə əməli şəkildə yaxınlaşmışdır.

“Faiz və qiymətlər” əsəri Vikselin iqtisad elminə verdiyi ən böyük dəyərli əsər olub, bu əsər vasitəsilə o müasir makroiqtisadiyyatın əsasını qoymuşdur. Müvafiq əsərində o Tukun antikəmiyyət pul nəzəriyyəsinə qayıdaraq, qiymətlərin səviyyəsinin pul kütləsinin həcmi ilə deyil, mal və xidmətlərin alınmasına çəkilən xərclərin məcmu yekunu kimi formalaşan milli gəlirin vasitəsilə müəyyən olunduğunu göstərmişdir.

Viksel Tukun əsaslandırmasından imtina edərək, əvvəllər müəyyən olunmuş pul-kəmiyyət nəzəriyyəsi ilə bağlı öz yeni yanaşmasını irəli sürmüşdür. O, bu yanaşmasında məcmu xərclər axınına isnad edərək, pul kütləsinin artımının kassa-xəzinə qalıqları vasitəsilə qiymətlərə birbaşa təsirinin məhdudlaşdırılmasını dəqiqliklə təhlil etmiş, insanların yığib, saxladığı pulların dolayısı ilə qiymətlərə təsirini qiymətləndirərək, bu təsirin faiz dərəcələrinin dəyişkənliyi ilə reallaşdığını əsaslandırmışdır.

Belə dolaylı təsir vasitəsinin yaranmasının əsas səbəbi, pul gəlirlərinin yerləşdirilməsindən əldə olunan faiz dərəcələri ilə istehsalə yönəldilən, yeni kapital qoyuluşlarından gələn real gəlirlər arasında seçim edilməsidir. Mövcud fikirlər əvvəllər müxtəlif formalarda Tornotanın və Rikardanun əsərlərində öz əksini tapsada, lakin Viksel Rikardonun “Prinsiplər”(1817) əsərindən bəhrələnib, bu əsəri ciddi şəkildə tədqiq edərək, bu sahədə öz sistemli və təkmilləşdirilmiş yanaşmasını irəli sürmüşdür. Viksel insanların fərdi seçim nəticəsində əldə etdiyi real gəlirləri “təbii faiz dərəcəsi” və ya “ gəlirlərdə alternativ seçim” adlandıraraq, təsdiq edirdi ki, hər hansı bir səbəbdən asılı olmayaraq, kredit faizləri üzrə gəlirlər digər mənbələrdən olan gəlirlərdən artıq olsa, bu iqtisadiyyatda “kumulyativ proses”in yaranmasına təkan verməklə, qiymət inflyasiyasının yaranmasına təsir göstərəcəkdir. Müvafiq prosesin gedişi

iqtisadi tarazlığın pozulmasına rəvac verməklə, iqtisadiyyatın tədricən böhran halına sürünməsinə ciddi təsir göstərə billər. Məhz belə neqativ meyillərin qarşısının alınmasında mərkəzi bank zəruri tədbirləri həyata keçirməklə, qanunvericilik əsasında komersiya banklarının ehtiyat fonduna olan tələbləri artırmalıdır. Belə addım maliyyə və bank sistemində sabilliyin təmin olunmasına, maliyyə resurslarının dövriyyəsində və onların iqtisadiyyatda istifadəsində tarazlılıq və sabitlik siyasətinin həyata keçirilməsinə, qiymətlərin səviyyəsinin sabilliyinə əsaslı təsir edəcəkdir.

Viksel dostu və əməkdaşı olan Devid Devidsonla (1854-1942) müzakirələrində ondan əvvəlki iqtisadçıların pul kütləsi nəzəriyyəsinin təkmilləşdirilməsi yoluna sadıq qaldığını bildirərək, bu fikirlərini “qiymətlərin determinasiyasının makroiqtisadi nəzəriyyəsi”ndə geniş əks etdirdiyini qeyd etmişdir. Vikselin bu nəzəriyyəsi ilə keynsiançılığın gəlirlərin determinasiyası nəzəriyyəsi arasında böyük zaman məsafə fərqi mövcud olsa da, lakin bu nəzəriyyə sonrakı müvafiq müasir nəzəriyyələrin inkişafının rüşeymini, əsasını təşkil etmişdir. Vikselin tələbə və davamçıları, əsasən də Bertil Olin (1899-1979), Qunnar Myrdal (1898-1987), o cümlədən bir çox isveç iqtisadçıları onun nəzəriyyəsinin inkişafında önəmli rol oynamışdılar.

Əsas əsərlərindən::

1. “Dəyər, kapital və renta” (Value, Capital and Rent, 1893)
2. ”Siyasi iqtisad üzrə mühazirələr” (Lectures on Political Economy, 1901-1906)
3. “Maliyyə nəzəriyyəsi üzrə tədqiqatlar” (Finanz theoretische Untersuchungen, 1896)
4. “Siyasi iqtisad üzrə mühazirələr”

Əsas fikirlərindən:

- *Onun elmi fəaliyyəti ümumi tarazlıq, avstriya kapital və faiz, məhsuldarlığın son həddi əsasında formalaşan bölgü nəzəriyyələrinin birləşdirilməsinə həsr olunmuşdur.*

- *Qeyd: Vikselin əsərləri əsas etibarilə yaşadığı dövr üçün əhəmiyyət kəsb edən üç müxtəlif məktəbin Kembric, Avstriya və Lozanna məktəblərinin iqtisadi fikir və nəzəriyyələrinin dəqiqləşdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə həsr olunmuşdur.*

- *Onun faydalılıq nəzəriyyəsinə yanaşması Cevonsun, Mengerin və Valrasın irəli sürdüyü nəzəri əsasları daha da təkmilləşdirmiş, məhsuldarlığın son hədd nəzəriyyəsi ilə bağlı fikirləri isə Uikstidin, Barone və Con Beyts Klarkın nəzəri yanaşmasını xeyli üstələmişdir.*

- *Viksel Bem-Baverkin kapital nəzəriyyəsini təkmilləşdirərək, onun müdafiəsi ilə bağlı özünün əsaslandırılmış fikirlərini irəli sürmüşdür. Məhz bu*

nəzəriyyənin əsaslandırılmış və təkmilləşdirilmiş variantı Valras tərəfindən mahiyyət baxımından bir qədər inkişaf etdirilərək, onun “Elementlər” əsərinin (1900) üçüncü nəşrində ayrıca bölmədə verilmişdir.

- Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Viksel keçən əsrdə yeganə diqqət cəlb edən iqtisadçı olmuşdur ki, Marşalın adı ilə bağlı olan “maksimum faydalıq doktorinası” konsepsiyasının və Paretonun təklif etdiyi “vahid tarazlılıq əsasında sosial əlvrişliliyin və optimal sabilliyin müəyyən edilməsi” üzrə nəzəri yanaşmanın gəlirlərin ümumi bölgüsündən həlledici şəkildə asılı olduğunu əsaslandırmış və bu amilin də rəqabət yönümlü qiymətlərin yaranmasına təsir etdiyini göstərmişdir.

- Viksel ilk iqtisadçı olmuşdur ki, təkmilləşmiş rəqabət mühitində resursların effektiv yerləşdirilməsinin və istifadəsinin təmin etməsi ilə bağlı sübut və əsaslandırmaların irəli sürüldüyü zamanda gəlirlərin “ədalətli” bölgüsü üzrə konkret bir fikrin olmadığını qeyd etmiş və onun zəruriliyini əsaslandırmışdır. Viksel bu fikirlərinin əsasında ictimai müəssisələrin xidmətlərindən istifadə ilə bağlı qiymətin yaranma meyliliyini, eyni zamanda, həm vergi, həm də xərclər sisteminin formalaşmasının nəticələrini müəyyən etmişdir.

- “Faiz və qiymətlər” əsəri Vikselin iqtisad elminə verdiyi ən böyük dəyərli əsər olub, bu əsər vasitəsilə o müasir makroiqtisadiyyatın əsasını qoymuşdur.

- Müvafiq əsərində o Tukun antikəmiyyət pul nəzəriyyəsinə qayıdaraq, qiymətlərin səviyyəsinin pul kütləsinin həcmi ilə deyil, mal və xidmətlərin alınmasına çəkilən xərclərin məcmu yekunu kimi formalaşan milli gəlirin vasitəsilə müəyyən olunduğunu göstərmişdir.

- Viksel Tukun əsaslandırmasından imtina edərək, əvvəllər müəyyən olunmuş pul-kəmiyyət nəzəriyyəsi ilə bağlı öz yeni yanaşmasını irəli sürmüşdür. O, bu yanaşmasında məcmu xərclər axınına isnad edərək, pul kütləsinin artımının kassa-xəzinə qalıqları vasitəsilə qiymətlərə birbaşa təsirininin məhdudlaşdırılmasını dəqiqliklə təhlil etmiş, insanların yığib, saxladığı pulların dolayısı ilə qiymətlərə təsirini qiymətləndirərək, bu təsirin faiz dərəcələrinin dəyişkənliyi ilə reallaşdığını əsaslandırmışdır.

- Viksel insanların fərdi seçim nəticəsində əldə etdiyi real gəlirləri “təbii faiz dərəcəsi” və ya “gəlirlərdə alternativ seçim” adlandıraraq, təsdiq edirdi ki, hər hansı bir səbəbdən asılı olmayaraq, kredit faizləri üzrə gəlirlər digər mənbələrdən olan gəlirlərdən artıq olsa, bu iqtisadiyyatda “kumulyativ proses”in yaranmasına təkan verməklə, qiymət inflyasiyasının yaranmasına təsir göstərəcəkdir.

- Vikselin bu nəzəriyyəsi ilə keynsiançuların gəlirlərin determinasiyası nəzəriyyəsi arasında böyük zaman məsafə fərqi mövcud olsa da, lakin bu nəzəriyyə sonrakı müvafiq müasir nəzəriyyələrin inkişafının rüşeymini, əsasını təşkil etmişdir.

ELİ RİÇARD TEODOR (1854-1943)

Riçard Eli Teodor 1954-cü ildə Nyu-York Ştatında anadan olmuş , 1876-cı ildə Kolumbiya kollecini bitirmişdir. O zamanlar Amerikada iqtisadiyyat sahəsində aspirantura (graduate work) anlayışı mövcud deyildi və Con Beyts Klark kimi Eli də dörd il ərzində Heydelberq Universitetində «köhnə» tarixi məktəbin liderlərindən biri olan Karl Knisin (1821-1898) rəhbərliyi ilə ixtisas hazırlığı keçmişdir. Daha sonra 1881-ci ildə Amerikaya qayıdaraq, Eli, yenidən təşkil olunmuş Con Hopkins Universitetinin işçi heyəti ştatına daxil ola bildi və qısa müddət ərzində sosializm , fəhlə hərəkəti və vergi islahatları haqqında bir neçə polemik əsərlər yazdı.

O illərdə yazılmış «Siyasi iqtisadın keçmişi və indiki dövrü» (The Past and Present of Political Economy, 1884) əsərində Rakardo və Millə məxsus ortodoks hesab ediləcək fikirləri tənqidi dəyərləndirərək (burada ancaq Rikardonun diferensial renta nəzəriyyəsinə münasibət istisnaqlıq təşkil edir) «yeni» siyasi iqtisadi baxışlar adı altında öz fikirlərini təqdim etməyə çalışmışdır. Bəzi analitiklər hesab edirlərki o, bu fikirlərində açıq olaraq, yoxsulları dəstəkləyən etik qaydaları elan etmiş və mühakimələrində faktların induktiv seçiminə üstünlük vermişdir. Daha sonra Eli 1892-ci ildə Viskonsin Universitetində çalışmağa başlamış və burada islahatlar hərəkətində iştirak etmişdir .Belə hesab edirlərki bu dövrdə onun fikirlərində tətillər və sosialist ideyaları təbliğ olunurdu. Şəffaf təşkil olunmuş istintaq proseslərindən sonra universitetin idarə heyəti üzvləri ona bəraət qazandırmış və akademik azadlığı elan edən deklarasiya dərc etdirdilər. Bu deklarasiya Amerika ali məktəbi tarixində əlamətdar hadisə hesab olunur.

Bu hadisələrdən bir neçə il öncə – 1885-ci ildə Eli «yeni» siyasi iqtisad tərəfdarları ilə birlikdə Amerika İqtisadi Assosiasiyasını təsis etmişdir. İlk zamanlar Assosiasiyanın fəaliyyəti Almaniyada «Sosial siyasət naminə İttifaqın» fəaliyyətinə bənzədiyi söylənilir, yalnız islahatlar uğrunda mübarizə aparılırdı və iqtisadçıların professional birliyinin gücləndirilməsindən daha çox, cəmiyyətdə iqtisadçıların rolunun artırılmasına çalışılırdı.

1892-ci ildə Eli Assosiasiyanın katibi vəzifəsindən istefa etdi. Məhz həmin vaxtdan etibarən Amerika İqtisadçılar Assosiasiyasının bir çox proseslərə olan mövqeyi formalaşdı.

Assosiasiyanın nüfuzu və üzvlərinin sayı artmağa başladı və demək olar ki, ABŞ-nın bütün nəzəriyyəçi iqtisadçıları və iqtisadçı-praktiklərini birləşdirən quruma çevrildi. Belə hesab edirlərki, sonrakı illərdə Elinin AİA-nin prezidenti olmasına baxmayaraq, onun fəaliyyəti ancaq Viskonsin ştatının məsələlərinin nəzərdən keçirilməsi ilə məhdudlaşdı. O, Viskonsin Ştatının qubernatoru Robert La Follettdə başda olmaqla, Ştat rəhbərliyi ilə işgüzar əlaqələr yaratmağa müvəffəq olmuşdu. Eli bu zaman daha çox xristian-sosial ittifaqı kimi dini islahatlar təşkilatlarının fəaliyyətinə diqqət yetirirdi. Bu dövrdə yazmış olduğu «Siyasi iqtisada giriş», (1889) , «İqtisadi nəzəriyyə haqqında очерklər» də (1893) göstərməyə çalışırdı ki, «yeni» siyasi iqtisad təhsilli xristianların sosial-siyasi baxışları ilə həmahəngdir. Viskonsin Universitetində çalışarkən Elinin ətrafına keçmiş tələbələri Kommons, Frederik Turner və Eduard Ross kimi bacarıqlı heyət toplanmışdı. Onların hər biri sonradan iqtisadiyyat, tarix və sosiologiya elmlərində elmi nailiyyətləri ilə seçilmişdilər.

Elinin rəhbərlik etdiyi iqtisadiyyat, siyasi elmlər və tarix fakültəsində əmək qanunvericiliyi, kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı və infrastruktur xidmətlərinə görə tarif məsələləri ilə əlaqədar aparılmış araşdırmalar beynəlxalq aləmdə nüfuz qazanmışdır və bu gündə öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Sonunda qeyd etmək lazımdır ki, Riçard Eli Teodor dahi pedaqoq , xüsusi təşkilatçılıq bacarığı ilə fikir tarixində iz buraxmış mütəfəkkirlərdəndir. O, XIX əsrin sonunda amerika iqtisadçılarının ixtisaslaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır.

84 yaşında olarkən, Eli, «Ayaqlarımız altında olan torpaq» (Ground Under Our Feet, 1938) adlı çox maraqlı bir tərcümeyihal yazmışdır: « Bu əsər onun 60-dan çox kitab və 100-dən çox məqalələrinin tacı idi. Beş il sonra, 1943-cü ildə Eli vəfat etmişdir(12,s.340-342).

Əsas əsərlərindən:

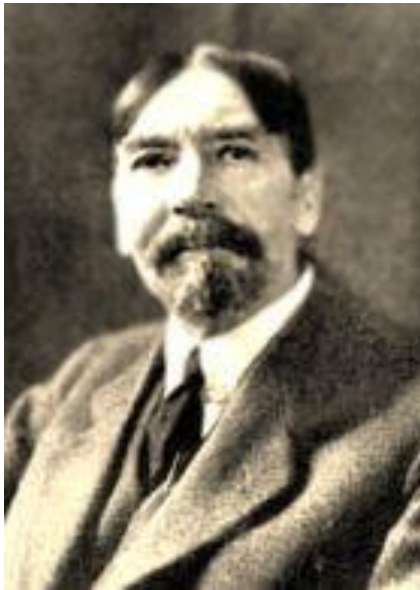
- 1.«Siyasi iqtisadın keçmişi və indiki dövrü» (The Past and Present of Political Economy, 1884)
2. «Siyasi iqtisada giriş», (1889)
3. «İqtisadi nəzəriyyə haqqında очерklər» də (1893)
4. «Ayaqlarımız altında olan torpaq» (Ground Under Our Feet, 1938)

Əsas fikirlərindən:

-Rakardo və Millə məxsus ortodoks hesab ediləcək fikirləri tənqidi dəyərləndirərək (burada ancaq Rikardonun diferensial renta nəzəriyyəsinə münasibət istisnalıq təşkil edir) «yeni» siyasi iqtisadi baxışlar adı altında öz fikirlərini təqdim etməyə çalışmışdır. Bəzi analitiklər hesab edirlərki o, bu fikirlərində açıq olaraq, yoxsulları dəstəkləyən etik qaydaları elan etmiş və mühakimələrində faktların induktiv seçiminə üstünlük vermişdir.

-Elinin rəhbərlik etdiyi iqtisadiyyat, siyasi elmlər və tarix fakültəsində əmək qanunvericiliyi, kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı və infrastruktur xidmətlərinə görə tarif məsələləri ilə əlaqədar aparılmış araşdırmalar beynəlxalq aləmdə nüfuz qazanmışdır və bu gündə öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

-Sələfləri onu xüsusi təşkilatçılıq bacarığı ilə fikir tarixində mütəffəkkir hesab edirdilər.

TORSTEYN BUNDE VEBLEN (1857-1929)

Veblen 1857-ci ildə Katoda, Viskonsin ştatında, anadan olmuş, norveç mühacirlərinin ilk nəslinə mənsub olan böyük fermer ailəsində altıncı uşaq idi. 1880-ci ildə o, Minnessotada Karlton kollecini bitirmiş, 1884-cü ildə Yele Universitetində doktorluq dərəcəsi almışdır. Müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün bir neçə uğursuz cəhdindən sonra, Minnessotaya öz ailəsinin yanına qayıdaraq, yeddi il ərzində müxtəlif elmi və ədəbi əsərlərin müəllifi ilə məşğul olub, əsil kənd həyatı yaşamışdır. Veblen 1891-ci ildə Ceyms Saflinin (1850-1933) rəhbərliyi altında Kornell Universitetində iqtisadi nəzəriyyəni əsaslı şəkildə öyrənməyə başlamışdır. Laflin Çikaqo Universitetində professor kimi fəaliyyətə başladıqdan sonra, Vebleni də bu universitetdə elmi tədqiqatlara cəlb etmiş və onun müəllim kimi fəaliyyətinə şərait yaratmışdır. O, on dörd il ərzində Çikaqo Universitetinin professor, müəllim heyətinin tərkibində müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, sonradan üç il ərzində (1906-1909) Stenford Universitetində müəllim vəzifəsində çalışmışdır. Veblen bu vaxtlar artıq özünün “Asudə sinif nəzəriyyəsi” və “İşgüzar müəssisə nəzəriyyəsi” kimi əsərləri ilə məşhur olsa da, onun adi çərçivəyə sığmayan şəxsi həyat tərz, fərqli tədris forması və iqtisadi baxışları haqqında formalaşan neqativ fikirlər, 1909-cu ildə onun Stenford Universitetini tərk etməsinə səbəb olmuş, bütün bu xoşagəlməz hallar sonradan onun yenidən müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmasına ciddi maneələr törətmişdir.

Veblen 1911-ci ildə nəhayət ki, yenidən Missuri Universitetində müəllimlik fəaliyyətini bərpa etməyə nail olmuş, 1918-ci ildə o, altmış bir yaşında təqaüdə çıxdıqdan sonra, ömrünün qalan hissəsini elmi fəaliyyətinə və yaradıcılığına həsr etmişdir. O, təqaüddə ikən bəzi vaxtlar Nyu-Yorkun Yeni Sosial

Tədqiqatlar Məktəbində dərslər deməyə dəvət olunurdu. Veblen 1929- cu ildə, bir o qədər də çox məşhur olmayan şəxs kimi vəfat etmişdir. Veblenin əvvəlki şöhrəti, fikirləri onun özünü həsr etdiyi müəyyən elmi cərəyan və istiqamətlərə aid edilmiş, məhz bu baxımdan belə yaradıcı şəxsin etdiyi bir çox müvəffəqiyyətlər bir növ kölgədə qalmışdır.

Torsteyn Veblen iqtisadiyyat elmi üçün Conatan Sviftin ingilis ədəbiyyatı, xüsusilə onun satira və incəsənət sahəsi üçün olduğu qədər dəyərlidir. Satira vasitəsi ilə məqsədə çatmaq üçün onun əsas ideyasının iki məna kəsb etməsi vacibdir. Belə ki, bu janrda oxucu əmin olmalıdır ki, müəllif yazdığı məqalədə, satirik oçerekdə məsələlərə tamamilə ciddi yanaşır, lakin bu yazının əsas ana xətti sətiraltı fikirlərdə ifadə olunur. Məhz bu ədəbi janr mövcud dövrdə baş verən pozitiv və neqativ prosesləri daha çılpalıqlığı ilə, olduğu kimi satirik formada göstərir. Belə yanaşma tərzini Sviftin “Qulliverin səyahəti” əsərində geniş yer almışdır. Həmçinin, Veblenin “Asudə sinif nəzəriyyəsi”ndə (Theory of Leisure Class, 1899), “Ustalıq fərqləri” (Instances of Workmanship, 1814), “Alman imperiyası və sənaye inqilabı” (Imperial Germany and Industrial Revolution, 1915), “Amerikada ali təhsil” (The Higher Education in America, 1818), “Absentistlərin əmlakı” (Absentee ownership, 1923) və digər çoxsaylı məqalələrində satirik yanaşmalara rast gəlinir. Veblenin “İşgüzar müəssisə nəzəriyyəsi” (The Theory of Business Enterprise, 1904) nəzərə almasaq, onun bütün məqalə və əsərlərində zərurət yarandıqca satirik baxışlardan istifadəyə xüsusi yer verilir. Lakin onun “İşgüzar müəssisə nəzəriyyəsi” daha çox standart elmi-tədqiqat işi olub, digər məqalə və əsərlərinin yazılış-üslub tərzindən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Veblenin məqalə və əsərlərinə diqqət yetirsək, burada sənayecə inkişaf etmiş cəmiyyətdə mövcud olan ziddiyyətləri, onların əmələ gəlmə səbəblərini görmək mümkündür. Müvafiq ziddiyyətlər onun tərəfindən bu şəkildə verilir: “pul, gəlir” və “iqtisadiyyatda, sənayedə məşğulluq”, “fəaliyyətdə olan müəssisə” və “yeni avadanlıq, texnologiyaların tətbiqi prosesi”, “məhsulu satmaq qabiliyyəti” və “xidmət göstərmək qabiliyyəti” və s. Onun fikrincə ziddiyyətlərin əksəriyyəti “gəlir əldə etməklə” “məhsul istehsalı, xidmətlərin göstərilməsi” arasında yaranan uyğunsuzluqlardan və çox vaxt isə düzgün qiymətləndirmələr aparılmamasından irəli gəlir. Kapitalizm cəmiyyəti mövcud olduqca sinfi mübarizənin getməsi labüddür, lakin Veblen bu mübarizənin əhatə dairəsini yalnız burjuaziya ilə proletariat arasında baş verən mübarizə ilə təminləmir, buraya eyni zamanda, iş adamları ilə, sahibkarlarla onların rəqibləri, mühəndislər, menecerlər arasında gedən münafiqlik mübarizəni də əlavə edir.

Veblen pul gəlirinə yanaşma ilə bağlı qeyd edirdi ki, bu, sahibkarların, bankirlərin, brokerlərin, hüquqşünasların və menecerlərin əldə etdikləri vəsaitlərin qorunması və istifadəsi üçün istifadə olunan vacib bir adətdir. Həmçinin, bu gəlirlər sənaye fəhlələrinin, peşəkar ustaların, texniki işçilərin, mütəxəssislərin və

kəndlilərin istehlak tələblərini ödəmək və onların fəaliyyətinə nəzarət etmə vasitəsidir.

Veblen məhz bu fikirləri ilə sənayecə inkişaf etmiş müasir cəmiyyətdə baş verən prosesləri təsvir etmişdir. Onu əsərlərindən hiss olunur ki, o, oxucularına araşdırdığı məsələlərlə bağlı ətraflı şərhlər verməyə cəhd edir. Lakin, əsərlərində irəli sürdüyü fikir və maddələrinin əsasında ikili yanaşmalıq nəzərə çarpır. Veblenin əsərlərinə diqqət yetirdikdə, onun bazar mexanizmini fundamental tənqid etdiyi görünür və texnokratik inqilabın həyata keçirilməsinə çağırış hiss olunur. Veblen eyni zamanda mühəndis və ali texniki heyyyətin hakimiyyəti ələ alıb dövlət quruluşunu idarə etmək qabiliyyətinə müəyyən mənada inamsız yanaşır. Məhz belə ziddiyyətli fikirlərinin mövcudluğuna görə həm iqtisadçılar, həm də oxucular müəllifin konkret olaraq hansı fikiri irəli sürdüyünü anlamaqda bəzən çətinlik çəkirlər. Veblenin fikirlərində olan ziddiyyətliyi, ikili baxışları çox vaxt onun tədqiq etdiyi məsələlərə satirik yanaşması ilə əlaqələndirirlər.

Veblen tədqiqatlarında neoklassik iqtisadi nəzəriyyənin abstrakt-deduktiv metodundan az istifadə etmişdir. Onun mülahizələrinə görə, iqtisadi nəzəriyyə evolüsiya bir elm olmalıdır və o, bu fikirlərini irəli sürərkən iqtisadi institutların formalaşmasını və inkişafının tədqiqini nəzərdə tutmuşdur. Lakin o, bu institutları özünəməxsus formada müəyyən edərək, onları stereotiplərin baxışları və ümumi qəbul olunmuş intizam qaydalarının məcmusu kimi əks etdirirdi. Veblenin əsərlərinin, fikirlərinin tədqiqi əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, “institusional iqtisadi nəzəriyyə” intellektual şablon formasında olub, sosial şərtlərin öyrənilməsi ilə bağlı olan iqtisadi təşkilatların şəffaflaşdırılması şəklində öz əksini tapmalıdır. Veblenin əsərlərində oxucularına övkəli (dominant) mədəniyyətin sosioloji tənqidini əxz edirdi ki, bu da psixoloji vərdişlər, milliyyətçi antropologiyası və effektiv təkliflər axını ilə müşayiət olunurdu. Bu əsərlərdə “aşkar istehlak”, “maliyyə rəqabəti”, “aşkar israfçılıq”, “absentoist mülkiyyət”, “peşəkar ustalıq fərdişi” və digər fikirlər sosioloji tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Veblenin özünəməxsus xasiyyəti ona gətirib çıxarmışdı ki, onun davamçılarının, ən sadıq tələbələrinin çoxu onun tədqiqat yolunu, ənənələrini davam etdirmək iqtidarında deyildilər. Veblen hal-hazıradək məşhür amerika institusional iqtisadi nəzəriyyə məktəbinin banisi hesab edilir. Məhz belə vəziyyətin əsas yaranma səbəbi onunla bağlıdır ki, o, Mitçell və Kommons kimi davamçılarını öz nəzəri fikirlərini davam etdirməsinə nail olmuş, və onlar da institusional iqtisadiyyatı Veblenin ruhuna uyğun şəkildə təkmilləşdirmişlər. Onların fəaliyyəti bunu sübut edir ki, Veblen – xüsusi ilə qeyri-adi fərqliliyi seçilən bir şəxsiyyətdir. Onun şəxsiyyətinə belə yanaşmanı müsbət və ya mənfi baxımdan qiymətləndirmək çətinidir. Lakin onun əsərlərinin sırf iqtisadi nəzəriyyə ilə bağlı olduğunu göstərmək də qeyri-mümkündür. Veblenin əsərlərində “sənayenin kapitanları” adlandırdığı şəxslərin dəyərliliyini və inamlarını satirik janrı formasında təsvir etməsi tədqiqat-araşdırma üslubu baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün bu qeyd edilənlərə baxmayaraq, etiraf edilir ki, Veblenin əsərləri çox oxunur və iqtisadi nəzəriyyə ilə bağlı bir çox məşhur və qəliz iqtisadi-nəzəri üslubda yazılmış əsərlərə nisbətən oxucuların yaddaşında daha yaxşı qalır.

Əsas əsərlərindən:

1. “Qulliverin səyahəti”
2. “Asudə sinif nəzəriyyəsi”i,
3. “Uсталıq fərdişləri”
4. Alman imperiyası və sənaye inqilabı”,
5. “Amerikada ali təhsil”
6. “Absentistlərin əmlakı” “İşgüzar müəssisə nəzəriyyəsini”

Əsas fikirlərindən:

- Kapitalizm cəmiyyəti mövcud olduqca sinfi mübarizənin getməsi labüddür, lakin Veblen bu mübarizənin əhatə dairəsini yalnız burjuaziya ilə proletariat arasında baş verən mübarizə ilə tamamlamır, buraya eyni zamanda, iş adamları ilə, sahibkarlarla onların rəqibləri, mühəndislər, menecerlər arasında gedən münaqişəli mübarizəni də əlavə edir.

- onun bazar mexanizmini fundamental tənqid etdiyi görünür və texnokratik inqilabın həyata keçirilməsinə çağırış hiss olunur.

- Onun mülahizələrinə görə, iqtisadi nəzəriyyə evolüsiya bir elm olmalıdır və o, bu fikirlərini irəli sürərkən iqtisadi institutların formalaşmasını və inkişafının tədqiqini nəzərdə tutmuşdur.

Qeyd: Veblen hal-hazırədək məşhur amerika institusional iqtisadi nəzəriyyə məktəbinin banisi hesab edilir.

CON HOBSON ATKINSON
(1858-1940)

Hobson 1858-ci ildə Derbidə yerli qəzet sahibinin ailəsində anadan olmuş və bu qəzet ömürünün sonunadək onun əsas gəlir mənbəyinə çevrilmişdir. O, 1880-ci ildə bitirdiyi Oksford Universitetində klassik təhsil almış, bir müddət müəllimlik fəaliyyətilə məşğul olmuşdur. Hobson 1887-ci ildən 1897-ci ilədək London və Oksford universitetlərində mühazirəçi vəzifəsində çalışmaqla, öz təminatını ödəmək üçün əlavə gəlir əldə etmişdir.

Con Hobson ömrü boyu böyük dönük kimi təqib edilmiş, o, “izafi yığım” nəzəriyyəsinin səhv olmasını açıq şəkildə müdafiə edib, “ortodoksal bölgü” nəzəriyyəsinin müəyyən baxımdan tənqidçisi, “imperializm” nəzəriyyəsinin əsas yaradıcılarından biri olmuşdur. Leninin kapitalizmin tənqidi və imperializmin məhvi ilə bağlı yazdığı əsərlərinin əsasını, ideyasını məhz Hobsonun “imperializm” nəzəriyyəsi təşkil edir. Keyns 1936-cı ildə yazdığı “Ümumi nəzəriyyə” əsərində Hobsonun apardığı tədqiqatların bəzilərinə üstünlük verərək, onların təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu qeyd etmişdir. Keyns tərəfindən xüsusilə, Hobsonun bu fikiri diqqətəlayiq hesab edilmişdir ki, insanlar müəyyən şəraitdə əldə etdiyi gəlirlərin çox hissəsini qənaət edib, yığma yönəldə bilərlər, bu amil isə iqtisadi inkişafda müsbət deyil, mənfi meyl kimi qiymətləndirilməlidir. Keyns həmçinin Hobsonun ilk əsri olub, iş adamı-sahibkar A.F.Mammerlə birgə yazdığı “Sənayenin fiziologiyası: iqtisadi nəzəriyyədə olan müəyyən yanlışlıqların ifşası”na (She Dhusiology of Industry: Being an Exposure of Certain Fallacies in Existing Theories of Economics, 1889) da öz münasibətini bildirmişdir. Keyns əsəri diqqətlə oxuduqdan sonra, bir qədər şişirdərək qeyd etmişdir ki, burada əsasən onun planlaşdırılmış yığım və planlaşdırılmış investisiya qoyuluşları üzrə nəzəri baxışlarını, fikirlərini üstələyən elə bir ciddi yanaşma mövcud deyildir.

Adam Smitin “yığının xərclərə bərabər olması” üzrə nəzəri yanaşmasına, teoreminə əsaslanaraq, Hobson və Mammer müəyyən etmişdir ki, yığım öz-özülüyündə investisiyadır. Maltusun yetmiş il əvvəl irəli sürdüyü fikirlərə əsaslanaraq, onlar özünəməxsus “natamam istehlak nəzəriyyəsi”ni müəyyən etmişdilər. Mövcud nəzəriyyəyə əsasən göstərilirdi ki, yığının həddən artıq olduğu bir şəraitdə kifayət qədər çox alıcılıq və istehlak qabiliyyətinin itirilməsi amili yaranır. Belə bir vaxtda formalaşan iri həcmli yığımların əsasında investisiya təyinatlı yönəlmələrin həcmi də artmalı və bu investisiyalar istehsal təyinatlı istifadəyə istiqamətlənməlidir ki, bu da maddi nemətlər istehsalına kapital qoyuluşlarının səviyyəsini artırır, insanların aıcılıq qabiliyyətini və istehlak tələblərini tam şəkildə təmin etsin. olunsun. İrəli sürülən bu fikirlər “natamam istehlak nəzəriyyəsi”nin əsasını təşkil edib, yığının artıqlığı ilə invesiysiya artıqlığı arasında tarazlığın mövcudluğunu əks etdirir və onlardan daha səmərəli istifadə istiqamətlərini göstərir.

Hobsonun və A.F.Mammerin “Sənayenin fiziologiyası: iqtisadi nəzəriyyədə olan müəyyən yanlışlıqların ifşası” əsərinə diqqət yetirildikdə, Xarrod-Domarın iqtisadi inkişaf modelinə uyğun bir model yaradılmasına cəhd edildiyi aydın olur, lakin müəlliflərin son nəticədə buna nail olmadığı hiss olunur. Əsərdə iqtisadiyyatın davamlı yüksəlişi şəraitində kapitalın və əməyin optimal münasibətlərinin müəyyən edilməsinə xüsusi yer verilsə də, burada Maltusun əsərlərində olduğu kimi təkrarlanan isnadlar, tam anlaşıqlı olmayın fikir və yanaşmalar nəzərə çarpır. Əsərdə həmçinin, “natamam istehlak nəzəriyyəsi”nin əsas elementlərinin tətbiqi nəticələri, istiqamətləri haqqında konkret və aydın fikir yaradılmır. Xüsusilə də burada ədalətli gəlir bölgüsü, onun milli gəlirlə bağlılığı, gəlirlərin bölgüsündə insanların xərclərini azaldıb, yığma meylliliyi kimi ciddi məsələlər haqqında heç bir araşdırma nəzərə çərmir. Hobson bu problemlərin ilk dəfə tədqiqini 1896-cı ildə yazdığı “İşsizlik problemi” (The problem of the unemployed, 1896) əsərində aparmışdır. Onun 1909-cu ildə yazdığı “Sənaye sistemi: əmək haqqı və digər gəlirlərin tədqiqi” (The Industrial System: An Inquiry into Earned and Unearned Income, 1909) əsərində bu problemlər daha geniş müstəvidə araşdırılmışdır. Hobson yığımı istehsal vasitələrinin əldə olunması və istifadəsi ilə əlaqələndirir, eyni zamanda insanların pullarını evdə saxlamasının mövcudluğundan imtina edərək, bunu sənayeləşmiş cəmiyyətdə baş verən adi hadisə kimi qiymətləndirmişdir. Hobson cari vergi ödəmələri hesabına maliyyələşdirilən ictimai işlərin təşkilini, işsizlik probleminin əlacı kimi müdafiə edir, həmçinin, kiçik və orta vergi ödəyicilərinin istehlaka olan meylliyinin son həddi ilə orta və iri vergi ödəyicilərinin istehlaka olan meylliyinin yuxarı həddi arasındakı fərqi ictimai işlərin maliyyələşdirilməsi xərclərinin mənbəyi rolunu oynadığını qeyd edir. Hobsonun işsizlik probleminin həllinə belə yanaşması və bu haqdakı fikirləri Keynsin nəzəriyyəsi ilə müəyyən mənada yaxınlıq təşkil edir. Hobsonu Keyns nəzəriyyəsinin həqiqi və daimi tədəffarı hesab etmək düzgün olmasa da, lakin onun əsərlərində Keynsin təsiri aydın nəzərə çarpmaqdadır.

Hobson “Sənaye sistemi” əsərində “son səmərəlilik” nəzəriyyəsini ciddi şəkildə tənqid edərək, onu “qeyri-məhsuldar izafilik” anlayışı ilə əvəz etməyə çalışır. Onun “qeyri-məhsuldar izafilik” anlayışı ilə bağlı fikir və yanaşması, çox maraqlı haldır ki, sonradan P.Baranın və P.M.Suzinin yazdığı “Maliyyə kapitalı” (Monopoly Capital, 1966) əsərində oxşarlıqla özünü büruzə verir. “Qeyri-məhsuldar izafilik” anlayışının tətbiqində əsas problem fəhlə sinifini müdafiə etmək, insan və fiziki kapital ehtiyatlarını təkmilləşdirmək, onların artımına nail olmaq üçün iqtisadi inkişaf prosesində düzgün və səmərəli orta xətti müəyyən etməkdir. Hobson izafilik meyyarının vergi sistemi vasitəsilə əldə olunması ilə bağlı bir çox təkliflər irəli sürsə də, lakin bütün bu təkliflər əksinə olaraq, onun nəzəriyyə və təhlillərinə zərər vurmaqla, onların əsaslarını şübhə altına qoymuşdur. Digər ciddi bir problem ondan ibarətdir ki, o, gəlirlərin hansı hissəsinin izafi artıqlığa aid edilməsi haqqında əsaslandırılmış fikir söyləməmiş və onların yığılması üzrə praktiki cəhətdən mümkün olan mexanizm formalaşdırmamışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, onun bir çox əsərlərində sərbəst izafilik anlayışının inkişafına qırılmaz meylik nəzərə çatdıraraq, hökumətin izafilik kateqoriyası əsasında iqtisadiyyata dəstək və iqtisadi artıma nail olunması istiqamətində fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsi fikirləri öz əksini tapmışdır. Hobsonun əsərlərindəki belə fikir və yanaşmaları onun İngiltərədə fəaliyyət göstərən Liberal partiyasını tərk etməsinə və 1920-ci illərin əvvəlində Leyboristlər partiyasına üzv olmasına səbəb olmuşdur. Məhz bu dövrdə o, Fabian cəmiyyətinin intervensionist təfəkkürünə daha da yaxınlaşmaqla, onların işsizliyin aradan qaldırılması üçün əsas vasitə saydığı milliləşdirmə proqramının önəmli tərəfdarlarından biri olmuşdur.

Onun Mammərlə birgə yazdığı “Sənayenin fiziologiyası: iqtisadi nəzəriyyədə olan müəyyən yanlışlıqların ifşası” əsərindən sonra hər iki vəzifəsini: müəllimliyi və mühazirəçiliyi itirmişdir. Hobson illər keçdikdən sonra yazdığı “İqtisadi dönüklüyün etirafları” (Concessions of an Economic Heretic, 1938) memuarında bu hadisənin səbəbkarı kimi yaxın əməkdaşı olan bir iqtisad professorunu günahlandırmışdır. O qeyd etmişdir ki, həmin professor əsəri oxuyaraq, demişdir ki, guya əsərdə irəli sürülən fikirlər eynilə yer səthinin düz olmasını sübut etməyə çalışmaq kimi bir şeydir. Əslində, özünü autsayder kimi hiss etmək, iqtisadi cəmiyyətlərin ehkamlarına ironiya ilə yanaşmaq, ayrı və zidd fikirlərə dözümsüzlük nümayiş. Çox qəribədir ki, “İqtisadi dönüklüyün etirafları”nda “Sənayenin fiziologiyası: iqtisadi nəzəriyyədə olan müəyyən yanlışlıqların ifşası” əsərinə Keynesin gecikmiş müsbət fikirləri haqqında heç nə qeyd edilmir, bu əsərin keynsian inqilabına verdiyi töhfə qiymətləndirilmir. Lakin öz memuarını yazarkən Hobson artıq səksən yaşında bir qoca olduğunu qəbul edib, onu iqtisadi nəzəriyyənin son nailiyyətlərinə etinasız yanaşmasını bağışlamaq olar.

Əsas əsərlərindən:

1. “Sənayenin fiziologiyası: iqtisadi nəzəriyyədə olan müəyyən yanlışlıqların ifşası”na (The Dhusiology of Industry: Being an Exposure of Certain Fallacies in Existing Theories of Economics, 1889)
2. “İşsizlik problemi” (The problem of the unemployed, 1896)
3. “Sənaye sistemi: əmək haqqı və digər gəlirlərin tədqiqi” (The Industrial System: An Inquiry into Earned and Unearned Income, 1909)

Əsas fikirlərindən

- Con Hobson ömrü boyu böyük dönük kimi təqib edilmiş, o, “izafi yığım” nəzəriyyəsinin səhv olmasını açıq şəkildə müdafiə edib, “ortodoksal bölgü” nəzəriyyəsinin müəyyən baxımdan tənqidçisi, “imperializm” nəzəriyyəsinin əsas yaradıcılarından biri olmuşdur.

○ hesab edirdi ki, insanlar müəyyən şəraitdə əldə etdiyi gəlirlərin çox hissəsini qənaət edib, yığma yönəldə bilərlər, bu amil isə iqtisadi inkişafda müsbət deyil, mənfi meyl kimi qiymətləndirilməlidir.

- Hobson və Mammər müəyyən etmişdir ki, yığım özü-özülüüyündə investisiyadır. Maltusun yetmiş il əvvəl irəli sürdüyü fikirlərə əsaslanaraq, onlar özünəməxsus “natamam istehlak nəzəriyyəsi”ni müəyyən etmişdilər.

- Mövcud nəzəriyyəyə əsasən göstərilirdi ki, yığımın həddən artıq olduğu bir şəraitdə kifayət qədər çox alicılıq və istehlak qabiliyyətinin itirilməsi amili yaranır. Belə bir vaxtda formalaşan iri həcmli yığımların əsasında investisiya təyinatlı yönəlmələrin həcmi də artmalı və bu investisiyalar istehsal təyinatlı istifadəyə istiqamətlənməlidir ki, bu da maddi nemətlər istehsalına kapital qoyuluşlarının səviyyəsini artırıb, insanların alicılıq qabiliyyətini və istehlak tələblərini tam şəkildə təmin etsin.

- İrəli sürülən bu fikirlər “natamam istehlak nəzəriyyəsi”nin əsasını təşkil edib, yığımın artıqlığı ilə investisiya artıqlığı arasında tarazlığın mövcudluğunu əks etdirir və onlardan daha səmərəli istifadə istiqamətlərini göstərir.

- Hobson cari vergi ödəmələri hesabına maliyyələşdirilən ictimai işlərin təşkilini, işsizlik probleminin əlacı kimi müdafiə edir, həmçinin, kiçik və orta vergi ödəyicilərinin istehlaka olan meylliyinin son həddi ilə orta və iri vergi ödəyicilərinin istehlaka olan meylliyinin yuxarı həddi arasındakı fərqi ictimai işlərin maliyyələşdirilməsi xərclərinin mənbəyi rolunu oynadığını qeyd edir.

Qeyd: Hobsonun işsizlik probleminin həllinə belə yanaşması və bu haqdakı fikirləri Keynsin nəzəriyyəsi ilə müəyyən mənada yaxınlıq təşkil edir. Hobsonu Keyns nəzəriyyəsinin həqiqi və daimi tədqiqatı hesab etmək düzgün olmasa da, lakin onun əsərlərində Keynsin təsiri aydın nəzərə çarpmaqdadır.

ENRICO BARONE
(1859-1924)

Enrico Barone görkəmli italyan riyaziyyatçı-iqtisadçılardan biri olmuşdur. O, 1894-1907-ci illərdə orduda zabit kimi xidmət edərək, sonradan hərbi elmi sahəsində təhsilini davam etdirərək, professor adı almış və Turindəki hərbi kollecdə işləmişdir. Enrico Barone riyaziyyatçı-iqtisadçı kimi ali təhsilə malik olduğu üçün bu sahədə tədqiqatlar aparmışdır. Enriconun tədqiqatçı alim kimi geniş bilik və təcürbəsi, ona 1907-1924-cü illərdə Koma İqtisadiyyat İnstitutunun (Istituto di Science Economiche) iqtisadiyyat professoru olmasına kömək edərək, həmin institutda ixtisası üzrə fəaliyyət göstərməsinə imkan vermişdir. O, hərbi strategiyası ilə yanaşı, iqtisadi nəzəriyyə sahəsində də əsərlər Enrico yazmışdır.

Valrasın dostu və şagirdi kimi, o, “məhsuldarlıq həddi” nəzəriyyəsinin formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynayaraq, Valrasa təsir göstərərək, müvafiq nəzəriyyənin “ümumi tarazlıq” nəzəriyyəsinə daxil edilməsini mümkün etmişdir. Valras qeyd edirdi ki, təkmilləşdirilmiş rəqabət qiymətləri orta istehsal xərclərinə bərabər olur, buna görə də sahibkarların gəlirlərini maksimallaşdırmaq cəhdləri paradoksal surətdə son nəticədə sıfır gəlirlilik səviyyəsinə gətirib çıxarır. Digər tərəfdən, istehsal amilləri sərbəst əvəz olunan səviyyədə olduqda və istehsalın texniki şərtləri ilə sıx bağlı olmadıqda, məsrəfləri minimuma endirmək cəhdləri ona gətirib çıxarır ki, bu prosesin ardıcıl tətbiqi məhsullarının son hədd dəyərini onların qiymətinə bərabərləşdirir. İstehsal amillərinin dəyəri məhsuldarlığın hədd prinsipinə müvafiq olaraq məhsulun bazar qiymətinin ödənilməsinə təsir göstərməlidir ki, bu da təsərrüfat subyekti sıfır gəlirlilik səviyyəsinə gətirib çıxarmasın. Əvvəlcə, Valras hesab edirdi ki, sıfır gəlirlilik səviyyəsi məhsuldarlıq həddi ilə bağlı olduğundan istehsal amillərinin haqqı ilə uyğunluq təşkil etməyə də bilər və buna görə də o, istehsal amillərinin qarşılıqlı əvəzlənməsi ideyasını qəbul etməkdən imtina

edirdi. Uikstiolin “Bölgü qanunlarının əlaqələndirilməsi haqqında” əsərinin nəşr olunmamış versiyasında (Essay on the Coordination of the Laws of Distribution, 1894) və bu əsərlə bağlı Valrasa göndərdiyi məktubunda, o, yazırdı ki, gəlirlərin maksimallaşdırılması həmçinin məsrəflərin minimuma enməsinə də nəzərdə tutmalıdır və məhz belə vəziyyətdə istehsal amillərinin proporsiyaları da dəyişkən olur. Məhsuldarlıq həddinə uyğun olaraq, istehsal amillərinin dəyərinin ödənilməsi müəssisələr tərəfindən onlara olan tələb funksiyalarını və bu da öz növbəsində müəssisələrin məhsul buraxılışının tarazlaşdırılmış səviyyəsini müəyyən etmək üçün məsrəflər funksiyasını formalaşdırır. Valras belə yanaşmanı əsaslandırmaqla, özünün “Elementlər” əsərinin (Elements, 1896) üçüncü nəşrində açıq şəkildə əks etdirir və heç bir şərhə ehtiyac hiss etməyərək, bölgüdə məhsuldarlıq həddi nəzəriyyəsini dəstəkləyirdi.

Baronenin iqtisadiyyat elmində əsas rolu onunla bağlıdır ki, o “Kollektiv mülkiyyətli dövlətdə iqtisadi inkişafı tənzimləyəcək Sənaye Nazirliyinin yaradılması və həmin nazirliyin səmərəli qiymət siyasəti yürütməklə, mükəmməl rəqabət tarazlığı yarada bilməsi” fikrini öz əsərlərində əsaslandırmağa çalışmışdır. Bu fikir Valrasın “mükəmməl rəqabət tarazlığı iqtisadi rifahı maksimallaşdırır” mülahizəsi istiqamətində atdığı uğursuz cəhdindən sonra yaranmışdır. Baronenin tədqiqatlarında bu nəticəni yoxlamağa xüsusi diqqət yetirilmişdir. Müvafiq yönümlü araşdırmaların məqsədi, bu bağlılıq nəticəsinin həqiqətən də özəl sahibkarlıq sektorunun fəaliyyətindən asılı olub-olmamasını müəyyən etməkdən ibarət olmuşdur. Barone qeyd etmişdir ki, mükəmməl rəqabət tarazlığı ən azı iki şərti nəzərdə tutur:

1. İstehsalın minimum xərclərini;
2. İstehsal xərclərinə bərabər olan qiymətləri.

Müəllif əsaslandırırdı ki, mövcud şərtlər həmçinin, öz növbəsində maksimum rifahı təmin edir və bu şərtlərdən imtina olunması məhsul istehsalının azalmasına gətirib çıxarar ki, belə vəziyyətin baş verməsi də cəmiyyət üzvlərinin maddi rifah halının aşağı düşməsinə təkan verir. Barone belə nəzərdə tuturdu ki, yaradılacaq nazirlik müxtəlif istiqamətli proseslərin tənzimlənməsində əsas rol oynamaqla yanaşı, həmçinin əvvəlki illərdən qalmış gəlirlərin bölüşdürülməsində, istehlak və məşğulluq səviyyəsini sərbəst seçimində yaxından iştirak etməlidir. O, əmək istisna olunmaqla, cəmiyyətin malik olduğu bütün digər resursların kollektiv mülkiyyətin cərəncamında olmasını vacib şərt kimi irəli sürürdü. Barone bir sıra metodlardan istifadə etməklə, əmək haqqının və qiymətlərin qalxıb-enmə prosesini o vaxta qədər müşahidə edirdi ki, rifahın optimallaşması üçün vacib olan iki şərtin praktik həyatda tam tətbiqi mümkün olsun. Müəllif əsərində sübut etməyə cəhd edirdi ki, bütün praktiki çətinliklərə, mövcud çatışmazlıqlara baxmayaraq, sosialist iqtisadiyyatı prinsip etibarı ilə kapitalist iqtisadiyyatı ilə eyni nəticələrə nail ola bilər. Təbii ki, bu sosializmin xeyrinə olan mülahizə deyildi, Barone özü sırf antisosialist baxışları ilə seçilirdi. Onun əsərlərində öz əksini tapan sosial

yönümlü bazar iqtisadiyyatının formalaşması ideyaları, sadəcə olaraq ümumi tarazlıq nəzəriyyəsinin əsasında yaranan mülahizələr idi.

Baronenin bu əsəri nəşr olunanda, xüsusi diqqət cəlb etsə də, lakin, o heç vaxt, əsasən də 1910-cu ildən etibarən sosializmin qurulması və sosialist iqtisadiyyatının idarə olunması ilə bağlı təşkil olunan hər hansı bir diskussiyalarda müzakirə obyektı olmamışdır. Lakin, 1930-cu ildən başlayaraq Sovet İttifaqında iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda müxtəlif eksperimentlərə diqqətin artırılması, sosialist planlaşdırılmasına marağın yüksəldilməsi nəticəsində, bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin iqtisadçıları tərəfindən aparılan nəzəri və praktik cəhətdən əsaslandırılmış tədqiqatlara xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı. Bu zaman Baronenin vaxtı ilə irəli sürdüyü “Sosial yönümlü iqtisadiyyat və sosialist nəzəriyyəsi”nin konturları bu və ya digər şəkildə diqqət çəkməyə başladı, çox təəccüblü haldır ki, hətta Lanqe tezliklə onu özününküləşdirdi.

Əsas əsərlərindən:

1. “Elementlər” əsərinin (Elements, 1896)

Əsas fikirlərindən

- Valras qeyd edirdi ki, *təkmilləşdirilmiş rəqabət qiymətləri orta istehsal xərclərinə bərabər olur, buna görə də sahibkarların gəlirlərini maksimallaşdırmaq cəhdləri paradoksal surətdə son nəticədə sıfır gəlirlilik səviyyəsinə gətirib çıxarır. Digər tərəfdən, istehsal amilləri sərbəst əvəz olunan səviyyədə olduqda və istehsalın texniki şərtləri ilə sıx bağlı olmadıqda, məsrəfləri minimuma endirmək cəhdləri ona gətirib çıxarır ki, bu prosesin ardıcıl tətbiqi məhsullarının son hədd dəyərini onların qiymətinə bərabərləşdirir.*

- *İstehsal amillərinin dəyəri məhsuldarlığın hədd prinsipinə müvafiq olaraq məhsulun bazar qiymətinin ödənilməsinə təsir göstərməlidir ki, bu da təsərrüfat subyektini sıfır gəlirlilik səviyyəsinə gətirib çıxarmasın.*

- *Qeyd: Baronenin iqtisadiyyat elmində əsas rolu onunla bağlıdır ki, o “Kollektiv mülkiyyətli dövlətdə iqtisadi inkişafı tənzimləyəcək Sənaye Nazirliyinin yaradılması və həmin nazirliyin səmərəli qiymət siyasəti yürütməklə, mükəmməl rəqabət tarazlığı yarada bilməsi” fikrini öz əsərlərində əsaslandırmağa çalışmışdır.*

- *Barone qeyd etmişdir ki, mükəmməl rəqabət tarazlığı ən azı iki şərti nəzərdə tutur:*

- *İstehsalın minimum xərclərini;*
- *İstehsal xərclərinə bərabər olan qiymətləri.*

- *Müəllif əsaslandırırdı ki, mövcud şərtlər həmçinin, öz növbəsində maksimum rifahı təmin edir və bu şərtlərdən imtina olunması məhsul*

istehsalının azalmasına gətirib çıxarar ki, belə vəziyyətin baş verməsi də cəmiyyət üzvlərinin maddi rifah halının aşağı düşməsinə təkan verir.

- O, əmək istisna olunmaqla, cəmiyyətin malik olduğu bütün digər resursların kollektiv mülkiyyətin cərəncamında olmasını vacib şərt kimi irəli sürürdü.

CON NEVILL KEYNS
(1859-1949)

O, 1894-ci ildən sonra heç bir əsər və ya məqalə nəşr etdirməmişdir, lakin bu dövrdə özünün Palqreyvin siyasi iqtisad üzrə lüğəti (Palgrave*s Dictionary of Political Economy, 1897) ilə bağlı bir neçə məqalə yazmışdır. Ata Keynes uzun ömür sürərək, doxsan yeddi il yaşamış və 1946-cı ildə oğlu Meynard Keynsin vəfatını görmüşdür.

Con Nevill Keynes Con Meynard Keynsin atası olub, yazdığı iki əsərlə yadda qalmışdır, bu əsərlərdən biri formal məntiqə aid edilsədə, digəri “Siyasi iqtisadın predmeti və metodu”(Scope and Method of Polittical Economy, 1881) adlanır. Onun bu əsərləri tanınmış ingilis iqtisadçısı Kernsin “Siyasi iqtisadın mahiyyəti və onun məntiqi metodları” (1857) əsəri və bu ruhda yazan digər iqtisadçıların bir növ tədqiqatlarının davamı kimi də qiymətləndirilə bilər. Keynes dütün fəaliyyətini Kembric Universiteti ilə bağlamış, ilk öncə Universitetin nəzdində olan Pembrok-kollecində (1876) müəllim kimi çalışmış, sonradan, yəni 1910-1925-ci illərdə universitetin elmi katibi işləmiş, o Marşalla yaxın dostluq münasibətində olmuşdur.

İqtisadçılar Keynsin əsərlərinin eyni zamanda Marşallın “Prinsiplər” (1890) əsrinin əlavəsi kimi də yazıldığını qeyd edirlər. Belə ki, O Marşallın belə bir fikrini əsas götürərək, öz əsərlərində onu daha da davam etdirmişdir: ingilis və alman tarixi məktəbinin nümayəndələri tərəfindən təhrik olunan fikirlər və onların iqtisadi nəzəriyyənin formalaşması ilə bağlı tənqidləri bir növ iqtisadi tarixdə metodoloji ziddiyyətlərin, bəzən anlaşılmazlıqların yaranmasına səbəb olmuşdur ki, bütün bu mübahisəli fikir və yanaşmalar, məsələlər tarixi inkişaf zərurəti və məntiqi baxımdan daha sadə formada, məqsəduyğunluq və mahiyyət yaxınlığı anlamı əsas götürülməklə ümumi razılıq əsasında aradan

qaldırıla bilər. Lakin, o bir çox gənc iqtisadçı-tarixçilrin qeyd edilən belə fikirlərini tam olaraq qəbul etməmişdir ki, guya iqtisadi nəzəriyyəni yalnız tarixi inkişaf prosesləri üzərində yenidən qurmaq zəruridir, iqtisadi nəzəriyyənin əsaslandırılması və tətbiqi tarixi qiymətləndirmə nəticəsində mümkün ola bilər, bu amil özü-özlüyündə əsil real iqtisadi qanunların və qanunauyğunluqların formalaşmasına və fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir.

Keyns iqtisadiyyatın induktiv və deduktiv elmi nəzəriyyələrinə aid edilməsi ilə bağlı fundamental məsələyə öz qəti münasibətini bildirərək qeyd etmişdir ki,

konkret amillərin tədqiqində birbaşa induktiv yanaşmanı və ya “a posteriori” metodunu iqtisadiyyat elminin predmetinin öyrənilməsində və ya bu sahədə tədqiqatların aparılmasında əsas və başlanğıc metod, zəruri istifadə vasitəsi kimi götürülməsi qəbul edilməzdir. Lakin, iqtisadiyyat elmində “a priori” metodu bir çox problemlərin tədqiqində istifadə üçün yararlıdır. Belə ki, bu metodun insanın təbiəti, psixoloji durumu, torpağın fiziki xarakteristikası və digər bu yönümlü xüsusiyyətləri ilə bağlı olduğu üçün iqtisadiyyat elmində bir çox məsələlərin, problemlərin tədqiqində onun əhəmiyyəti danılmazdır. Onun fikrincə, riyaziyyat, fizika, tarix və digər elmlərdə istifadə olunan bəzi metodlar iqtisadiyyat elminin inkişafında yararlı sayılır. Bütün bu amillər onu göstərir ki, həqiqətən də hər hansı bir elmdə istifadə olunan nəzəri yanaşma, fikir və metodlar, digər elmlərdə də öz təyinatına və məqsəduyğunluğuna görə istifadə oluna bilər, onda heç bir vəhclə iddia etmək olmaz ki, bu elmləri vahid bir elm adı altında birləşdirmək zəruridir və ya onlar bir-birinin davamıdır.

Keyns qeyd edirdi ki, bizim sübut və dəlillərə müraciətimiz o zaman yaranır ki, iqtisadi nəzəriyyədə mövcud olan qanunlar və qanunauyğunluqlar vasitəsilə iqtisadi proseslərin və hadisələrin şərhinin və qiymətləndirilməsinin xalis hipotetik təsdiqini verirməyə çalışırıq. Buna nümunə olaraq o göstərirdi ki, “sübut olunacaq obyekt üzərində müşahidə ilə yanaşı, müqayisə metodundan da istifadə olunması, özlüyündə mövcud deduktiv nəticələrin yoxlanmasını əks etdirməklə, onun mümkün tətbiq imkanlarını müəyyən edir. Keyns iqtisadi nəzəriyyədə riyaziyyat və statistika elmlərinin nəzəri-metodoloji əsaslarından istifadə edilməsinə nisbətən rəğbətlə yanaşsada, lakin bu elmlərin iqtisadiyyatda geniş tətbiqinin tərəfdarı olmamışdır. Digər tərəfdən, müasir statistikanın inkişaf tarixi və onun bir çox elm sahələrindəki tətbiqi dövrü 1891-ci ildən başlamaqla, Karl Pirsən, Corc Yul və Ronald Fişer kimi tanınmış iqtisadçıların adı ilə bağlı olmuşdur. Keyns statistikanın iqtisadi nəzəriyyənin və onunla bağlı məsələlərin yoxlanılması və təsdiqi üçün əhəmiyyət kəsb etməsi ilə razılaşsada, lakin, o iqtisadi nəzəriyyədə mövcud olan ziddiyyətli və mübahisəli məqamların aradan qaldırılmasında statistik metodlardan istifadə, statistik yoxlamaların tətbiqi ilə bağlı hər hansı bir nümunə göstərməmişdir, belə nümunələrə isə Kernsin, Cevonsun və Marşalın əsərlərində rast gəlinir. Keyns çox zaman oxucularının qarşısında anlaşılmaz bir təəsürat yarınmağa başlamışdır, belə ki, onun yanaşmasında belə bir xətt bəzən üstünlük təşkil etmişdir ki, nə qədər iqtisadi nəzəriyyə tam və düzgün əsaslar üzərində formalaşmış, onda iqtisadi nəzəriyyədə

irəli sürülən fikir və yanaşmalar da buna uyğun olaraq haqlı sayılmalıdır. Hadisələrin belə gedişatı müəyyən dövrlərdə ziddiyyətli və mübahisəli vəziyyətlər yaratmaqdadır, bu da dövrü baxımdan və proseslərin inkişafı ilə bağlı daha dəqiq sübut və dəlillərə əsaslanan yeni ideya və fikirlərin meydana çıxması ilə əlaqədar çıxış edir. Mövcud vəziyyətin aradan qaldırılması isə Keynsin fikirləri ilə üst-üstə düşməyərək, yeni və zəruri fikirlərin, yanaşmaların sübutu üçün daha dəqiq və əsaslandırılmış üsul və vasitələrin, hətta digər elmlərdə tətbiq olunan, mahiyyətə iqtisadi nəzəriyyə sahəsində istifadə ilə bağlı çətinlik yaratmayan metodların tətbiqini mümkün edir.

Keyns deduktiv-abstrakt və tarixi-induktiv nəzəri əsaslara uyğun olaraq, iqtisadiyyat elmi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən metodlar müəyyən etdiyinə görə Adam Smitə qeyri-adi iqtisadçı kimi yüksək rəğbətlə yanaşmışdır. Onun əsərlərinin bir çox hissəsi Rikardonun deduktiv-abstrakt baxışlarının iqtisad elminin tədqiqisi üçün vacibliyinin əsaslandırılmasına və bu yanaşmanın təsdiqinə yönəlmişdir. Keyns əsərlərində iqtisad elmində mövcud olan ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına xüsusi önəm verməklə, siyasi iqtisadda olan pozitiv yanaşma ilə normativ yanaşma arasındakı fərqli baxışların həm nəzəri, həm də tarixi-praktiki inkişaf meyilləri və onların nəticələrinin nəzərə alınması ilə orta müstəviyə gətirilməsinə üstünlük vermişdir. Onun belə yanaşması bir çox iqtisadçılar arasında müəyyən bir razılığın əldə olunmasına səbəb olmuş, məhz bu baxımdan “Siyasi iqtisadın predmeti və metodu” öz dövründə geniş şöhrət qazanmışdır. Əsərdə araşdırılan problemlərin aydın qoyuluşu və əvvəldən müəyyən olunan və ziddiyyətlərdən uzaq yazılış üslubu yeni iqtisadi nəzəri metodların təsdiqinə tam əminlik yaratmaq məqsədi güdmüşdür. Həqiqətən də bu əsər o qədər böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır ki, münaqişəli və ziddiyyətli iqtisadi nəzəri baxışlara və metodologiyaya olan maraqları uzun müddət zəiflətməmişdir. Keynsin bu əsərində əsas rol oynayan “iqtisadiyyatın fəlsəfəsi” üzrə fikir yanaşmasının aktuallığı, Layonel Robbinsin bu istiqamətdə irəli sürdüyü əks fikirlərin qəbulu və onun yazdığı “İqtisadi nəzəriyyənin mahiyyəti və təbiəti” (An Essay on the Nature and Significance of Economic Science, 1932) haqqındakı əsərin nəşrinə qədər mövcud olmuşdur.

Con Nevill Keyns öz fəaliyyətində çox ümidverici akademik inkişaf imkanlarına malik olmuş, Marşall 1890-cı ildə onu Oksford Universitetinin siyasi iqtisad üzrə professoru və “İqtisadiyyat jurnalı”nın redaktoru vəzifələrinə təqdim etsədə, lakin hansısa səbəbdən bu vəzifələr Edjuorta layiq görülmüşdür və Keynsə yalnız universitetin inzibati işlərində çalışmaq nail olmuşdur.

Əsas əsərlərindən:

1. “Siyasi iqtisadın predmeti və metodu”(Scope and Method of Political Economy, 1881)
2. “Siyasi iqtisadın mahiyyəti və onun məntiqi metodları” (1857)
3. “İqtisadi nəzəriyyənin mahiyyəti və təbiəti” (An Essay on the Nature and Significance of Economic Science, 1932)

4. Palqreyvin siyasi iqtisad üzrə lüğəti (Palgrave*s Dictionary of Political Economy, 1897)

Əsas fikirlərindən

- Onun fikricə, riyaziyyat, fizika, tarix və digər elmlərdə istifadə olunan bəzi metodlar iqtisadiyyat elminin inkişafında yararlı sayılır. Bütün bu amillər onu göstərir ki, həqiqətən də hər hansı bir elmdə istifadə olunan nəzəri yanaşma, fikir və metodlar, digər elmlərdə də öz təyinatına və məqsəduyğunluğuna görə istifadə oluna bilər, onda heç bir vəhclə iddia etmək olmaz ki, bu elmləri vahid bir elm adı altında birləşdirmək zəruridir və ya onlar bir-birinin davamıdır.

- Keyns statistikanın iqtisadi nəzəriyyənin və onunla bağlı məsələlərin yoxlanması və təsdiqi üçün əhəmiyyət kəsb etməsi ilə razılaşsada, lakin, o iqtisadi nəzəriyyədə mövcud olan ziddiyyətli və mübahisəli məqamların aradan qaldırılmasında statistik metodlardan istifadə, statistik yoxlamaların tətbiqi ilə bağlı hər hansı bir nümunə göstərməmişdir, belə nümunələrə isə Kernsin, Cevonsun və Marşalın əsərlərində rast gəlinir.

SELİQMEN EDVİN ROBERT ANDERSON (1861-1939)

Edvin Seliqmen 1861-cı ildə Nyu-Yorkda məşhur bankir ailəsində anadan olmuşdur. O, 11 yaşına kimi ev şəraitində təhsil almış, 14 yaşında olarkən Kolumbiya kollecina daxil olmuş və kolleci 18 yaşında olarkən, 1879-cu ildə bitirmişdir. Dövrünün dəbdəbəsinə uyğun olaraq o, 3 il ərzində Berlin, Heydelberq, Paris Universitetlərində məruzə kursları dinləmiş, daha sonra Kolumbiya Universitetinin ilk aspirant-iqtisadçı qrupuna daxil olmuşdur. O, 1884-cü ildə humanitar elmləri magistri və hüquq elmi üzrə bakalavr dərəcəsinə, 1885-ci ildə isə fəlsəfə elmləri doktoru dərəcəsinə layiq görülmüşdür. Seliqmen həmin vaxtdan etibarən Kolumbiya Universitetində müəllimlik etməyə başlayır və 1931-ci ilə kimi burada çalışmışdır. O, 1890-cı ildə Kolumbiya Universitetinin siyasi-iqtisad və maliyyə professoru olmuşdur. Seliqmen 1939-cu ildə, 88 yaşında dünyasını dəyişmişdir.

Seliqmen 1885-ci ildə Eliyə Amerika İqtisadi Assosiasiyasının yaradılmasında yardım etmişdir və 1902-1904-cü ildə Assosiasiyanın prezidenti olmuşdur. O, həmçinin Amerika Universitetləri Professorları Assosiasiyasının yaradılmasında iştirak etmişdir. 1919-1920-ci illərdə sözügedən Assosiasiyanın prezidenti olmuşdur.

Edvin Seliqmen maliyyə məsələləri üzrə ekspert, bir çox vergi komissiyalarının üzvü, iqtisadi fikir tarixi mütəxəssisi və kitabsevərliyi ilə tanınmış və amerikalada iqtisadiyyat elminin səviyyəsinin yüksəlməsində xidmətləri böyük olmuşdur.

O, çoxlu sayda dərc olunan elmi əsərlərin müəllifidir. Onların içərisində ən erkən dərc olunan diqqətəlayiq elmi əsərləri kimi «Proqressiv vergiqoyulması nəzəriyyə və praktikada »(Progressive Taxation in Theory and Practice,1894) , «Gəlir vergisi: ABŞ və xarici ölkələrdə gəlirlər üzrə vergiyə cəlb edilmənin tarixi, nəzəri və praktiki məsələlərinin araşdırılması » (The Income Tax: A Study of the

History, Theory and Practice of Income Taxation at Home and Abroad, 1911), «Tarixin iqtisadi interpretasiyası(şərhi)» (The Economic Interpretation of History, 1902) əsərləridir. Seliqmen birinci iki əsərində vergi ödəmə qabiliyyəti nəzərə alınmaqla son faydalılıq nəzəriyyəsinin müddəaları baxımından vergilərin müəyyən edilməsinin nəzəri məsələlərini araşdırmışdır. O, öz mühakimələrini əsaslandırarkən bir çox məsələlərdə Edjuortla diskussiya aparırdı. «Tarixin iqtisadi interpretasiyası» əsərində isə tarixi məsələləri fəlsəfi dəyərlər baxımından dəyərləndirərək əsasən Marksist müddəalara qarşı öz mühakimələrini irəli sürürdü. Qeyd etmək lazımdır ki, o, 1915-ci ildə «Akademik elmin azadlığı haqqında hesabat» (Report on Academic Freedom,1915) yazmışdır. Burada səslənən müddəalar Amerika Universitetləri Professorlar Assosiasiyasının təməl prinsiplərinə çevrilmişdir.

Edvin Seliqmen 20-30-cu illərdə 15 cildlik «Sosial Elmlər Ensiklopediyasını» (The Encyclopedia of the Social Science, 1930-1935) tərtib edərək nəşr etdirmişdir. Mütəxəssislər hesab edirlərki, bu ensiklopediya özünün informasiya tutumluluğuna görə 18 cildlik «İctimai elmlər üzrə beynəlxalq ensiklopediya» dan geri qalsa da (International Encyclopedia of the Social Science, 1968) bu gündə öz əhəmiyyətini itirməmişdir (12,s.264).

Seliqmenin iqtisadi baxışlarını dəyərləndirən analitiklər onun mühakimələrinin eklektik (bir-birinə zidd olan fəlsəfi baxışlar) məzmun daşdığı qənaətinədəirlər. Məsələn o, siyasi-iqtisadda tarixi məktəbin bəzi fikirlərinə (iqtisadi liberalizmə, proteksionist qadağaların ölkədə yeni sənaye sahələrinin yaranmasına şərait yaratmasına tənqidi münasibət) həmfikir olmaqla, avstriya məktəbini təhlili metodları əsasında sosial problemlərin həllini qənaətbəxş hesab edir, Bem Baverkin sosial qruplar anlayışını, əsasını alıcı və satıcı vahdəti təşkil edən sosial siniflər anlayışını irəli sürmüşdür. Onun dəyər və bölgü məsələlərində C.B.Klarkla həmfikir olduğu qənaətinədəirlər(20,c.III, s.544)

Əsas əsərlərindən:

1. «Proqressiv vergiqoyulması nəzəriyyə və praktikada » - 1894
2. «Gəlir vergisi: ABŞ və xarici ölkələrdə gəlirlər üzrə vergiyə cəlb edilmənin tarixi, nəzəri və praktiki məsələlərinin araşdırılması»- 1911
3. «Tarixin iqtisadi interpretasiyası (şərhi)»-1902
4. «Sosial Elmlər Ensiklopediyasını» - 1930-1935

Əsas fikirlərindən:

- *Qeyd: Seliqmenin iqtisadi baxışlarını dəyərləndirən analitiklər onun mühakimələrinin eklektik (bir-birinə zidd olan fəlsəfi baxışlar) məzmun daşdığı qənaətinədəirlər.*

- Seliqmen birinci iki əsərində vergi ödəmə qabiliyyəti nəzərə alınmaqla son faydalılıq nəzəriyyəsinin müddəaları baxımından vergilərin müəyyən edilməsinin nəzəri məsələlərini araşdırmışdır.

- Selqmenin iqtisadi baxışlarını dəyərləndirən analitiklər onun mühakimələrinin eklektik (bir-birinə zidd olan fəlsəfi baxışlar) məzmun daşdığı qənaətindədirlər. Məsələn o, siyasi-iqtisadda tarixi məktəbin bəzi fikirlərinə (iqtisadi liberalizmə, proteksionist qadağaların ölkədə yeni sənaye sahələrinin yaranmasına şərait yaratmasına tənqidi münasibət həmfikir olmaqla, avstriya məktəbini təhlili metodları əsasında sosial problemlərin həllini qənaətbəxş hesab edir.

- Bem Baverkin sosial qruplar anlayışını, əsasını alıcı və satıcı vəhdəti təşkil edən sosial siniflər anlayışını irəli sürmüşdür. Onun dəyər və bölgü məsələlərində C.B.Klarkla həmfikir olduğu qənaətindədirlər(20,c.III, s.544)

CON ROCER KOMMONS
(1862-1945)

Con Rocer Kommons 1862-ci ildə ABŞ-ın Oqayo Ştatının, Xollandsburq şəhərində anadan olub, Oberlin Kollecinə təhsil almışdır. Təhsil dövründə o dərstdən sonra nəşriyyat firmasında işləyərək, həm özünün, həm də ailəsinin maddi vəziyyətini təmin etməyə çalışmışdır. Nəşriyyat firmasında işləyərkən o Henri Corcun vahid vergi hərəkəti və həmkarlar ittifaqının müqavilələri ilə maraqlanmış, bu maraq isə Kommonsı iqtisadiyyat elminə cəlb etməyə başlamışdır. O 1888-ci ildə kolleci bitirib, Cons Xopkins Universitetinə daxil olmuş, universitetdəki təhsil dövründə müəllimi Ellinin təsiri altına düşməklə, iqtisadi nəzəriyyəyə, iqtisadiyyatın praktik problemləri ilə ciddi şəkildə maraqlanmışdır. Bütün bu fəaliyyətinə baxmayaraq o universitetin magistraturasını bitirməyərək, oxuduğu universitetdə müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmamışdır. Lakin, bir müddət sonra onun bilik və təcürbəsi yüksək qiymətləndirilərək, o Oberlin, İndiana və Sirakuza Kolleclərində müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Kommons 1904-cü ildə Viskonsin Ştatına köçərək, burada təqaüdə çıxanadək, yəni 1934-cü ilə qədər yaşamışdır. O burada müəllimlik fəaliyyəti ilə yanaşı, həm də Viskonsin Ştatının hakimiyyət orqanlarında məsləhətçi-mütəxəssis vəzifəsində çalışmışdır. Con Rocer Kommons ömrünün səksən üç yaşında, 1945-ci ildə vəfat etmişdir.

Con Kommons Veblen və Mitçelll ilə birlikdə amerika institutsional nəzəriyyəsinin əsasını qoymuş, digər iki şəxs kimi qeyri-adi düşüncə tərzinə, yüksək nəzəri və praktik inkişaf səviyyəsinə malik olmuşdur. Yalnız aşağıdakı əhəmiyyətli faktı qeyd etmək kifayətdir ki, Kommonsun Amerika iqtisadi inkişaf tarixində necə yüksək mövqe tutması tam aydınlığı ilə bilinsin. Belə ki, o Amerika əmək münasibətləri tarixində dahi şəxs olub, onun yazdığı dörd cildli

“Birləşmiş Ştatların əmək tarixi” (History of Labor in the United States, 1918-1935) əsəri on yeddi il ərzində nəşr olunmuşdur. Bu əsər öz nəzəri və praktiki mahiyyəti baxımdan iqtisadçılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir, bir çox iqtisadçıların etirafına görə, o bundan sonra heç bir şey yazmasaydı da belə, bu əsər Kommonsun Amerika iqtisadi fikir tarixçiləri arasında yüksək nüfuzunun qorunub saxlanmasına əsas vermiş olardı. Digər tərəfdən, Kommons fəal siyasətçi olmaqla, fəhlə sinfinin hüquqlarını və Həmkarlar İttifaqlarının mənafelərini müdafiə etmişdir. Eyni zamanda onun rəhbərliyi altında Viskonsin Ştatında Həmkarlar Təşkilatının hüquqi statusu, işsizliyə görə sığortalanma, istehsal prosesində bədbəxt hadisə vaxtı işçiyə dəymiş zərərin ödənilməsi, ictimai istifadə yönümlü müəssisələrin fəaliyyətinin tənzimlənməsi və digər bu yönümlü qanunlar, hüquqi-normativ sənədlər hazırlanmışdır, bütün bu fəaliyyət nəticəsində o dövrdə məhz Viskonsin Ştatını ABŞ-ın məşhur qanunvericilik laboratoriyası adlandırırdılar.

Kommons ABŞ-ın Federal Hakimiyyət orqanında İstehsal Münasibətləri üzrə Komissiyanın üzvü olub, 1935-ci ildə “Sosial təminat haqqında” qanunun hazırlanmasında yaxından iştirak edərək, həm də təqaüdlərin sığortalanması üzrə müasir amerika yığım sistemini (fondunu) yaratmışdır. O, iqtisadi nəzəriyyə ilə bağlı özünün üç məşhur elmi-nəzəri əsərini “Sərvətin bölgüsü”nü (The Distribution of Wealth, 1893), “Kapitalizmin hüquqi əsasları”nı (Legal Foundations of Capitalism, 1924) və “İnstitusional iqtisadiyyat”ı (Institutional Economics, 1934) yazmış, bu əsərlərdə daha çox fəaliyyətdə olan müəssisələrin işçi kollektivinin, peşəkar fəhlə və mühəndis heyətinin fərdi fəaliyyətini, əmək qabiliyyətini, iş qaydalarını təhlil və tədqiq etmişdir.

Kommons kollektiv fəaliyyət nəzəriyyəsini yazaraq, bu nəzəriyyədə o şəxsi maraqların toquşmasının qarşısının alınması üzrə nəzarət tədbirlər sistemini müəyyən etmişdir. Müvafiq nəzarət tədbirlər sistemini o sözün geniş mənasında nəzarət “qanunu” kimi təsvir etməklə, Kommons hüquqi yanaşmanı və hüquqi fikirləri iqtisadi tədqiqata gətirib, hüquqi anlayışlardan iqtisadiyyatda istifadə üçün geniş imkanlar açmışdır. O, ABŞ-ın Ali Məhkəməsinə millətin siyasi iqtisadi üzrə ali hakimiyyət orqanı kimi səciyyələndirirdi. Kommons cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda yeni bir istiqamətin əsasını qoymuşdur ki, bu da “iqtisadi hüquq” adlanmaqla, hal-hazırədək öz tətbiqi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz iqtisadi hüququn bazasında müxtəlif ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafının hüquqi əsasları müəyyən edilir, iqtisadi yönümlü və onun bağlı qanunlar, hüquqi-normativ aktlar hazırlanır. Həmçinin, iqtisadi hüququn əsasında məhkəmə orqanları məhkəməyə müraciət etmiş tərəflər haqqında yalnız iqtisadi siyasətin və fəaliyyətin son məqsədi üzrə yaranan fikir ayrılığını həll edib, bütün bunlarla əlaqədar razılaşdırıcı və hüquqi baxımdan qaneedici qərarlar qəbul etmirlər, bu orqanlar həm də ədalətlik prinsipini gözləməklə, haqlı tərəfin son məqsədini təmin etmək üçün aidiyyəti və zəruri imkan və vasitələri də üzə çıxarırlar. Bütün bunlarla yanaşı Kommons iqtisadi hüquqa yeni ilham mənbəyi kimi baxmamış, o, yeni və son fikir və yanaşmalarını əsas

götürərək, tezliklə əvvəlki tədqiqatlarına yenidən qayıtmışdır, bu tədqiqatların əsas üstünlüyü təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı məsrəflərin iqtisadi mülkiyyət hüquqi ilə birbaşa əlaqələndirilməsində olmuşdur. Kommonsın əsərlərinə öz dövründə uzun müddət diqqət yetirilməmiş, onlar geniş iqtisadçı auditoriyasını və oxucu kütləsini özünə cəlb etməmişdir. Bütün bu vəziyyət onunla bağlı idi ki, o dövr üçün iqtisadi inkişaf və bilik səviyyəsi Kommonsın yeni fikir və yanaşmalarına hələ tam uyğun inkişaf etməmişdi, onun əsərlərinin böyük əksəriyyətində demək olar ki, həyatda çox az rast gəlinən və istifadə olunan fikirlər, sözlər mövcud idi ki (“transaksiya xərcləri”, “oyun qaydaları”, “fəaliyyətdə olan müəssisə” və s.), bunlarda oxucularda, iqtisadçılarda dumanlı anlayış yaratmaqla, onların bu məqsədlə tez-tez kifayət qədər təkmilləşməmiş iqtisadi lüğətlərə müraciət etməsinə səbəb olurdu. Kommons yeni fikir və yanaşmalarından abstrakt səviyyədə manipulyasiya etməklə, onlardan yeni məhkəmə qərarlarının və hüquqi-normativ sənədlərin mümkün və səmərəli layihəsini hazırlayırdı. Təbii ki, iki dünya müharibəsi arasındakı gərgin dövr, iqtisadi inkişafın hüquqi tənzimləmə mexanizminin və məhkəmə orqanlarının qeyri-mükəmməliyi, o dövrdəki bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi əlaqələrin və iqtisadi nəzəriyyənin hüquqi əsaslarının kifayət qədər formalaşmaması Kommonsun əsərlərinin layiq olduğu qiyməti almağa imkan verməmişdir. Lakin təccüb doğuran digər bir hal onunla bağlıdır ki, sonradan bu sahəyə tələbatın sürətlə artdığı bir dövrdə yeni iqtisadçılar, hüquqşünaslar nəsili iqtisadi fəaliyyətin, iqtisadi əlaqələrin və iqtisadiyyatda təhlillərin aparılmasının hüquqi əsaslarını inkişaf etdirəndə nə Kommonsın əsərlərinə isnad etmiş, nə də onları ilkin istifadə mənbəyi kimi götürmüşlər.

Əsas əsərlərindən:

1. Birləşmiş Ştatların əmək tarixi” (History of Labor in the United States, 1918-1935)
2. “Sərvətin bölgüsü”nü (The Distribution of Wealth, 1893)
3. “Kapitalizmin hüquqi əsasları”nı (Legal Foundations of Capitalism, 1924)
4. “İnstitusional iqtisadiyyat”ı (Institutional Economics, 1934)

Əsas fikirlərindən:

Con Kommons Veblen və Mitçell ilə birlikdə amerika institusional nəzəriyyəsinin əsasını qoymuş, digər iki şəxs kimi qeyri-adi düşüncə tərzinə, yüksək nəzəri və praktik inkişaf səviyyəsinə malik olmuşdur.

- Kommons kollektiv fəaliyyət nəzəriyyəsini yazaraq, bu nəzəriyyədə o şəxsi maraqların toquşmasının qarşısının alınması üzrə nəzarət tədbirlər sistemini müəyyən etmişdir.

- Kommons cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda yeni bir istiqamətin əsasını qoymuşdur ki, bu da “iqtisadi hüquq” adlanmaqla, hal-hazırdakı öz tətbiqi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

VERNER ZOMBART
(1863-1941)

Verner Zombart 1863-cü ildə Almaniyanın Ermslebene şəhərində anadan olmuşdur, onun atası Prussiya parlamentinin sol qanadının üzvü olmaqla yanaşı, həm də iri torpaq sahibi və sənayeçi idi. Verner ilk orta təhsilini Ermslebenədə aldıqdan sonra, Piza, Poma və Berlin şəhərlərinin Universitetlərində hüquq, iqtisadiyyat və tarix ixtisasları üzrə ali təhsilə yiyələnmişdir. O, Gənc Alman Tarixi Məktəbinin aparıcı mütəxəssisləri olan Şmollerin və Adolf Vaqnerin rəhbərliyi altında yazdığı dissertasiya işini 1888-ci ildə Berlin Universitetində müdafiə edərək, doktorluq alimlik dərəcəsi almışdır. Verner iki il Bremen ticarət palatasında işlədikdən sonra, akademik fəaliyyətini bərpa edərək, əvvəlcə Breslau Univeritetinin, 1906-cı ildə isə Berlin Ali Ticarət Məktəbinin doktoru olub, bu ali təhsil məktəblərində müəllim kimi çalışmışdır. Öz sevimli elmi rəhbərləri və müəllimləri olan Şmollerin və Vaqnerin 1917-ci ildə vəfatından sonra, o Berlin Universitetində professor adı alaraq, onların çalışdığı kafedraya rəhbərlik etmişdir. Vernerin son nəşr etdirdiyi əsər “Yeni sosial fəlsəfə” (A New Social Philosophy, 1934) adlanırdı, müəllif əsərində müasir sosial problemləri millətçi-sosializm nöqtəyi nəzərindən təhlil edib, qiymətləndirməyə çalışsada, burada bir növ “nasist” yanaşmasına üstünlük vermişdir. Artıq 1930-cu illərin əvəllərində Adolf Hitlerin rəhbərliyi altında hakimiyyətə gələn nasizm Almaniya millətçi-sosial əsaslar üzərində öz mövqeyini gücləndirməkdə idi. Bu hərəkəti təmsil edən şəxslərin Vernerə qarşı yəhudilər və onların inkişaf tarixi ilə bağlı əvvəlki əsərlərinə görə irad və narazılıqları olsada, lakin sonradan marksizmə qarşı kəskin mövqeyinə, millətçi-sosialist cərəyanının, hətta açıq şəkildə nasimin müdafiəsi ilə əlaqədar yazdığı əsərlərinə görə ona rəğbətlə yanaşmışdılar. Məhz bunun nəticəsidir ki, o fəaliyyət göstərdiyi universitetdən rahat şəkildə istefa etmiş və 1937-ci ildə ona “Yeni sosial fəlsəfə” əsərinin təkrar nəşrinə

icazə verilmişdir. Verner Zombart İkinci Dünya müharibəsinin qızgın dövründə, ömrünün yetmiş səkkiz yaşında ikən vəfat etmişdir.

Verner Zombart 1890-cı ildə öz elmi fəaliyyətini marksist kimi başlasa da, sonrakı fəaliyyətini 1930-cu illərdə millətçi (nasizm) hərəkatının əsas tərəfdarı kimi başa vurmuşdur. Bu dövr ərzində o, eyni mövzulu məsələyə həsr olunmuş yeddi əsər yazmışdır, bu əsərlərin əsas mövzusu demək olar ki, kapitalist sisteminin yaranması ilə bağlı olsada, Verner hər əsərində bu mövzuya özünün yeni fikir və yanaşmalarını, şərtlərini vermişdir. Vernerin 1894-ci ildə nəşr etdirdiyi ilk əsəri Marksın “Kapital” əsərinin III cildinə həsr olunmuşdur. O, iki il keçdikdən sonra, “Sosializm və sosialist hərəkatı” (Socialism and Social Movement, 1896) adlı məqaləsini dərc etdirmişdir. Onun bu məqaləsi tam şəkildə marksist fikir və baxışlar üslubunda yazılısada, lakin sonradan məqaləyə olan əlavələr və məqalənin yeni təkmilləşdirilmiş variantı dərc olunanda, o çoxlarının təəcübünə səbəb olmuşdur, belə ki, məqalənin yeni variantında Verner həm marksizmə, həm də marksist-sosializminə ciddi mənfi münasibət bildirmişdir. Verner 1902-ci ildə özünün ilk fundamental tədqiqat əsəri olan “Müasir kapitalizm”in (Der moderne Kapitalismus) iki cildini nəşr etdirdikdə, əsərin üçüncü cildini o yalnız iyirmi beş ildən sonra, 1927-ci ildə nəşr etdirməyə nail olmuşdur. Müvafiq əsərində o “rəasionalist, millətçi və milli inkişaf ruhunda” kapitalizmin feodal ictimai-iqtisadi formasıyası əsasında yaranmasının spsesfik xüsusiyyətlərini əks etdirməklə, bu yeni yaranan cəmiyyətin sosialist cəmiyyəti ilə əvəz olunma zərurətini göstərmişdir. Lakin, burada əsas müəmma Vernerin təklif etdiyi sosializm cəmiyyətinin marksist-leninçi sosialist cəmiyyətdən fərqli şəkildə təqdim olunması idi, belə ki, bu cəmiyyətdə millətçi-nasist ruhunun əsas götürülməsi, onun təşkili və idarə edilməsinin tam başqa xarakterliliyi, bir növ alman millətçi-sosialist istiqamətinə uyğunluğu özünü aydın biruzə verirdi. Digər tərəfdən, əsərdə kapitalizmin iqtisadi inkişaf üçün yararlı tərəfləri də saxlanılırdı.

“Yəhidilər və müasir kapitalizm” (The Jew and Modern Capitalism, 1911) əsərində Verner sübut etməyə çalışırdı ki, inkivizisiya dövründən sonra kapitalizm “ruhu”nun geniş inkişaf etməsi, yəhudilərin Şimalı Avropa ölkələrində daha geniş məskunlaşması ilə bağlıdır. Onun fikricə, məhz yəhudilər bu ölkələrə öz mənəvi həyat və yaşayış tərzini gətirməklə, yeni kommersiya sahibkarlıq baxışlarının, ruhunun və hüquqi münasibətlərinin yeni anlayışını formalaşdırmışlar. “Kapitalizmin əsas mahiyyəti” (Der Bourgeois, 1913, ingilis dilinə tərcümədə isə, The Guintessence of Capitalism, 1915) əsərində Verner iudizmə ifadə etdiyi baxışlarını ümumiləşdirərək, Veberin müasir kapitalist cəmiyyətinin ruhunun formalaşmasında bəzi protestant məzhəbinin əsas rol oynaması tezisini inkar etmişdir. Verner təsdiq edirdi ki, mühafizəkarlıq üzündən hər hansı bir yeniliyə qarşı mübarizədə ifrata varmaq, ümumilikdə isə, kapitalizmin inkişafında bəzi protestant məzhəbinin əsaslarını götürmək, faktiki

olaraq, burjua dəyərlərinə, əsəndə səmərəli qənaətkarlıq siyasətinə, rəssional nəticələrin təmin olunmasına və “müasir dünya” üçün əhəmiyyətli olan maraqların həyat keçmə meylliyinə tam ziddir. Həmçinin, o belə bir fikiri də əsaslandırır ki, iudistlərlə bəzi protestant məzhəbçilərinin baxışları demək olar ki, eynilik təşkil edir, bu amil isə, belə qərribə və inanılmaz fikiri təsdiq etməyə imkan verir ki, “bəzi protestant məzhəbinin əhkamları ilə iudizmin əhkamları eyni kökdən qaynaqlanır”. Verner apardığı araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlmişdir ki, iudizm kapitalizmin formalaşması üçün artıq XVI əsrdə zəmin yaratmış, bir müddət sonra isə, meydana çıxmış bəzi protestant məzhəbinin nümayəndə və tərəfdarları xüsusi sahibkarlığın, yəni kapitalizmin mənəvi təsdiqini məhz iudizmdən götürmüşdülər.

Müvafiq dövrdə kapitalizmin meydana gəlməsi ilə bağlı Vernerin baxışlarında olan ziddiyyətlər, onun bu sahədə apardığı araşdırmaların nəticələri üçün kifayət qədər aydınlıq təşkil etmirdi. Məhz belə anlaşılmazlıq və ziddiyyətləri aradan qaldırmaq məqsədilə, o 1913-cü ildə iki cildli tədqiqat əsəri olan “Kapitalizmin tarixdəki müasir inkişaf səviyyəsinin tədqiqi”ni (Studien zur Entwicklungsgeschichte des modernen Kapitalismus) nəşr etdirmişdir. Əsərin “Zənginlik və kapitalizm” (Luxury and Capitalism) adlanan birinci cildində, o kapitalizmin formalaşmasının ilkin mərhələlərini tədqiq edib, burada XII əsrdə, hələ feodalizmin bir quruluş kimi təməllərinin güclü olduğu bir dövrdə şəhərlərin inkişaf səbəblərini, bank və maliyyə kreditləşməsinin yaranmasının nəzəri və praktik əsaslarını və cəngavərliyin, xüsusilə də məcazi mənada ifadə etsək ictimai-iqtisadi həyatda müxtəlif təsir və risklərdən çəkinməyən işgüzar adamların davranışının nəticələrini əsas araşdırma obyektinə götürmüşdür. Həmçinin, bu cildə Verner həmin dövrdə başqa bir davranış və düşüncə tərzinin də meydana gəlməsini qeyd edərək, belə gedişatın yeni dünya görüşlü qadınların, daha doğrusu “sərbəst fikirli və müsiriyyət meylli” qadınların həyat tərzinin güclənməsi ilə əlaqələndirmişdir. Belə qadınlar öz müasir baxışları, qeyri-adiliyi, zəngin həyat təzi və bədxərcliyi ilə qənaətcil həyat təzi keçirən tacir və kifayət qədər maliyyə imkanlarına malik zadəganların həyat yoldaşlarına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərərək, onların ərlərini daha çox sərvət və pul toplamaq üçün yeni yollar axtarmağa sövq etmiş, bir növ həmin dövrün imkanlı və mhtəbər şəxslərini özləri də istəmədən kapitalizm quruluşunun təməlini qoymağa məcbur etmişdir.

Vernerin əsərlərinə nəzər salsaq aydın olur ki, o tədqiqatlarında qarşısına qoyduğu vəzifələri kifayət qədər yerinə yetirmişdir, belə ki, onun əsərlərində kapitalizmin bir sistem kimi formalaşmasının səbəblərinin izahı dəfələrlə əsaslandırılır və belə yanaşma göstərir ki, bu quruluşun yaranması tarixin sirri olmayıb, onun zəruri inkişaf tələbidir, bu zərurət isə gec və ya tez tarixi-iqtisadi proseslərin gedişatında müydənə çıxmalı idi.

Əsas əsərlərindən:

1. “Müasir kapitalizm”in (Der moderne Kapitalismus)
2. “Yəhidilər və müasir kapitalizm” (The Jew and Modern Capitalism, 1911)
3. “Kapitalizmin əsas mahiyyəti” (Der Bourgeois, 1913, ingilis dilinə tərcümədə isə, The Quintessence of Capitalism, 1915)
4. “Kapitalizmin tarixdəki müasir inkişaf səviyyəsinin tədqiqi”ni (Studien zur Entwicklungsgeschichte des modernen Kapitalismus)

Əsas fikirlərindən:

- Müvafiq əsərində o “rəsonalist, millətçi və milli inkişaf ruhunda” kapitalizmin feodal ictimai-iqtisadi formasıyası əsasında yaranmasının spəsfik xüsusiyyətlərini əks etdirməklə, bu yeni yaranan cəmiyyətin sosialist cəmiyyəti ilə əvəz olunma zərurətini göstərmişdir. Lakin, burada əsas müəmma Vernerin təklif etdiyi sosializm cəmiyyətinin marksist-leninçi sosialist cəmiyyətdən fərqli şəkildə təqdim olunması idi, belə ki, bu cəmiyyətdə millətçi-nasist ruhunun əsas götürülməsi, onun təşkili və idarə edilməsinin tam başqa xarakterliliyi, bir növ alman millətçi-sosialist istiqamətinə uyğunluğu özünü aydın biruzə verirdi. Digər tərəfdən, əsərdə kapitalizmin iqtisadi inkişaf üçün yararlı tərəfləri də saxlanılırdı.

- tədqiqatlarında qarşısına qoyduğu vəzifələri kifayət qədər yerinə yetirmişdir, belə ki, onun əsərlərində kapitalizmin bir sistem kimi formalaşmasının səbəblərinin izahı dəfələrlə əsaslandırılır və belə yanaşma göstərir ki, bu quruluşun yaranması tarixin sirri olmayıb, onun zəruri inkişaf tələbidir, bu zərurət isə gec və ya tez tarixi-iqtisadi proseslərin gedişatında müydana çıxmalı idi.

FETTER ALBERT **(1863-1949)**

Fetter 1863-cü ildə İndiana ştatı kəndlərinin birində dünyaya gəlmişdir. O, 1891-ci ildə İndiana universitetini bitirmiş, sonra 1892-ci ildə Karnell universitetində magistr dərəcəsi almışdır. Con Beyts Klarkın, Elinin və o dövrün bir çox digər Amerikalı iqtisadçıları kimi Fetter təhsilini davam etdirmək üçün xaricə getmiş və 1894-cü ildə Almaniyanın Hall universitetində doktorluq dərəcəsi almışdır. Amerikaya qayıdandan sonra o, İndianada (1895-1898), Stenfordda (1898-1901), Kornellidə (1901-1911) və nəhayət Prinstda (1911-1933) uğurla iqtisadiyyat elmi üzrə müəllim kimi çalışmışdır. O, Amerikan İqtisad Assosiasiyasının prezidentinin vəzifəsini icra etmiş (1912) və Avstriya İqtisadi cəmiyyəti tərəfindən Karl Menqer adına medalla təltif olunmuşdur (1927). Fetter 86 il yaşamışdır. Onun sonuncu məqaləsi ölümündən bir neçə ay əvvəl 1949-cu ildə dərc olunmuşdur.

Frank Albert Fetter Amerika Birləşmiş Ştatlarında «Avstriya» iqtisadi məktəbinin nümayəndəsi hesab edilir. Lakin o, eyni zamanda Bem-Baverkin faiz nəzəriyyəsinin ən kəskin tənqidçilərindən hesab olunur. Dərc edilən əsərləri içərisində «İqtisad elminin prinsipləri» (The Principles of Economics, 1904), «İqtisadi problemlər» (Economic problems, 1915), «İnhisar məzhəkəsi» monoqrafiyası (Masquerade of Monopoly, 1931) xüsusi ilə seçilir. Fetter eyni zamanda faiz və renta məsələsinə həsr edilmiş jurnal məqalələri nəşr etdirmişdir. Sözügedən məqalələri 30 il ərzində, 1900-1937-ci illərdə dərc edilmişdir. Özünün faiz nəzəriyyəsində Fetter əsas ağırlığı zaman anlayışı üzərinə keçirirdi və faiz artımının məhsuldarlıq artımı ilə əlaqələndirilməsinə tənqidi yanaşırdı. Fişer «Faiz dərəcəsi» (The Rate of interest, 1907) əsərində faiz dərəcəsini qənaət və məhsuldarlıq anlayışları ilə uzlaşdırmağa çalışırdı. Şərhlərdən bəziləri burada Bem-Baverkin üç səbəb kombinasiyası ilə bənzərliklərin olduğunu söyləyir və bunu kapitalın təklifi və kapitalla olan tələblə izah edirlər. Lakin Fetter şərhçilərin bu dəyərləndirmələri ilə həmfikir deyildi. O, kapitalın fiziki məhsuldarlıq faktının

faiz dərəcəsinə indiki və sonrakı nemətlərə görə mükafat kimi izah edilməsi fikrinin qəbul etmirdi. O, iddia edirdi ki, fiziki məhsuldarlıq eyni resurslarla yalnız gələcəkdə daha çox nemət almağa imkan verir. Lakin zaman üstünlükləri yoxdursa və yaxud bizim üçün onların fərqi yoxdursa, bu zaman fiziki məhsuldarlıq öz-özünə cari nemətlər üçün mükafat yarada bilməz. Lakin eyni zamanda Fetter başa düşürdü ki, kapitalın fiziki məhsuldarlığı olmasa zaman üstünlükləri özü-özlüyündə müsbət faiz dərəcələri yarada bilməz. 1930-cu ildə Fetter «Faiz dərəcəsi» məqaləsini yenidən işləmiş və əlavələr edərək «Faiz nəzəriyyəsi» başlığı altında (The Theory of interest, 1930) dərc etdirmişdir. Burada faiz dərəcəsi «hazırlıq prinsipi» və «investisiya imkanları prinsipi» arasında qarşılıqlı əlaqənin nəticəsi kimi təqdim edilirdi. Fişer məmnunluqla göstərdi ki, ayrı-ayrı insanlar gəlir olaraq müxtəlif zaman arasında əldə edə biləcəkləri gəlir həcmələrini ardıcıl olaraq yığımlar və borclanmalar vasitəsi ilə əlaqələndirməyə çalışırlar. Bu vasitə ilə yaranan qiymət sonrakı gəlirə görə deyil, cari gəlirə əsasən ödənilir və faiz dərəcəsini yaradır.

Fetter Bem-Baverk və Fişer ilə yanaşı Marşalın «İqtisad elminin prinsipləri» (1890) əsərinin klassik iqtisadi məktəbinin nəzəri irsinin ən zəif nümunəsi kimi dəyərləndirirdi. Xüsusilə də onu Marşalın Rikardonun renta təkrar olunmayan amil olan torpaqdan alınan xüsusi gəlirdir və onun təklifi daimidir fikrinə müsbət yanaşması narahat edirdi. Əvvəla o, razılaşırdı ki, istehsal amili kimi torpağın hər hansı bir qeyri adi xüsusiyyəti var, digər tərəfdən Fetter Con Beyts Klark və Filipp Uikstid kimi iddia edirdi ki, rentaya

intramarjinal artıqlıq kimi baxılmalıdır. Fetterə görə renta – müəyyən vaxt ərzində sahibkarın icarədarə verdiyi resursların istifadəsi müqabilində ödənilən məbləğdir. O, Rikardonun renta nəzəriyyəsini tənqid edərək bəyan edirdi ki, renta qiyməti müəyyən etmir, əksinə özü qiymətlə müəyyənləşir. Bu da öz növbəsində o deməkdir ki, uzunmüddətli dövrdə qiymət istehsalın «real məsrəfləri» ilə müəyyən edilir. Fetter real məsrəflər nəzəriyyələrini rədd edirdi və Vizerin ardınca təkid edirdi ki, istehsal məsrəfləri sadəcə əldən getmiş alternativ imkanlardır və deməli, istehlak əmtəələrinə olan tələbin ümumi strukturundan asılıdırlar. Fetter Marşalın əhali artımı və kapital yığımına təsir edən dinamik qüvvələrə diqqətini, nisbi statikanın iqtisadi dinamika ilə uzlaşdırılması fikri ilə də razı deyildi.

Əsas əsərlərindən:

1. «İqtisad elminin prinsipləri» (The Principles of Economics, 1904),
2. «İqtisadi problemlər» (Economic problems, 1915),
3. «İnhisar məzhəkəsi» monoqrafiyası (Masquerade of Monopoly, 1931)
4. «Faiz dərəcəsi» (The Rate of interest, 1907)

Əsas fikirlərindən

-Özünün faiz nəzəriyyəsində Fetter əsas ağırlığı zaman anlayışı üzərinə keçirirdi və faiz artımının məhsuldarlıq artımı ilə əlaqələndirilməsinə tənqidi yanaşırdı.

-O, kapitalın fiziki məhsuldarlıq faktının faiz dərəcəsinə indiki və sonrakı nemətlərə görə mükafat kimi izah edilməsi fikrini qəbul etmirdi. O, iddia edirdi ki, fiziki məhsuldarlıq eyni resurslarla yalnız gələcəkdə daha çox nemət almağa imkan verir.

-Fetterə görə renta – müəyyən vaxt ərzində sahibkarın icarədarə verdiyi resursların istifadəsi müqabilində ödənilən məbləğdir. O, Rikardonun renta nəzəriyyəsini tənqid edərək bəyan edirdi ki, renta qiyməti müəyyən etmir, əksinə özü qiymətlə müəyyənləşir.

-Fetter real məsrəflər nəzəriyyələrini rədd edirdi və Vizerin ardınca təkid edirdi ki, istehsal məsrəfləri sadəcə əldən getmiş alternativ imkanlardır və deməli, istehlak əmtəələrinə olan tələbin ümumi strukturundan asılıdırlar.

MAKS WEBER
(1864-1920)

Maks Veber 1864-cü ildə Almaniyanın Erfurt şəhərində anadan olmuşdur. O, yerli orta məktəbdə ilkin təhsilini almış, sonradan Heydelberq, Hettingen və Berlin Universitetlərində hüquq elmi üzrə ali təhsil əldə etmişdir. Veber 1886-cı ildə hüquq sahəsində elmi dərəcə aldıqdan sonra, 1889-cu ildə “İtaliya və İspaniyanın orta əsrlərdəki ticarət kompaniyaları” haqqında yazdığı dissertasiyasını nəşr etdirmişdir. Bu dissertasiya işi ilə bağlı ona, 1891-ci ildə Roma aqrar elm tarixi üzrə ixtisas dərəcəsi verilmişdir. 1892-ci ildə Berlin Universitetinin hüquq fakültəsində akademik fəaliyyətlə məşğul olarkən, o, Prussiyada kənd təsərrüfatı fəhlələrinin əməyinin təşkilinin öyrənilməsi ilə bağlı empirik tədqiqatlara rəhbərlik etmişdir. Bütün tədqiqatların nəticəsi nəzərə alınaraq Veber 1894-cü ildə Freyburq Universitetində, 1896-cı ildə isə Heydelberq Universitetində iqtisadiyyat elmi üzrə professor vəzifəsinə təyin olunmuşdur. 1898-ci ildə o, əsəb gərginliyi ilə əlaqədar xəstəlik keçirdiyi üçün, öz hesabına, uzunmüddətli məzuniyyət götürmüşdür və yalnız səkkiz ildən sonra yenidən elmi fəaliyyətini bərpa etmişdir.

Maks Veber məşhur sosioloq kimi dünyada tanınmışdır, müasir sosiologiyanın əsasını qoyan, atası Marks Dyurhemen və Maks Veber bu sahədə çox saylı əsərlərin, nəşr olunmuş kitabların müəllifidir. Lakin Maks Veber həm də iqtisadçı kimi də fəaliyyət göstərmiş, iqtisadi tarixlə bağlı əsərlər yazmışdır. O, özünün ideal fərdlərdən istifadə və sosial elmi üzrə dəyərli nəzəri baxışları ilə yanaşı, kapitalizmin protestant mənbələrinin tədqiqi ilə də ciddi məşğul olmuşdur.

Özünə məxsus xarakterik nəzəri baxışlarını o, “Sosioloji və sosial-siyasi biliyin obyektivliyi haqqında” məşhur məqaləsində əks etdirmişdir (On the Objectivity of the Sociological and Social-Political Knowledge, 1904). Veber əhəmiyyətli baxımından seçilən “Protestant etikasına və kapitalizmin ruhu” (The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism, 1904-1905) mövzusunda yazdığı

tarixi tezisini öz məqalə və əsrləri ilə bağlı nəşr etdirdiyi kitabında vermişdir. Məhz bu dövrdən başlayaraq, Veber müstəqil tədqiqatçı kimi əsasən Heydelberqdə yaşamışdır. Veber dini sosiologiya sahəsində apardığı tədqiqatları nəticəsində indaizmin, induizmin, konfusiançılığın, buddizmin və islamın əsaslarını sistemli şəkildə öyrənməyə çalışmışdır. O, sənayecə inkişaf etmiş bir cəmiyyətdə bürokratik prosesləri, siyasi hakimiyyətin rolunu təhlil etmiş, sosial elmin təbiəti və sərhədlərinə dair baxışlarını dəqiqləşdirmişdir. Əsəb gərginliyi ilə bağlı davam edən xroniki xəstəlik üzündən, onun sonrakı məqalə və əsərlərinin böyük bir hissəsi bitməmiş fragmentlərdən ibarət olaraq, qalmışdır. Lakin bütün bu tədqiqatlar, məqalə və əsərlər Veberin ölümündən sonra onun davamçıları tərəfindən sistemləşdirilib, redaktə olunaraq, nəşr etdirilmişdir. Onun çox mürəkkəb bir üslubda yazıb, tamamladığı əsərlərinin çox hissəsi “alman yazı üslubu” kimi qəbul olunmuş üslubun tələblərinə cavab vermədiyi üçün, geniş oxucular tərəfindən müsbət qarşılanmamış və bu əsərlər ciddi mübahisə obyektinə çevrilmişdir.

Touninin “Din və kapitalizmin mənşəyi” adlı əsərindən fərqli olaraq, Veberin “Protestant etikası və kapitalizmin ruhu” əsəri protestant ruhanilərinin narazılığına baxmayaraq, protestant sektalarının üzvlərinin iqtisadi uğurunun hamı tərəfindən qəbul olunmuş ehkamlara zidd olan açıqlanmasına yönəlmişdir. Adətən Veberin əsərlərini düzgün əxz etməyərək, belə qəbul edirlər ki, guya o Marksın nəzəriyyəsinə tam əks mövqedən yanaşaraq, kapitalizmin yaranma əsaslarını istehsal alətlərinin, texniki vasitələrin təkmilləşməsi və sosial siniflər arasında olan münasibətlərin dəyişməsi ilə deyil, sırf ideoloji amillərlə əlaqələndirir. Mövcud əlaqələndirmədə XVI-XVII əsrlərdə protestantlığın inkişafı nəticəsində insanlara aşılana mənəvi davranış tərz, qaydaları əsas rol oynayır.

Əslində, Veber marksist fəlsəfəsini inkar etməyərək, yalnız öz fikirlərini belə əsaslandırır ki, bu fəlsəfə həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən qeyri-təkmildir, kapitalist ideologiyasının, ruhunun formalaşmasında və inkişafında protestantizm mühüm stimulyerici rola malikdir. Bəzi klassik qərb filosof və ideoloqları protestantist əhəmiyyət və əsaslarının formalaşmasını daha çox iqtisadi amillərlə bağlayırdı, lakin Veber belə yanaşmanı səhv sayırdı. Onun şərq dinlərinin tədqiqinə dair apardığı tədqiqatları mənəvi yetkin olan maddi-mənəvi və mədəni əsaslara dair əlavə məlumatların əldə olunmasına yönəldilmişdir. Veberin fikrincə, belə mənəvi yetkin olan maddi-mənəvi və mədəni əsaslar kapitalizmin inkişafına ya yardım edir, ya da bu inkişafa mane olur. O, özünün tədqiqat proqramını tam həyata keçirə bilməyərək, vəfat etmişdir. Veberin həyatda və “Protestant etikası və kapitalizmin ruhu” əsərində qarşıya qoyduğu “Sənayecə inkişaf etmiş kapitalizmin formalaşması üçün protestantizm vacibdir və ya sadəcə olaraq kifayətdir?” fundamental sualına cavab tapa bilməmişdir. Müəllifin bu əsəri hələ onun sağlığında ikən ciddi mübahisələrə səbəb olmuş və bu mübahisələr müasir dövrdə davam etməkdədir. Veberin müvafiq əsərində konkret olaraq, nəyi nəzərdə tutmasından asılı olmayaraq, bu əsər tarixdə çətin həll olunan

problemlərin təsadüflər nəticəsində aydınlaşmasına yardım edən nümunə kimi əhəmiyyət kəsb edir.

Dəyərlilik mülahizələrindən azad olaraq, ictimai elmin mümkünlüyünə Veberin metodoloji inamı və bu istiqamətdə irəli sürdüyü fikirləri, öz sosial və siyasi baxışlarını təbliğ etmək üçün akademik mövqelərindən istifadə edən Smoller və Sosial Siyasət İttifaqının bir çox təmsilçilərinə kəskin cavabı kimi qiymətləndirilir. Əslində, Veberin bu fikirləri ondan bir əsr əvvəl yaşamış Yum tərəfindən irəli sürülən fikirlərdən o qədər də köklü surətdə fərqlənmir. Belə ki, hər iki fikrin əsasında aşağıdakı oxşar baxışlar durur: “Dünyanın mövcudluğu ilə bağlı aparılan çox saylı tədqiqatlar nəticəsində, onun necə olmasını müəyyən etmək və bu istiqamətdə konkret addımlar atmaq qeyri- mümkündür”. Normativ və pozitiv iqtisadi-nəzəriyyələr əsasında Senior – Mill – Keynsin verdiyi əvvəlki fərqli fikirlərə adət etmiş iqtisadçıların Veberin arqumentasiyasını dərk etmək çətin olmamışdır. Bu iqtisadçılar həmçinin, Veberin iqtisadi fikirlərinin əsaslandırmasının tədqiqində, qiymətləndirilməsində və şərhində də çox çətinliklərlə üzləşməmişlər. Lakin, Veberin “neytrallığın dəyəri”nə dair tezisi sosioloq və politoloqlar tərəfindən daim tənqid hədəfinə çevrilmiş, hətta iqtisadçılar belə onun bu sahədəki fikirlərini tam olaraq anlamamışlar. İqtisadçıların böyük əksəriyyəti ehtimal edirdilər ki, o, normativ təhlili qeyri-elm sahəsi kimi qiymətləndirir. Veber isə əslində iqtisadi siyasət normaları ilə bağlı rəşional müzakirələrə daim yardım etməyə çalışmışdır. Onun yalnız irəli sürdüyü fikir bununla bağlı olmuşdur ki, iqtisadi siyasət normaları ilə bağlı rəşional müzakirələr iqtisadi problemlərin xalis pozitiv tədqiqindən dəqiq fərqləndirilməlidir. Veberin digər iri həcmli nəzəri-metodoloji tədqiqatının nailiyyəti, onun Verstehenin doktrinasına bərk bağlı olan “ideal nümunələr” konsepsiyasından ibarət olmuşdur. Veber insanın əsaslılığını nəzərdə tutaraq, təkidlə qeyd edirdi ki, ictimai elmlərdəki şərh və yanaşmalar təbii elmlərdəki şərh və yanaşmalardan konseptual şəkildə fərqlənir. O, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, ictimai elmlərdəki uyğun şərh və yanaşmalar abstraksiyalarla bağlı olub, fiziklərin və bioloqların atom və genləri dərk etməsindən fərqli olaraq, insan varlıqlarının özünü necə aparmasında bürüzə verən ideal nümunələrlə, fərdlərlə əlaqəlidir. Veber başa düşürdü ki, onun tədqiqatlarında olduğu kimi, müvafiq nəzəri-metodoloji yanaşmasında da gələcək nəsillər onun nəyi nəzərdə tutduğunu və nə səviyyədə haqlı olduğunu müzakirə etmək üçün çox vaxt sərf edəcəklər.

Əsas əsərlərindən:

1. “Protestant etikası və kapitalizmin ruhu” (The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism, 1904-1905)
2. “Din və kapitalizmin mənşəyi”.
3. “Protestant etikası və kapitalizmin ruhu”.

Əsas fikirlərindən:

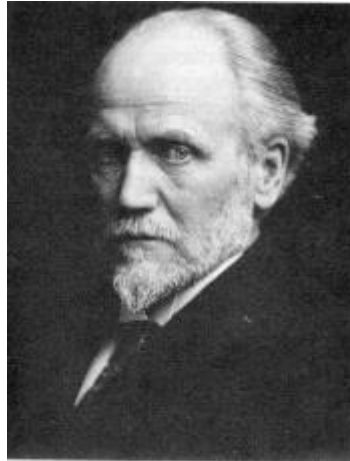
- Veber dini sosiologiya sahəsində apardığı tədqiqatları nəticəsində *indaizmin, induizmin, konfusiançılığın, buddizmin və islamın əsaslarını sistemli şəkildə öyrənməyə çalışmışdır.*

- O, *sənayecə inkişaf etmiş bir cəmiyyətdə bürokratik prosesləri, siyasi hakimiyyətin rolunu təhlil etmiş, sosial elmin təbiəti və sərhədlərinə dair baxışlarını dəqiqləşdirmişdir.*

- O, Marksın nəzəriyyəsinə tam əks mövqedən yanaşaraq, kapitalizmin yaranma əsaslarını istehsal alətlərinin, texniki vasitələrin təkmilləşməsi və sosial siniflər arasında olan münasibətlərin dəyişməsi ilə deyil, *sırf ideoloji amillərlə əlaqələndirir.*

- Veber isə əslində iqtisadi siyasət normaları ilə bağlı rəasional müzakirələrə daim yardım etməyə çalışmışdır. Onun yalnız irəli sürdüyü fikir bununla bağlı olmuşdur ki, *iqtisadi siyasət normaları ilə bağlı rəasional müzakirələr iqtisadi problemlərin xalis pozitiv tədqiqindən dəqiq fərqləndirilməlidir. Veberin digər iri həcmli nəzəri-metodoloji tədqiqatının nailiyyəti, onun Verstehenin doktrinasına bərk bağlı olan “ideal nümunələr” konsepsiyasından ibarət olmuşdur.*

- Veber insanın əsaslılığını nəzərdə tutaraq, təkidlə qeyd edirdi ki, ictimai elmlərdəki şərh və yanaşmalar təbii elmlərdəki şərh və yanaşmalardan konseptual şəkildə fərqlənir. O, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, ictimai elmlərdəki uyğun şərh və yanaşmalar abstraksiyalarla bağlı olub, fiziklərin və bioloqların atom və genləri dərk etməsindən fərqli olaraq, *insan varlıqlarının özünü necə aparmasında bürüzə verən ideal nümunələrlə, fərdlərlə əlaqəlidir.*

KARL QUSTAV KASSEL
(1866-1945)

Kassel 1886-cı ildə İsvecdə, Stokholm şəhərində anadan olmuş, ilk təhsilini bu şəhərdə aldıqdan sonra, Uppasl Universitetinə daxil olaraq, riyaziyyatçı ixtisası üzrə ali təhsil almışdır. Universiteti bitirdikdən sonra o elmi yaradıcılığını davam etdirərək, 1895-ci il Uppasl Universitetində doktorluq dissertasiya işini müvəffəqiyyətlə müdafiə etmiş və həmin universitetdə bir müddət müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Lakin, iqtisadiyyat elmi Kasseli hələ universitet illərində ikən ciddi maraqlandırmış, o bu sahədə müxtəlif iqtisadçıların əsərlərini öyrənərək, tədqiq etmişdir. İqtisadiyyat elminə olan maraq onun Uppasl Universitetindəki müəllimlik fəaliyyətinə son qoyub, Almaniya getməsinə səbəb olmuşdur. Kasselin iqtisadiyyat elmi üzrə ilk məqaləsi 1899-cu ildə və ilk əsəri 1900-cu ildə Almaniya nəşr olunmuşdur.

Kassel İsveçə 1901-ci ildə geri qayıtmış, 1903-cü ildə isə Stokholm Universitetinin iqtisadiyyat kafedrasının professoru vəzifəsinə təyin olunaraq, bu vəzifədə Kassel 1936-cı ilədək çalışmışdır. Kasselin iqtisadiyyat kafedrasının fəaliyyəti on illər ərzində Vikselin çalışdığı Luanda şəhər Universitetinin fəaliyyəti ilə paralel olaraq, oxşar predmetlər üzrə tədqiqatlar aparsada, lakin bu iki şəxs həyatda bir-biri ilə heç bir vaxt tanış olmamışdır. Viksel Kasselin “İctimai iqtisadiyyatın nəzəriyyəsi” əsəri ilə bağlı özünün kəskin, lakin effektiv tənqidini dərc etdirmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, mükəmməl sosial və siyasi baxışları ilə seçilən bu iki şəxsi bir-birindən fərqləndirmək və onların hansına üstünlük vermək çox çətin bir məsələdir. Karl Qustav Kassel 1938-ci ildə xəstəliyi ilə əlaqədar olaraq elmi və müəllimlik fəaliyyətinə son qoymuş, o 1945-ci ildə yetmiş səkkiz yaşında vəfat etmişdir.

Valrasın ömrünün son günlərində, yəni 1910-cı ildə Amerika və İtaliya bir sıra davamçıları mövcud idi, lakin, o dövrlərdə elmi iqtisadi nəzəriyyənin mərkəzi sayılan İngiltərədə, Almaniya və Avstriya onun “ümumi tarazlıq

nəzəriyyəsi”nə münasibət ən yaxşı halda diqqətsiz, ən pis halda isə mənfi sayılmışdır. Valrasın öz iqtisadi fikir və yanaşmalarının əksər hissəsinin riyazi formulalar vasitəsilə ifadə etməsi, onun əsərlərinin çox saylı iqtisadçı və oxucular tərəfindən tam aydın dərk edilməməsinə fətirib çıxarmaqla, bu əsərlərin təkrar nəşrindən imtina edilməsinə səbəb olmuşdur. “Ümumi tarazlıq nəzəriyyəsi”nin həyatda və iqtisadi fikir tatixində qalması, məhz Kasselın yazdığı “İctimai iqtisadi nəzəriyyə” (Theory of Social Economy, 1918) əsərinə görə mümkün olmuşdur. Bu əsərdə Kassel Valrasın iqtisadi nəzəriyyəsini bir qədər də təkmilləşdirərək, onu tam sadələşdirilmiş formaya salaıb, nəzəri baxımdan əsas olan riyazi formulaları saxlamaqla, onların iqtisadi baxımdan aydınlaşmış fikir yanaşmasını vermiş, birbaşa zərurət doğurmayan riyazi formula və düsturlardan imtina etmişdir. Həqiqətən də iqtisadi fikir də sadələşmiş və aydınlıq Kasselın əsas şüarı olub, onun yazdığı əsərlərdə öz yerini tapmışdır. Kassel “faydalıq nəzəriyyəsi”ni ona görə qəbul etməmişdir ki, bu nəzəriyyədə kifayət qədər abstrkt yanaşma mövcud olmuş, heç bir iqtisadçı isə faydalılığın hesablanma metodunu və ölçü meyarını tapmamışdır, artıq mövcud olan əmtəələrin tələb əyrisinin mənfi meyilliliyi isə, yalnız Kurnonun sübut və dəlillərin empirik təsdiqləmə metoduna və yanaşma tərzinə uyğun götürülmüşdür.

Kassel həmçinin son məhsuldarlıq hədi əsasında aparılan bütün bölgünü inkar edib, onun əvəzinə isə, istehsal amilləri əsasında yaranan qiymətqoyma anlayışını tədricən, üstüörtülü şəkildə istehsal əmsallarının təsbit olunmuş mümkünlüyü ilə izah etmişdir. Ümumilikdə, müqyisə qiymətləri onun tərəfindən sadəcə “nadir və ya az təsadüf olunan” predmetlə “istehlak” münasibətləri arasındakı anlayış kimi şərh olunurdu. Kasselın əsərlərində mövcud olan nəzəri yanaşmaların, fikirlərin aydın və sadə dəlillərlə, şərhlərlə əsaslandırılması, həmçinin bu əsərlərin çox anlaşıqlı üslubda yazılması müəllifə böyük müvəfəqiyyət qazandırmışdır. Onun əsərləri öz geniş oxunaqlılığı ilə fərqlənərək, dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə olunmuş, birinci və ikinci dünya müharibələri arasındakı dövrdə isə nüfuzlu universitetlərdə iqtisadiyyata daha çox yararlı dərslik kimi qəbul olunmuşdur.

Kasselın ilk əsəri olan “Faiz dərəcəsinin mahiyyəti və zəurəti” (The Nature and Necessity of Interest, 1903) onu çox məşurlaşdırmışdır. Əsərdə o Bem-Baverkin “kapital və faiz nəzəriyyəsi”ində öz əksini tapan bütün mürəkkəb əsaslandırılmalardan, zidiyyətli və anlaşılmaz mürəkkəblik yaradan fikirlərdən imtina edərək, öz müasir dövrdəki, iqtisadi inkişaf proseslərindən çıxış edib, bu sahədə tam fərqli yeni fikir və nəzəri yanaşmalarını irəli sürmüşdür. Eyni zamanda o əsərində Valrasın bəzi fikirlərini əsas götürərək, qısa müddətli istehlak malları ilə uzun müddətli kapital qoyuluşu əsasında istehsal olunan (daha çox istehsal istehlakı və s.) mallar arasında fərqliliyi müxtəlif baxımdan tədqiq edib, belə qənaətə gəlmişdir ki, uzun müddətli investisiya və əsaslı kapital qoyuluşlu nəticəsində istehsal olunan mal və məhsulların satış faydalarından, onların özünü doğrultması imkanlarından bəhrələnmək yalnız qeyri-müddətli “gözləmə dövrü” zərurətini meydana gətirir. Təbii ki Kasselın belə nəzəri yanaşması müasir dünya,

o cümlədən bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşayan Azərbaycan Respublikası üçün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Bunun canlı sübutunu istər əksər dünya ölkələrinin, istərsə də Azərbaycanın müstəvisində açıq şəkildə görmək mümkündür: uzunmüddətli investisiyaların, kapital qoyuluşlarının cəlbinə üstünlük verilməsi, onlar üçün siyasi-iqtisadi və hüquqi cəhətdən əlverişli mühitin yaradılması və s.

Kassel “Gözləmə” anlayışını iki münsubətin qiymətləndirmə kəmiyyəti qismində götürməklə, tədqiq etmişdir. Birincisi, pul gəlirlərinin məbləği ilə istehsal prosesinin aralıq dövrü müddəti arasında istehsal amilinin ayrıca bir hissəsi kimi araşdırmış, ikincisi isə, faiz dərəcəsinin sadəcə olaraq, bu amilin qeyri-adi daxili xüsusiyyəti əsasında yaranması şəraitində öyrənmişdir. Kassel gözləmə təklifinin idarə olunma səbəbini araşdıraraq, belə qənaətə gəlmişdir ki, yığım təklifinin əyrisi öz hərəkətində mütləq şəkildə müsbət meyillik əks etdirmir. Əsərin müsbət nailiyyətlərindən biri də onunla bağlıdır ki, Kasselin araşdırmalarına əsasən kreditlərin 2-3% səviyyəsində ən aşağı həddi mövcuddur və insanların ömrünün davamlığı, cəmiyyəti inkişafı baxımdan bu faiz dərəcəsinin azalma imkanları məhduddur. Kassel qeyd etmişdir ki, faiz dərəcələrinin ikidən aşağı enməsi bank və maliyyə-kredit təşkilatlarının kredit və ssuda vermə stimullarını minimumlaşdırır, bu amil isə maliyyə-pul bazarındakı təklifə əks təsir göstərməklə, iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəruri olan pul tələbini də ciddi şəkildə məhdudlaşdırır. Mövcud vəziyyət insanların, müəssisələrin yığım səviyyəsini nəzərəcarpacaq şəkildə aşağı salır ki, nəticədə, insanlar əllərində olan pul vəsaitlərini bank və ya digər kredit təşkilatlarına yerləşdirməkdə maraqlı olurlar. Həmçinin, əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan insanların əldə etdikləri pul vəsaitlərinin azlığı onların yığım səviyyəsinə mənfi təsir göstərməklə, bu şəxslərin təqaüdə çıxmaq üzrə planlaşdırdığı pul tədarükü imkanlarını çətin bir vəziyyətə salmış olur. Belə ki, müasir təcürbə də bir daha sübut edir ki, faizlərinin bir və ya sıfır həddinə enməsi, iqtisadi inkişafın tənəzlünə, maliyyə-kredit sisteminin pozulmasına, maliyyə böhranının yaranmasına və digər neqativ halların baş alıb getməsinə səbəb ola bilər, bu amil isə ciddi sosial-iqtisadi fəsadların əmələ gəlməsinə, cəmiyyətin normal şəkildə mövcudluğuna birbaşa təsir edir. Kasselin fikricə, ümumilikdə faizlərin 2 və ya 3 % həddinə enməsi, kəskin gözləmə kəsiri mühiti yaratmaqla, sonradan tədricən faiz dərəcələrinin növbəti artımını təmin edir.

Kasselın beynəlxalq aləmdəki nüfuzu Birinci Dünya Müharibəsindən sonra artmağa başlamışdır, buna əsas səbəb Almanıyanın müharibədən sonra təzminat ödənişlərini daha səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi və dövlət qızıl fondunun, standartlarının bərpa olunması ilə bağlı iqtisadçıların və dövlət xadimlərinin iştirakı ilə keçirilən çox saylı müzakirələrdə onun irəli sürdüyü məqsədyönlü fikirlər, təkliflər olmuşdur. Kasselın yazdığı “Beynəlxalq maliyyə problemləri” (The World's Monetary Problems, 1921) əsəri Millətlər Cəmiyyəti ilə bağlı ki memorandumun tədqiqini əhatə etmişdir. Kassel bu əsərində milli valyutanın mübadilə kursunun tarazlıq vəziyyətində olması ilə bağlı iki zəruri və sadə

qaydanı müəyyən etmişdir. Əsərdə o qeyd etmişdir ki, milli valyutanın müəyyən münasibətdə olunan digər dövlətin valyutası ilə qarşılıqlı əlaqəliyinə diqqət yetirməklə, bu valyutaların hər iki ölkədə alıcılıq qabiliyyətini, qiymətlərə olan təsir nisbətini öyrənmək zəruridir. Onun fikricə, valyuta kurslarının tarazlıq vəziyyəti müxtəlif ölkələrdə qiymətlərin səviyyəsi arasında olan münasibətə görə müəyyən olunmalıdır. Bu isə məşhur “alıcılıq qabiliyyətinin bərbərlik (paritet) nəzəriyyəsi”dir ki, əbədi olaraq Kasselın adı ilə bağlı iqtisadi fikir tarixində qalmışdır. Məsələyə ciddi baxımdan yanaşıldıqda məlum olur ki, bu nəzəriyyədə iki ölkənin valyuta mübadilə kursunun səviyyəsi ən yaxşı halda onların idxal etdiyi eyni mənşəyli malların nisbi alıcılıq qabiliyyətinin vəziyyətindən asılı olur, lakin idxal yönümlü olmayan malların qiymətləri adətən bu ölkələr arasında əsaslı şəkildə fərqlənə bilər. Həmçinin, alıcılıq qabiliyyətinin paritetlik nəzəriyyəsi bu iki ölkə arasında istehsal olunan bütün mal və məhsulların orta qiymətləri üzrə fərqliliyin yaranmasına təsir edən bir çox amilləri nəzərə almır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq əminliklə qeyd etmək olar ki, aktivliyin sıçrayışlı dövründə, qiymətlərin sürətli şəkildə dəyişdiyi bir zamanda bu nəzəriyyə təqribən qiymətlər üzrə dəyərlilik səviyyəsini və tarazlıq vəziyyətini qoruyan ölkələrin valyuta kursları üçün faydalı dinamik işlək istifadə qaydalarını təklif edir. Əsərin tədqiqindən məlum olur ki, ədalətli yanaşma prinsipindən çıxış etsək, hər hansı bir ölkədə qiymətlərin atım tempinin digər ölkələrlə müqayisədə mövcud olan inflyasiyanın orta atım tempindən yüksək olması, həmin ölkənin valyuta kursunun kəskin enmə meylini qaçılmaz edir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında və digər inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində 1930-cu illərdə baş verən dərin iqtisadi böhran, kütləvi işsizlik dövründə Kasselın keynsiançılığın “Böyük depressiya”nın aradan qaldırılması ilə bağlı irəli sürdüyü bütün təklifləri tənqid etmişdir. Onun fikricə, bu təkliflər ictimai işlərin təşkili, işsizliyə görə müavinətlərin verilməsi, bütün defisit maliyyələşmələrin təmin edilməsi iqtisadi-nəzəri cəhətdən tam əsaslandırılmalı və onların tətbiq mexanizminin faydaları dövlətin və cəmiyyətin sonrakı inkişafı üzrə aydın qiymətləndirilməli idi. Keynsin “Ümumi nəzəriyyə” (1936) əsəri nəşr olunanda, o bu əsərə azacıq da olsa rəğbətlə yanaşmamış və Keynsin işsizliklə mübarizə fikrini qəbul etməyərək, bu fikrin əsassızlığını sübut etmək üçün bütün imkanlarını səfərbər etmişdir.

Əsas əsərlərindən:

1. “İctimai iqtisadi nəzəriyyə” (Theory of Social Economy, 1918)
2. “Faiz dərəcəsinin mahiyyəti və zərurəti” (The Nature and Necessity of Interest, 1903)
3. “Beynəlxalq maliyyə problemləri” (The World*s Monetary Problems, 1921)

Əsas fikirlərindən:

- Kassel həmçinin son məhsuldarlıq hədi əsasında aparılan bütün bölgünü inkar edib, onun əvəzinə isə, istehsal amilləri əsasında yaranan qiymətqoyma anlayışını tədricən, üstüörtülü şəkildə istehsal əmsallarının təsbit olunmuş mümkünlüyü ilə izah etmişdir.

- Eyni zamanda o əsərində Valrasın bəzi fikirlərini əsas götürərək, qısa müddətli istehlak malları ilə uzun müddətli kapital qoyuluşu əsasında istehsal olunan (daha çox istehsal istehlakı və s.) mallar arasında fərqliliyi müxtəlif baxımdan tədqiq edib, belə qənaətə gəlmişdir ki, uzun müddətli investisiya və əsaslı kapital qoyuluşlu nəticəsində istehsal olunan mal və məhsulların satış faydalarından, onların özünü doğrultması imkanlarından bəhrələnmək yalnız qeyri-müddətli “gözləmə dövrü” zərurətini meydana gətirir.

- Kassel “Gözləmə” anlayışını iki münasibətin qiymətləndirmə kəmiyyəti qismində götürməklə, tədqiq etmişdir. Birincisi, pul gəlirlərinin məbləği ilə istehsal prosesinin aralıq dövrü müddəti arasında istehsal amilinin ayrıca bir hissəsi kimi araşdırılmış, ikincisi isə, faiz dərəcəsinin sadəcə olaraq, bu amilin qeyri-adi daxili xüsusiyyəti əsasında yaranması şəraitində öyrənmişdir.

- Kassel qeyd etmişdir ki, faiz dərəcələrinin ikidən aşağı enməsi bank və maliyyə-kredit təşkilatlarının kredit və ssuda vermə stimullarını minimumlaşdırır, bu amil isə maliyyə-pul bazarındakı təklifə əks təsir göstərməklə, iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəruri olan pul tələbini də ciddi şəkildə məhdudlaşdırır.

- Belə ki, müasir təcürbə də bir daha sübut edir ki, faizlərinin bir və ya sıfır həddinə enməsi, iqtisadi inkişafın tənəzüliyə, maliyyə-kredit sisteminin pozulmasına, maliyyə böhranının yaranmasına və digər neqativ halların baş alıb getməsinə səbəb ola bilər, bu amil isə ciddi sosial-iqtisadi fəsadların əmələ gəlməsinə, cəmiyyətin normal şəkildə mövcudluğuna birbaşa təsir edir. Kasselin fikrincə, ümumilikdə faizlərin 2 və ya 3 % həddinə enməsi, kəskin gözləmə kəsiri mühiti yaratmaqla, sonradan tədricən faiz dərəcələrinin növbəti artımını təmin edir.

- Kassel bu əsərində milli valyutanın mübadilə kursunun tarazlıq vəziyyətində olması ilə bağlı iki zəruri və sadə qaydanı müəyyən etmişdir.

- valyuta kurslarının tarazlıq vəziyyəti müxtəlif ölkələrdə qiymətlərin səviyyəsi arasında olan münasibətə görə müəyyən olunmalıdır.

- Əsərin tədqiqindən məlum olur ki, ədalətli yanaşma prinsipindən çıxış etsək, hər hansı bir ölkədə qiymətlərin artım tempinin digər ölkələrlə müqayisədə mövcud olan inflyasiyanın orta atım tempindən yüksək olması, həmin ölkənin valyuta kursunun kəskin enmə meylini qaçılmaz edir.

FİŞER İRVİNQ
(1867-1947)

İrvinq Fişer 1867-ci ildə Nyu-Yorkda anadan olmuşdur. O, riyaziyyat üzrə bakalavr dərəcəsini 1898-ci ildə Yell Universitetində almış, 1901-ci ildə iqtisadiyyat üzrə doktorluq dərəcəsinə layiq görülmüşdür. Fişer üç il Yell universitetində riyaziyyat elmi üzrə məruzələrlə çıxış etmiş, 1895-ci ildən iqtisadiyyat fakültəsində müəllimlik fəaliyyətini davam etdirmişdir. Məhz bu zaman o, «Qiymətlər nəzəriyyəsinin riyazi üsullarla tədqiqi» (Mathematical Investigations in the Theory of Value and Prices, 1892) adlı doktorluq işini müdafiə etmişdir və bu tədqiqat işi ona dünya şöhrəti qazandırmışdır. Bu əsərdə iqtisadiyyat müxtəlif bazarlardan təşkil olunmuş və müvazinət tələb edən mexanizm kimi təqdim olunur.

Fişer 1935-ci ildə təqaüdə çıxana qədər Yell Universitetində müəllim kimi çalışmışdır. O, eyni zamanda Remington Rand fondunun (hal-hazırda Rand Corporation) direktoru olmuş, Yevgenika (insan nəslinin bioloji üsullarla yaxşılaşdırılmasını tələqin edən nəzəriyyə) üzrə Tədqiqatlar Assosiasiyasının, Pul Sabitliyi Liqasının və Ekonometrik Cəmiyyətin və Amerikan Statistik Assosiasiyasının və onlarla digər şirkət və agentliklərin əsasını qoymuş və onlara rəhbərlik etmişdir.

İrvinq Fişer geniş dünya görüşünə və tükənməz enerjiyə malik olan yazıçı-pedaqoq idi. Onun əsərləri mücərrəd üslubda yazılmış və əsas prinsipləri ancaq həndəsi və riyazi üsullarla araşdırıldıqdan sonra müəyyən edilir. Bu əsərlərdə iqtisadi və statistik məsələlər riyazi üsullarla araşdırılır, qiymət, dəyər, kapital və faiz anlayışları ilə əlaqədar nəzəri dəyərləndirmələr aparılmışdır. Fişerin məşhur əsərləri qismində «Kapitalın və gəlirin təbiəti» (The Nature of Capital and Income, 1906), «Faiz nəzəriyyəsi» (Theory of Interest, 1930) «Faiz dərəcəsi» (The Rate of Interest, 1907), «İndeks göstəricilərinin tərtibi» (Making of Index

Numbers 1922), «Pulun alıcılıq qabiliyyəti» (The Purchasing Power of Money, 1911) göstərilə bilər.

«Kapital və gəlirin təbiəti» (mahiiyyəti) əsərinin yazılmasında məqsəd makro və mikroiqtisadi səviyyədə mühasibat elminin əhəmiyyətinin əsaslandırılmasıdır. Fişer «kapitalı» müəyyən zaman həddlərində dövr edən hər hansı bir ehtiyat (torpaq, maşınlar, tikililər, xammal, təbii resurslar, ixtisas vərdişləri) kimi müəyyənləşdirir, «gəliri» isə ehtiyat xidmətlərinin təminatı və bərpasına sərf olunan vəsaitin həcmindən üstün olanı hesab edirdi.

Burada kapital və gəlir arasında əlaqə faiz dərəcəsi ilə ifadə edilir, bildirilir ki, kapitalın qiymətliliyi məhz gəlir axınının bu günki qiymətliliyidir və eyni zamanda burada qiyməti endirilmiş cari faiz dərəcələri və gələcək gəlirlərin məbləği də diqqətdən qaçmamalıdır.

Fişer hesab edirdi ki, kapital gəlirə dəyər (qiymət) vermir. Məhz gəlir kapitalı dəyərli edir. O, belə nəticəyə gəlirdi ki, kapital istehsalın yeganə amilidir; bütün bölüşdürülən gəlir faizdən ibarətdir və əmək haqqı yalnız insan kapitalına ödənilən faizdir və milli gəlir bütövlüklə istehlaka yönəldilən xərclərdən ibarətdir. Fişerin iqtisadi mühakimələri müasir iqtisad elmində qəbul edilən fikirlərdir.

Daha sonra diqqəti onun Saymons Nyukomba həsr edilmiş «Pulun alıcılıq qüvvəsi» (1911) əsəri cəlb edir. Əsərdə Fişer «mübadilə tənliyi» adlandırılan ($MV + M' V' = PT$) tənlik irəli sürmüşdür. Burada M və M' – dövriyyədə olan bankotlar, metal pullar və bank depozitləridir. V və V' – müvafiq dövriyyə sürətləri, P – qiymətlərin səviyyəsi («pulun alıcılıq qabiliyyətinə» əks olun kəmiyyət), T – müqavimətlərin ümumi həcmi göstərir. Fişer tərəfindən nəzəri ehtimal kimi araşdırılan PT və $MV + M' V'$ tənliyində mütənasıblığın əldə olunması ehtiyatların məsrəflərinin artımına uyğun gəlirlərin artmasına nail olması göstərilir. Fişerin təbiri ilə desək, statistik tarazlığın iki müqayisəli vəziyyətindən danışılır, lakin sağ tərəfdəki mübadilədəki tarazlıq, tənliyin sol tərəfi ilə qeyri mütənasib də ola bilər. O, hesab edir ki, bütün bunlar pulun kəmiyyət nəzəriyyəsi əhkamlarının bir daha nəzərdən keçirilməsini zəruri edir.

Hətta müasir monetaristlərin belə bu istiqamətdə müəyyən iş gördükləri pul təklifinin artımı qiymətlərə necə təsir edir? Sualına hələdə cavab axtardıqları faktı xüsusi olaraq irəli sürülür.

Bəzi analitiklər hesab edirdi, Fişerin «faiz nəzəriyyəsi» elmə o qədər də yeni bir şey verməyib və onun bu əsəri Con Re və Yevgeniy fon Bem-Baverkin xatirəsinə həsr olunmuşdur.

Daha sonra diqqəti Fişerin «Dolların sabitləşməsi» (Stabilizing the Dollar, 1920), «Möhürlənmiş kağız» (Stamp Scrip, 1933) və «Yüz faiz pul» (100% Money, 1935) – «Təlatüm və depressiyalar» (Booms and Depressions, 1932) və «İnflyasiya» (Inflation, 1933) əsərləri cəlb edir. Bu əsərlərdə pul islahatları ilə əlaqədar məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. Bu əsərlərdə «Dolların sabitləşməsi», qızıl standartının dönərliliyi şəraitində pulun alıcılıq qabiliyyətinin sabitləşməsi sxemi nəzərdən keçirilir. «Təlatüm və depressiyalar» və «Möhürlənmiş kağız»

əməllərində Silvio Qezellin (1862-1930) kağız bankrotların hər ay poçt idarələrində möhürləməsi ideyası üzərində dayanılır. Bənzər əməliyyatların bank depozitlərinə də aid edilməsi nəzərdən keçirilirdi. Fişer «Yüz faizli pullar» əsərində iddia edirdi ki, işgüzar mərhələlər özlərinin yaranmasına görə bank kreditinə və bankların qismən ehtiyat sistemi ilə təminatı istəklərinə uyğun «pul yarada bilmək» qabiliyyətinə borcludurlar. Burada problemin təklif olunan həlli ondan ibarət idi ki, qəbul edilən depozitlərə 100% rezervlənmə imkanı yaradılmalı idi. Əmanətçilər onların depozit hesablarının idarə edilməsinə çəkilən məsrəflər üçün komisiyon xərclər ödəməli idilər, banklar isə kreditləri kapital bazarında aldıkları vəsaitlərdən ödəməli idilər. Fişer səmimiyyətlə etiraf etmişdir ki, bu ideya bank işi qədər qədimdir. Analitiklər hesab edirlər ki, Fişer öz fikirlərini əsaslandırarkən Çikaqo universitetindən olan bir qrup iqtisadçıya da istinad etmişdir. Bu qrupa Henri Saymons, Frenk Nayt və Pol Duqlas daxil idi. Burada eyni zamanda qeyd olunur ki, bənzər sxem bu iqtisadçılar tərəfindən Fişerdən iki il öncə əvvəl tərtib olunmuşdu. Həmin sxem bir çox iqtisadçılar tərəfindən və ilk növbədə Milton Fridmen tərəfindən də dəstəklənmişdir. Fişer yaradıcılığında daha bir maraqlı fakt kimi onun hələ gənc yaşlarında görünən şifrələrdən istifadə edərək kart sistemi yaradaraq özünə yaxşı bir sərvət qazanması və sonradan bu sərvətin çox hissəsini ideyalarının təbliğat kompaniyalarına sərf etdiyi göstərilir. Bu ideyalar qismində onun alkoqolun qadağan edilməsi, profilaktik tibbi xidmət, yevgenika, bütün dünyada sülh və bankların 100 faizlik rezervlənməsi sistemi ilə əlaqədar mühakimələri göstərilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1929-cu ildə böyük depressiyadan sonra Fişerin iqtisadi mühakimələri mütəxəssislər arasında nüfuzdan düşmüş oldu və bunun səbəbi onun baş verəcək böhranı öncədən proqnozlaşdırma bilməməsi və sona çatması vaxtının dəqiq təyin edə bilməməsi idi.

Hesab edirlər ki, çox sayda tələbələrinin olmasına baxmayaraq Fişer öz iqtisadi məktəbini yaratmadı. Fişer yaradıcılığının daha bir maraqlı fakt kimi onun «Müasir elmə əsaslanmış sağlam həyat qaydalarına uyğun necə yaşamaq» (How to Live: Rules for Healthful Living Based on Modern Science, 1915) əsəri göstərilə bilər. Əsər on xarici dilə tərcümə edilən bestseller olmuşdur.

Əsas əməllərindən:

1. «Kapitalın və gəlirin təbiəti» (The Nature of Capital and Income, 1906)
2. «Faiz nəzəriyyəsi» (Theory of Interest, 1930)
3. «Faiz dərəcəsi» (The Rate of Interest, 1907),
4. «İndeks göstəricilərinin tərtibi» (Making of Index Numbers 1922),
5. «Pulun alıcılıq qabiliyyəti» (The Purchasing Power of Money, 1911)

Əsas fikirlərindən:

- Fişer «kapitalı» müəyyən zaman həddlərində dövr edən hər hansı bir ehtiyat (torpaq, maşınlar, tikililər, xammal, təbii resurslar, ixtisas vərdişləri) kimi müəyyənləşdirir, «gəliri» isə ehtiyat xidmətlərinin təminatı və bərpasına sərf olunan vəsaitin həcmindən üstün olanı hesab edirdi.

- bildirirdi ki, kapitalın qiymətliliyi məhz gəlir axınının bu günkü qiymətliliyidir və eyni zamanda burada qiyməti endirilmiş cari faiz dərəcələri və gələcək gəlirlərin məbləği də diqqətdən qaçmamalıdır.

- Fişer hesab edirdi ki, kapital gəlirə dəyər (qiymət) vermir. Məhz gəlir kapitalı dəyərli edir. O, belə nəticəyə gəlirdi ki, kapital istehsalın yeganə amilidir; bütün bölüşdürülən gəlir faizdən ibarətdir və əmək haqqı yalnız insan kapitalına ödənilən faizdir və milli gəlir bütövlüklə istehlaka yönəldilən xərclərdən ibarətdir.

BORTKEVİÇ VLADİSLAV İOSİFOVİÇ
(1868-1931)

Bortkeviç 1868-ci ildə Sankt-Peterburq şəhərində anadan olmuş, 1890-cı ildə Sankt-Peterburq Universitetində ali təhsil almışdır. Onun demografiya problemlərinə dair ilk məqaləsi rus dilində çap olunmuşdur. Bortkeviç Viehelm Leksisin (1837-1914) rəhbərliyi altında Hettingen Universitetində doktorluq dərəcəsi almaq üçün Almaniyaya köçdükdən sonra, o, bütün sonrakı tədqiqatlarını, əsərlərini alman dilində yazmışdır. Sankt-Peterburqda yenidən qısa müddət fəaliyyət göstərdikdən sonra o, 1901 - ci ildə Berlin Universitetində işə düzəlir və ömrünün otuz ilini bu tədris ocağında təhsil və elmi-tədqiqat işlərinə həsr edir. Bortkeviç 1920-ci ildə iqtisadiyyat və statistika professoru elmi adını almışdır. O, 1910 - cu ildən başlayaraq, iqtisadiyyat üzrə ciddi tədqiqatlar aparmasa da, əsərlər yazmasa da, lakin ömrünün sonuna qədər statistika elmi sahəsində geniş fəaliyyət göstərmişdir. Vladislav İosifoviç Bortkeviç 1931-ci ildə, ömrünün altmış üç yaşında vəfat etmişdir.

Vladislav İosifoviç Bortkeviç ehtimal və kiçik seçimlər nəzəriyyəslərinin, radioaktivliyin statistik interpretasiyasının formalaşmasında özünəməxsus əsərləri ilə seçilən riyaziyyatçı-statistik olmuşdur. O, həmçinin, riyaziyyatçı-iqtisadçı kimi də XX əsrin birinci onilliyində bir sıra məntiqi məqalələr nəşr etdirmişdir, bu məqalələrin hər biri həmin elmlərin inkişafında öz əhəmiyyətliyi ilə fərqlənir: belə ki, “Son hədd faydalılıq doktrinası – ultra-liberal iqtisadi siyasətin əsası kimi” (She Marginal Utility Doctrine as the Basis of an Ultra-Liberal Economic Policy, 1902) məqaləsi ilk baxışdan Paretonun “Siyasi iqtisad kursu”nun icmalına bənzəsə də (Cours deconomie politique, 1896-1897), əslində o, “Maksimal təmin olunma doktrinası”nı dəstəkləmək üçün Valras və gənc Paretonun “Ümumi tarazlıq nəzəriyyəsi”ndə istifadə etdikləri üsulların kəskin tənqidinə yönəlmişdir (alimin baxışlarının əsas mənası bununla bağlıdır ki, sərbəst rəqabət ayrı-ayrı fərdlərin qane olunma səviyyəsini maksimallaşdırır). Bortkeviçin digər bir məqaləsi olan “İstehsalın

yerləşdirilməsi nəzəriyyəsinin icmalı” (Theory of Location of industries, 1909) Alfred Veberin iqtisadi baxışlarının tənqidinə həsr edilmişdir. İcmal istehsalın məkan baxımından yerləşdirilməsinin qrafik təsvirində Veberin bir çox səhvlərini müəyyən etmişdir. Bortkeviçin digər məqalələri qeyd olunan bu iki məqalə ilə müqayisə edilə bilməz. Belə ki, Bortkeviç həmin məqalələri marksist iqtisadi nəzəriyyənin problemləri ilə bağlı yazmışdır. Alimin çoxsaylı məqalələrindən yalnız qeyd edilən iki məqaləsi ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur: “Marksist sistemində dəyər və qiymət” (Value and Price in the Marxian System, 1906-1907) və “Kapital əsərinin üçüncü cildində Marksın fundamental nəzəri konstruksiyasına olunan düzəlişlərə dair məsələlər haqqında” (On the Correction in Marx’s Fundamental Sheoretical Construction in the Shird Volume of Capital, 1907).

Yuxarıda qeyd edilən məqalələrin yazı üslubu, məntiqi forması ilə Beem-Baverkin “Marksist sisteminin süqutu” (She close of Marxian System, 1896) əsəri arasında ciddi oxşarlıq təsəvvür etmək belə çətindir. Beem-Baverkin əsas fikri ümumilikdə, Marksın iqtisadi ideyalarını qiymətləndirərək, onların özünü doğrultmadığını göstərməkdən ibarət olmuşdur. Lakin, Bortkeviçin məqalələrinin məqsədi isə ki, Marksın həll edə bilmədiyi vacib problemlər üzərində ciddi şəkildə dayanmaqla, müvafiq problemlərin həllinə cəhd etməklə bağlıdır. Bütün bu istiqamətli tədqiqatların bütövlükdə marksist nəzəriyyəsi üçün hansısa məna kəsb etməsi məsələsini o, digər iqtisadçıların qiymətləndirməsi ümidinə buraxmışdır. Bortkeviç əsərlərində yalnız, Marksın Rikardonun tədqiqatlarına qarşı ədalətsiz mövqe tutduğunu müəyyən etdikdən sonra, o, bu istiqamətdə narazı münasibətini açıq şəkildə bildirmişdir. Rikkardo Bortkeviçin ideali olmaqla yanaşı, həm də onun tədqiqatlarının nəzəri və praktik əsaslarının formalaşmasına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərmişdir.

Beem-Baverk Marksın “Kapitalının” əsərinin birinci və üçüncü cildləri arasında “ciddi ziddiyyət” aşkar etmişdir. Həmin ziddiyyətlərə aşağıdakı fikirlər aid edilmişdir: birinci cildə əmtəələrin dəyərliliyinin onların istehsalına sərf olunan zəruri iş vaxtı ilə müəyyən edilmə fikri, üçüncü cildə isə real qiymətlərin yaranmasının onların istehsalına sərf olunan xərclər ilə investisiya olunmuş kapitalın orta gəlirlilik normasının cəmindən asılı olma fikri. Marks hesab edirdi ki, dəyərliliyi qiymətə elə transformasiya etmək lazımdır ki, dəyərliliyin əmək nəzəriyyəsi əsas götürülsün, bunun əsasında da “xüsusən əmək vasitələri ilə yaradılan əlavə dəyərlilik” kimi gəlirin əmək nəzəriyyəsinində rolu qorunub saxlanılsın. Beem-Baverk Marksın fikirlərini dəyərliliyin xalis əmək nəzəriyyəsiindən qaçışı kimi rədd edir, lakin Marksın “transformasiya probleminin” texniki çətinliklərinin dərinliklərinə müdaxilə etməirdi. Lakin Bortkeviç isə qeyd edirdi ki, Marks dəyərliliyin qiymətə transformasiyası zamanı ciddi səhvə yol verilmişdir, o məhsul buraxılışının həcmi qiymət formasında ifadə etsədə, lakin mövcud məsrəfləri əmək dəyərliliyi terminləri vasitəsilə araşdırırdı. Həmçinin, Bortkeviç göstəmişdir ki, bütövlükdə iqtisadiyyatı üç sektora bölməklə, bu zaman faktiki olaraq həm

məhsul buraxılışının, həm də istehsal amillərinin dəyərliliyini qiymətlər şəklində ifadə etmək mümkündür, burada sadəcə olaraq məntiqi nəticələrə əsaslansaq, Marksın fikirlərində müəyyən həqiqətin olduğu aşkar olar.

Karl Marks 1883-cü ildə vəfat etsədə, Bortkeviçin məqaləsi 1906-1907-ci illərdə dərc olunmuşdur. Marksistlər uzun müddət ərzində Marksın baxışlarında, əsərlərində mövcud olan fundamental qeyri-ardıcılıq görə bilməmişlər, bu da marksizmlə bağlı müxtəlif baxışlarda, əsərlərdə ziddiyyətli mövqeyin yaranmasına təkan vermişdir. Buna nümunə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Bortkeviçin iki məqaləsi dərc olunduqdan sonra da onun marksizmlə bağlı fikirləri marksist dairələrində əsasən qəbul edilməmiş, Hətta Pol Saizinin “Kapitalizmin inkişaf nəzəriyyəsi” adlı (Theory of Capitalist Development, 1942) əsərində bu məqalələrə müraciət edildikdən sonra, onlar haqqında geniş informasiya yayılmışdır. Məhz o zamanlardan Marksın transformasiya probleminin məntiqi ardıcılığının Bortkeviç tərəfindən təsdiq edilməsi və bu fikirin onun tərəfindən iqtisadiyyatın inkişafı məqsədilə təkmilləşdirilməsi məsələsi bir daha öz aydın həllini tapmışdır.

Əsas əsərlərindən:

1. “Son hədd faydalılıq doktrinası – ultra-liberal iqtisadi siyasətin əsası kimi” (The Marginal Utility Doctrine as the Basis of an Ultra-Liberal Economic Policy, 1902)
2. “İstehsalın yerləşdirilməsi nəzəriyyəsinin icmalı” (Theory of Location of industries, 1909)

Əsas fikirlərindən

- Beem-Baverkin əsas fikiri ümumilikdə, Marksın iqtisadi ideyalarını qiymətləndirərək, onların özünü doğrultmadığını göstərməkdən ibarət olmuşdur.

- Marksın Rikardonun tədqiqatlarına qarşı ədalətsiz mövqe tutduğunu müəyyən etdikdən sonra, o, bu istiqamətdə narazı münasibətini açıq şəkildə bildirmişdir. Rikardo Bortkeviçin ideali olmaqla yanaşı, həm də onun tədqiqatlarının nəzəri və praktik əsaslarının formalaşmasına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərmişdir.

ALFRED WEBER

(1868-1958)

O, 1868-ci ildə anadan olmuş, 1958-ci ildə vəfat etmişdir. 1933-cü ildə Heydelberg Universitetində professor kimi fəaliyyətini dayandırıb, təqaüdə çıxmışdır. Vəfatından beş il əvvəl, Veber səksən beş yaşında, 1953-cü ildə özünün son kitabını nəşr etdirmişdir.

Alferd Veber, məhşur sosioloq Maks Veberin qardaşı olub, iqtisadi nəzəriyyədə “İstehsalın təşkili nəzəriyyəsi” (Theory of the location of Industries, 1909) əsəri ilə tanınmışdır. Lakin bu əsərin əhəmiyyətliyi onunla əlaqədardır ki, o müasir dövrdə istehsalın məkan baxımdan təşkili ilə bağlı yazılmış əsərlərə öz təsirini göstərməkdədir. Veberdən əvvəllər Tünen və Launxard iqtisadi nəzəriyyənin müstəqil bir sahəsi kimi iqtisadi fəaliyyətin təşkili nəzəriyyəsini yaratmışlar. Bütün buna baxmayaraq, Veberin əsərini uzun müddətli və təmin olunmuş marağın təsviri mənasında qəbul edib, onu istehsalın təşkili nəzəriyyəsinin inkişafına və iqtisad elmində bu sahədə məqsədli tədqiqatların aparılmasına təsir edən uğurlu iş kimi də qiymətləndirmək mümkündür. Veberin istehsal ilə bağlı ərazi seçiminə və istifadəsinə dair fikirləri bir çox hallarda Lounxard tərəfindən əvvəlcədən qeyd edilmişdir. Lakin o, əsərinə diferensial əmək məsrəflərinin və diferensial nəqliyyat xərclərinin təhlilini əlavə etmiş, “aqlomerasiyaya qənaət”, yəni istehsal fəaliyyəti üzrə məsrəflərin xüsusi çəkisinin qonşu ərazilərdə digər anoloji müəssisələrin cəmlənməsi hesabına dəyişməsi fikrini, istehsalın aqlomerasiya təsiri nəticəsində zəifləməsi anlayışını iqtisadi leksikona daxil etmişdir. Hətta, iqtisadi fəaliyyətin ərazi üzrə yerləşdirilməsi nəzəriyyəsində klassik baxımdan “üç nöqtə probleminə” müraciət edərkən Veber, Launxardın müəyyən etdiyi nəzəriyyə ilə müqayisədə, bu problemin daha sadə və ümumi qrafik təhlilini vermişdir.

Tünenin təfəkkür nəzəri yanaşmasını əsas götürərək, Veber öz təhlilin topoqrafiyadan, iqlimdən şəraitindən, nəqliyyat vasitələrinin istismarından, idarəetmə səviyyəsindən və digər amillərdən əsaslı şəkildə asılı olmadığını irəli sürməklə, onun daha çox məsafədən və daşınan əmtəələrin xüsusi çəkisindən asılılığını qeyd edərək, bütün bu proseslərdə, təhlildə öz diqqətini daşınma xərclərinin təsirində cəmləmiş, müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin ərazi üzrə təşkilinin xalis nəzəriyyəsinin əsasını formalaşdırmışdır. Veberin ehtimalına görə, hər bir sənaye müəssisəsi əvvəldən müəyyən edilən, sonradan isə əldə olunan resurslardan istifadə etməklə yalnız bir əmtəəni istehsal edir və bu amil müəssisələrin coğrafi-ərazi cəhətdən optimal yerləşdirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müvafiq optimallığın yeganə qiymətləndirmə meyarı – bütün resursların və əmtəələrin daşınmasına çəkilən məcmu xərclərin minimumlaşdırılması ola bilər. Veber həmçinin, məhsul istehsalı xərclərinin araşdırılması ilə bağlı, istehsalın kalkulyasiyası problemlərinə diqqətini artıraraq, qeyd edirdi ki, məhsul istehsalı prosesində xammal və materialların dəyəri tam həcmdə özünü yeni hazır məhsulun dəyərinin tərkibində tapır. Lakin, müasir istehsal prosesində olduğu kimi, o, öz zamanəsində istehsal prosesində istifadə olunan xammal və materialların bir hissəsinin təbii itki kimi istehsal prosesində itirildiyini əsaslandırırdı. Veber istehsalda xammal və materialların xüsusi çəkisində texnoloji amillərlə bağlı təbii itkilərin labüd olduğunu qeyd etməklə, istehsalın genişləndirilməsində xammal-material ehtiyatına ehtiyacın artdığını əks etdirərək, istehsal müəssisəsinin ərazi üzrə təşkilində bu digər mühüm amillərin zəruriliyini əsaslandırırdı. Belə ki, müəssisənin ərazi üzrə təşkilində bu amillər artıq nəqliyyat xərclərinin, əmək vaxt itkisinin azaldılması, əmək məhsuldarlığının, istehsal intensivliyinin artırılması ilə əsaslı şəkildə bağlı göstərilirdi.

Veberin yanaşmasına görə, dəyişkən əmək məsrəflərindən əlavə, real satış bazarlarına daha yaxın olmaq, kifayətdə işçi qüvvəsinin mövcudluğu kimi stimullaşdırıcı amillərin olması da istehsal müəssisələrinin ərazi üzrə təşkilində önəmli rol oynayır.

Veberin ünvanına söylənən tənqidlər arasında istehsal müəssisələrinin təşkili məsələləri kifayət qədər olmuşdur və belə tənqidlər, bir növ iqtisadi nəzəriyyə tarixində mövcud olan daha məntiqli əsaslandırılmamış tənqidlər və şərhlər xarakteri daşamışdır. Onu daim tələbə olan etinasızlıqda günahlandırır; ona istehsalın ərazi üzrə təşkili problemləri ilə maraqlanmaqdan, diqqətini konkret müəyyən ərazidə cəmlənmiş istehsalçı və istehlakçı münasibətlərinin maraqlarının təmin olunmasına yönəldilməsini tövsiyyə edir; istehsalın təşkilində məhsul istehsalının spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alıb, müasir nəqliyyat vasitələrinin imkanlarının düzgün qiymətləndirilməsinə reallıqla yanaşmağı təklif edirdilər. Ümumilikdə, Veberin istehsal müəssisələrinin ərazi üzrə təşkili fikirlərində, onu iqtisadçı kimi deyil, daha çox mühəndis, texnoloq, mühasib və fizik kimi qəbul edirdilər. Veber bu tənqidlərin heç birinə cavab verməmişdir, lakin iyirmi ilə yaxın bir müddətdə tələbələrini konkret alman sənaye

müəssisələrinin ərazi üzrə təşkilində onun ideyalarından istifadə etmişlər. Veber həmçinin iqtisadi və istehsal fəaliyyət sahələrinin ərazi üzrə təşkilində digər uyğun nəzəriyyələrə də müraciət etmişdir. Bu nəzəriyyələrlə bağlı fikirlərə onun “İstehsalın ərazi üzrə təşkili nəzəriyyəsi”nin son fəslində rast gəlmək olar. Bu əsərdə klassik alman iqtisadi məktəbinin tarixi, yanaşmaları və evolyusion fikirləri ilə qırılmaz əlaqə mövcuddur. Birinci dünya müharibəsinin əvvəllərində Veber nəhayət istehsal müəssisələrinin ərazi üzrə təşkili nəzəriyyəsindən tamamilə uzaqlaşmış, sosiologiya və politologiya elmləri ilə məşğul olmuşdur.

O, 1933-cü ildə Heydelberq Universitetində professor kimi fəaliyyətini dayandıraraq, təqaüdə çıxmışdır. Vəfatından beş il əvvəl, Veber səksən beş yaşında, 1953-cü ildə özünün son kitabını nəşr etdirmişdir.

Əsas əsərlərindən:

1. “İstehsalın təşkili nəzəriyyəsi” (Theory of the location of Industries, 1909)

Əsas fikirlərindən:

- *Tünenin təfəkkür nəzəri yanaşmasını əsas götürərək, Veber öz təhlilinin topoqrafiyadan, iqlimdən şəraitindən, nəqliyyat vasitələrinin istismarından, idarəetmə səviyyəsindən və digər amillərdən əsaslı şəkildə asılı olmadığını irəli sürməklə, onun daha çox məsafədən və daşınan əmtəələrin xüsusi çəkisindən asılılığını qeyd edərək, bütün bu proseslərdə, təhlildə öz diqqətini daşınma xərclərinin təsirində cəmləmiş, müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin ərazi üzrə təşkilinin xalis nəzəriyyəsinin əsasını formalaşdırmışdır. Veberin ehtimalına görə, hər bir sənaye müəssisəsi əvvəldən müəyyən edilən, sonradan isə əldə olunan resurslardan istifadə etməklə yalnız bir əmtəəni istehsal edir və bu amil müəssisələrin coğrafi-ərazi cəhətdən optimal yerləşdirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.*

- *Lakin, müasir istehsal prosesində olduğu kimi, o, öz zamanəsində istehsal prosesində istifadə olunan xammal və materialların bir hissəsinin təbii itki kimi istehsal prosesində itirildiyini əsaslandırır. Veber istehsalda xammal və materialların xüsusi çəkisində texnoloji amillərlə bağlı təbii itkilərin labüd olduğunu qeyd etməklə, istehsalın genişləndirilməsində xammal-material ehtiyatına ehtiyacın artdığını əks etdirərək, istehsal müəssisəsinin ərazi üzrə təşkilində bu digər mühüm amillərin zəruriliyini əsaslandırır. Belə ki, müəssisənin ərazi üzrə təşkilində bu amillər artıq nəqliyyat xərclərinin, əmək vaxt itkisinin azaldılması, əmək məhsuldarlığının, istehsal intensivliyinin artırılması ilə əsaslı şəkildə bağlı göstərilirdi.*

- *Veber həmçinin iqtisadi və istehsal fəaliyyət sahələrinin ərazi üzrə təşkilində digər uyğun nəzəriyyələrə də müraciət etmişdir.*

ARTUR BOULI LION
(1869-1957)

Bouli 1869-cu ildə Bristolda müəllim ailəsində anadan olmuş, yeniyetmə yaşlarında ikən onun atası vəfat etmişdir. Bouli ilk təhsilini dini məktəb-internatda alaraq, sonradan, Kembridə Triniti Kollecinin riyaziyyat fakültəsinə daxil olmuşdur. O, 1891-ci ildə bakalavr dərəcəsi alıb, Marşallın məsləhəti ilə 1892-ci ildə ən yaxşı esse üzrə Kobden mükafatı almaq üçün keçirilən müsabiqədə "XIX əsrdə İngiltərənin xarici ticarəti» məqaləsi ilə iştirak edərək, müsabiqənin qalibi olmuşdur (England's Foreign Trade in the Nineteenth Century, 1893).

Bouli ömrünün çox hissəsini iqtisadiyyat və riyaziyyat elmlərinə həsr etmiş, həmçinin, yetmiş yaşına qədər statistika sahəsində ciddi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. İqtisadçı 1940-cı ildə təqaüdcü həyatına son qoymuş və Oksford Statistika İnstitutunun direktoru fəzivəsinə dəvət almışdır, həmin institutda dörd il işləyərək, oradan ikinci dəfə 1944-cü ildə təqaüdə çıxmışdır. Artur Bouli Lion 1957-ci ildə səksən səkkiz yaşında vəfat etmişdir.

Artur Bouli Lion öz fəaliyyətinə riyaziyyatçı kimi başlasa da, lakin sonradan, o, böyük maraq göstərdiyi sosial islahatların həyata keçirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən iqtisad elmi ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır. Onun İngiltərədə əmək haqqı və qiymətlərin tarixinə dair ilk işi, alimi tətbiqi statistikadan–nəzəri statistikaya, əsasən də sosioloji tədqiqatların aparılması zamanı seçmə metodunun müəyyən edilməsi probleminə gətirib çıxartmışdır. Bouli statistika və iqtisadiyyatda riyazi üsulların tətbiqi ilə bağlı ilk dəfə ingilis dilində dərslik nəşr etdirmiş və digər iqtisadçılarla birlikdə öz dövrü üçün ilkin olaraq, İngiltərənin milli gəlirlərini müəyyən etməyə çalışmışdır. O, iqtisad tarixinə Bouli qanununu gətirmiş, burada milli gəlirdə əmək haqqının ehtimal olunan həcmnin daimiliyi ilə bağlı nəzəri əsasları müəyyən etmişdir. Bəzi klassik iqtisadçılarda olduğu kimi, onun əsərlərində də uzun müddətli dövr ərzində

əməyin nisbi dəyərinin və qiymətinin daimi göstərici kimi istifadə olunma fikri öz əksini tapmamışdır. Lakin Boulinin bu sahədə əsas fəaliyyəti milli gəlirdə əmək haqqının həcmi qiymətləndirməyə çalışması üzrə ilk iqtisadçılardan biri olması və bu problemin həlli istiqamətində konkret tədqiqatların aparması ilə yadda qalmışdır.

Bu məqalə Boulinin ilk iqtisadi yönümlü tədqiqat işi kimi maraq kəsb edərək, bir sıra dövrü jurnallarda dərc olunmuşdur. O, ilk məqaləsinin ardınca 1894-cü ildə “1860-1891-ci illər ərzində Birləşmiş Krallıqda əmək haqqının orta səviyyəsinin dəyişilməsi” əsəsini yazmış və bu esseyə görə (Changes in Average Ulages in the lenited kingolom Betweln 1860 and 1891) İngiltərədə Adam Smit mükafatına layiq görülmüşdür. Bu əsər müəllifin digər əsərlərinin, o cümlədən, Q.X.Vudla birlikdə yazdığı məqalələrin əsasını qoymuşdur. Boulinin məqalələri XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Britaniya sənayesində əmək haqqı və gəlir göstəricilərindən ibarət olan çox saylı müxtəlif dövrü statistiq cədvəllərin bir sistem halında toplanmasına şərait yaratmışdır. Bu məqalələrin bir çoxu, son nəticədə Boulinin “1860-cı ildən başlayaraq Böyük Britaniyada əmək haqqı və gəlirlər» adlı kitabında bir yerə toplanaraq, nəşr olunmuş, o, Fransa və ABŞ-da əmək haqqı və onun tarixi üzrə yazdığı məqalələrlə məşğul olmuşdur. Onun müəyyən etdiyi və sistemləşdirdiyi göstəricilər bazasını bir qədər də təkmilləşdirən A.U.Fillips (1914-1975) 1958-ci ildə özünün əmək haqqının və işsizliyin səviyyəsinin dəyişməsinə müqayisə edən Filips əyrisini yaratmışdır.

1890-cı illərin əvvəlində Bouli İngiltərənin cənubundakı müxtəlif məktəblərdə riyaziyyat fənnini tədris etmiş, 1895-ci ildə isə yeni açılmış London iqtisad məktəbinin axşam şöbəsində statistika fənnindən mühazirələr söyləmişdir. O, 1900-cü ildə Ridinqdəki Universitetə riyaziyyat və statistika üzrə mühazirəçi qəbul olunmuş, 1907-ci ildə həmin universitetdə riyaziyyat və iqtisadiyyat üzrə professor elmi adını almışdır. Bouli eyni zamanda, London İqtisad Məktəbində də riyaziyyat və iqtisadiyyat elmlərindən dərs deyirdi. O, bir qədər sonra, 1919-cu ildə London İqtisad Məktəbinin ictimai elmlər və statistika kafedrasının müdiri təyin olunmuş, 1936-cı ildək, yəni təqaüdə çıxana qədər bu tədris ocağında işləmişdir.

Boulinin “Statistikanın əsasları” (Elements of Statisties) adlı əsəri 1901-ci ildə nəşr olunmuş və bu əsərin son variantı 1937-ci ildə təkrar nəşr olunana qədər müəllif tərəfindən mütəmadi olaraq təkmilləşdirilmişdir. Alimin digər bir əsəri olan “Statistika üzrə elementar rəhbərlik” (A Elementary Manual of statistics, 1910) yazılıb, nəşr olunduqdan sonra, qırx il ərzində yeddi dəfə təkrar nəşr olunmuşdur. Bouli və Bernett-Xerst 1915-ci ildə İngiltərənin beş şəhərində “Yaşamaq üçün vasitələr və yoxsulluq: fəhlə ailələrinin iqtisadi həyat şəraitinin tədqiqi” (Livelihood and Poverty: A Study in the Economic Conditions of Working – class Household) mövzusunda apardıqları seçmə sorğunun nəticələrini dərc etdirmişlər. Burada onlar “klaster seçmə” və digər metodlardan istifadə etməklə, sorğunun nəticələrini sosial-iqtisadi cəhətdən əsaslandırmışlar. Bouli on il ötdükdən sonra 1925-ci ildə özünün “Yoxsulluq səviyyəsi azalmışdır mı?” (Has

Poverty Diminished?, 1925) əsərində bu beş şəhərin əhalisinin həyat şəraitini yenidən tədqiq edərək, burada əvəllər aparılmış sorğuda istifadə olunan seçmə və digər metodlara, müşahidələrə isnad edərək, həmin şəhərlərin əhalisinin həyat səviyyəsində baş verən dəyişiklik meyllərinə xüsusi diqqət diqqət yetirmişdir.

Boulinin “İqtisadiyyatın riyazi əsasları” (Mathematical Groundwork of Economic, 1924) kitabı Kurno, Cevons, Pareto, Edcuart, Marşall, Piqu və Cons tərəfindən istifadə olunan riyazi metodların əsas hissələrini vahid, razılaşdırılmış terminologiya vəziyyətində göstərmək istiqamətində dönüş nöqtəsi rolunu oynamışdır. Bu əsər həmçinin, təkmilləşdirilmiş rəqabətdən inhisara qədər mövcud olan dövrdə bütün bazar strukturlarının təhlilində riyazi metodlardan istifadənin tətbiqi imkanlarını artırmışdır.

Boulinin “İqtisadiyyatın riyazi əsasları” əsəri Edjuart və Viksel kimi dahi şəxsiyyətlər tərəfindən geniş müzakirə olunmuşdur. Viksel kitabda mövcud olan redaktə səhvlərinin uzun siyahısını təqdim etmiş və onların kitabın ikinci nəşrində aradan qaldırılmasını tövsiyyə etmişdir.

Lakin müəllifin bu kitabı çox cətinliklə satılırdı və onun ikinci nəşri sonradan baş tutmamışdır. Ümumilikdə bu kitab nəşr olunduğu vəziyyətdə çox saylı səhvlərə malik olsa da, o yenə də iqtisadçı-riyaziyyatçıların iki nəslinin nailiyyətlərinin parlaq nümunəsi hesab olunmuşdur. Müəllifin bu kitabı R.Q.D.Alenin “İqtisadçılar üçün riyazi təhlil” (Mathematical Analysis for Comremists, 1938) kitabı dərc olunana qədər xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Boulinin bu kitabına diqqətlə yanaşsaq, görərik ki, buraya əsrdə tədqiq edilən məsələlərlə bağlı bir çox anlayışlar, şərhlər daxil edilmişdir, lakin bəzi məsələlərin açıqlanmasına və şərhinə ehtiyac hiss olunduğu halda, burada onlar öz əksini tapmamışdır. Belə ki, kitabda Slutski haqqında, gəlir və əvəzlənmə effektləri arasındakı fərq barəsində konkret heç bir fikir bildirilmir, yalnız Paretonun optimallığa edilən maskalanmış istisnası və təkmilləşmiş rəqabət şəraitində tarazlığın Pareto-optimal teoremi verilərək, şərh olunur.

Boulinin üzərində tədqiqat apardığı digər vacib məsələ milli gəlirin qiymətləndirilməsi olmuşdur. Müvafiq məsələyə dair iqtisadçı bir sıra məqalələr yazdıqdan sonra, o, Coşia Stampla (1880-1941) birgə “1924-cü ildə milli gəlir” (The National income, 1924, 1927) əsərini nəşr etdirmişdir. Həmin əsərdə “transfer ödəmələr” anlayışı müəyyən edildikdən sonra, milli gəlirin formalaşması ilə bağlı istehsal amillərinə aid edilən məsrəflər və bazar qiymətləri əsasında yaranan qiymətlər nəticəsində bölgünün müasir vəziyyəti tədqiq olunur. Bu əsər İkinci Dünya müharibəsi dövründə Böyük Britaniyanın milli gəlirinin ilk dəfə rəsmi qiymətləndirilməsində mühüm rol oynamışdır. Boulinin milli gəlirinin hesablanması probleminə artan marağı “Milli gəlirin tədqiqinin üç istiqaməti” (Three Studies on the National Income, 1938) və “Milli gəlir problemi üzrə tədqiqatlar: 1924-1938” (Studies in the National Income: 1924-1938, 1942) əsərlərində öz əksini tapmışdır. O, 1935-ci ildə Alen ilə birgə digər bir əsərini “Ailə məsrəfləri”ni (Family Expenditure) yazmışdır. Əsərdə müəlliflər xərclərin müxtəlif qarşılıqlı əlaqələliyini (Engel əyrisi), ekvivalentlik dərəcələrini tədqiq

edərək, ümumilikdə, ev təsərrüfatının istehlak münasibətlərinin bütün sonrakı ekonometrik inkişaf istiqamətinin əsasını qoymuşdur.

Boulinin iqtisadiyyat və statistika sahəsində mövcud olan əsərləri, onun uzunmüddətli və məhsuldar fəaliyyəti nəticəsində meydana gəlmişdir və bu əsərlərin böyük əksəriyyəti statistik göstəricilər vasitəsi ilə iqtisadi hipotezlərin qurulması və yoxlanılması ilə birbaşa bağlı olmamışdır. İqtisadçının əsərlərinin çox hissəsi iqtisadi nəzəri problemlərin tədqiqi və statistik məsələlərin həlli məqsədi ilə statistik məlumatların toplanması və təhlili ilə əlaqədar idi. Boulinin elmi-praktiki fəaliyyətinə bu şəkildə də qiymət vermək mümkündür: iqtisadçının qəbul etdiyi statistikanın məqsədi iqtisadi nəzəriyyəni şübhə altına almağa deyil, əksinə, onun inkişafına yardım etməyə yönəlmişdir. Onun bu sahədəki fikirləri həmin dövrdə ABŞ-da yaşayıb, fəaliyyət göstərən iqtisadçılardan Henri Mor və Uesli Mitrellinin fikirləri ilə yaxınlıq təşkil edirdi, belə ki, Mor və Mitçell artıq ekonometrika, iqtisadi nəzəriyyənin tədqiqi ilə ciddi şəkildə məşğul olmaqda idilər.

Əsas əsərlərindən:

1. “Statistikanın əsasları” (Elements of Statistics) 1901
2. “Statistika üzrə elementar rəhbərlik” (A Elementary Manual of statistics, 1910)
3. “Yoxsulluq səviyyəsi azalmışdır mı?” (Has Poverty Diminished?, 1925)
4. “İqtisadiyyatın riyazi əsasları” (Mathematical Groundwork of Economic, 1924)
5. “1924-cü ildə milli gəlir” (The National income, 1924, 1927)
6. “Milli gəlirin tədqiqinin üç istiqaməti” (Three Studies on the National Income, 1938)
7. “Milli gəlir problemi üzrə tədqiqatlar: 1924-1938” (Studies in the National Income: 1924-1938, 1942)

Əsas fikirlərindən:

- O, iqtisad tarixinə Bouli qanununu gətirmiş, burada milli gəlirdə əmək haqqının ehtimal olunan həcmnin daimiliyi ilə bağlı nəzəri əsasları müəyyən etmişdir.

- Lakin Boulinin bu sahədə əsas fəaliyyəti milli gəlirdə əmək haqqının həcmi qiymətləndirməyə çalışması üzrə ilk iqtisadçılardan biri olması və bu problemin həlli istiqamətində konkret tədqiqatların aparması ilə yadda qalmışdır.

- Onun müəyyən etdiyi və sistemləşdirdiyi göstəricilər bazasını bir qədər də təkmilləşdirən A.U.Fillips (1914-1975) 1958-ci ildə özünün əmək haqqının və işsizliyin səviyyəsinin dəyişməsinə müqayisə edən Filips əyrisini yaratmışdır.

- Boulinin üzərində tədqiqat apardığı digər vacib məsələ milli gəlirin qiymətləndirilməsi olmuşdur

- iqtisadçının qəbul etdiyi statistikanın məqsədi iqtisadi nəzəriyyəni şübhə altına almağa deyil, əksinə, onun inkişafına yardım etməyə yönəlmişdir.

MUR HENRİ LYUDVELL

(1869-19580)

Mur Henri Lyudvell 1869-cu ildə Çarlz dairəsində, Merilenddə anadan olmuşdur. O, 1892-ci ildə Baltimorda Rendolf-Meykon Kollecini bitirmişdir. Mur Henri Lyudvell 1896-cı ildə Con Hopkins Universitetində «Tyünnenin təbii əmək haqqı konsepsiyası» mövzusunda doktorluq işi müdafiə edərək fəlsəfə doktoru dərəcəsinə layiq görülmüşdür. Onun 1895-ci ildə dissertasiya işinin müəyyən hissələri çap olunan məqalədə öz əksini tapmışdır. Bundan sonra o, bir il müddətində Vyana Universitetində təhsil almış, Menqerin məruzələrini dinləmiş və 1896-cı ildə Con Hopkins Universitetinə müəllim kimi işə dəvət olunmuşdur. O, 1897-ci ildə Smit kollecində siyasi-iqtisad professoru kimi çalışmağa başlamış, 1902-ci ildə isə Kolumbiya Universitetinə işə dəvət olunmuşdur. 1909-cu və 1913-cü illərdə Londonda iki semestr ərzində Karl Pirsonun mühazirələr kursunu dinləmişdir. Avropaya səyahətlər edərək məşhur iqtisadçılar Valras, Pareto, Bortkeviçlə təmaslar quraraq onlarla fikir mübadiləsi aparmışdır. O eyni zamanda Con Beyts Klark, Con Moris Klark və digər məşhur amerika iqtisadçıları ilə elmi yaradıcılıq əlaqələri qura bilmişdi.

Mur Kolumbiya Universitetində 1929-cu ilə qədər çalışmışdır və səhhətinin pisləşməsi səbəbindən istefa etməli olmuşdur. O, 1958-ci ildə 88 yaşında dünyasını dəyişmişdir.

Murun nəşr olunan ilk əsəri «Əmək haqqı qanunları» (Law of Wages, 1911) əsəridir. Bu əsərdə son faydalılıq həddi konsepsiyasının müddəalarına uyğun əmək haqqının faktiki proqnozlaşdırılmasına cəhdlər edilmişdir. Lakin Mur eyni zamanda çoxsaylı alternativ nəzəriyyələrin müddəalarından istifadə etmişdir. Burada əmək haqqına təsir edən faktorlar kimi istehsal olunan məhsulun ümumi həcmində, gündəlik bazar qiymətlərindəki dəyişikliklər və əmək faktorunun özü göstərilmişdir. Onun nəşr olunan növbəti əsəri «İqtisadi silsilələr (tsikllər):

qanunauyğunluqları və səbəbləri» (Economic Cycles : Their Laws and Cause,1914) adlanır. Bu əsərdə iqtisadi silsilələrin (tsikillərin)səbəbləri hər 8 ildən bir dəyişən atmosfer dəyişiklikləri ilə əlaqələndirilirdi. O, hesab edirdi ki, havanın yağımluluq səviyyəsi məhsuldarlığa, bu isə öz növbəsində taxılın və sənaye məhsullarının qiymətinə təsir edir. O, kənd-təsərrüfatında məhsuldarlığın azalması ilə sənaye məhsullarının ucuzlaşması arasında əlaqə axtararaq elmi dövriyyəyə «tələb ayrılığının yeni tipi» anlayışını daxil etmişdir. O, 1919-cu ildə nəşr etdirdiyi məqaləsində «qiymətlər elastikliyi» konsepsiyasını irəli sürmüşdür. Daha sonra o, 1923-cü ildə nəşr etdirdiyi «İqtisadi silsilələrin (tsikillərin) mənşəyi» (Generating Economic Cycles,1923) əsərində qiymətlərin 8 illik dövrünü (tsikilini) Venera planetinin fəzada hərəkət dövriyyəsi ilə əlaqələndirirdi. Murun bu fikirləri elmi ictimaiyyət tərəfindən o qədər də uğurla qarşılanmadı. Eyni zamanda Cevonsun Günəşdəki ləkələrin dəyişilməsinin 11 illik dövr (tsikilləri) əsasında işgüzar fəallığın dəyişilməsi silsilələri (tsikilləri) konsepsiyasında o qədərdə müsbət qarşılanmamışdı. Murun dərc olunan sonuncu əsəri «Sintetik iqtisadiyyat» (Synthetic Economics,1927) əsəridir.

XX əsrin 20-ci illərində ABŞ-ın kənd-təsərrüfatı bürosunda kənd-təsərrüfatı iqtisadiyyatı məsələlərini araşdıran mütəxəssislər tələb ayrılıqlarının statistik məsələlərinin dəyərləndirilməsi ilə əlaqədar tədqiqatları genişləndirdilər. Büronun üzvü olmasa da tədqiqatların aparılmasının fəal iştirakçılarından biri Murun ən sadıq tələbələrindən olan Henri Şults (1893-1938) idi. Onun «Nəzəriyyə və tələbin dəyişilməsi» (Theory and Measurement of Demand,1938) əsərindəki səslənən fikirləri Mur konsepsiyasının inkişaf etdirilməsinin davamı kimi qəbul edilə bilər.

Əsas əsərlərindən:

1. «Əmək haqqı qanunları» - 1911
2. «İqtisadi silsilələr (tsikillər): qanunauyğun-luqları və səbəbləri» - 1914
3. «İqtisadi silsilələrin (tsikillərin) mənşəyi» - 1923
4. «Sintetik iqtisadiyyat» - 1927

Əsas fikirlərindən:

- *havanın yağımluluq səviyyəsi məhsuldarlığa, bu isə öz növbəsində taxılın və sənaye məhsullarının qiymətinə təsir edir.*

- *O, kənd-təsərrüfatında məhsuldarlığın azalması ilə sənaye məhsullarının ucuzlaşması arasında əlaqə axtararaq elmi dövriyyəyə «tələb ayrılığının yeni tipi» anlayışını daxil etmişdir.*

- *O, 1919-cu ildə nəşr etdirdiyi məqaləsində «qiymətlər elastikliyi» konsepsiyasını irəli sürmüşdür.*

LÜKSEMBURQ ROZA (1870-1919)

Roza Lüksemburq 1870-ci ildə Polşada anadan olmuş, uşaqlığını və gəncliyini Varşavada keçirtmişdir. O, hələ məktəbdə oxuyarkən, sosialist hərəkətində iştirak etmiş və gənc yaşlarında xaricə (İsveçə) qaçmaq məcburiyyətində qalmışdır. Roza Lüksemburq Sürix Universitetinə qəbul olunmuş və Polşanın industrial inkişafı mövzusunda dissertasiya işini müdafiə edərək, 1898-ci ildə doktorluq dərəcəsi almışdır. O dövrdə qadınların elmlə məşğul olmasına münasibəti nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, ola bilsin ki, R.Lüksemburq doktorluq dərəcəsi almış ilk qadın idi. 1897-ci ildə saxta evlilik vasitəsi ilə alman vətəndaşlığı əldə edəndən sonra, o, Bernşteymın revizionizminə qarşı mübarizədə Karl Kautski ilə birləşərək, Berlinə köçmüşdür. Lakin bir müddət sonra, o, Kautskinin ehtiyatlı siyasətindən kənarlaşaraq, Almaniya Sosial-demonratlar partiyasının (ASDP) sol qanadına başçılıq etmişdir. 1907-ci ildən başlayaraq, daim, Berlində partiya məktəbində marksist iqtisadi nəzəriyyə üzrə mühazirələr oxumuş və iqtisadiyyat və siyasi təşkilatlanma məsələləri üzrə əsərlər dərc etmişdir. Onun müharibəni sərt tənqid etməsi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, üç ildən çox məhbusluq həyatı sürməsinə və 49 yaşında faciəli ölümünə səbəb olmuşdur.

K.Marksın kapitalizmin süqutu haqqında kifayət qədər özünəməxsus təsəvvürü vardır. O heç də fikirləşmirdi ki, kapitalizm, kartlardan qurulmuş evcik kimi, hansısa daxili qüsura görə, öz-özünə dağılacaqdır. Əksinə, Marks hesab edirdi ki, kapitalizm fəhlə sinfi tərəfindən devriləcəkdir, çünki kapitalizmin inkişafı öz ardınca dövrü böhranları, işsizliyi və kənarlaşmaları gətirir ki, bu da, mütləq surətdə, aztəminatlılar arasında inqilabi sinfi təfəkkürün artmasına gətirib çıxaracaqdır. Kapitalın ikinci cildində, Marks bir sıra

«təkraristehsal tənliklərini» misal gətirir ki, onlar da, ikisektorlu kapitalist iqtisadiyyatının, kəskin artım və enişlər olmadan, eyni, bərabər şəkildə artımı üçün tələb olunur. Bu şərtlər kifayət qədər ciddi idilər və heç şübhə yoxdur ki, Marks bununla qeyd etmək istəyirdi ki, onlar çox asanlıqla pozula bilərlər. Eyni zamanda, bu meyarlardan, bağlı kapitalist iqtisadiyyatında davamlı, dayanıqlı artım əldə etmək imkanının olmasını göstərmək üçün, eyni dərəcədə uğurla istifadə oluna bilər. Marks, bu fəsilləri dərc etdirmək üçün son hazırlıqlarını başa çatdırma bilmədi, və biz yalnız təxmin edə bilərik ki, o, özünün «təkraristehsal sxemi» vasitəsi ilə məhz nəyi bizə göstərmək istəyirdi. Onun ölümündən sonra, bu sxem, ümumiyyətlə, marksistlər tərəfindən etinasız qəbul edilmişdir, lakin Roza Lüksemburqun «Kapitalın toplanması» (Accumulation of Capital, 1913) əsəri, Marksın təkraristehsal sxeminin nəzərdə tutduqları barədə, Almaniya və Avstriya marksistləri arasında «böyük fikir ayrılığına» təkan vermişdir.

Roza Lüksemburq şübhə etmirdi ki, Marksın sxemi, bağlı kapitalist iqtisadiyyatında dayanıqlı artımın dəstəklənməsinin mümkünsüz olmasını nümayiş etdirirdi. Buna görə də, kapitalizm dövründə artım, ya ölkə daxilində, ya da ölkə xaricində qeyri-kapitalist istehsal sahəsinin genişlənməsini nəzərdə tuturdu. İndustrial Avropanın kənd təsərrüfatında kəndlinin kommersiyalaşmasının artması və Şimali Amerikanın qeyri-yaşayış ərazilərinin azalması ilə, kapitalizm, az inkişaf etmiş Asiya, Afrika və Latin Amerikası ölkələrinin istismarını daha intensiv sürətdə tələb edirdi. Beləliklə, o belə bir qərara gəlmişdir ki, kapitalizmə daxilən məxsus olan məcmu tələb çatışmazlığı - müasir dünyaya xas olan gərgin beynəlxalq münasibətlər və destabilizasiyanın ən əhəmiyyətli səbəbidir. Bütün bunlardan belə nəticə çıxartmaq olar ki, kapitalizmin süqutu, nəinki Marksın əvvəlcədən dediyi daxili inqilabı, eləcə də beynəlxalq müharibələrə və müstəmləkələrin azadlıq uğrunda mübarizəsinə də səbəb olacaqdır.

Roza Lüksemburq tərəfindən «Kapitalın» oxunuşu, Mixail Tuqan-Baranovski (1865-1919), Karl Kautski (1854-1938), Nikolay Buxarin (1888-1938) və Eduard Bernşteyn kimi, o dövrün bütün görkəmli marksistləri tərəfindən müzakirə edilmişdir. Roza Lüksemburq, Birinci dünya müharibəsi zamanı həbsxanada olduğu dövrün bir hissəsini, özünün tənqidçilərinə cavab vermək üçün kitabının yazılışına həsr etmişdir. Bu kitab, bir müddət öncə, ingilis dilinə tərcümə edilmişdir (R. Luxemburg and N. Bukharin Imperialism and the Accumulation of Capital, ed. K.J. Tarbuck, Monthly Review Press, 1973). Şiddətli debatlar, 1920-ci illər ərzində davam etmişdir. Həmin dövrdə, o, artıq, özünün 1917-ci il bolşevik inqilabı haqqında yazdığı broşürası ilə, Leninin düşmək münasibətini qazanmışdır. Bu broşürda, Roza Lüksemburq yazırdı ki, geniş kütlələr tərəfindən alqışlanan leninçi proletar inqilabı, faktiki olaraq, kommunist partiyasının Rusiya proletariatu üzərində diktaturasıdır.

1918-ci ildə, məhbusdan çıxandan sonra, o, Karl Libknehtlə birlikdə, Almaniya Kommunist partiyasını təsis etmiş və, 1919-cu ildə bütün Almaniyada

alovlanmış inqilabi fəaliyyətdə iştirak etmişdir. Onların hər ikisi həbs edilmiş və sonradan, naməlum şəraitdə, hərbiçilər tərəfindən öldürülmüşdür.

Əsas əsərlərindən:

1. «Kapitalın toplanması» (Accumulation of Capital, 1913) əsəri

Əsas fikirlərindən:

- heç də fikirləşmirdi ki, kapitalizm, kartlardan qurulmuş evcik kimi, hansısa daxili qüsurə görə, öz-özünə dağılacaqdır.

- Beləliklə, o belə bir qərara gəlmişdir ki, kapitalizmə daxilən məxsus olan məcmu tələb çatışmazlığı - müasir dünyaya xas olan gərgin beynəlxalq münasibətlər və destabilizasiyanın ən əhəmiyyətli səbəbidir.

- Marksın təkrar istehsal sxeminin nəzərdə tutduqları barədə, Almaniya və Avstriya marksistləri arasında «böyük fikir ayrılığına» təkan vermişdir.

CON QAROLD KLEPXEM
(1873-1946)

Con Klepxem 1873-cü ildə İngiltərənin Lankəşir qraflığının Salfold şəhərində, zərgər ailəsində anadan olmuşdur. O, Kembric Universitetində təhsil alaraq, tarix üzrə bakalavr dərəcəsi əldə etmiş, 1898-1902-ci illərdə özünün tələbəlik illərində Kembric Kral Kollecinə fəaliyyət göstərən Marşalla yaxından dostluq etmişdir. Klepxem Kembric Universitetində doktorluq dərəcəsi aldıqdan sonra, 1902-ci ildə Lids şəhərinə gələrək, yerli Kollecin iqtisad professoru kimi fəaliyyətə başlamış və bu dövrdə özünün XIX əsrə aid olan "Yun və parça sənayesi" (The Wollen and Worsted Industries, 1907) adlı ilk monoqrafiyasını yazmışdır. Klepxem 1908-ci ildə Kral Kollecinə dönərək, tarix müəllimi, dekan vəzifələrində çalışıb, Marşalla olan dostluq və əməkdaşlığını davam etdirmişdir.

Con Qarold Klepxem 1943-cü ildə Böyük Britaniyanın ən yüksək fəxri adı olan "cəngavər" tituluna layiq görülmüşdür, o yetmiş üç yaşında, 1946-cı ildə vəfat etmişdir.

Con Klepxem ilkin olaraq Avropanın iqtisadi inkişaf tarixi ilə məşğul olarkən, Marşallın təkidi ilə o, fəaliyyət istiqamətini bir qədər də konkretləşdirərək, Böyük Britaniyanın, o cümlədən, İngiltərənin XIX əsrdəki iqtisadi inkişaf tarixini tədqiq etmişdir. Onun növbəti "Fransanın və Almaniyanın 1815-1914-cü illərdəki iqtisadi inkişafı" əsərində (The Economic Development of France and Germany, 1815-1914, 1921) Marşallın fransız və alman iqtisadiyyatının təkmilləşməsinin struktur səviyyəsinə iqtisadi amillərin müsbət və mənfi təsirlərinin izi aydın şəkildə nümayiş olunur. Əsərin nəşrinin növbəti ilində, yəni 1922-ci ildə onun tərəfindən xüsusi əhəmiyyət kəsb edən "İqtisadi nəzəriyyənin boş qutuları" (Of Empty Economic Boxes) adlı məqaləsi Kembric Universitetinin "Economic Journal"ında dərc olunmuşdur.

Klepxemin boş adlandırdığı iqtisadi nəzəriyyə qutuları, əslində, Marşallın məcazi mənada tikinti sistemində istifadə olunan əsas bloklar fikrinə yaxın

olmuşdur, burada Marşall oxucularına aşılırdı ki, artan və azalan xərcləri ilə seçilən bəzi iqtisadiyyat sahələrinə iqtisadi inkişafın yüksəlişi və cəmiyyətin maddi rifahının təmini ilə bağlı səmərəli vergi sistemi tətbiq etmək və ya onları subsidiyalaşdırmaq məqsəduyğundur. Lakin Klepxen öz məqaləsində iqtisadiyyat sahələrindən hansının belə imtiyazlardan istifadə hüquqi və ehtiyacı olması məsələsini qarşıya qoymuşdur. İqtisadi nəticələrin bölgüsünün texniki tərəqqinin nəticələrinin bölgüsündən asılılıq problemi iqtisadiyyat sahələrinin hansında daha konkret olaraq, artımın, azalmanın və ya daimi dəyişməz xərclərin olduğunu aydınlaşdırmağa imkan vermir. O, qeyd edirdi ki, bəzi praktiki sahələr kimi, o cümlədən, iqtisadiyyat sahəsi üzrə də müəyyən təhlükə mövcuddur ki, burada insanların maddi-rifah halının müəyyən edilməsi və iqtisadiyyat sahələrində vergilərin tətbiqi ilə bağlı dəqiq hipotik nəticələrin hazırlanma imkanları qeyri-mümkündür. Klepxemin bu tənqidi fikiri Marşallın vergi və ssubsidiyalar üzrə irəli sürdüyü təkliflərə qarşı ciddi zərbə kimi qiymətləndirilmişdir. Marşall bu tənqidi fikirə heç bir cavab verməmişdir, belə bir fikirin onun yaşlı vaxtında deyilməsinə baxmayaraq, o hələ gənc yaşlarından belə ona qarşı irəli sürülən tənqidi fikirlərə heç vaxt reaksiya verməmişdir.

Lakin, Marşallın bir sıra tələbələri və davamçıları bu mövzu üzrə mübahisələri Klepxem və onun davamçıları ilə on il ərzində aparmışlar və bu müzakirə və fikir mübahisələr "Economic Journal"-da dərc olunmuş, nəhayət bu mübahisələr özünün ən yüksək kuliminasiya nöqtəsinə Coan Robinsonun "Qeyri-təkmil rəqabətin iqtisadiyyatı" əsərində (Economics of Imperfect Competition, 1933) çatmışdır.

Klepxem boş qutularla bağlı sonrakı müzakirələrdə iştirak etməsədə, lakin bu mübahisəli məsələ üzrə əldə etdiyi geniş bilik və təcürbə ömrünün axırına qədər ona iqtisadi nəzəriyyəyə, xüsusilə də onun ayrı-ayrı bölmələrinə olan münasibətdə şübhəli yanaşma meyli yaratmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq o iqtisadçıları narahat edən problemlərə qarşı heç vaxt biganə qalmamış və bu səbəbdən onun əsərləri iqtisad elminin nümayəndələri tərəfindən daimə öz xüsusiyyətinə görə son dərəcə maraqla qarşılanmışdır. Belə yanaşma xüsusilə onun "Müasir İngiltərənin iqtisadi tarixi" (An Economic History of Modern Britain, 1926-1938) adlı əsas əsərlərindən birində öz əksini tapmışdır. Əsər üç cildə ibarət olmaqla, tam bir yüzilliyi əhatə edib, 1820-1929-cu illər ərzində İngiltərənin iqtisadi inkişaf problemlərinə həsr olunmuşdur. Əsərin əsas məqsədlərindən biri "müvafiq dövrdə baş verən iqtisadi proseslərin tam kəmiyyət baxımından qiymətləndirilmiş vəziyyətinin təhlilini və şərhini vermək olmuşdur." Təbii ki, bu əsər nəşr olunduqdan sonra, iqtisadi tarixin öyrənilməsinin kəmiyyət tərfininin tədqiqi sahəsində əhəmiyyətli irəliləyiş əldə olunmağa başlanmış və əsərin tarixi mahiyyəti nəzərə alınmaqla, bütün bu dövrün tam tədqiqinin araşdırılmasına iqtisadçılar tərəfindən dörd və ya beş dəfə müxtəlif təkrar baxılmışdır. Lakin, Klepxemin bu əsəri tam şəkildə yaddan çıxarılmayaraq, o öz əhəmiyyətliliyini demək olar ki, əlli il müddətinə qoruyub saxlamışdır.

Kembridc Universitetində ilk dəfə İqtisadi Tarix kafedrası 1928-ci ildə şəxsən Klepxemə görə yaradılmışdı. Klepxem 1930-cu illərdə universitetdə işləyərkən “Müasir İngiltərənin iqtisadi tarixi” əsərinin ikinci və üçüncü cildlərini bitirərək, sonra daha vacib tədqiqat əsərləri olan “İqtisadi tarixin Kembridc tədqiqı”ni (Cambridge Studies in Economic History) və “Avropanın Kembridc iqtisadi tarixi”ni (Cambridge Economic History of Europe) yazmışdır. O, universitetdə kafedra müdiri vəzifəsində işləyərkən, həmçinin fakultə dekanı vəzifəsini də əvəz etmiş, sonra isə Kembridc Kral Kollecinin prorektoru vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Bütün bu vəzifələrlə yanaşı Klepxem Britaniya Akademiyasının və İqtisadi Tarix Cəmiyyətinin prezidentləri vəzifəsində də çalışaraq, elmi-tədqiqat, pedoqji fəaliyyəti ilə yanaşı, iqtisadiyyat sahəsindəki praktiki problemlərin tədqiqinə də üstünlük vermişdir. O, bütün gərgin əmək fəaliyyətinə baxmayaraq, iqtisadi tarix sahəsində daha vacib olan iki tədqiqat işini də bitirməyə imkan tapmışdır. Birinci tədqiqat əsəri “İngiltərə Bankı” (The Bank of England, 1944) adlanaraq, dövrü baxımdan İngiltərə bank fəaliyyətinin tarixini, onun inkişaf problemlərini əks etdirir. İkinci əsər isə, “Britaniyanın qədim dövründən 1750-ci ilədək olan yığcam icmal iqtisadi tarixi” adlanır. (A Concise Economic History of Britain from the Earliest Time to 1750). Bu əsərlər onun vətənidən sonra 1949-cu ildə nəşr olunmuşdur.

Əsas əsərlərindən:

1. “Fransanın və Almanıyanın 1815-1914-cü illərdəki iqtisadi inkişafı” əsərində (The Economic Development of France and Germany, 1815-1914, 1921)
2. “İqtisadi nəzəriyyənin boş qutuları” (Of Empty Economic Boxes)
3. “Müasir İngiltərənin iqtisadi tarixi” (An Economic History of Modern Britain, 1926-1938)
4. “İqtisadi tarixin Kembridc tədqiqı”ni (Cambridge Studies in Economic History)
5. “Avropanın Kembridc iqtisadi tarixi”ni (Cambridge Economic History of Europe)

Əsas fikirlərindən:

- Klepxemin boş adlandırdığı iqtisadi nəzəriyyə qutuları, əslində, Marşallın məcazi mənada tikinti sistemində istifadə olunan əsas bloklar fikrinə yaxın olmuşdur, burada Marşall oxucularına aşılایrdı ki, artan və azalan xərcləri ilə seçilən bəzi iqtisadiyyat sahələrinə iqtisadi inkişafın yüksəlişi və cəmiyyətin maddi rifahının təmini ilə bağlı səmərəli vergi sistemi tətbiq etmək və ya onları subsidiyalaşdırmaq məqsəduyğundur.

- iqtisadiyyat sahəsi üzrə də müəyyən təhlükə mövcuddur ki, burada insanların maddi-rifah halının müəyyən edilməsi və iqtisadiyyat sahələrində vergilərin tətbiqi ilə bağlı dəqiq hipotik nəticələrin hazırlanma imkanları qeyri-mümkündür.

ŞPİTQOF ARTUR **(1873-1957)**

Artur Şpitqofun elmi araşdırmaları yeganə mövzunun iqtisadi silsilələrin tədqiqinə həsr olunmuşdur. 1902-ci ildə Şpitqofun iqtisad silsilələrə həsr olunmuş birinci məqaləsi dərc olunmuşdur.

O, araşdırmalarını əsasən Juqlyarın, Marksın, Tuqan-Baranovskinin problemlə əlaqədar fikirlərinin dəyərləndirilməsi üzərində qurmuşdur. Analitiklər hesab edirlər ki, A.Şpitqof iqtisadi dövrləri fenomen kimi özünəməxsus tərzdə dəyərləndirmişdir. Burada iqtisadi silsilələrə dair monetarist baxışlar tənqid edilmiş və eyni zamanda bir tərəfdən böhran və tənəzzülə kreditləşmə, investisiya fəallığının azalması və yüksəlməsi arasında əlaqələrdə axtarılmasına tənqidi münasibət bildirmiş, digər tərəfdən böhran amili kimi qıtlıq, pul faktoru, psixoloji mühitdəki dəyişikliklər, vəsait yığımlarında proseslərin əlaqəsizliyi, investisiya yatırımlarında müəyyən tərəddüdlərin olması göstərilmişdir.

Daha sonra diqqətimiz 1923-cü ildə dərc olunmuş «İctimai-siyasi elmlərə dair sorğu-lüğət» kitabı cəlb edir. Onun 20 il ərzində elmi müşahidələrinin nəticələri «Böhranlar» əsərində öz əksini tapmışdır.

1953-cü ildə sözügedən əsər «İqtisadi silsilələr (tsikllər)» başlığı altında ingilis dilində dərc edilmişdir. Bu əsərdə Şpitqof alman tarix məktəbi ilə iqtisadi nəzəriyyələrin ənənəvi dəyərləri arasında uzlaşma yaratmağa çalışırdı. Spitqof yaradıcılığının daha bir maraqlı faktı kimi 1952-ci ildə «İqtisadi nəzəriyyələrin tarixi xarakteri», «Xalis nəzəriyyə və İqtisadi Geşalt nəzəriyyə» adlı iki məqaləsində alman tarixi məktəbinin dəyərləndirmələri yeni üslubla şərh olunmuşdur.

Əsas əsərlərindən:

1. «İctimai-siyasi elmlərə dair sorğu-lüğət»

Əsas fikirlərindən:

-tənəzzülü kreditləşmə, investisiya fəallığının azalması və yüksəlməsi arasında əlaqələrdə axtarılmasına tənqidi münasibət bildirmiş, digər tərəfdən böhran amili kimi qıtlıq, pul faktoru, psixoloji mühitdəki dəyişikliklər, vəsait yığımlarında proseslərin əlaqəsizliyi, investisiya yatırımlarında müəyyən tərəddüdlərin olması göstərilmişdir.

-Spitqof yaradıcılığının daha bir maraqlı faktı kimi 1952-ci ildə «İqtisadi nəzəriyyələrin tarixi xarakteri», «Xalis nəzəriyyə və İqtisadi Geşalt nəzəriyyə » adlı iki məqaləsində alman tarixi məktəbinin dəyərləndirmələri yeni üslubla şərh olunmuşdur.

MİTÇELL UESLİ KLER

(1874-1948)

Mitçell 1874-cü ildə İllinoys ştatında, Raşvilldə anadan olmuşdur. O, 1892-ci ildə Çikaqo Universitetinə daxil olmuşdur və burada onun iqtisadi fikirlərinin formalaşmasında Veblenin güclü təsiri olmuşdur. O, digər müəllimi Ceyms L.Laflin (1850-1933) məsləhəti ilə Amerikada vətəndaş müharibəsi zamanı inflyasiya səbəblərinin araşdırılmasına həsr olunmuş doktorluq işi yazmışdır.

1908-ci ildə Mitçellin «Kağız dollar sistemində qızıl, qiymətlər və əmək haqqı» (Gold, Prices, Wages under the Greenback Standard, 1908) əsəri nəşr olundu. Bu əsərdə Amerikada 1862-1878-ci illərin monetar düzenindəki dəyişikliklər təhlil olunmuşdur.

Mitçell 1903-cü ildən Kaliforniya Universitetində dərs deməyə başlamış, 1909-1912-ci illərdə Kaliforniya Universitetində, 1914-1919-cu illərdə Kolumbiya Universitetində siyasi-iqtisad professoru kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1919-cu ildə Nyu-Yorka gedərək Sosial-İqtisadi Tədqiqatlarda Yeni Məktəbin nümayəndələrinə qoşulur. Lakin 1922-ci ildən yenidən Kolumbiya Universitetində çalışmağa başlayır və burada 1944-cü ilədək, təqaüdə çıxana qədər işləyir. Mitçell həmçinin 1920-1945-ci illərdə Milli İqtisadi İslahatlar Bürosuna (NBER) rəhbərlik etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Mitçellə şöhrət qazandıran araşdırmaları onun iqtisadi silsilələrə (tsikillərə), konyuktura, pul dövriyyəsi və statistik məsələlərə həsr olunmuş əsərləridir. Daha sonra doktorluq işinin materialları əsasında yazılmış «Kağız dollarların tarixi» (A History of the Greenbacks, 1903) adlı ilk əsərini dərc etdirir.

Ümumiyyətlə, Mitçell konsepsiyasında pul təsərrüfatının tədqiqinə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. O, hesab edirdi ki, pul cəmiyyətin inkişaf etməsində aparıcı qüvvə olmaqla müəyyən müstəqilliyə malikdir, iqtisadiyyat elminin əsas vəzifələrindən biri pul dövriyyəsi ilə insanların davranışları arasındakı əlaqəni araşdırmaqdan ibarətdir. O, iqtisadi araşdırmalarda deduktiv təhlillərdən çox təsviri-statistik üsullara daha çox üstünlük verirdi.

Onun 1913-cü ildə «İqtisadi silsilələr (tsikillər)» əsəri nəşr olundu. Daha sonra bu əsərin 3 ilk fəslə genişləndirilərək və yenidən işlənilərək «İqtisadi

silsilələr (tsikillər): məsələsi və onun məğzi» (Business Cycles : The Problem and its Setting,1927) əsəri dərc etdirildi. Bu əsərdə 17 ölkənin 1850-ci ildən 1925-ci ilə kimi demək olar ki, aylıq iqtisadi göstəricilərinə dair statistik materialları əsasında silsilələrin (tsikillərin) tərtib edilməsinə çalışılmışdır. Daha sonra Mitçell, F.Bernslə birlikdə 4 ölkənin 1000-nə yaxın aylıq məlumatları əsasında yazılan, iqtisadiyyatda yüksəliş və eniş indikatorlarının müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuş «Biznes silsilələrinin (tsikillərinin) ölçüsü» (Measuring Buissnes Cycles,1946) əsərini dərc etdirir. Analitiklər hesab edirlər ki, iqtisadi silsilələr (tsikillər) XIX əsrdə Juqlyar, Cevons, Aftalyon, Şpitqof tərəfindən araşdırılsa da Mitçell tədqiqatlarında mükəmməl məzmun kəsb etməyə başlamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Mitçellin 1913-cü ildə və 1927-ci ildə nəşr olunan əsərlərinin müəyyən hissələri 1959-cu ildə «Biznes silsilələri (tsikillər) və onların səbəbləri» (Business Cycles and Their Causes,1959) adı altında dərc olundu.

Eyni zamanda Mitçell 20-ci illərdə işsizlikdən müdafiə sistemi - dövlət sığorta sisteminin yaradılması təklifi ilə çıxış etmişdi.

Mitçell Uesli Kler amerika institutional iqtisadi məktəbinin banilərindən hesab olunur. Lakin o, bu məktəbin digər nümayəndələri Veblen və Kommonsdan fərqli olaraq iqtisadiyyat elminin ənənəvi metodologiyasına tənqid yanaşaraq institutuonalist hipotezaları statistic göstəricilərlə əsaslandırmaq istəyirdi. Analitiklər iddia edirlər ki, o, iqtisadi tsikilləri və onun inkişaf mərhələlərini pul təsərrüfatındakı vəziyyətlə əlaqələndirirdi. O, eyni zamanda öz araşdırmalarında iqtisadi böhranları labüd fakt kimi dəyərləndirmirdi. Böhranlarsız iqtisadi silsilələr (tsikillər) nəzəriyyəsini işləyib hazırlamağa çalışırdı. Bu zaman iqtisadi dövrlər (tsikillər) konyuktura dalğalarının rahatlıqla biri-birini əvəz etməsi kimi dərk olunurdu. O, 1929-1933-cü il iqtisadi böhranından sonra «tənzimlənən kapitalizm nəzəriyyəsinin» tərəfdarlarından biri olur. Burada əsən iddia olunurdu ki, bank sistemini və dövlət xərclərini tənzimləməklə iqtisadi tənəzzülləri yumşaltmaq olar .

Əsas əsərlərindən:

1. «İqtisadi silsilələr (tsikillər)» - 1913
2. «İqtisadi silsilələr (tsikillər): məsələsi və onun məğzi» -1927
3. «Biznes silsilələrinin (tsikillərinin) ölçüsü» - 1946

Əsas fikirlərindən:

- O, pul təsərrüfatının tədqiqinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir.
- Eyni zamanda Mitçell 20-ci illərdə işsizlikdən müdafiə sistemi - dövlət sığorta sisteminin yaradılması təklifi ilə çıxış etmişdi.

ALBERT AFTALION
(1874-1956)

Aftalion 1874-cü ildə Bolqarstanda anadan olub və təhsilini Fransada almışdır. O, 1904-1920-ci illərdə Lill Universitetinin, sonradan isə, 1920-1940-cı illərdə Paris Universitetinin professoru olmuşdur. İqtisadçının “İşgüzar sikllər” kitabından başqa, onun monetar nəzəriyyə və onunun iqtisadiyyata tətbiqi ilə bağlı bir sıra əsərləri nəşr edilmişdir və bu əsərlərdə o, pulun kəmiyyət, Yum-Rikardonun metal pulların hərəkəti nəzəriyyəsini tənqid edib.

Albert Aftalion apardığı bir neçə illik tədqiqatlardan sonra, “işgüzar sikl” nəzəriyyəsini yaratmağa cəhd edərək, Smitqotun ardıcılı kimi bu istiqamətdə araşdırmalarını davam etdirmişdir. Sismondinin iqtisadi ideyalarının əsasında yazdığı əsərlərindən sonra, o, 1908-ci ildə “Ümumi ifrat istehsal” mövzusunda bir sıra məqalələr yazmış, sonra isə “İfrat istehsalın dövrü böhranları” adlanan iki cildlik iri həcmli kitab dərc etdirmişdir. (Les crises periodiques de surproduction, 1913). Bu kitabın əsas təməlini Beem-Baberkin “kapitalist istehsalının dolayı xarakteri” nəzəriyyəsinə əsaslanan istehsal tələbinin akseleratoru prinsipi təşkil edir. Bu nəzəriyyəyə müvafiq olaraq, istehlak mallarına olan tələbatın dəyişməsi fikri investisiya mallarına tələbatın dəyişməsinin sürətlənməsinə səbəb olur. Lakin, “Akselerator prinsipi” müstəqil yeni nəzəri bir fikir kimi C.M.Klark tərəfindən 1917-ci ildə daha dəqiq araşdırılaraq, üzə çıxarılmış və hazırda müəllifin adı ilə bağlanır).

İqtisadiyyatda tez-tez üzləşilən ciddi bir fikir kimi tənəzzüldən sonra qiymətlərin aşağı düşməsinin nəyə görə dərhal iqtisadiyyatın sağlamlaşmasına deyil, iqtisadi aktivliyin spiralvarı azalmasına gətirib çıxarması problemi bir çox iqtisadçların tədqiqat obyektı olmuşdur. Bir sıra iqtisadçıların əsərlərində istehsalın “dolayı” təbiəti ilə bağlı olaraq bu fikir belə izah edilir: sahibkarlar istehsal amillərini əldə etmək üçün daha yüksək qiymətlər üzrə müqavilələr bağlayır və nəticədə, investisiyaların azalmasına gətirib çıxaran itkilərlə üzləşirlər. Akselerator prinsipi fikrinə Aftalionu yalnız Beem-Baverkin kapital

nəzəriyyəsi deyil, eləcə də onun daim müraciət etdiyi Vizerin təhkim etmə nəzəriyyəsi gətirmişdir ki, bu nəzəriyyəyə əsasən, istehlak mallarının qiyməti ilə investisiya mallarının qiyməti arasında qarşılıqlı əlaqəli bağlılıq mövcud olur və ya istehlak mallarının qiyməti öz ifadəsini investisiya mallarının qiymətində tapır: Aftalion bu istiqamətdə yalnız onu əlavə etmişdir ki, istehlak mallarının qiymətlərində baş verən dəyişiklik istehsal proseslərinin uzun müddətli davamlı fəaliyyəti ilə əlaqədar olub, əmtəələrin qiymətlərinin artırmasına təsir göstərir. Beləliklə, ümumi iqtisadi-nəzəri yanaşmada, Aftalionun nəzəriyyəsi “Avstriya məktəbinin” köklərinə bağlı olsada, o, Mizesin və Xayekin tədqiqatlarına da müraciət etmişdir. Lakin, bu iqtisadçıların son əsəri olan «İşgüzar sikl Avstriya nəzəriyyəsi» Avstriya məktəbinin əsas nəzəri yanaşmalarından bir qədər fərqliliyi ilə seçilir. (Mizes və Xayekə görə, iqtisadi tənəzzülün əsas səbəbi bankların istifadə etmək imkanları olmayan artıq maliyyə-kredit resurslarıdır ki, bu amil də faiz dərəcəsi vasitəsi ilə iqtisadiyyata təsir göstərərək, istehsal dövrünün həddən artıq uzanmasına gətirib çıxarır).

Əsas əsərlərindən:

1. “İfrat istehsalın dövrü böhranları”

Əsas fikirlərindən:

- Bu nəzəriyyəyə müvafiq olaraq, istehlak mallarına olan tələbatın dəyişməsi fikri investisiya mallarına tələbatın dəyişməsinin sürətlənməsinə səbəb olur. Lakin, “Akselerator prinsipi” müstəqil yeni nəzəri bir fikir kimi C.M.Klark tərəfindən 1917-ci ildə daha dəqiq araşdırılaraq, üzə çıxarılmış və hazırda müəllifin adı ilə bağlanır).

- İqtisadiyyatda tez-tez üzləşilən ciddi bir fikir kimi tənəzzüldən sonra qiymətlərin aşağı düşməsinin nəyə görə dərhal iqtisadiyyatın sağlamlaşmasına deyil, iqtisadi aktivliyin spiralvari azalmasına gətirib çıxarması problemi bir çox iqtisadçıların tədqiqat obyekti olmuşdur. Bir sıra iqtisadçıların əsərlərində istehsalın “dolayı” təbiəti ilə bağlı olaraq bu fikr belə izah edilir: sahibkarlar istehsal amillərini əldə etmək üçün daha yüksək qiymətlər üzrə müqavilələr bağlayır və nəticədə, investisiyaların azalmasına gətirib çıxaran itkilərlə üzləşirlər.

- Aftalion bu istiqamətdə yalnız onu əlavə etmişdir ki, istehlak mallarının qiymətlərində baş verən dəyişiklik istehsal proseslərinin uzun müddətli davamlı fəaliyyəti ilə əlaqədar olub, əmtəələrin qiymətlərinin artırmasına təsir göstərir.

RUDOLF QILFERDİNG
(1877-1941)

Rudolf Qilferding 1877-ci ildə Vyana şəhərində anadan olub, ilk orta təhsilini bitirdikdən sonra, Vyana Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. Universiteti bitirdikdən sonra o, uzun müddət həkim kimi fəaliyyət göstərək, 1901-ci ildə tibb elmləri üzrə doktorluq dərəcəsi almışdır. Lakin Qilferding tələbə olarkən, iqtisad elminə maraq göstərmiş, universiteti bitirib, həkimlik fəaliyyəti ilə məşğul olarkən, o dövrün tanınmış marksist nəzəri jurnalı olan və Engelsin vəfatından Karl Kautskinin(1854-1938) baş redaktor işlədiyi “Die Neue Zeit” üçün iqtisadi mövzularda məqalələr yazmışdır. O, birinci dünya müharibəsinə qədər bir çox dərnəklərdə sosializm mövzusunda mühazirələr oxumuş, həmçinin, bu mövzuda məqalələr yazmışdır. Qilferding Alman Sosial Demokrat Partiyasının sol cinahını təmsil edərək, müharibə və hərbi xərclərə qarşı çıxış etmişdir. Avstriya cəbhəsində həkim kimi fəaliyyət göstərərək, hərbi xidmətdən azad olunduqdan sonra o, yenidən Sosial Demokrat Partiyasının üzvü olub, 1920-ci ildə Alman vətəndaşlığını qəbul etmişdir. Qilferding Almaniyanın iki hökuməti dövründə(1923 və 1929) maliyyə naziri vəzifəsində çalışmış, 1924-cü ildən 1933-cü ilədək Reyxstaqın deputatı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Adolf Hitlerin hakimiyyətə gəlişindən sonra, Qilferding ölkədən sürgün edilmiş, o, Avropanın müxtəlif ölkələrində yaşayıb, nəhayət Fransanın almanların işğal etmədiyi ərazisində məskunlaşmışdır. Alman gestaposuna sadıq olan Bişş hökuməti tərəfindən 1940-cı ildə həbs olunaraq, Almaniyağa təhvil verilmiş və ehtimallara görə 1941-ci ildə edam edilmişdir.

Bem-Baverk “Marksist sisteminin süqutu” (1896) əsərini nəşr etdirib, marksist iqtisadi nəzəriyyəsinə kəskin tənqidi münasibətini bildirdikdən səkkiz il sonra, almaniyalı marksit və Almaniya Sosial-Demokrat Partiyasının tanınmış

rəhbəri Rudolf Qilferdinq Bem-Baverkin bu münasibətinə qarşı rəsmi cavabını “Bem-Baverkin Marksı tənqidi” (Bohm-Bawerk’s Criticism of Marx, 1904) əsəri vasitəsilə vermişdir. Qilferdinqin bu əsəri Marksın ehkamlarının müdafiəsi baxımından fərqlənib, tamamilə Marks və Engelsin baxışları ilə ifadə olunan bir üslubda yazılmışdır. Bu Qilferdinqin marksizmlə bağlı ilk bu əsəri olub, uğursuz özünümüdafiə arqumentləri ilə diqqəti cəlb edirdi. Onun fikricə marksist və burjua iqtisadi nəzəriyyəsi müxtəlif məntiqi yanaşmalarla, baxışlarla fərqlənir ki, bu da onlar arasında məhsuldar və səmərəli əlaqənin, dialoqun yaradılmasını qeyri-mümkünləşdirir. Onun fikrinə digər yönündən yanaşıldıqda aydın olur ki, Bem-Baverk Marksı öz nəzəriyyəsinə zidd baxışlarına, bu nəzəriyyədən irəli gələn prinsip və standartlara görə tənqid etmişdir. Qilferdinqin tərəfdarlarına olan yeganə müraciəti ondan ibarət idi ki, Bem-Baverkin tənqidinə qarşı mübarizə aparmaq, əks komaniyalar təşkil etmək əvəzinə, onun tənqidində yer alan fikirlərin, şübhələrin inkarına nail olmaq lazımdır.

Qilferdinq iqtisadi fikir tarixində yalnız bu əsəri ilə deyil, həm də klassik əsəri olan “Maliyyə kapitalı” (Financial Capital, 1910) ilə qalmışdır. Olduqca orijinal əsərində o, Marksist nəzəriyyəsinin ehkamlarına daha da yaxınlaşaraq, XX əsr kapitalizmində baş verən reallıqları araşdırıb, apardığı tədqiqatların mərkəzində bank kreditlərinin və inhisarların fəaliyyətinin təhlilinə xüsusi yer vermişdir.

Qilferdinq “Maliyyə kapitalı” əsərində iri kartel birləşmələrinin və inhisar qruplarının bazrada öz rəqiblərinin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması formalarını və onun nəticələrini əks etdirərək, iqtisadi cəhətdən qüdrətli olan maliyyə-sənaye qruplarının eyni zamanda xarici bazrlarda da hökmranlıq etməsi məqsədilə xarici kapital, investisiya qoyuluşlarına üstünlük verməsinin səbəblərini, dövlətə təsir edib, onlar üçün əlavə stimullaşdırıcı mühitin yaradılmasını və dövlətin də imperialist siyasəti yeridib, belə rəqabətdə iştirakını tədqiq etmişdir.

XIX əsrin kapitalizmi daha çox azad ticarət, sərbəst rəqabətillik xüsusiyyətləri ilə yadda qalmışdır. Lakin əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, kapitalizmin bu xüsusiyyətləri dəyişərək, imperializmə, inhisarçılığa olan meyillik güclənməyə başladı. Məhz sərbəst rəqabət mühitinin aradan qalxması, bazarda inhisarların mövqeyinin güclənməsi, onların siyasai-iqtisadi hakimiyyət rıçaqlarına təsir imkanlarının artması, idxalda proteksionist siyasətinin aprarılması və digər bu kimi mühüm amillərin mövcudluğu buna misal ola bilər. Qilferdinq “Maliyyə kapitalı” əsəri Qobsonun “İmperializm” (Imperialism, 1902) əsəri ilə birlikdə V.İ.Leninin “İmperializm – kapitalizmin ən yüksək mərhələsi kimi” (1916) əsərinin yazılmasına əsaslı şəkildə təsir göstərək, nəticədə, bu əsərlər marksist nəzəriyyəsinin mövqelərinin güclənməsində əhəmiyyətli rol oynanmışdır. Lenin imperializmə verdiyi qiymət beş əsas xüsusiyyət üzrə səciyyələndir: inhisarçılıq; maliyyə kapitalı; kapital ixracı; beynəlxalq kartellər (müasir transmilli şirkətlər) və dünyanın ərazi

üzrə bölgüsü (bu əvəllər imperialist qüvvələrin xeyrinə müharibələr yolu ilə həll olunurdusa, son 30-40 ildə siyasi-iqtisadi təsir vasitələri ilə aparılmaqdadır). Maraqlı haldır ki, Leninin “İmperializm – kapitalizmin ən yüksək mərhələsi kimi” əsəri Qilferdinq “Maliyyə kapitalı” əsəri ilə çox oxşarlıq, təşkil edir və Lenin əsərində yeganə fərqləndirici cəhət ondan ibarətdir ki, o bura Qobsondan götürdüyü iki hissəni əlavə etmişdir.

Qilferdinqin “Maliyyə kapitalı” əsəri maliyyə və kredit münasibətlərinin tədqiqi ilə başlayır və bu əsər öz müasirliyini itirməyən maliyyə-pul nəzəriyyəsinin təkmilləşməsi baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin, bu əsəri Marksın tərəfdarlarının maliyyə-pul nəzəriyyəsini öz fikir və baxışlarına uyğunlaşdırılması üzrə edilən ilk cəht kimi də qiymətləndirmək olar. “Maliyyə kreditləri”nin xüsusiyyətlərini tədqiq etdikdən sonra, Qilferdinq səhmdar cəmiyyətlərinin mülkiyyətinin və nəzarət mexanizminin bölgüsü ilə bağlı bankların rolunun artması, onların yeni və fəaliyyətdə olan digər müəssisələrin maliyyələşdirilməsində fəallığının güclənməsi problemlərini təhlil edərək, baş verməkdə olan prosesləri qiymətləndirir.

Qilferdinq “Maliyyə kapitalı” əsərində apardığı tədqiqatlar nəticəsində qeyd edirdi ki, sənaye və bank kapitalı arasında formalaşan qarşılıqlı maraqlar, sıx və korporativ əlaqələr iri sənayeçilərin və bankirlərin iqtisadiyyatda hegemon rolunu təmin etmiş, bu amildə özünü Almaniya və Avstriya dövlətlərinin XX əsrdəki iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərində özünü açıq biruzə verməkdə idi. Lakin o, əsərdə digər dövlətlərin iqtisadi-inkişaf mühitindən, siyasi-iqtisadi idarəetmə sisteminin durumundan asılı olaraq belə vəziyyətin mövcudluğu haqqında konkret fikir söyləməyi qeyri-mümkün hesab edirdi. Beləliklə, Qilferdinqin apardığı tədqiqatların nəticələri, təhlil və qiymətləndirmələri bir çox iqtisadçı-alimlər tərəfindən ümumiləşdirmədən kənar hesab olunur, onların Avropa və Mərkəzi Avropa ölkələrindən kənarda baş verən iqtisadi prosesləri, meyilləri əks etdirməyib, qiymətləndirməyə ciddi təsir göstərməməsi fikiri irəli sürülürdü.

Qilferdinq əsərinin son fəsilərində iqtisadi böhranların yaranma səbəblərini təhlil edib, böhranların imperializm meyillərinin inkişafına təsir münasibətini qiymətləndirməyə çalışmışdır. Nun marksist nəzəriyyəsi əsasında böhranların təhlili ilə bağlı apardığı araşdırmalarda Marksın “Kapital” əsərinin ikinci və üçüncü bölməsində əks olunan “uyğunsuzluqlar nəzəriyyəsi”i əsaslı şəkildə dəstəklənirdi.

Marks investisiya və istehlak mallarının istehsalı ilə məşğul olan sahələrin arasındakı qarşılıqlı münasibətləri təcəssüm etdirən “təkrar istehsal sxemini” müəyyən etmişdir. Bu sxemə müvafiq olaraq, kapitalist sistemi qeyri-əlverişli şəraitin nəticələri istisna olmaqla, hər il istehsal prosesinin təkrarən davamını nəzərdə tuturdu. Marks qeyd edirdi ki, iqtisadiyyatda və sənaye sahələri arasında mövcud olan tarazlıq mütənəsbibliyi tam ciddiliyi ilə təmin edilməlidir, çünki, bu mütənəsbibliklərin pozulması kapitalizmdə ciddi fəsadların, o cümlədən də iqtisadi böhranların yaranmasına səbəb olacaqdır. “Disproporsiya

nəzəriyyəsi”si məhz belə fikir və yanaşmaların nəticəsində yaranmışdır. Qilferdinq öz əsərində əsaslandırır ki, Marksın “təkrar istehsal sxemini”nin pozulması inhisarların və kartellərin fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi nəticəsində baş verir. Qilferdinqin bu əsaslandırması, onun “imperializm nəzəriyyəsi” qədər diqqəti cəlb etmişdir.

Əsas əsərlərindən:

1. “Bem-Baverkin Marksı tənqidi” (Bohm-Bawerk’s Criticism of Marx, 1904)

Əsas fikirlərindən

- Onun fikrincə marksist və burjua iqtisadi nəzəriyyəsi müxtəlif məntiqi yanaşmalarla, baxışlarla fərqlənir ki, bu da onlar arasında məhsuldar və səmərəli əlaqənin, dialoqun yaradılmasını qeyri-mümkünləşdirir.

- Olduqca orjinal əsərində o, Marksist nəzəriyyəsinin ehkamlarına daha da yaxınlaşaraq, XX əsr kapitalizmində baş verən reallıqları araşdırıb, apardığı tədqiqatların mərkəzində bank kreditlərinin və inhisarların fəaliyyətinin təhlilinə xüsusi yer vermişdir.

- Qilferdinq “Maliyyə kapitalı” əsərində iri kartel birləşmələrinin və inhisar qruplarının bazrada öz rəqiblərinin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması formalarını və onun nəticələrini əks etdirərək, iqtisadi cəhətdən qüdrətli olan maliyyə-sənaye qruplarının eyni zamanda xarici bazrlarda da hökmranlıq etməsi məqsədilə xarici kapital, investisiya qoyuluşlarına üstünlük verməsinin səbəblərini, dövlətə təsir edib, onlar üçün əlavə stimullaşdırıcı mühitin yaradılmasını və dövlətin də imperialist siyasəti yeridib, belə rəqabətdə iştirakını tədqiq etmişdir.

- “Maliyyə kreditləri”nin xüsusiyyətlərini tədqiq etdikdən sonra, Qilferdinq səhmdar cəmiyyətlərinin mülkiyyətinin və nəzarət mexanizminin bölgüsü ilə bağlı bankların rolunun artması, onların yeni və fəaliyyətdə olan digər müəssisələrin maliyyələşdirilməsində fəallığının güclənməsi problemlərini təhlil edərək, baş verməkdə olan prosesləri qiymətləndirir.

- Qilferdinq əsərinin son fəsillərində iqtisadi böhranların yaranma səbəblərini təhlil edib, böhranların imperializm meyillərinin inkişafına təsir münasibətini qiymətləndirməyə çalışmışdır.

- Qilferdinq öz əsərində əsaslandırır ki, Marksın “təkrar istehsal sxemini”nin pozulması inhisarların və kartellərin fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi nəticəsində baş verir. Qilferdinqin bu əsaslandırması, onun “imperializm nəzəriyyəsi” qədər diqqəti cəlb etmişdir.

PIQU ARTUR SESİL
(1877-1959)

Piqu 1877-ci ildə Uayt adasında, istifadə olan ordu zabiti ailəsində anadan olmuşdur. Erkən yaşlarında Harroudakı məşhur dövlət məktəbinin, daha sonra Kembridəki Kral Kollecinin təqaüddçüsü olmuşdur. O, 1901-ci ildə «Robert Brauning-ilahiyyat müəllimi kimi» dissertasiya işini müdafiə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu iş onun nəşr olunan ilk əsəri hesab olunur (12s.241).

Ümumiyyətlə Piqu Artur Sesil neoklassik Kembric məktəbinin nümayəndəsi və A. Marşallın ardıcıllarından sayılır. O, iqtisadi təhsilini Kembric universitetində almış və universiteti bitirdikdən sonra A.Marşallın rəhbərliyi ilə iqtisadiyyatın nəzəri məsələlərinin araşdırılması ilə məşğul olmuşdur. Piqu 1908-ci ildə A.Marşallın universiteti tərk etməsindən sonra 1943-cü ilə kimi siyasi-iqtisad kafedrasına rəhbərlik etmişdir. O, 1918-1919-cu illərdə ingilis hökumətinin iqtisadi siyasətinin işlənilib hazırlanmasında iştirak etmiş, 1919-1920-ci illərdə gəlir vergisi məsələlərinin araşdırılması ilə məşğul olan Kral Komissiyasının üzvü, daha sonra 1924-1925-ci illərdə N.Çemberlenin rəhbərlik etdiyi pul dövriyyəsi məsələlərinin araşdırılması ilə məşğul olan komissiyanın üzvü olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1927-ci ildən başlayaraq Piquunun səhhətindəki dəyişikliklər onun daha məhsuldar işləməsinə mane olmuşdur. Bunun mühazirələrin oxunmasında və elmi əsərlərin yazılmasında özünü büruzə verdiyi, gənclik illərində hobbisi alpinizm olan Piquunun ancaq akademik fəaliyyətlə kifayətlənməli olduğu bildirilir (12,s.242).

Piquunun nəşr olunan əsərləri kimi– «Tariflər» (Tariffs, 1903) «Sənaye dünyası» (Industrial Peace, 1905) , «İdxal rüsumları» (Import Duties, 1906), «Sərvət və rifah» (Wealth and Welfare, 1912) , «İşsizlik» (Unemployment, 1914), «İşsizlik nəzəriyyəsi» (Theory of Unemployment, 1933), «Stasionar

vəziyyətlər iqtisadiyyatı» (The Economics of Stasionary States, 1935), «Məşğulluq və tarazlıq» (Employment and Equilibrium, 1941), «Sosializm-Kapitalizmə qarşı» (Socialism versus Capitalism, 1937), « Gəlir: iqtisadiyyata giriş» (Income: An Introduction to Economics, 1946), «Tam məşğulluqdan yayınmalar» (Lapses from Full Employment, 1947), «Pul duvağı» (The Veil of Money, 1949), «Keynsin ümumi nəzəriyyəsi: retrospektiv baxış» (Keynes's General Theory: A Retrospective View, 1950) və «İqtisadi oçerklər» (Essays in Economics, 1952) əsərləri göstərilə bilər.

Lakin onun əsas əsəri «Rifahın iqtisadi nəzəriyyəsi» (The Economics of Welfare, 1920) əsəri hesab olunur. Məhz Piqu ilk dəfə olaraq iqtisadi ədəbiyyatlara «milli dividend» anlayışını daxil edərək onun ölçüləri ilə əlaqədar araşdırmalar aparmışdır. O, cəmiyyətdə sosial rifah məsələləri ilə əlaqədar tədqiqatlarında pulu ictimai həyatın yeganə ölçüsü kimi qiymətləndirir və məcmu gəlirin təhlili ilə əlaqədar araşdırmalarında tələbi metodoloji olaraq rifahın son həddinin qiymət funksiyası ilə əlaqələndirməyə çalışır və eyni zamanda Marşallın istehsalın qiymətə təsiri ideyasını inkişaf etdirmişdir. Piqu ictimai və fərdi maraqlar nisbətini nəzərdən keçirərkən milli dividendin maksimum inkişafı və artımına təsir edən ictimai və fərdi xalis (təmiz) məhsulun son həddi anlayışını işlətməmişdir. O, mühakimələrində azad rəqabət mövqeyində dayanaraq dövlətin qiymətlərin yaranması və resursların təkrar bölgüsünə müdaxiləsini qeyri məqbul saymışdır. Burada hesab olunurdu ki, iqtisadiyyat özü-özünü tənzimləyərək və öz qanunları ilə inkişaf edir. O, əmək məsələlərini təhlil edərkən əməyin yaradıcı və istehsal xarakterliliyini ön plana çəkmiş, iqtisadi proseslərlə bioloji proseslər arasında bənzərliklər axtarmışdır. Piquun həmçinin sənayedə insan münasibətləri ideyasının banisi hesab edirlər. Məhz bu ideya sonradan Amerika sosioloqu E.Meyo tərəfindən inkişaf etdirilmiş, bununla da müasir menecmentin əsasının qoyulduğu iddia olunur. Piquun Britaniyada sosial islahatların ideoloqu kimi də qəbul edirlər.

Piqu ideyalarının iqtisadi fikir tarixinin inkişafına təsiri yuxarıdakı faktla bitmədiyini iddia edən bəzi analitiklər hesab edirlər ki, Keynsin «Ümumi nəzəriyyə» (General Theory, 1936) əsərindəki bir çox ideyaların kökü Piquun «İşsizlik nəzəriyyəsinə» gedib çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, Piqu «könüllü işsizlik» konsepsiyasında iddia edirdi ki, işsizlik əmək bazarının tələb və təklif qanunları əsasında formalaşan normal, təbii əmək haqları müqabilində fəhlələrin işləmək arzusunda olmadıqları üçün yaranır. O, buradan belə nəticə çıxarmağa şərait yaradırdı ki, işsizliyin ləğv edilməsinin yeganə yolu əmək haqlarının aşağı salınmasıdır.

Daha sonra göstərmək lazımdır ki, bəzi analitiklər «İşsizlik» əsərində Piquun «balanslaşdırılmış büdcə multiplikatoru» konsepsiyası ideyasını irəli sürdüyü və 23 il sonra da Keynsin bu ideyanın mükəmməlliyinə qibtə etməli olduğunu iddia edirlər. Digər fakt kimi «Pulun dəyərliliyi» (The Value of Money, 1917) əsərində səslənən «real kassa qalıqları effekti» ilə əlaqədar Piquun izahatları göstərilir. Sonralar bu ideya Patinkin tərəfindən «Pul, faiz və

qiymətlər» (Money, Interest and Prices, 1956) əsərində inkişaf etdirildiyi bildirilir (12,s.242-243).

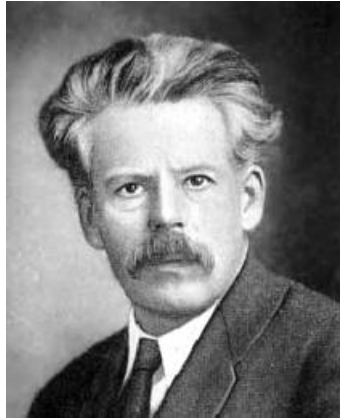
Əsas əsərlərindən:

1. «Tariflər» - 1903
2. «Sənaye dünyası» - 1905
3. «İdxal rüsumları» - 1906
4. «Sərvət və rifah» - 1912
5. «İşsizlik» - 1914
6. «İşsizlik nəzəriyyəsi» - 1933
7. «Stasionar vəziyyətlər iqtisadiyyatı» - 1935
8. «Məşğulluq və tarazlıq» - 1941
9. «Sosializm-Kapitalizmə qarşı» - 1937
10. «Gəlir: iqtisadiyyata giriş» - 1946
11. «Tam məşğulluqdan yayınmalar» - 1947
12. «Pul duvağı» - 1949
13. «Keynsin ümumi nəzəriyyəsi: retrospektiv baxış» - 1950
14. «İqtisadi oçerklər» - 1952

Əsas fikirlərindən:

- Məhz Piqu ilk dəfə olaraq iqtisadi ədəbiyyatlara «milli dividend» anlayışını daxil edərək onun ölçüləri ilə əlaqədar araşdırmalar aparmışdır. O, cəmiyyətdə sosial rifah məsələləri ilə əlaqədar tədqiqatlarında pulu ictimai həyatın yeganə ölçüsü kimi qiymətləndirir və məcmu gəlirin təhlili ilə əlaqədar araşdırmalarında tələbi metodoloji olaraq rifahın son həddinin qiymət funksiyası ilə əlaqələndirməyə çalışır və eyni zamanda Marşallın istehsalın qiymətə təsiri ideyasını inkişaf etdirmişdir.

- O, mühakimələrində azad rəqabət mövqeyində dayanaraq dövlətin qiymətlərin yaranması və resursların təkrar bölgüsünə müdaxiləsini qeyri məqbul saymışdır.

SLUTSKI YEVGENİ YEVGENYEVİÇ (1880-1948)

Slutski 1880-ci ildə aprelin 7-də Yaroslav quberniyasının Novo Moloqski qəzasında (Rusiya) məktəb müəllimi ailəsində anadan olmuşdur. Yevqeni Slutskinin atası Novinski müəllimlər seminariyasında öz iş yerini seminariyanın direktorunun məktəb vəsaitlərini mənimsəmək faktlarına göz yummadığı üçün itirmiş, bu hadisədən 3 il sonra o, ailəsi ilə birlikdə Ukraynaya köçməli olur və burada Jitomir şəhər məktəbində işə qəbul olunur. Ukraynada Yevqeni Slutski klassik gimnaziyağa daxil olur və riyaziyyat, fizika elmlərini öyrənməyə başlayır. O, 1899-cu ildə gimnaziyanı fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş, daha sonra Kiyev Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olmuşdur (16,s.5). Lakin 3 il sonra inqilabi fəaliyyətinə görə Slutski universitetdən xaric edilmişdir. 1903-cü ildə Münhen Texnoloji İnstitutuna mühəndis işini öyrənmək üçün qəbul edilsə də universiteti bitirmədən 1905-ci ildə Rusiyaya qayıtmış və təhsilini Kiyev Universitetində davam etdirərək, 1911-ci ildə universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirir və hüquq elmi üzrə dərəcəyə layiq görülür.

İqtisadiyyat elminə maraq onda Kiyev Universitetində təhsil alarkən yaranmışdır. Kiyev Universitetində oxuyarkən güzəranı üçün tələb olunan maddi vəsaiti fərdi qaydada dərs deməklə qazanmalı olmuşdur. Məhz bu səbəbdən universiteti bir qədər gec 1911-ci ildə qurtara bilir. Bu zaman müstəqil olaraq yazdığı “Son faydalılıq həddi nəzəriyyəsi” əsəri universitetin qızıl medalına layiq görülmüşdür. Burada magistr imtahanlarını verməyə hazırlaşarkən ehtimal nəzəriyyəsini statistika elminin nəzəri əsaslarına daxil olan məsələ kimi öyrənmişdir. O, 1912-ci ildə fizioloq və neyrogistoloq prof. A.V.Leontyeviçin vasitəsi ilə K.Pirsonun statistika üsullarına dair kitab əldə edir. Bu kitabın onun elmi dünya görüşünə müəyyən təsir etdiyi iddia olunur. Bu ərəfədə Slutski

”Korrelyasiya nəzəriyyəsi” əsərini “Kiyev Kommersiya İnstitutunun Xəbərlərində” nəşr etdirməyə müvəffəq ola bilir. Əsər elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və Slutskini Kiyev Kommersiya Universitetinə müəllim kimi işə dəvət edirlər. Eyni zamanda Slutskinin «Journal of the Royal Statistical Society» -də məqaləsi dərc olunmuşdu. O, 1913-cü ildən Kiyev Universitetində dərs deməyə başlayır. Sonradan bu institut Xalq təsərrüfatı İnstitutu adlandırıldı (16, s.6-7).

1915-ci ildə Slutskinin İtaliyada nəşr olunan jurnalların birində «İstehlakçı büdcəsinin tarazlaşdırılması nəzəriyyəsinə dair» məqaləsi dərc olundu. Məqalədə istehlakçıların qiymətlərin və pul gəlirlərinin dəyişilməsi zamanı davranışları təhlil olunaraq, onların nəyə çox üstünlük vermələri nəzərdən keçirilir və faydalılıq funksiyası müəyyənləşdirilirdi. Bunun üçün isə Slutski tərəfindən düstur tərtib olunmuşdu ($U = f(X_1, \dots, X_N)$ və $(X_1, \dots, X_N)$). Burada U- ümumi faydalılıq, n-faydalılıq və yararlanma növləri kimi təqdim olunurdu. Slutski faydalılıq funksiyasında məsələnin psixoloji tərəflərini nəzərə almadan istehlakçı seçiminin müəyyən şəraitlərdə riyazi xarakteristikasını verməyə çalışırdı. Burada tədqiqatların istehlakçı büdcəsində müəyyən sabitlik və tarazlıq şəraitində aparılması nəzərdə tutulurdu. Nəticədə $S = p_1x_1 + p_2x_2 + \dots + p_Nx_N$ düsturu irəli sürülür, istehlakçı tələbinin modelləşdirilməsinə çalışılırdı (6, 1 h., s.323).

Daha sonra o, iqtisadiyyat elmi üzrə dərəcəyə 1918-ci ildə layiq görülmüşdür və Kiyev Ticarət İnstitutunda siyasi iqtisad professoru vəzifəsində çalışmağa başlamışdır. O, 1926-cı ildə isə Moskvaya köçərək Kondratyevin rəhbərliyi altında Konyuktura İnstitutunda işləmişdir. O, 1931-34-cü illərdə Moskvada Mərkəzi Meteorologiya İnstitutunun əməkdaşı, 1934-cü ildən – 1948-ci ilə kimi, yəni ömrünün sonuna kimi, SSRİ Elmlər Akademiyasının Riyaziyyat İnstitutunun əməkdaşı olmuşdur (12, s.278).

1934-cü ildə iqtisadi ədəbiyyatlarda Con Xiks və Roy Alen istehlakçının bazarda davranış konsepsiyası ilə çıxış etdilər. Yeni konsepsiyanın müddəalarını bir qədər fərqləndirən burada marjinalizmdən uzaqlaşma cəhdlərinin özünü büruzə verməsi idi. Con Xiks və Roy Allen qiymətlərin dəyişilməsinin istehlaka təsirinin iki komponentini, gəlir və onun əvəz olunması effektləri ilə əlaqədar mühakimələr səsləndirmişdirlər. Bundan iki il sonra Allen rus iqtisadçısı Yevgeni Slutskinin əsərləri tanış olmaq imkanı əldə edir və yeni konsepsiya kimi təqdim olunan ideyaların əslində Slutskinin əsərlərində daha mükəmməl formada şərh olunduğunu qəbul etməli olur. Slutskinin məqalələrində əsasən iqtisadi proseslərin nəzəri qiymətləndirilməsi statistik təhlillər əsasında yenidən qiymətləndirilirdi.

Slutskiyə beynəlxalq müstəvidə nüfuz qazandıran fakt onun ehtimal nəzəriyyəsinin əhəmiyyətli qolunun- stasionar təsadüfi proseslər nəzəriyyəsinin banisi olması faktıdır. O, riyazi üsullarla iqtisadiyyat,

demoqrafiya, genetika, fizika elmlərinin problemlərini çözməyə çalışmış, müxtəlif məzmunlu və xarakterli təsadüfi fakt və proseslərdə təkrarlanma ehtimallarının mümkünlüyünü nəzərdən keçirmişdir. Buna misal olaraq 2 min illik bir tarixi dövrdə hər 50-dən 350 ilə kimi bir mərhələdə fəlakətli quraqlıq ehtimalının mümkünlüyü onun tərəfindən riyazi və statistik üsullarla araşdırılırdı (16,s.11).

Əsas əsərlərindən:

1. “Son faydalılıq həddi nəzəriyyəsi”
2. ”Korrelyasiya nəzəriyyəsi”
3. “Kiyev Kommersiya İnstitutunun Xəbərlərində”

Əsas fikirlərindən:

- Slutskiya beynəlxalq müstəvidə nüfuz qazandıran fakt onun ehtimal nəzəriyyəsinin əhəmiyyətli qolunun- stasionar təsadüfi proseslər nəzəriyyəsinin banisi olması faktıdır.

- O, riyazi üsullarla iqtisadiyyat, demoqrafiya, genetika, fizika elmlərinin problemlərini çözməyə çalışmış, müxtəlif məzmunlu və xarakterli təsadüfi fakt və proseslərdə təkrarlanma ehtimallarının mümkünlüyünü nəzərdən keçirmişdir.

CON MEYNARD KEYNS (1883-1946)

Con Maynard Keynes 1883-cü ildə İngiltərədə, Kembridcli filosof və iqtisadçı kimi tanınan Con Nevill Keynsin ailəsində anadan olmuşdur. Con Nevill Keyns “Siyasi iqtisadın pedmeti və metodu” (Score and Method of Polittical Economy, 1891) əsərini yazmış və bu əsər özliyiündə daha çox klassik yanaşmanı təcəssüm etdirir. Gənc Keyns Kembric Kral Kollecinə ali təhsilini müvəfəqiyyətlə davam etdirdiyinə və klassik siyasi iqtisad və riyaziyyat fənnləri üzrə uğurlarına görə xüsusi təqaüdə layiq görülmüşdür. Kolleci bitirdikdən sonra o dövlət qulluğunda çalışmağa başlayaraq, eyni zamanda Blumsberq qrupunda da fəaliyyət göstərmiş və bu ədəbi dərnəyin fəallarından birinə çevrilmişdir. Həmin dövrlərdə bu dərnəyin işində Litton Streçi, Virciniya Vulf və Bertran Rassel kimi tanınmış şəxslər də yaxından iştirak etmişlər.

Con Maynard Keynes şübhəsiz ki, XX əsrdə iqtisadi nəzəriyyənin təkmilləşməsinə və inkişafına əsaslı təsir göstərmiş alim və iqtisadçılardan biri kimi fərqlənir, hətta onun elmi fəaliyyəti Adam Smit, Rikardo, Marşall və Valras kimi dahi şəxslərinin fəaliyyəti ilə birgə iqtisad elminin şöhrətlənməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Keynesin şöhrəti yalnız onun “Məşğulluğun, pulun və faizin ümumi nəzəriyyəsi” (General Theory of Employment, Interest and Money, 1936) əsəri ilə bağlı olmamışdır, lakin bu əsər dünyada “keynsian inqilabı”nın əsasını qoymuşdur. Keynsin iqtisad elminin yüksək zirvəsinə qalxmasında onun bu əsəri ilə yanaşı, digər xüsusi əhəmiyyət kəşən əsərlərinin, o cümlədən “Ehtimal nəzəriyyəsi”nin (A Treatise on Probability 1921) və “Maliyyə-pul nəzəriyyəsi”nin (A Treatise on Money, 1930) də rolu danılmazdır. Digər tərəfdən, Keynsin Britaniya xəzinədarlığının müşaviri vəzifəsində uzun müddət çalışması, 1944-cü ildə Bretton-Vud konfransında Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Yenidənqurma və İnkişaf üzrə Dünya Bankının yaradılmasında onun yüksək intellektual səviyyəli siyasətçi və iqtisadçı kimi irəli sürdüyü təklifləri və bu təkliflərin əsas hissəsinin nəzərə alınması amili də bu şəxsiyyətin XX əsr siyasi və iqtisadi elm tarixində məşhurlaşmasına önəmli təsir göstərmişdir.

Keyns "Dünyanın iqtisadi nəticələri" (The Economic of the Peace, 1919) adlı əsərində Almaniya ilə bağlanan sülh müqaviləsini kəskin şəkildə tənqid etməklə, onu o tez bir zamanda məşurlaşdırmaqla, cəmiyyətdə bu müqavilənin effektivliyininə olan inamı əsaslı şəkildə sarsıtdı. Onun ilk əsərlərindən olan "Hindistanın maliyyə və pul sistemi" (Indian Currency and Finance, 1913) və "Maliyyə-pul islahatları haqqında elmi əsər" (A Tract on Monetary Reform, 1923) Marşalın ənənə tərzinə uyğun yazılsa da, lakin o burada 1920-ci ildə baş verən iqtisadi böhran vəziyyətini tədqiq edib, Britaniyanın iqtisadi inkişaf problemlərinin yaranma səbəbini daha çox mühafizəkarlıqla bağlı olan iqtisadi amillərlə əlaqələndirmişdir. Keyns bu dövrdən başlayaraq, "istehlak funksiyası", "likvidlik səviyyəsinə üstünlük verilməsi əsasında faiz nəzəriyyəsi" və "pul ifadəsində əmək haqqının qeyri-elastikliyi" anlayışları ilə bağlı özünün yeni "gəlir nəzəriyyəsi"ni yaradır. O istehlak funksiyasını məcmu istehlak xərcləri ilə milli gəlir arasında əlaqələndirici vasitə hesab edib, istehlak xərclərinin gəlirlərlə müqayisədə, həmişə daha az mütənasib səviyyədə artdığını göstərmişdir. Həmçinin, belə vəziyyət iqtisadiyyatda yığım səviyyəsində ciddi uyğunsuzluq yaradır ki, bu da bu vəsaitləri investisiya və ya kapital qoyuluşları kimi iqtisadi inkişafa cəlbini zəiflədir. Məhz mövcud problemin aradan qaldırılması ilə bağlı Keyns daha müasir və səmərəli bir variant kimi xüsusi və dövlət investisiyalarının daha səmərəli şəkildə istifadə olunması mexanizmini təklif etmişdir. Likvidlik səviyyəsinə üstünlük verilməsi əsasında faiz nəzəriyyəsi faiz dərəcəsinin önəmli rol oynadığını əks etdirməklə, pul kütləsinin tam və yeganə üstün likvidlik aktivini istifadəsinin qarşısını alıb, əlavə maliyyə və mükafatlandırma imkanlarına şərait yaratmır. Əmək haqqının qeyri-elastiklik Keynsin prinsipləri içində daha çox mübahisə yaradan məsələlərdəndir. Belə ki, bu fikir müasir və sənayecə inkişaf etmiş bazar mühitinin əmək bazarında real qiymətləndirməyə əsaslanır. Keynsin fikricə, müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində tam məşğulluq problemini o zaman həll etmək olar ki, əgər dövlət daxili iqtisadi inkişaf meylini təmin etmək məqsədilə qeyri-dövri büdcə kəsirlərini tədricən aradan qaldırmaqla yanaşı, həm də onların hesabına əlavə əlavə yığım mənbəyi formalaşdırmağa təşəbbüs göstərsin. Müasir dövrdə hələ də "Ümumi nəzəriyyə"nin kəskin partlyış effektini qiymətləndirmək çətinlik törədir. Bu əsərin nəşrindən sonra iqtisadçılar arasında xeyli sirli və müəmmalı fikirlər doluşmaqdadır, ehtimal olunur ki, Keynsin bu əsərində iqtisadi siyasət üzrə radikal baxışları, bu sahədə onun məsuliyyəti məhz ortodoksal yanaşmanın məhv edilməsi ilə əlaqədardır. Onun bu fikirlərinin qəbuluna təsir edən əsas amillərdən biri dünyada və inkişaf etmiş ölkələrdə 1929-cu ildən başlayan ciddi iqtisadi böhranın getdikcə güclənməsi və iqtisadçıların, əsasən də ABŞ və digər Avropa ölkələrinin mövcud böhranın aradan qaldırılması qarşısında gücsüz qalması olmuşdur. Balanslaşdırılmış büdcə siyasətini müdafiə edib, əmək haqqlarının pul şəkilində ödənilməsinin azaldılmasını və iqtisadi proseslərin təbii inkişafına şərait yaradılmasını təklif edərək o "Böyük depressiya" ələhinə daha effektiv və real təsir gücü olan konsepsiya irəli sürmüşdür. "Ümumi nəzəriyyə" belə sırf nəzəri

iqtisadi ədəbiyyat təsüratı yaratsada, lakin əsərin iyirmi beş faizindən çox hissəsi biləvasitə tədqiq olunmuş fikir və məsələlərin praktik cəhətdən tətbiqinə yönəlmişdir. Bu əsər iqtisadiyyatın inkişaf etdirlməsi üzrə mövcud olan fikir ayrılıqlarının aradan qaldırılmasından daha çox, onun necə fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı irəli sürülən müxtəlif fərqli fikir və yanaşmaların nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasına yönəlmişdir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, hələ Keynsdən xeyli əvvəllər, bir çox ortodoksal fikirlə iqtisadçılar “işsizliklə əsas mübarizə” vasitəsi kimi ictimai işlərin təşkili, iqtisadiyyata maliyyə-pul vəsaitlərinin müdaxiləsi və qeyri-dövrü büdcə kəsirlərinin saxlanması fikrini müdafiə etmişlər.

Keynsin iqtisad elminə gətirdiyi yenilikləri belə səciyyələndirmək mümkündür: birincisi, xüsusi ilə seçilmiş aqreqatlaşmış makroiqtisadi dəyişkənliklər işləməyə cəhd göstərmək və bütün iqtisadi proseslərin üç əsas əmtəə, istiqraz və əmək bazarında baş verdiyini göstərmək; ikincisi, bir çox iqtisadçılardan tam fərqli olaraq, iqtisadi inkişafın və iqtisadi dəyişkənlik vəziyyətinin uzun müddətli dövr üzrə deyil, qısa və orta dövr müddətində təhlil və tədqiq etmək; üçüncüsü, dəyişkən iqtisadi şəraitdə əldə olunan nailiyyətlər üzrə bütün məsrəfləri istehsal olunan məhsulun qiymətin, maya dəyərinə deyil, satışdan əldə olunan gəlirə aid etmək (bu fərgi tutma bazasını azaltsada, lakin bir tərəfdən yeni məhsulun bazarda rəqabət qabiliyyətini artıracaq, digər istehsalçının maraqlarına ciddi zərər vermayacaqdır). İqtisadiyyat üzrə tam və vahid tarazlıq vəziyyətinin əldə olunması, artıq tam olmayan məşgullüq şəraitində tarazlıq anlayışını bildirirdi, lakin bu fikir və yanaşma ciddi fikir ayrılığı yaratmışdır. Belə ki, Keynsin bu yanaşmasının əksinə olaraq, istər onun dövründə yaşamış bir çox iqtisadçılar, istərsə də əksər müasir iqtisadçılar tam əminliklə bidirirlər ki, bazar mühitində rəqabətdə olan qrup və qüvvələr iqtisadiyyatın daim inkişafına təsir göstərməklə, avtomatik olaraq həm də tam məşgullüq vəziyyətinin davamlı şəkildə bərqərar olmasında əsas rol oynayırlar.

Keynsin tədricən artmaqda olan nüfuzu və irəli sürdüyü fikirlərin mahiyyəti və əhəmiyyəti İkinci Dünya müharibəsindən sonra keynsian cərəyanının bir müddət hökmaran mövqeyini təmin etmişdir. Mikroiqtisadiyyatla bağlı məsələlərin araşdırılması və qiymət nəzəriyyəsi bu dövrdə makroiqtisadi problemlərin tədqiqindən sonra, ikinci plana keçdi. İqtisadiyyatda uzunmüddətli dövr üzrə təhlillərin aparılması anlamı praktiki olaraq unuduldu, təklif anlayışına daha çox diqqət yetirilməklə, dövlətin müdaxiləsi və iqtisadi dəyişkən amillərə düzəlişlərin edilməsi nəticəsində tam məşgullüq probleminin həlli və qiymətlərin stabilliyinin təmin edilməsi məsələlərinin aktuallığı artıb, cəmiyyətdə daha çox müdafiə olumağa başladı. Lakin, son dövrdə, keynsianşılardan bütün bu, digər bu yönümlü fikir və yanaşmaları ciddi tənqid hədəfinə çevrilməklə, ümumilikdə son zamanlarda dünyada baş verən global iqtisadi problemlərin qarşısında zəif mövqe göstərməkdədir. Bütün bu proseslər isə, vaxtı ilə bir alim kimi dünyada məşhur olan Keynsin şöhrət ulduzunun

tarixə çevrilməsinə cəbəb olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Keyns keçmiş məşhur dörd iqtisadçıdan biri kimi müasir dövrdə də rəğbətlə yad edilməkdədir.

Keyns 1908-ci ildə London Kral Kollecinə “Hindstanda pul dövriyyəsinin problemləri” və “Ehtimal nəzəriyyəsi” üzrə elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsi üçün dövlət tərəfindən maliyyə yardımı alıb, bu sahələrdə əsaslı tədqiqatlar aparmışdır. Birinci Dünya müharibəsi başladıqdan bir müddət sonra o dövlət xəzinədarlığında qulluğa qəbul edilərək, bu qulluqda tez bir zamanda vəzifəcən irəli çəkilməmiş və Bersal Sülh Konfransında İngiltərənin Maliyyə Nazirliyinin və Dövlət Xəzinədarlıq Xidmətinin nümayəndəsi təyin olunmuşdur. Müharibədən sonra o Kembric Kollecinə qayıdaraq, müəllimlik fəaliyyətini davam etdirərək, sonda Kral Kollecinin xəzinədarı vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Keynsin sonrakı fəaliyyəti öz çox şaxəliliyi ilə fərqlənmişdir, belə ki, o Kral Kollecinə işləməklə yanaşı, bir neçə firmanın məsləhətçisi olub fond və maliyyə bazarlarında qiymətli kağızların alqı-satqısı ilə məşğul olmuş, işgüzar dairələrdə yaxşı tanınan nüfuzlu bir sığorta təşkilatının sədri vəzifəsində işləmiş və bu müddət ərzində “Manchester Guardian” və “The Nation” qəzetlərində məqalələr dərc etdirmiş, İngiltərədə nüfuzlu “İqtisadi Jurnal”ında (Economic Journal) redaktor vəzifəsində çalışmışdır. Keyns 1930-cu ildə Makmillanın iqtisadi məsləhət şurasının və komitəsinin maliyyə və sənaye sahələri üzrə üzvü olmuşdur. Keynsin çox şaxəli və aktiv fəaliyyəti onun yaradıcılıq fəaliyyətinin davam etdirməsinə mane olmamış, o, xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əsər və memuarlarını, xüsusən də “Əminlik haqqında məqalə və oçerek”lərini (Essays in Persuasion, 1931), “Şəxsiyyətlər haqqında bioqrafik oçerek”ini (Essays in Biography, 1933) nəşr etdirmişdir.

İkinci Dünya müharibəsi illərində o yenidən xəzinədarlıq orqanında çalışmağa dəvət olunmuş və ömrünün son günlərinə qədər öz həyatını işlək qabiliyyətli beynəlxalq valyuta sisteminin yaradılmasına həsr etmişdir. Keynsin İngiltərə dövləti və cəmiyyəti qarşısındakı xidmətləri nəzərə alınaraq, ona 1942-ci ildə lord titulu verilmişdir.

Kral İqtisadi Cəmiyyəti Ostin Robinsonun, Elizabet Consonun və Donald Moqricin rəhbərliyi və redaktəsi ilə 1971-ci ildən başlayaraq Keynsin nəşr olunmuş və nəşr olunmamış əsərlərinin otuz cildlik tam külliyyatının nəşri üzərində işə başlanmış və bu külliyyatın nəşri son dövrdə mümkün olmuşdur.

Əsas əsərlərindən:

1. “Məşğulluğun, pulun və faizin ümumi nəzəriyyəsi” (General Theory of Employment, Interest and Money, 1936)
2. “Ehtimal nəzəriyyəsi”nin (A Treatise on Probability 1921)
3. “Maliyyə-pul nəzəriyyəsi”nin (A Treatise on Money, 1930)

Əsas fikirlərindən:

-Keynsin fikricə, müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində tam məşğulluq problemini o zaman həll etmək olar ki, əgər dövlət daxili iqtisadi inkişaf meylini təmin etmək məqsədilə qeyri-dövri büdcə kəsirlərini tədricən aradan qaldırmaqla yanaşı, həm də onların hesabına əlavə əlavə yığım mənbəyi formalaşdırmağa təşəbbüs göstərsin.

-Balanslaşdırılmış büdcə siyasətini müdafiə edib, əmək haqqlarının pul şəkiilində ödənilməsinin azaldılmasını və iqtisadi proseslərin təbii inkişafına şərait yaradılmasını təklif edərək o “Böyük depressiya” ələhinə daha effektiv və real təsir gücü olan konsepsiya irəli sürmüşdür.

-Keynsin iqtisad elminə gətirdiyi yenilikləri belə səciyyələndirmək mümkündür: birincisi, xüsusi ilə seçilmiş aqreqatlaşmış makroiqtisadi dəyişkənliklər işləməyə cəhd göstərmək və bütün iqtisadi proseslərin üç əsas əmtəə, istiqraz və əmək bazarında baş verdiyini göstərmək; ikincisi, bir çox iqtisadçılardan tam fərqli olaraq, iqtisadi inkişafın və iqtisadi dəyişkənlik vəziyyətinin uzun müddətli dövr üzrə deyil, qısa və orta dövr müddətində təhlil və tədqiq etmək; üçüncüsü, dəyişkən iqtisadi şəraitdə əldə olunan nailiyyətlər üzrə bütün məsrəfləri istehsal olunan məhsulun qiymətin, maya dəyərinə deyil, satışdan əldə olunan gəlirə aid etmək (bu fərgi tutma bazasını azaltsada, lakin bir tərəfdən yeni məhsulun bazarda rəqabət qabiliyyətini artıracaq, digər istehsalçının maraqlarına ciddi zərər vermayacaqdır).

JOZEF ŠUMPETER (1883-1950)

Šumpeter Avstriya-Macaristan imperiyasının Trişe şəhərində yüksək rütbəli ordu zabitanın ailəsində anadan olmuşdur. O, 1904-cü ildə Vyana Universitetini bitirmiş, 1909-cu ildə Çernovtsi (Ukrayna) Universitetində, sonra isə Qratsa Universitetində (Avstriya) dərs demiş, 1919-1920-ci illərdə maliyyə naziri işləmiş, sonra 1920-1922-ci illərdə kiçik alman bankının prezidenti vəzifəsində çalışmışdır. 1924-cü ildə ABŞ-a ilk səfərin etmiş, 1925-ci ildə yenidən Avropaya qayıdaraq Bonn Universitetinin professoru kimi çalışmış, dövlətin maliyyə vəsaitləri məsələləri ilə əlaqədar məruzələr oxumuşdur.

1932-ci ildə Šumpeter faşistlərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra Avropanı tərk edərək Harvard Universitetində professor vəzifəsində çalışmağa başlamışdır. Bu vəzifədə o, 1950-ci ilə qədər qalmış, sonra isə təqaüdə çıxmışdır. O, 1938-ci ildə Ekonometrik cəmiyyətin əsasını qoyaraq və onun prezidenti olmuşdur. 1948-ci ildə isə Amerikan İqtisadi Assosiasiyasının prezidenti seçilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsr iqtisad elminin görkəmli alimlərindən biri də Šumpeter hesab olunur. İqtisadi proseslərə əlaqədar Šumpeter dəyərləndirmələrini öz əhəmiyyətinə görə Adam Smit və Karl Marksın fikirləri ilə müqayisə edənlər var (12,s.332). Šumpeter yaradıcılığından danışarkən öncə diqqəti onun 28 yaşında olarkən yazdığı «İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi» (Theory of Economic Development, 1912) əsəri cəlb edir. Burada Šumpeter tarazlıq konsepsiyasını irəli sürür və göstərir ki, müvazinət halını itirmiş sistem yenidən öz tarazlıq halına qayıdır. Bu zaman o, sadə təkrar istehsal (statik) və bütün sistemin strukturunun inkişaf dövrüyyəsinə təsir edən təkrar istehsal (dinamik) sistemlərini bir-birindən fərqləndirir. O, iddia edirdi ki, yalnız dinamik iqtisadiyyatda, yeni icadların fasiləsiz olaraq tətbiqi şəraitində səmərəli rəqabət mühiti yaradıla bilər. Šumpeter inhisar mənfəəti dedikdə hansısa yeniliyin

tətbiqinin yaratdığı üstünlük nəticəsində əldə olunan gəlir başa düşürdü. Lakin inhisarçı gəlirin müvəqqəti olub, sonradan tətbiq olunan yeniliklər nəticəsində yox olduğu iddia olunurdu.

Şumpeter kapitalı özünəməxsus məzmununda dəyərləndirmişdir. O, kapital dedikdə istehsal vasitələrinə avans verilmiş pul vəsaiti başa düşürdü. Bu isə öz növbəsində sahibkarın ödəmiş olduğu vəsait hesabına yaradılan fond, istehsal vasitələri kimi qavranılır və bu vəsaitin son nəticədə kapital deyil artıq əmlaka çevrilmiş olduğu iddia olunurdu.

Daha sonra qeyd etmək lazımdır ki, Şumpeter öz əsərində Marksın sahibkarları tufeyli həyat tərzini keçirən acgöz kapitalist kimi dəyərləndirməsindən fərqli olaraq, sahibkarı daima yeniliklərə can atan, sistemin mərkəzi ünsürü kimi təqdim etmişdir. Burada kapitalist texniki tərəqqiyə meyilli, kapitalın müsbət gəlir normasının mövcudluğuna cavabdeh hesab olunur. İxtira və innovasiyalar arasında müəyyən fərqlər qeyd olunmaqla bildirilirdi ki, elmi və texniki ixtiralar tətbiq edilmirsə onların heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Yeniliklərin tətbiqi isə təkcə ixtiraçının cəsarəti və zəhmətindən asılı deyildir. Burada iqtisadi proseslərdə yeniliklər qismində yeni maşınlarla yanaşı, yeni istehsal metodlarının tətbiqi, yeni məhsulların istehsalı, yeni xam mal mənbələri, yeni sənaye və maliyyə qurumlarının təsis edilməsi göstərilir və əksər hallarda sahibkarın kapitalist olduğu bildirilirdi. Yeni metodların həyata keçirilməsi ilə, yeni müəssisənin yaradılmasına tələb olunan kapitalın təqdim edilməsi arasında mahiyyət etibarilə müəyyən fərqlərin olduğu iddia olunurdu. Kapitalistin bu proseslərdə «faiz» qazandığı, sahibkarın isə – «gəlir» əldə etdiyi bildirilirdi. Məhz sahibkarın yaratdığı dinamik dəyişikliklər olmasa gəlir normasının çox az bir müddətdən sonra sifirə düşmə ehtimalı olduğu söylənilirdi.

Şumpeter çox təəssüf hissi ilə qeyd edirdi ki, XIX əsrdə bir çox görkəmli iqtisadçı alimlər iqtisadi proseslərdə kapitalistin rolu ilə sahibkarın rolunun qarışdırırlar, sahibkarların innovasiyaların tətbiqindəki xidmətlərinin düzgün qiymətləndirmirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Şumpeterin sahibkarlarla əlaqədar dəyərləndirmələri bütünlükdə iqtisadi ədəbiyyatlarda polemikaların daha da dərinləşməsinə səbəb oldu.

Şumpeterin 1918-1919-cu illərdə «Vergiqoyma dövlətinin böhranı» (The Crisis of Tax State 1918) və «İmperializm və ictimai siniflər» (Imperialism and Social Classes 1919) adlı əsərləri dərc olundu.

Daha sonra Şumpeter 30-cu illərdə Harvard Universitetinin İqtisadiyyat fakültəsində çalışarkən «İşgüzar fəallığın silsilələri (tsikilləri)» adlı ikicildli tədqiqat işi dərc etdirmişdir. Tədqiqat işində yenidən sahibkar iqtisadi proses və hadisələrin mərkəzi elementinə çevrilmişdir. Kitabda Şumpeter tərəfindən işgüzar silsilələrin (tsikillərin) izahı verilmişdir. Əsərdə Juqlıyın 7-11 illik istehsal və məşğulluq silsilələri (tsikilləri) ilə əlaqədar baxışları, 45-50 illik Kondratyev mərhələləri ilə uzlaşdırılır. Bu zaman bildirilirdi ki, tsikillər biri digəri ilə o zamana qədər əvəz olunur ki, innovatorların fəvqəlgəli sonrakı imitatorlar tərəfindən ləğv olunur. Yəni başqa sözlə desək, cəmiyyət sıçrayışlı inkişafa hansısa novatorun icadları sayəsində nail olur. Novator icadı yüksək

mənfəət əldə etməsinə imkan yaradır. Lakin iqtisadi bum, çiçəklənmə müəyyən vaxtdan sonra yenidən depressiya ilə əvəz olunur. Tənəzzül isə yenidən hansısa novator ideyasının istehsalə tətbiq olunması nəticəsində sona çatır. Qeyd etmək lazımdır ki, Şumpeterin bu əsər müasirləri tərəfindən o qədər də yüksək qiymətləndirilmədi. Burada iqtisadi proseslərə səthi yanaşıldığı, depressiyanın səbəblərinin izahında yayınlamaların müşahidə olunduğu iddia olunurdu. «İşgüzar fəallığın silsilələri(tsiklləri)» kitabının ilk zamanlar bir o qədər nüfuz qazanmamasının səbəbini həmin dövrdə Keyns ideyalarının qərbdə populyarlığı ilə də əlaqələndirənlər var (12, s. 333).

1942-ci ildə Şumpeterin «Kapitalizm, Sosializm və Demokratiya» (Capitalism, Socialism and Democracy) əsəri dərc edildi. Bu əsər Şumpetrin şah əsəri hesab olunur. Əsər həm qeyri-peşəkarlar, həm iqtisadçı alimlər üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bu kitabda marksist iqtisadi nəzəriyyəsinin əsas iddialarından biri, kapitalizmin süqutunun labüdlüyü proqnozu inkar edilir və qeyd olunurdu ki, qərb dünyasının düşüncə sahibləri tərəfindən kapitalist dəyərlərindən imtina ediləcək və bunun nəticəsində sosializm bərqərar olacaq.

«Kapitalizm, Sosializm və Demokratiya» kitabının populyarlıq qazanmasından sonra «İqtisadi təhlilin tarixi» (History of Economic Analysis, 1954) əsəri nəşr olundu. Yeni nəşr olunan kitab əslində onun 1914-cü ildə iqtisadi fikir tarixinə həsr olunmuş «İqtisadi doktrinalar və metod» (Economic Doctrines and Method, 1914) əsərinin təkmilləşdirilmiş variantı hesab olunur. Kitabda Adam Smitdən- Alfred Marşalla, Valrasa qədər iqtisadçıların yaradıcılığı təhlil olunmuşdur.

Şumpeterin bir çox məqalələri R.V.Klemensin (1951) redaktəsi ilə «On dahi iqtisadçı» (Ten Great Economists, 1951) və «Y.A.Şumpeterin oçerkləri» (Essays of J.A.Schumpeter) kitablarında cəmlənmişdir.

Əsas əsərlərindən:

1. «İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi» (Theory of Economic Development, 1912)
2. «Vergiqoyma dövlətinin böhranı» (The Crisis of Tax State 1918)
3. «İmperializm və ictimai siniflər» (İmperialism and Social Classaes 1919)
4. «İşgüzar fəallığın silsilələri (tsiklləri)»
5. «Kapitalizm, Sosializm və Demokratiya» (Capitalism, Socialism and Democracy)
6. «İqtisadi doktrinalar və metod» (Economic Doctrines and Method, 1914)

Əsas fikirlərindən:

- Şumpeter öz əsərində Marksın sahibkarları tufeyli həyat tərzini keçirən acgöz kapitalist kimi dəyərləndirməsindən fərqli olaraq, sahibkarı daima yeniliklərə can atan, sistemin mərkəzi ünsürü kimi təqdim etmişdir.

CON MORIS KLARK
(1884-1963)

Con Moris Klark 1884-cü ildə, ABŞ-ın Massaçusets Ştatının Nortxempiton şəhərində anadan olub, Amxerst Kollecinə oxuyaraq, 1905-ci ildə təhsilini başa vuraraq bakalavr dərəcəsi almışdır. O, atasının müəllim kimi fəaliyyət göstərdiyi Kolumbiya Universitetində magistr kimi iqtisadi nəzəriyyə üzrə təhsilini və elmi fəaliyyətini davam etdirərək, 1910-cu ildə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Klarkın doktorluq mövzusunun adı “Yerli yükdaşımalarda ayrı-seçkilik siyasətinin normativ əsasları” (Standards of reasonableness in Local Freight Discriminations, 1910) bir qədər qəribə adlanarsada, o burada dəmir yolu sahəsində rəqabət və qiymətkoyma problemlərini tədqiq etmişdir. Klark Amxerst Kollecinə qayıtmayaraq, ilk əvvəl Kolorado Kollecinə müəllimlik etmiş, sonradan fəaliyyətini Çikaqo Universitetində davam etdirmişdir. Klark 1926-cı ildə Kolumbiya Universitetində iqtisadiyyat professoru vəzifəsini tutmaq üçün Çikaqo Universitetini tərk etmiş və bu universitetdə 1957-ci ildə təqaüdə çıxana qədər otuz il çalışmışdır.

Klark 1922-ci ildə Amerika İqtisadçılar Assosiasının sədri vəzifəsinə seçilərək, bu vəzifədə otuz ildən artıq çalışmışdır. Amerika İqtisadçılar Assosiası onu 1952-ci ildə iqtisadiyyat elmi sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərə görə Frensis A. Uolker medalı ilə təltif etmişdir. Con Moris Klark da atası kimi uzun ömür sürərək, 1963-cü ildə, yetmiş doqquz yaşında vəfat etmişdir.

Con Moris Klark tanınmış iqtisadçı Con Beyts Klarkın oğlu olub, özünü Veblenin, Mitçellin və Kommonsun davamçısı hesab etməklə, bir növ institusonalist hərəkatının tərəfdarı kimi çıxış edir və o, ortodosal qiymət nəzəriyyəsinin əvəz olunması ilə nəticələncək, yeni iqtisadi nəzəriyyənin

yaradılmasında iddialı deyildi. Klark əksinə olaraq, əmin idi ki, ortodosal qiymət nəzəriyyəsi yaranan etibarən iqtisadiyyatda ciddi anlaşılmazlıqların və səhvlərin mövcudluğuna səbəb olmamışdı. Onun fikricə, statik və sabit tarazlıq vəziyyəti praktik problemlərin həllində bütün dəyərlərin rolunu bir növ məhdudlaşdırırdı. Məhz bu nöqte-i-nəzərdən o öz fəaliyyətinin əsas məqsədini iqtisadi nəzəriyyədə dinamik nəticələrin alınmasının müəyyən olunmasında görürdü. Klark bu mənada sabitliklə dinamiklik arasında fundamental fərqi mövcudluğunu əsaslandırmağa çalışmayıb, onun atasının və Marşallın bu sahədəki fikirləri razılaşaraq, qeyd etmişdir ki, sabit tarazlıq vəziyyətinin təhlili hələ tam tədqiq olunmamışdır və bu iqtisadiyyatda qeyri-adi tədqiqatların aparılmasının başlanğıcı sayılmalıdır. Müvafiq məsələ ilə bağlı fikir və yanaşmalar onun “Effektiv rəqabət konsepsiyası” (Toward a Concept of Workable Competition, 1940) adlı məşhur məqaləsində vahid toplu halında əks olunmuşdur. Məqalədə iqtisadiyyat elmində sənaye sahələrinin, müəssisələrinin inkişaf nəzəriyyəsinin ayrıca bir sahə kimi götürülüb, tədqiq olunma zəruriliyi əsərləndirilmiş və bu da daha çox onun fikirləri ilə üst-üstə düşmüşdür. Digər tərəfdən bu məqalə Çemberlinin dövründən bəri yazılmış “İnhisaçı rəqabət nəzəriyyə”si əsərindən daha tutarlı və əsaslı dəlillərlə fərqlənir.

Təkmil rəqabət, onun hər hansı bazar mühitində inkişafı, səciyyəvi və optimal xüsusiyyətləri anlayışının formalşmasını bir çox iqtisadçılar Paretonun adı ilə bağlayırlar. Lakin müəssisə və sahələrin təkmil və sağlam rəqabət mühitində fəaliyyət göstərməsini qiymətləndirmək və təmin etmək üçün yalnız nəzəri və konseptual yanaşmanın olması kifayət etmir. Klark haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, burada dövlət, institusional və iqtisadi tənzimləyici vasitələrdən, əl-əxsusda rəqabət mühitini müdafiə edən, onun sağlam əsaslar üzərində fəaliyyət göstərməsinə təsir edən ciddi və əsərləndirilmiş hüquqi-normativ bazaya ehtiyac vardır. Klarkın bu fikirləri yaşadığımız qloballaşan mühitdə iqtisadiyyatın tez-tez siyasi və iqtisadi, daxili və xarici amillərin təsiri altında düşdüyü mürəkkəb şəraitdə də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Klarkın məqalədə qarşısına qoduğu vəzifə ondan ibarət olmuşdur ki, o sərbəst bazara maneəsiz çıxış istiqamətlərini və bu sahədə istehlakçı seçiminin mümkün alternativ variantlarını müəyyən etmək, dövlət hakimiyyəti orqanlarına sahə, firma və ya müəssisənin effektiv və ya qeyri-effektiv rəqabət mühitində fəaliyyət göstərməsini qiymətləndirmək üçün mexaniki vasitələrdən ibarət qaydalar deyil, səmərəli və işlək empirik hüquqi-normativ əsaslar təklif etmişdir. Onun məqaləsi ciddi təlatüm yaratmaqla, inkişaf etmiş bir çax bazar iqtisadiyatı ölkələrində 1940-1950-ci illərdə bu yönümlü problemlərin tədqiqi ilə bağlı aparılan arşdırmalarda zəruri isnad mənbəyi olmaqla yanaşı, bu dövrdə “sənaye müəssisəsinin funksional struktur-davranış modeli”nin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, əgər biz daha yaxın olan, müsir bir dövrü götürsək, tam aydınlıqla görə bilərik ki, Klarkın məqaləsi “rəqabətli bazar” nəzəriyyəsinin inkişafına təsir etməklə, burada hal-hazırda yaranmaqda olan müxtəlif problemlərin, amillərin tədqiqi üçün yeni imkanlar açmışdır.

Klarkın “”Biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsi və tələb qanunu” (Business Acceleration and Law of Demand, 1917) məqaləsi və “İqtisadiyyatda qaimə xərclərinin tədqiqi” (Studies in the Economics of Overhead Costs, 1926) əsəri nəşr olunan kimi, rəqabətlə bağlı yazdığı məqalələrlə birgə, müəllifə cəmiyyətdə geniş şöhrət qazandırmışdır. Məqalə (“Biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsi və tələb qanunu”) Aftalonun genişlənmə prinsipini təkrar həyata döndərməklə, vaxtı ilə onun qeyd etdiyi bu fikirin əhəmiyyətini bir növ bərpa etmişdir: “istehlak tələbində baş verən hər hansı müsbət dəyişiklik, investisiya tələbində böyük dəyişikliyə səbəb olur.” Həmçinin, Klark bu fikiri daha da genişləndirərək, onu işgüzar dövr və mərhələlərin artması və genişlənməsi ilə əlaqələndirmişdir. Onun “qaimə xərcləri” ilə bağlı əsərində iqtisadiyyatın mikro yəni, müəssisə səviyyəsində istehsal fəaliyyətinin problemləri təhlil olunmuş, inhisar mühitinin genişlənmə problemləri müəssisə daxili və müəssisə xarici müstəvidə araşdırılmışdır. Əsərdə müəssisənin daxili ilə müəssisənin bazardakı fəaliyyəti, istehsalda qənaət ilə marketing fəaliyyəti arasındakı fərqlər məqsədli və aydın tədqiq olunmuşdur. Müvafiq əsər öz dövrünə görə xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir, əsərin digər üstünlüklərindən biri də ondan ibarətdir ki, burada Klarkdan əvvəl bu məsələ və problemlərlə bağlı hansısa səviyyədə öz fikir və yanaşmasını bildirmiş iqtisadçıların mövqeyi öz əksini tapmaqla, o daha təkmilləşdirilmişdir. Klarkın bu əsəri həmçinin iqtisadi proseslərin uzaqgörənliyi ilə də maraq kəsb edərək, o tezliklə Çemberlinin və Robertsonun tədqiqat və əsərləri ilə birlikdə “inhisarçılıq və qeyri-təkmil rəqabət nəzəriyyəsi”nin əsasını qoymuşdur.

Klark öz fəaliyyəti boyu antiinhisar qanunvericiliyinin problemləri, işgüzar dövrlülük, müharibənin iqtisadi məsrəfləri, müharibədən tərxis olunma ilə bağlı yaranan problemlər, tələbin makroiqtisadi səviyyədə idarə olunması, inflyasiya nəzəriyyəsi, əmək bazarının fəaliyyəti və kapitalizmin inkişaf perspektivləri mövzuları ilə bağlı çox saylı tədqiqatlar apararaq, bu sahələrdə əhəmiyyət kəsb edən əsərlər yazmışdır. Lakin onun bu əsərlərinin çox az bir qismi yadda qalmamışdır, buna səbəb isə Klarkın Con Styuart Millin yazılış üsulu və fikiri çatdırmaq kimi manevri olmuşdur. O, öz fikir və ideyalarını tam bir şəkildə, bütün qeydlərlə, şərtlərlə, əlavələrlə və təkmilləşdirilmiş variantlarla birlikdə oxucuya çatdırmağa çalışırdı. Belə ki, onun “İşgüzar dövrlər zamanı strateji amillər” (Strategic Factors in Business Cycles, 1934) əsərini çox ciddi şəkildə və dərinləndirən oxumaq lazım gəlir ki, burada Keynsin bir sıra fikirlərinin bu əsərdə yazılan ideyalardan fərqi anlaşıb və ya ondan əvvəl irəli sürüldüyünü dərk edəsən. Həmçinin, Klarkın Fridrix Xayekin “Köləliyə yol” (Road to Serfdom, 1944) əsərinə cavab olaraq yazdığı “Təhkimli hüququnun alternativləri” (Alternative to Serfdom, 1948) əsəri Xayeki narahat edən “istifadə olunan və ya yaradılan inflyasiya” problemlərinin həllində əsaslı araşdırılması ilə fərqlənməyərək, onun əsərinə ciddi cavab effektivliyi ilə də seçilmişdir.

Klarkın yazdığı “Rəqabət dinamik proses kimi” (Competition as a Dynamic Process, 1961) son əsərində vaxtı ilə müasir Avstriya İqtisadi

Məktəbinin nümayəndələrinin irəli sürdüyü bir çox dahiyənə fikirlər öz əksini tapmışdır. Əsərdə qeyd olunur ki, ortodoks iqtisadiyyat özlüyündə tarazlıq vəziyyətində olan nəzəriyyəni əks etdirməklə, o rəqabət vasitəsilə əldə olunan və yaranan nəzəri yanaşmanı ifadə etmir. Klark bir çox hallarda göstərmişdir ki, iqtisadi fikir tarixində yeni fikir və yanaşma çox məhdud olur, bu fikirlər dövr və müxtəlif təsir amilləri baxımından müəyyən qədər təkmilləşdirilir, o iqtisadi nəzəriyyədə elə yeniliyin tərəfdarı olmuşdur ki, bu yenilik həqiqətən yeni cığır açmaqla, öz inqilabi çevrilişi ilə hamının diqqətini cəlb etsin.

Əsas əsərlərindən:

1. “Rəqabət dinamik proses kimi” (Competition as a Dynamic Process, 1961)
2. “Köləliyə yol” (Road to Serfdom, 1944)

Əsas fikirlərindən:

- Klark öz fəaliyyəti boyu antiinhisar qanunvericiliyinin problemləri, işgüzar dövlətlilik, müharibənin iqtisadi məsrəfləri, müharibədən tərxis olunma ilə bağlı yaranan problemlər, tələbin makroiqtisadi səviyyədə idarə olunması, inflyasiya nəzəriyyəsi, əmək bazarının fəaliyyəti və kapitalizmin inkişaf perspektivləri mövzuları ilə bağlı çox saylı tədqiqatlar apararaq, bu sahələrdə əhəmiyyət kəsb edən əsərlər yazmışdır.

ROBERTSON DENNIS HOLM
(1890-1963)

Dennis Robertson 1890-cı ildə Laustofta kənd ruhanisi və məktəb müəlliməsi ailəsində anadan olmuşdur. O, 12 yaşında olarkən İton kollecinə daxil olmuş, sonra Kembricin Trinitı-kollecində klassik fənləri öyrənmişdir. Robertson 1912-ci ildə təhsildəki müvəffəqiyyətlərinə görə birinci dərəcəli diploma layiq görülmüşdür. O, Kembridə təhsil alarkən dərslər deyən müəllimlər içərisində Piqu, gənc lektor Con Meynard Keynsdə var idi. Məhz həmin vaxtdan Robertsonun özündən 7 yaş böyük olan Keynslə dostluğu başlayır. Bu dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri 1930-cu ilə kimi davam etmişdir.

Robertson Trinitı-kollecinə müəllim kimi işə dəvət olundu və ömrünün sonuna kimi burada çalışmışdır. O, eyni zamanda birinci dünya müharibəsi zamanı London iqtisadi məktəbində bank işi üzrə professor, 1938-ci ildə və ikinci dünya müharibəsi zamanı Maliyyə Nazirliyində məsləhətçi kimi çalışmışdır. Robertson 1947-ci ildən Kembridə İqtisadiyyat kafedrasına başçılıq etməyə başlayır. O, bu vəzifədə Piqunu əvəz edir və 1957-ci ilə kimi bu vəzifədə çalışır. Robertson 1944-1946-ci illərdə Kral komissiyasının aparıcı üzvü olmuş, 1957-1958-ci illərdə qiymətlər məsələsi üzrə 3 nəfər üzvü olan Şuranın işinə iqtisadçı kimi cəlb olunmuşdur.

Onun 1915-ci ildə «Sənayedə tərəddüdlərin (enib-qalxmalar) tədqiqi» (A Study of Industrial Fluctuations, 1915) əsəri nəşr olundu. Məhz bundan sonra Analitiklər hesab edirlər ki, sözügedən şura mühafizəkar hökumətin gəlirlər siyasətini tərəddüdlərlə həyata keçirərkən yaradılmışdır. O, 1953-cü ildə cəngavər tituluna layiq görülmüşdür. Robertson Kembridə işlədiyi son illər ərzində Keynsin ardıcılıqları ilə dərin ixtilaflar şəraitində çalışmağa məcbur olmuşdur.

Robertson «Sənayedə tərəddüdlərin tədqiqi» əsərində işgüzar silsilələrin (tsikillərin) səbəbləri ilə əlaqədar dəyərləndirmələr etmişdir. Daha sonra onun «Pul» (Money,1922), «Banklar siyasəti və qiymətlərin səviyyəsi» (Banking Policy and the Price Level, 1926) əsəri nəşr olunmuşdur. Onun «Pul» əsəri xarici dillərə tərcümə olunaraq dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Robertson «Banklar siyasəti və qiymətlərin səviyyəsi» əsərində elmi dövriyyəyə spesifik anlayışlar daxil etmişdir. Buna misal olaraq «öz-özünə məhdudlaşdırma», «induksiya edilmiş qıtlıqlar» və s. göstərilə bilər. Analitiklə hesab edirlər ki, Keynsin 1930 və 1936-cı illərdə dərc olunan əsərlərindən sonra Robertsonla Keyns arasındakı polemikalar kəskin xarakter almağa başladı. Onun Keyns müddəalarının tənqidinə həsr olunmuş çoxsaylı məqalələri dərc olundu. Bu məqalələr «Pul nəzəriyyəsinə dair oçerklər » (Essays in Monetary,1956) əsərində toplu kimi dərc olundu. Eyni zamanda Robertsonun əsərində 30-50-ci illərdə böyük elmi populyarlıq qazanmış müxtəlif nəzəriyyələrin müddəalarında tənqidi dəyərləndirilmişdir. Bu xüsusda onun «Faydalılıq və ona bənzər olanlar» (Utility and All That,1952), «İqtisadi şərhlər» (Economic Commentaries,1956), «İqtisadiyyatın əsaslarına dair məruzələr(üç cildə » (Lectures on Economic Principles,1957-1959), «Artım, əmək haqqı və pullar», (Growth, Wages, Money ,1961) əsərləri xüsusi olaraq qeyd oluna bilər. O, «özünün Artım, əmək haqqı, pullar» əsərində bir daha işgüzar silsilələr (tsikillər) məsələsinə qayıdaraq , bu əsərdə Keynsin mühakimələrini dəyərləndirməyə cəhd etmişdir (12,s.254-255).

Əsas əsərlərindən:

1. «Sənayedə tərəddüdlərin (enib-qalxmalar) tədqiqi» - 1915
2. «Pul nəzəriyyəsinə dair oçerklər» - 1956
3. «Faydalılıq və ona bənzər olanlar» -1952
4. «İqtisadi şərhlər»- 1956
5. «İqtisadiyyatın əsaslarına dair məruzələr(üç cildə» - 1957-1959
6. «Artım, əmək haqqı və pullar» - 1961

Əsas fikirlərindən:

- «öz-özünə məhdudlaşdırma», «induksiya edilmiş qıtlıqlar»

NIKOLAY DMITRIEVIÇ KONDRATEV
(1892-1931)

Nikolay Dmitrievič Kondratev 1893-cü ildə Moskvada anadan olub, 1917-ci ildə bir müddət Kerenskinin müvəqqəti hökumətində ticarət və ərzaq nazirinin müavini vəzifəsində çalışmışdır. Lenin başçılığı ilə həmin ildə bolşeviklər hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra o vəzifəsindən uzaqlaşdırılmış, 1920-ci ildə Moskvada Konyhtura İnstitutunu yaradaraq, ona rəhbərlik etmişdir.

Rusiyada sosializmin mövqeyi gücləndikdən, yad baxışlılara qarşı mübarizə kompaniyası genişləndikdən sonra hökumət orqanları Kondratevin institutunu ləğv etmişdir. Kondratev 1930-cu ildə qeyri-qanuni yaradılan Kəndli Əmək Partiyasının rəhbəri kimi həbs olunaraq, heç bir istintaq aparılmadan, məhkəmə qərarı olmadan Uzaq Sibirə sürgün edilmişdir. Sonradan əldə olunan məlumatlara görə o yenidən həbs olunaraq, Suzdal şəhər həbsxanasında bir neçə il məhkumluq həyatı yaşamışdır və müvafiq müddət ərzində Kondratev yeni əsəri üzərində işləməyə cəhd göstərsədə, lakin səhhətinin kəskin şəkildə pisləşməsi onu bu fikirdən uzaqlaşdırmışdır. Artıq 1938-ci ildə o xəstəliyinin şiddətlənməsi ilə bağlı praktiki olaraq yatağından qalxa bilmirdi, lakin bütün bunlar baxmayaraq, 17 sentyabr 1938-ci ildə onu dövlət ələhinə fəaliyyəti ilə bağlı yeni cinayət işində ittiham edərək, elə həmin gün güllələmişlər. Kondratev Rusiyanın bir çox yüksək intellektual səviyyəli, öz dövrünün məhşur şəxsləri kimi faciəli bir şəkildə, nəməlum səbəbdən, nəməlum şəraitdə Rusiyada hakimiyyətdə olan bolşevik hökuməti tərəfindən öldürülmüşdür.

Nikolay Kondartev 1920-ci illərdə tanınmış rus iqtisadçısı və statistiki olmuş, bu dövrdə onunla birgə bir çox iqtisadçılar Rusiyada kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı və mərkəzləşdirilmiş planlaşdırmanın problemləri haqqında çox

sayılı məqalə və əsərlər yazmışlar. Lakin o Rusiyadan xaricdə yazdığı “İqtisadi inkişafın uzun müddətli dövrlülük silsiləsinin vəziyyəti haqqında”kı məqaləsinə görə xüsusilə məhşurlaşmış, məqalə 1925-ci ildə Rusiyada, 1926-cı ildə Almaniya, nəhayət 1935-ci ildə isə İngiltərədə nəşr olunmuşdur. Məqalə ilə bağlı onu tənqid edənlərə cavab olaraq, o bu məqaləni nəzəri və praktik cəhətdən daha da təkmilləşdirərək, 1928-ci ildə eyni ad altında “İqtisadi inkişafın uzun müddətli dövrlülük silsiləsinin vəziyyəti haqqında” elmi əsər kimi nəşr etdirmiş və bu əsər qısa müddət ərzində ingilis dilində də nəşr olunmuşdur. Əsərin əsas ideyası onunla əlqədardır ki, kapitalizmin iqtisadi inkişafında baş verən dəyişkənlik prosesi (iqtisadi inkişafda qalxıb-enmələr) - mərhələli dövrlülməyə meyllidir və inkişaf prosesində mövcud olan uzun müddətli dəyişkən dövrlülük mərhələsi, sadə və qısa işgüzar dövrlülük müddətində baş verən vəziyyətindən kifayət qədər fərqlidir. Kondratevin yanaşmasının orijinallığı və qeyri-adiliyi ondan ibarətdir ki, müəllif tərəfindən qeyd edilən fikir və yanaşmaya yaxın baxışları vaxtı ilə Aftalon və Şpitqorf irəli sürmüş, müvafiq yanaşmaya uyğun müzakirələr hələ Birinci Dünya Müharibəsindən əvvəl hollandiyalı və alman marksistləri arasında aparılmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Kondratev uzun müddətli inkişaf prosesində mövcud olan təlatüm və dəyişkənliklərlə bağlı daha inandırıcı və əsaslandırılmış sübut və dəlillərdən istifadə etməklə, ondan əvvəlki iqtisadçılardan xeyli irəli getmişdir. O, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və Almaniyanın qiymət, dəyər və istehsalın həcmi ilə bağlı uzun müddətli inkişaf dövrünü və statistik bazasını götürməklə, bu dövrlərin hər birini 50-60 illik məlumat bazası üzrə ayıraraq, onları əsaslı şəkildə tədqiq etmişdir. Araşdıramda 1780-cı il üzrə də bəzi məlumatlar nəzərə alınmaqla, əsas tədqiqat obyektini kimi 1840-cı il və ondan sonrakı inkişaf dövrü götürülmüşdür. Tədqiqatın əsaslılığının təmin edilməsi məqsədilə uzun müddətli tarixi mərhələlər götürülərkən, qeyd edildiyi kimi ayrı-ayrı inkişaf mərhələləri üzrə dövrlər 50 və ya 60 il ərzində baş verən iqtisadi proseslər nəzərə alınmaqla aşağıdakı kimi sistemləşdirilmişdir:

1. 1780-cı illərdən 1840-cı ilin yarısına qədər olan inkişaf dövrü. Bu müddət ərzində iqtisadi inkişafın ən yüksək artım nöqtəsi 1815-ci ilə təsadüf edir;
2. 1840-cı ilin yarısından 1890-cı ilə qədər olan inkişaf dövrü. Bu müddət ərzində iqtisadi inkişafın ən yüksək artım nöqtəsi 1875-ci ilə aid edilir;
3. 1890-cı ilin yarısından təqribən 1940-cı ilə qədər davam edən inkişaf dövrü. Bu dövr ərzində iqtisadi inkişaf mərhələlərinin ayrı-ayrı müddətlərində bəzi artım meyilləri nəzərə çarpsada, lakin müvafiq dövrün ən aşağı inkişaf səviyyəsi 1918-ci ilə təsadüf edir.

Kondratev etiraf edirdi ki, məlumatların uyğunlaşdırılması müəyyən səviyyədə səhv tənzimləmə ilə bağlı sübutların əldə olunmasına gətirib çıxara bilər. O, iddia etmirdi ki, onun tədqiqatında təkrar tarixi nöqtələrin müəyyən olunmasında tədqiq edilən dörd ölkənin inkişafının hər hansı bir ilkin başlanğıc dövründə iqtisadi inkişafın pozitiv və ya neqativ tərəfləri ilə bağlı beş illik müddət ərzində aydın qiymətləndirmə aparmaq imkanı tam təmin edilə bilər.

Uzun müddətli dövr ərzində baş verən dəyişkənlik silsilələrinin mövcudluğunu qəbul etməklə, Kondratev belə iqtisadi dəyişkənliklərin kapitalist iqtisadiyyatının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri olması fikrini irəli sürürdü. Kondratevin özü belə uzun müddətli dövr ərzində baş verən iqtisadi dəyişkənlik silsilələrinin mahiyyət reallığını müəyyən etməkdə çətinlik çəksədə, o bütün bunların əsas səbəbini iqtisadi sistemə olan müxtəlif xarici təsirlərlə, müharibələrlə, yeni faydalı qazıntıların və yataqların tapılması və istismarı ilə (qızıl, neft və s.) əlaqələndirməyə çalışmışdır. Onun qarşısında duran ciddi problemlərdən biri də uzun müddətli dövr ərzində baş verən iqtisadi dəyişkənlik silsilələrinin az və ya çox səviyyədə tənzimlənməsini aydınlaşdırmaq olmuşdur. Kondratevin hipotezləri qərb iqtisadçıları və oxucuları üçün Şumpeterin “İşgüzar dövrlər” (Business Cycles, 1939) əsərinin nəşrindən sonra daha da məşhurlaşmışdır. Şumpeterin əsərində iqtisadi dəyişkənlik modeli üç dövrə, mərhələyə bölünmüşdür: Kitçinin maddi ehtiyatlar həcmnin müvafiq dövrlər üzrə dəyişməsi (3-5 il); Juqlıların investisiya qoyuluşlarında müşahidə olunan dövrü dəyişkənliklər (7-11 il); Kondratevin uzun müddətli dövr ərzində baş verən iqtisadi dəyişkənlik silsilələri (45-60 il). Şumpeter tədqiqatlarına görə Kitçinin üç dövrü silsiləsi Juqlıların bir dövrü silsiləsini, Juqlıların altı dövrü silsiləsi isə Kondratevin bir uzun müddətli dövr ərzində baş verən dəyişkənlik silsiləsini təşkil edirdi. Şumpter tədqiqatlarında bu və digər problemləri tədqiq edərək, uzun müddətli dəyişkənlik nəzəriyyəsini yaratmağa çalışmışdır, bu nəzəriyyə əsasən inqilabi inovasiyalar, investisiyalar zərurət yarandıqda digər dəyişkənlik istiqamətinə meyli olurlar və bu amillərin nəticəsində inovasiyalar, investisiyalar tələbdən asılı olaraq, iri həcmdə müxtəlif sahələrdə meydana çıxıb bilirlər. Şumpter bu meyilliyyənin nəticələrinin müəyyən olunmasında qeyd edilən üç iqtisadçının yanaşmasından da istifadə etmişdir, belə ki, müəyyən müddət fəaliyyət göstərdiyi sahədə investisiya qoyuluşları və inovasiyalar yüksək artım dəyişkənliyi ilə seçilsədə, lakin bir müddətdən sonra bu artımda durğunluq vəziyyəti yaranır, gəlirlilik səviyyəsi azalmağa başlayır və investisiya, innovasiya alovları sönməyə doğru gedir. Şumpeter öz yanaşmasında əsaslandırma bilməmişdir ki, investisiya qoyuluşlarının və innovasiyaların tətbiqinin uzun müddətli dövrlülük silsiləsi üzrə yüksək artımı ilə azalma səviyyəsi arasındakı müddət məhz 45-60 il arası olur. Nəticədə, bu sahədə ciddi irəliləyişlərin baş verməməsilə bağlı 1940-cı ildə uzun müddətli dövr ərzində baş verən dəyişkənlik silsiləsinə olan maraqlar yoxa çıxmışdır. Son dövrlərdə Kondratevin dövrü silsilələrinə yeni maraqların artımı müşahidə olunmaqdadır. Görkəmli belçikalı marksist iqtisadçı Ernst Mandel “Kapitalizmin inkişafında uzun müddətli dövrü silsilələrdə dəyişkənlik” (Long Waves of Capitalist Development, 1980) əsərində bu problemi ciddi şəkildə tədqiq edib, onu marksizmin kapitalizmin inkişafı nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirməyə çalışmışdır. Bütün bu fikir və yanaşmalar, tədqiqatlar göstərir ki, cəmiyyətin 1945-1995-ci illərdəki iqtisadi inkişafı Kondratevin uzun müddətli dövr ərzində baş verən iqtisadi dəyişkənliyinin aşağı səviyyəsində, yəni dördüncü silsiləsində və ya

mərhələsindədir və bu dövr əzində iqtisadi inkişafın ən yüksək həddi 1970-ci illərə təsadüf edir.

Kondratevin apardığı tədqiqatlarında əsas çətinliyi başlanğıc sübut və dəlillərin əldə olunması, həmçinin sonrakı dövrlərlə əlaqədar onların vahid metodoloji baxımdan sistemləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, onun uzun müddətli dövr ərzində baş verən dəyişkənlik silsiləsində məlumat bazası müvəqqəti qiymət sisteminin üstünlüyünə əsaslıdır. XIX əsr ərzində qiymətlərin səviyyəsinin müəyyən olunmasında kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlətinə və onlardakı dəyişkənliyə üstünlük verilir, sənayenin inkişafı, sənaye mal və məhsullarının iqtisadiyyatda üstün mövqeyə malik olmasına diqqət yetirilmirdi. Beləliklə, uzun müddətli dövr ərzində dəyişkənlik nəzəriyyəsində artıq XIX əsrdən başlayaraq, sonrakı əsrdə də iqtisadi inkişafın təmin olunmasında sənaye yönümlü investisiya və inovasiya tədbirlərinin güclənməsi, kapital yığımında sənaye sahələrinin effektivliyinin artması fikirləri əsaslandırılmışdır. Kondratevin əsərində təqdim olunan məlumatlara əsasən istehsalın həcmi ilə məşğulluq səviyyəsi arasındakı bağlılıq uzun müddətli dövr ərzindəki dəyişkənliklərlə, artıb-azalma meylliliyi ilə olduqca zəif əlaqələndirilmiş, bəzən isə buna əhəmiyyətsiz bir amilə kimi yanaşılmışdır. Əsərdə bu problemlə bağlı müəyyən qədər diqqət yetirilən dövr İngiltərənin 1790-cı ildəki iqtisadi inkişafı və 1860-cı ildəki göstərilən dörd ölkənin iqtisadi inkişafı üzrə bir çox məqamların tədqiqi ilə əlaqədar üzə çıxmışdır. Belə vəziyyət düşünməyə əsas verir ki, Kondratevin dövrü silsilə nəticələri tarixi məlumatlarla bağlı olub, demək olar ki, istisna hal kimi tam bir uzun dövrü dəyişkənlik silsiləsinə əsaslanır, müvafiq dövrülük müddəti isə məhz onun əsərində müəyyən etdiyi üçüncü mərhələni, yəni 1890-1940-illəri əhatə edir. Başqa sözlə desək, bu nəticə onun tərəfindən tədqiq edilən beşinci dəfə təkrar olunan zaman nöqtəsinin məlumatlarına daha çox əsaslanır. Bütün bu tədqiqatların nəticələrini və XX əsrin iqtisadi inkişafında baş verən ciddi daxili və xarici təsir amillərini, əsaslı dəyişkənlikləri nəzərə alsaq, Kondratevin 1990-cı ildək (1940-1990-cı illər) müəyyən edə biləcəyi növbəti uzun müddətli dövr ərzindəki dəyişkənlik silsiləsinin dəqiq və aydın mənzərəsini əks etdirirən, bu vəziyyəti təhlil edib, qiymətləndirən elə bir iqtisadçı alim tapmaq çətin məsələdir. Çox ehtimal ki, ən azı XX əsrdə infrastruktur sahələrində uzun müddətli investisiya qoyuluşları istiqamətində dövrü dəyişkənlik silsilələrini tədqiq etmək mümkün ola bilər. Lakin bir vacib məsələnin həlli yenə də açıq qalır ki, rus iqtisadçısı Kuznesin 15-25 illik dövrü dəyişkənlik silsiləri, daha doğrusu müəyyən müddətlərdən sonra özünü biruzə verən dövrü dəyişkənlik halları, həqiqətdə Kondratevin daha uzun müddətli, yəni 45-60 il ərzindəki dövrü dəyişkənlik silsilələrinə nisbətən iqtisadi inkişafda baş verən vəziyyəti, prosesləri daha aydın şərh edib, qiymətləndirməyə imkan verir.

Əsas əsərlərindən:

1. “İqtisadi inkişafın uzun müddətli dövrlülük silsiləsinin vəziyyəti haqqında”

Əsas fikirlərindən:

- kapitalizmin iqtisadi inkişafında baş verən dəyişkənlik prosesi (iqtisadi inkişafdkı qalxıb-enmələr) - mərhələli dövrlülüyə meyllidir və inkişaf prosesində mövcud olan uzun müddətli dəyişkən dövrlülük mərhələsi, sadə və qısa işgüzar dövrlülük müddətində baş verən vəziyyətindən kifayət qədər fərqlidir.

- Əsərin əsas ideyası onunla əlqədardır ki, kapitalizmin iqtisadi inkişafında baş verən dəyişkənlik prosesi (iqtisadi inkişafdkı qalxıb-enmələr) - mərhələli dövrlülüyə meyllidir və inkişaf prosesində mövcud olan uzun müddətli dəyişkən dövrlülük mərhələsi, sadə və qısa işgüzar dövrlülük müddətində baş verən vəziyyətindən kifayət qədər fərqlidir.

SAYMONS HENRI KALVERT
(1899-1946)

Saymons 1899-cu ildə İllinoysda, Verdendə anadan olmuşdur. 1920-ci ildə Miçiqan Universitetini bitirmiş və elə həmin ildə Ayova Universitetində müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır. 1927-ci ildə Çikaqo Universitetində dərs deməyə başlamışdır. Demək olarki o, ömrünün sonuna kimi burada dərs demişdir. Saymons 1930-cu ildə bank islahatının həyata keçirilməsini əsaslandıran «Çikaqo layihəsi» ilə çıxış etmişdir. O, 1939-cu ildə Ədliyyə və Maliyyə Nazirliklərinin antitrest şöbələri ilə əməkdaşlıq etməyə başlamışdır.

Saymons 1946-cı ildə, 47 yaşında olarkən dünyasını dəyişmişdir.

İki kitabı və bir neçə məqalələri dərc olunan Saymons elmi ictimaiyyətdə daha çox müəllimlik fəaliyyəti ilə tanınmışdır. O, Cekob Vayner (1882-1970), Frenk Nayt (1885-1972), Henri Şults (1893-1938), Pol Duqlas(1892-1976) kimi bir çox görkəmli elm xadimlərinin əhatəsində çalışmışdır. Analitiklər yuxarıda adı çəkilən şəxslərin Çikaqo məktəbinin ardıcılarının fəlsəfi dünyagörüşlərinin formalaşmasında çox böyük təsirləri olduqlarını iddia edirlər (12,s.262). Eyni zamanda Milton Fridmen, Heri Bekker, Corc Stiqler bu məktəbin görkəmli nümayəndələrindən hesab olunurlar. Qeyd edildiyi kimi Henri Saymons Çikaqo məktəbinin banilərindəndir. Saymons öz mühakimələrində azad rəqabət və pulun kəmiyyət nəzəriyyəsinin tərəfdarı kimi çıxış etmişdir.

XX əsrin 30-cu illərində Çikaqo məktəbinin əsas postulatları Saymonsun dərc etdirdiyi əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu müddəalar cəm halında «Azad cəmiyyətdə iqtisadi siyasət» (Economic Policy for a free Society,1948) toplusunda nəşr olunmuşdur. Çikaqo məktəbinin ardıcılıqları hesab edirdilər ki, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi azad sahibkarlıq fəaliyyətinə xidmət edən strukturların dəstəklənməsinə yönəldilməlidir. Bunun üçün dövlətin müvafiq pul-kredit, maliyyə-büdcə siyasəti və antinhisar tədbirlərinin həyata keçirilməsi vacib hesab olunurdu. Burada həyata keçirilən siyasətin kreditlərin həcmi

tənzimlənməsinə yönəldilməsi, bank depozitlərinin 100% həcmində ehtiyatlarının saxlanması tövsiyə olunmaqla, hesab olunurdu ki, həmkarlar ittifaqları rəqabət mühitində nəhəng inhisarçı birliklərdən daha təhlükəlidir, eyni zamanda dövlət inhisarları bilavasitə və ya dolayı yol ilə dəstəkləyən tədbirləri həyata keçirməsə biznesin artım meylləri tamamilən əks istiqamətdə ola bilər.

Saymonsun ən məşhur əsərlərindən biri «Dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsinin pozitiv proqramı» (A Positive Program for Laissez-Faire, 1934) əsəri hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsər Böyük depressiyanın çox böyük neqativ təsirlərinə məruz qalan azad sahibkarlığın müdafiəsinə həsr olunmuşdur. O, hesab edirdi ki, depressiya o qədər də düzgün aparılmayan monetar siyasətin nəticəsidir. Maliyyə-büdcə siyasəti büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinə xidmət edərək, pul kütləsinə ciddi təsir etməli və monetar siyasətin təsirliliyini artırılmalıdır. Saymons vergi sistemində islahatların həyata keçirilməsini vacib hesab edirdi. O, özünün «Xüsusi gəlir vergisi» (Personal Taxation, 1938), «Federal vergi islahatı» (Federal Tax Reform, 1943) əsərlərində vergi islahatı ilə əlaqədar ideyalarını açıqlamışdır. Mövcud vergi sistemini tənqid edən Saymons hesab edirdi ki, federal gəlirlərin əsasını xüsusi gəlir vergisi–bütün gəlir növlərinin, əmək haqları və dividendlərin 20 %-nin vergi kimi ödənilməsi formalaşdırmalıdır. O, korporasiyaların qeyri-müstəqim vergilərə cəlb olunmasını məqsəduyğun hesab etmirdi. Çünki hesab edirdi ki, bu vergilər korporasiyaların fəaliyyətini məhdudlaşdırır. Onda məhz bu yol ilə ölkədə tələb olunan maliyyə intizamının bərqərar olmasına inam var idi.

Bu əsərlərdə o, «gəlir» anlayışı Fişer ruhunda şərh edərək, istehlaka sərf edilən məbləğ və mülkiyyətdə olan xalis(təmiz) aktivlərin dəyərlərinin dəyişilməsi əsasında müəyyən edildiyini iddia edirdi. O, hər hansı cari ilin zaman tutumuluğu baxımından gəlirin müəyyən edilməsində yetərli olmadığı qənaətində idi. Bu səbəbdən də vergilər müəyyənləşdirilərkən bir neçə illik gəlirlərin nəzərdən keçirilməsi məqsəduyğun hesab edirdi. Bu prinsiplər əsasında vergiqoyma və kapital artımı, korporasiyaların gəlirləri və s. kimi məsələləri şərh etmiş və ən çox diqqəti cəlb edən fakt vergiödəyicilərinə vergilərin ödənilməsindən sonra gəlirləri üzərində maksimal sərəncamvermə hüququnun verilməsinin təklif olunması idi. İlk baxışdan elə görünə bilərdiki o, sosial ədalətin gözlənilməsi baxımından xərclərin mötvləşdirilməsi siyasətinə o qədər də əhəmiyyət vermirdi. Lakin Saymons sosial proqramların həyata keçirilməsinə çəkilən xərclərin qismən və ya tamamı ilə ödənilməsinə vergi sistemində həyata keçiriləcək islahatlarla əlaqələndirirdi(12,s.260-262).

Əsas əsərlərindən:

1. «Azad cəmiyyətdə iqtisadi siyasət» - 1948
2. «Dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsinin pozitiv proqramı» - 1934.
3. «Xüsusi gəlir vergisi» - 1938
4. «Federal vergi islahatı» - 1943

Əsas fikirlərindən:

- dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi azad sahibkarlıq fəaliyyətinə xidmət edən strukturların dəstəklənməsinə yönəldilməlidir.

- O, hesab edirdi ki, depressiya o qədər də düzgün aparılmayan monetar siyasətin nəticəsidir.

-federal gəlirlərin əsasını xüsusi gəlir vergisi–bütün gəlir növlərinin, əmək haqları və dividendlərin 20 %-nin vergi kimi ödənilməsi formalaşdırmalıdır.

- ən çox diqqəti cəlb edən fakt vergiödəyicilərinə vergilərin ödənilməsindən sonra gəlirləri üzərində maksimal sərəncamvermə hüququnun verilməsinin təklif olunması idi.

- sosial proqramların həyata keçirilməsinə çəkilən xərclərin qismən və ya tamamı ilə ödənilməsinə vergi sistemində həyata keçiriləcək islahatlarla əlaqələndirirdi.

ÇEMBERLİN EDVARD
(1899-1967)

Çemberlin 1899-cu ildə Lya Kunderə, Vaşinqtonda dini xadimi ailəsində anadan olmuşdur. Ayova şəhərində orta məktəbi bitirmiş, sonra Ayova Universitetinə daxil olaraq 1921-ci ildə həmin universitetin məzunu olmuşdur. O, Miçiqan Universitetində magistr dərəcəsi alandan sonra 1927-ci ildə Harvard Universitetinə daxil olmuş, daha sonra 1927-ci ildə doktorluq dərəcəsinə layiq görülmüşdür. Belə hesab edirlər ki, Çemberlinə Kembric Universitetində gedən debatlar heç bir təsir göstərməmişdir.

Çemberlin həyatının maraqlı faktı kimi onun müharibə dövründə Xüsusi Əməliyyatlar İdarəsində (Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi) qulluq etməsi göstərilə bilər. Bununla yanaşı o, 1939-1943-cü illərdə Harvard Universitetinin iqtisadiyyat fakültəsinin dekanı olmuşdur. O vaxtlar həmin fakültədə məşhur şəxsiyyətlər olan Olvin Xansen, Vasiliy Leontyev, Edvard Meyson, Sammer Şlixter, Yosef Şumpeter və Frenk Taussino çalışırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, Çemberlin 30-40-cı illərdə inhisar rəqabəti nəzəriyyəsinin müxtəlif aspektlərinə dair çoxlu sayda məqalələr dərc etdirmişdir.

Müharibədən sonra bir il Paris Universitetinə dəvət olunmuş və burada professor vəzifəsində çalışmışdır. 1948-1958-ci illərdə Harvardda 3 aydan bir dərc olunan «Quarterly Journal of Economics» jurnalının redaktoru olmuşdur. E.Çemberlin 50-ci illərdə bir sıra universitetlərdə fəxri dərəcələr almış və 1965-ci ildə Amerika İqtisadi Assosiasiyasının fəxri üzvü seçilmişdir.

1967-ci ildə E.Cemberlin dünyasını dəyişən zaman 68 yaşında idi. İqtisadçı alimlər onun xatirəsini yad etmək məqsədi ilə R.Kyünnenin rəhbərliyi ilə «İnhisarçı rəqabət nəzəriyyəsi: nəticələrin təhlili» adı altında məqalələr toplusu dərc etdirdilər.

Çemberlinin iqtisadi məsələlər ilə əlaqədar araşdırmaları barəsində danışarkən ilk olaraq diqqəti «İnhisarçı rəqabət nəzəriyyəsi» (Theory of Monopolistic Competition, 1933) əsəri cəlb edir. Bu əsər Con Robinsonun «Mütləq(tam) iqtisadi rəqabət nəzəriyyəsi» (Economics of Perfect Competition) əsərindən bir neçə ay əvvəl dərc edilmişdir və Çemberlinin elmi yaradıcılığının əsas hissəsi araşdırmaların bu istiqamətdə dərinləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, «İnhisarçı rəqabət əsəri» müxtəlif vaxtlarda 8 dəfə nəşr olunmuşdur. Əsər sonuncu dəfə 1962-ci ildə dərc olunmuşdur. Bundan öncə isə 1957-ci ildə «Dəyərin ən ümumi nəzəri məsələlərinə dair» («Towards a More General Theory of Value») kitabda Çemberlinin 16 ən məşhur məqalələri dərc olunmuşdur. Bəzi analitiklər XX əsrin 30-cu illərində daha iki nəzəriyyənin meydana çıxdığını iddia edirlər. Bu inhisarçı rəqabət və yarımçıq(natamam) rəqabət haqqında yayılan nəzəri müddəalardır. İnhisarçı rəqabət nəzəriyyəsinin müəllifi kimi Çemberlin göstərilir. O, iddia edirdi ki, təmiz (xalis) rəqabət əmtəə istehsalçıları arasında o zaman mümkündür ki, onlar mütləq mənada eyni məhsul istehsal etmiş olsunlar və bir-birindən heç nə ilə fərqlənməyən şəraitdə öz məhsullarını sata bilsinlər. Çemberlin hesab edirdi ki, real həyatda bu mümkün olan iş deyil. Hətta eyni məhsulla istehsal olunan zaman belə onlar arasında keyfiyyət, qablaşdırma, ticarət markalarında müəyyən fərqlər var. Əmtəənin realizə edilməsi şəraitləri də fərqlidir. Firmaların satıcıları müxtəlif məkanlarda yerləşmiş, alıcılara xidmətlər fərqlidir, əlavə xidmətlər (zay məhsulların geri alınması və ya təmirinə təminat), reklamlaşdırma fərqləri mövcuddur. Alıcıların əmtəələr haqqındakı məlumatlanmaları da eyni deyil. Çemberlin buradan belə nəticə çıxarır ki, hər istehsalçı inhisarçı kimi çıxış edə bilər. Azad rəqabət özü-özlüyündə inhisarçı rəqabət deməkdir. Çemberlin həmçinin iddia edirdi ki, vahid bazar yoxdur. Öz qiymətləri olan, öz qanunları ilə fəaliyyət göstərən bazarlar mövcuddur. Lakin o, eyni zamanda əsaslandırmağa çalışırdı ki, əmtəə və bazarların diferensiallaşması da mütləq deyil. Onların substitutlara (əvəzləyici) xidmət səviyyəsindən asılı olaraq real rəqabət mümkün olur. Substitutların mövcudluğu inhisarçılara qiymətləri artırmağa və həddindən artıq mənfəət almağa imkan vermir. O, real rəqabət şəraitində təmiz rəqabət mühitindən fərqli olaraq istehsal xərclərinin daha yüksək olduğu qənaətində idi. Çünki o, real rəqabət şəraitində istehsal güclərinin tam yüklənilmədiyini əsaslandırmağa çalışırdı. Çemberlin bildirirdi ki əlavə məhsul buraxılışı əmtəənin ucuzlaşması ilə müşayiət olunur, bu isə öz növbəsində əlavə istehsal xərclərinin yaranması və son nəticədə əlavə mənfəətin əldə olunmaması demək idi. Çemberlinə görə məhsulun diferensiallaşdırılması inhisarçı rəqabətin əsas faktoru olsada yeganə faktor deyil. Digər faktor kimi o, satıcıların sayının azlığını- faktiki olaraq oliqopoliyanı göstərir. Analitiklər oliqopoliya şəraitində qiymətlər paralelliyinin mümkünlüyünə işarə edirlər (11,s.43).

Daha sonra qeyd etmək lazımdır ki, analitiklər Çemberlin və Robinsonun iqtisadi baxışlarındakı fikir ayrılıqlarına diqqət yetirərək bu fərqləri bir mənalı

qarşılamayıblar. Lakin zaman keçdikcə Çemberlinin fikirləri elmi ictimaiyyətdə daha çox əks-səda yarada bilmişdir.

Bəzi analitiklər E.Çemberlinin «İnhisarçı rəqabət nəzəriyyəsi»-nin əhəmiyyətini Keynsin araşdırmaları ilə müqayisə edirlər. Bazar strukturunu təhlil edən Çemberlin iddia edirdi ki bazar inhisarçı elementlərin daşıyıcısıdır. O, alıcı seçimi barədə yazırdı ki, onlar müəyyən ticarət markalarının məhsullarına daha çox üstünlük verirlər və bu məhsullara görə daha çox pul ödəməyə hazırdırlar (məsələn, diş pastası və ya hər hansı digər pərakəndə satış məhsulu). O, iddia edirdi ki, inhisarın bu elementi uzunmüddətli perspektivdə sənayenin ayrı-ayrı sahələrində satıcılara heç bir üstünlük vermir. Uzunmüddətli perspektiv üçün ancaq normal gəlir qazanılması təmin olunur. Sahə xərclərinin tənzimlənməsində orta dərəcəli tarazlığa nail olunur. Lakin rəqabət mühitində həddən artıq firma mövcuddur və onların hər biri öz məhsul və xidmətləri müqabilində daha yüksək qiymət təyin edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Çemberlinin mühakimələri iqtisadçı alimlər tərəfindən bir mənalı qiymətləndirilməyib və mübahisələrə səbəb olmuşdur. Müasir dövrdə iqtisadçılar hesab edirlər ki, inhisarçı rəqabət mütləq rəqabətdən çox az seçilir. Bu isə o deməkdir ki, burada müasir bazar strukturunun mühüm elementi oliqopoliyanın (iri firmaların məhdud sayda olduğu bazar şəraiti) və ya istehsalçılar arasında rəqabətin nəzərə alınmır.

Əsas əsərlərindən:

- 1.«İnhisarçı rəqabət nəzəriyyəsi» (Theory of Monopolistic Competition, 1933)
2. «Mütləq(tam) iqtisadi rəqabət nəzəriyyəsi» (Economics of Perfect Competiton)
3. «İnhisarçı rəqabət əsəri»
4. «Dəyərin ən ümumi nəzəri məsələlərinə dair» («Towards a More General Theory of Value»)

Əsas fikirlərindən:

- *Bazar strukturunu təhlil edən Çemberlin iddia edirdi ki bazar inhisarçı elementlərin daşıyıcısıdır.*
- *O, iddia edirdi ki, təmiz (xalis) rəqabət əmtəə istehsalçıları arasında o zaman mümkündür ki, onlar mütləq mənada eyni məhsul istehsal etmiş olsunlar və bir-birindən heç nə ilə fərqlənməyən şəraitdə öz məhsullarını sata bilsinlər.*
- *Çemberlin hesab edirdi ki, real həyatda bu mümkün olan iş deyil. Hətta eyni məhsulla istehsal olunan zaman belə onlar arasında keyfiyyət, qablaşdırma, ticarət markalarında müəyyən fərqlər var. Əmtəənin realizə edilməsi şəraitləri də fərqlidir. Firmaların satıcıları müxtəlif məkanlarda yerləşmiş, alıcılara xidmətlər fərqlidir, əlavə xidmətlər (zay məhsulların geri*

alınması və ya təmirinə təminat), reklamlaşdırma fərqləri mövcuddur. Alıcıların əmtəələr haqqındakı məlumatlanmaları da eyni deyil. Çemberlin buradan belə nəticə çıxarır ki, hər istehsalçı inhisarçı kimi çıxış edə bilər. Azad rəqabət özü-özünüdə inhisarçı rəqabət deməkdir.

- Çemberlin həmçinin iddia edirdi ki, vahid bazar yoxdur. Öz qiymətləri olan ,öz qanunları ilə fəaliyyət göstərən bazarlar mövcuddur. Lakin o,eyni zamanda əsaslandırmağa çalışırdı ki, əmtəə və bazarların diferensiallaşması da mütləq deyil.

LANGE OSKAR
(1904-1965)

Lange 1904-cü ildə Polşanın Tomaşov şəhərində anadan olmuşdur. 1927-ci ildə o hüquqşünaslıq üzrə magistr dərəcəsinə, 1928-ci ildə isə - hüquq üzrə doktorluq dərəcəsinə qazanmışdır, hər ikisini Krakov universitetində. Londonun iqtisad məktəbində qısa müddət (1929-30) oxuduqdan sonra, 1931-ci ildə Krakov universitetində mühazirə oxumağa başlamışdır. 1935-ci ildə o, Miçiqan universitetində müəllim işləmək üçün, Avropanı tərk etmişdir. Amerikaya gəlişini, aralarında olan uçurumun klassik təsvirini verdiyi «Marksist iqtisadiyyatı və müasir iqtisadi nəzəriyyə» (Marxian Economics and Modern Economic Theory, 1935) adlı ingilis dilində yazdığı ilk məqaləsi ilə qeyd etmişdir. 1943-cü ildə Lange Çikaqo universitetinin professoru oldu.

Oskar Langenin karyerası tam olaraq, iki hissəyə bölünür (ibarətdir): İkinci Dünya müharibəsindən əvvəlki amerikan mərhələsi - bu dövrdə o, özünün marksizmə olan simpatiyalarını gizlətməyərək, iqtisadi maynstrimə çox əhəmiyyətli töhvə vermişdir; və müharibədən sonrakı - Polşa dövrü. Bu dövr ərzində o, marksizmin bütün müasir iqtisadi alətlərdən istifadə edən qeyri-doqmatik versiyasını təşviq edirdi. Onun ən məşhur əsəri, 1936-37-ci illərdə dərc edilmiş və iki hissədən ibarət olan «Sosializmin iqtisadi nəzəriyyəsi haqqında» (On the Economic Theory of Socialism) məqalə idi. Bu məqalədə müəllif bazar sosializminin modelini qurmağa çalışmışdır. Həmin model çərçivəsində zavod rəhbərləri qiymətlərin ibarətləşməsi və istehsalda çəkilən xərclərin son həddi hesabına gəlirin maksimallaşdırılması modelinə riayət etməlidirlər. Eyni zamanda, iqtisadi planlaşdırma orqanları isə, sınaq və səhvlər metodundan istifadə edərək, tələb və təklif balansını uğrunda mübarizə etməlidirlər. Onların birgə fəaliyyətinin nəticəsində isə - kapitalizmə xas olan işsizliyin, monopoliyaların və sosial bərabərsizliyin eyni zamanda aradan qaldırılması şəraitində tam rəqabətli iqtisadiyyatın bütün səmərəli nəticələrinə

nail olunur. Tezliklə bu əsər, Mizes-Xayekin sostializm dövründə səmərəli planlaşdırmanın mümkünsüzlüyü barədə etirazlarına inamlı cavab kimi qəbul edildi. Bununla da, iqtisadçılar belə bir əlverişli doktrina ilə silahlandılar ki, öz-özlüyündə mükəmməl rəqabətin standart nəzəriyyəsi mülkiyyət formasının özəl və ya ictimai formada olmasından asılı deyil. Langenin arqumentləri yeni deyil: hələ 401 il öncə, sarsılmaz ortodoksal iqtisadçılar olan Barone, Pareto və Vizer də bu haqda yazırdılar. Bu təkliflərin hamısını Şumpeter düzgün və ironik şəkildə qeyd edilmişdir: sosializmin iqtisadi nəzəriyyəsini Marksın əsərlərində yox, «burjua» iqtisadçıların yazılarında axtarmaq lazımdır. Sonrakı nəsillər Langenin bazar sosializmi nəzəriyyəsinin düzgünlüyünə şübhə ilə yanaşırdılar. Bu nəzəriyyə, içərisindən çıxdığı ortodoksal qiymət nəzəriyyəsi kimi, iqtisadi qüvvələr bitdikdən sonra son bərabərçəkili vəziyyətin bərqərar olması xarakterinə qarşı tam aydın münasibətdə olsa da, iqtisadiyyatın tam bərabərçəkili vəziyyətə doğru hansı real proses hesabına irəlilədiyinin mahiyyəti haqqında heç nə demir. Nəyə görə menecerlər, öz gəlirlərini deyil, uzunmüddətli gəlirləri maksimallaşdırmalıdırlar, və uğursuz investisiyalar nəticəsində yaranan itkilər kimin hesabına maliyyələşdirilməlidir? Lange özü, müharibədən sonra, sosialist dövləti üçün yazdığı proqram haqqında fikirlərini dəyişərək, etiraf edirdi ki, «sosialist iqtisadiyyatı» deyil, «Sosializmin siyasi iqtisadı» daha çox lazımdır (The Political Economy of Socialism, 1958). Buna baxmayaraq, müharibədən sonra yazılmış və Şərqi Avropa oxucularına ünvanlanmış traktatın «Siyasi iqtisad» (1958) adlı birinci cildində o, marjinalist prinsiplərinin mərkəzi planlaşdırma sistemində fəaliyyət göstərən iqtisadiyyat üçün tətbiq edilməsinin mümkünlüyü nümayiş etdirməyə cəhd etmişdir. Bu kitab ilk dəfə işıq üzü görəndə, onu, Şərqi Avropa iqtisadiyyatında stalinizm dövrünün sonunu göstərən marksist və «burjua» iqtisadi nəzəriyyələrinin birləşməsi istiqamətində ilk doğru cəhd kimi alqışlayırdılar. Əfsuslar olsun ki, bu kitabın ideyaları, Sovetlər blokundan olan Lange və digər iqtisadçıların heç birinin əsərlərində inkişaf etdirilməmişdir və Polşa, Macarıstan və Rusiyada mövcud olan iqtisadi nəzəriyyə, qərbi iqtisadi nəzəriyyədən, 1950-ci illərdə olduğu kimi, 1980-ci illərdə də uzaq idi.

1944-cü ildə özünün son iri həcmli işi olan «Qiymətlərin elastikliyi və məşğulluq» (Price Flexibility and Employment) əsərini ingilis dilində dərc etdirmişdir. Bu nəzəri əsərdə o keynsian məsələlərini ümumi tarazlıq nəzəriyyəsinin istifadə etdiyi mikroiqtisadi vasitələrlə şərh verməyə çalışmışdır.

1945-ci ildə Polşanın yenidən yaradılmış hökuməti Langeni ABŞ-na səfir, növbəti ildə isə - Polşanın BMT-da nümayəndəsi təyin etmişdir. Lakin, 1947-ci ildə hadisələr kəskin olaraq stalinçi ortodoksal istiqamətdə inkişaf etdikdə, Lange Polşaya geri çağırılmış və bir o qədər də əhəmiyyəti olmayan akademik vəzifəyə təyin edilmişdir. 1955-ci ildə Polşada siyasi atmosfer yenidən dəyişdikdə, o Varşava universitetində statistika professoru və Polşa dövlət iqtisadi şurasının sədri vəzifələrinə qədər yüksəlmişdir. Bu son illərdə o polyak dilində bir sıra əsərini dərc etdirmiş və üçüncü dünya ölkələrində planlaşdırma

problemlərinə aid bir neçə «iqtisadi planlaşdırma haqqında oçerk» (Essays on Economic Planning, 1963) yazmışdır.

Əsas əsərlərindən:

1. «Sosializmin iqtisadi nəzəriyyəsi haqqında» (On the Economic Theory of Socialism) məqalə idi.
2. «sosialist iqtisadiyyatı» deyil, «Sosializmin siyasi iqtisadı» daha çox lazımdır (The Political Economy of Socialism, 1958).
3. «Siyasi iqtisad» (1958)

Əsas fikirlərindən:

- Sosializmin iqtisadi nəzəriyyəsini Marksın əsərlərində yox, «burjua» iqtisadçıların yazılarında axtarmaq lazımdır.

- O, marjinalist prinsiplərinin mərkəzi planlaşdırma sistemində fəaliyyət göstərən iqtisadiyyat üçün tətbiq edilməsinin mümkünlüyü nümayiş etdirməyə cəhd etmişdir.

ƏLAVƏ OXU

**MÜTƏFƏKKİRLƏR VƏ ELM ADAMLARI
İQTİSAD ELMI HAQQINDA**

Aristotela görə	İqtisadiyyat insanın təsərrüfat fəaliyyəti dairəsidir.
İbn Xəldunə görə	İqtisadi fəaliyyət cəmiyyətin inkişafının təməli və əsasıdır.
N.Tusiyə görə	Fəzilət sahibi olmaq istəyənlər iqtisadiyyat elmini öyrənməlidirlər.
K.Makkonnell və Stenli L.Bryuya görə	O dar ixtisaslı predmet olmayıb akademik elmdir.
P.Samuelsona görə	Sistematik olaraq iqtisadi nəzəriyyəni öyrənməyən insan elə kərdi ki, hansı ki, o, çalışır ki, musiqi əsərinə qiymət versin. İqtisadi nəzəriyyə – sosial elmlərin kralıdır.
C.M.Keynsə görə	İqtisadçılar və siyasi mütəfəkkirlər haqlı olsalar da, səhv etsələr də, onların ideyaları başqalarının düşündüyündən daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həqiqətdə yalnız onlar dünyanı idarə edirlər.
Maks Planka görə (Kvant mexanikasının banisi)	O çox çətin elmdir. (Ondan əl çəkdi).
Bermran Rasselə görə (Müasir riyazi məntiqin pioni)	O həddindən artıq sadədir.
Milton Fridmenə görə (Nobel mükafatı laureatı)	İqtisadiyyatın qəribəliyi ondadır ki, o sadədir. Hansı ki, buna baxmayaraq çox da başa düşülən deyil.
H.Bunqə görə XIX əsrdə	Hansı bir xalqda siyasi iqtisad fəaliyyətdə deyil, orada ümumi insani inkişaf da ola bilməz.
A.S.Puşkinə görə	Gənclərin ən birinci öyrənişi elmi siyasi iqtisaddır.
A.Xeylbrunnerə görə	Dəvənin dözümlü – allahın səbri

- “Bütün elmlər qeyri-real sadələşdirilmiş ehtimallardan istifadə edirlər”.
- İqtisadçılar adamayovuşmaz olurlar. Burada kişilər daha çoxdur”.
- “Müasir iqtisadçı xəstələri olmayan klinik həkimdir, ya da layihələri olmayan mühəndisdir”.
- “İqtisadi modellər yalnız potensial abstrakt modellərdir. Xəritə ərazi deyil”.
- “İqtisadi nəzəriyyə məsələlərin axtarış texnikası deyil, bu həll olunacaq məsələlərin toplusudur.
- “Əsil elm heç vaxt qəti şəkildə olmur və yeni göstəricilərin, ya da yeni təcrübənin sayəsində yenidən baxılmalıdır”.
- “İqtisadi dünya, fiziki dünyadan fərqli olaraq bizim təfəkkürlərimizdən daha çox asılıdır”.
- “Hər cür iqtisadi böhran zəlzələyə bənzər, onun nə vaxt baş verəcəyini heç kim əvvəlcədən bilməz. İ.H.Aliyev”.
- “Dünyanın nüfuzlu iqtisadişlərinin fikrincə mövcud iqtisadi qanunların əsaslı şəkildə rekonstruksiyasına və düzgün korrektə olunmasına ehtiyac vardır. (Astana)”.
- “Qlobal antiböhran tədbirlərinin yetərsizliyi digər sistem böhranların – Beynəlxalq Münasibətlər sisteminin korruzsiyaya uğramasına yol açmışdır”.
- “İnsan cəmiyyəti dinamik inkişaf istiqamətində heç vaxt bu qədər böyük potensiala malik olmamış və eyni zamanda özünü məhv etmə səviyyəsinə belə yaxınlaşdırmamışdır.

1. *İqtisadi fikirlərin yaranması və inkişafının əsas mərhələləri*

1.1. İctimai iqtisadi formasiyalar haqqında

Sxem 1.

Marksizmə görə ibtidai-icma cəmiyyətində istehsal vasitələri üzərində kollektiv mülkiyyət mövcud olmuşdur. İbtidai insanın istehsal alətləri çox primitiv olmuşdur: daş balta, toxa, yay və ox. Onların köməyi ilə insanlar yalnız birgə halda həyat vasitələri əldə edə bilirdilər. Bu cəmiyyətdə məhsulların bölgüsü də bərabər olmuşdur.

İbtidai-icma quruluşunu quldarlıq quruluşu əvəz etdi. Bu cəmiyyət quldarların istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətinin olması ilə xarakterizə olunur. İstismarçılar qulları adam hesab etmirdilər, onları “mələyən alətdən”, yəni iş heyvanlarından fərqli olaraq “danışan alət” adlandırırdılar. Qullar öz ağaları üçün zəruri olan bütün həyat vasitələrini və bəzək şeylərini istehsal edirdilər. Onların əməyi hökmran əmək növünə çevrildi.

Quldarlıq dövründə cəmiyyətin məhsuldar qüvvələri irəliyə doğru mühüm addım atdı. Əkinçilik ilə şəhər sənəti arasında, müxtəlif sənət sahələri arasında ictimai əmək bölgüsü dərinləşdi. Tikinti və dağ-mədən işlərində qul əməyi geniş miqyasda tətbiq olundu. Quldarlıq dövrü üçün əzəmətli olan Misir ehramları, saraylar, teatrlar, sirkələr, kanallar, su kəmərləri, zəfər tağları kimi tikintilər qulların əməyi ilə uğaldılmışdı. Hərbi məqsədlər üçün gəmilər və mühasirə qurğuları tikilmişdi.

Buna baxmayaraq quldarlıq quruluşunda istehsalın inkişaf etdirilməsi imkanı məhdu idi. Belə ki, qullar əməyin nəticəsi ilə maraqlı deyildilər. Onlar nəzarətçilərin şallaq, qamçı səsləri altında işləyirdilər. Qul sahiblərinə qarşı kəskin qəzəb və özünün icbari əməyinə nifrət bəsləyən qullar əmək alətlərini sındırır, öz istismarçılarına qarşı üsyan edirdilər. Quldarlar özləri isə əməyi rüsvayçı və azad insana layiq olmayan iş hesab edirdilər. Quldar cəmiyyətinin müəyyən mərhələsində hakim istehsal münasibətləri məhsuldar qüvvələrin inkişafını ləngidən amilə çevrilir, onlar barışmaz ziddiyyət kimi çıxış edir, bunlar da nəticə etibarilə quldarlığın dağılmasına gətirib çıxarır.

Quldarlıq quruluşunun yerinə feodalizm quruluşu gəldi. “Feodalizm” anlayışının özü “feod” latın sözündən əmələ gəlir. Feodalların öz yaxın adamlarına hərbi xidmət öhdəliklərinə görə payladıqları torpaqlara “feod” deyilirdi. Feodallar torpabın və digər istehsal vasitələrinin sahibi və həm də onların torpağını becərən təhkimli kəndlilərin natamam mülkiyyətçiləri idilər. Təhkimli kəndli quldan özünün pay torpağı, özünün şəxsi təsərrüfatı olmasına görə fərqlənirdi. Bu təsərrüfatın məhsulları, müxtəlif mülkiyyətləri ödədikdən sonra kəndlilin ixtiyarına keçirdi. Kəndli ona məxsus olan pay torpağı sahəsində işləyərkən öz əməyinin nəticəsində maddi marağı olurdu.

Beləliklə, feodal istehsal münasibətləri məhsuldar qüvvələrin inkişafı üçün yeni imkanlar açdı. Üç sahəli əkin sistemi (torpaq sahəsini üç hissəyə bölməklə əvvəlcə payızlıq,

sonra yazlıq əkini aparmaqla üçüncü ilə dincə qoyulan köhnə əkin sistemi) həyata keçirildi, metal emalı, gəmiqayırma təkmilləşdirildi, kompas, kitab nəşri və mexaniki saat kəşf edildi. Bu zaman insan və heyvanın əzələ enerjisi küləyin və aşırımla gələn suyun gücündən daha geniş istifadə etməklə tamamlanır.

Buna baxmayaraq feodal istismar münasibətləri məhsuldar qüvvələrin inkişafını ləngitməyə başlayır. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin başlıca amili olan maddi maraq ancaq kəndlinin şəxsi təsərrüfatında fəaliyyət göstərirdi. Təhkimli kəndli vaxtının çox hissəsini feodalın torpağında çalışır, bunun əvəzində isə heç bir şey almırdı. Quldarlığa nisbətən feodalizm cəmiyyətində sinfi mübarizə daha da kəskinləşdi. Təhkimli kəndlilərin üsyanları feodal dövlətini sarsıtdı. Burjua inqilabları dövrü başlandı. Feodal quruluşunun yerinə kapitalist quruluşu gəldi.

Feodalizmdən fərqli olaraq kapitalizm daha inkişaf etmiş məhsuldar qüvvələrə əsaslanır. İri maşınli istehsal yaranır və inkişaf edir, yeni texnika tətbiq edilir, istehsalın təşkili və texnologiyası təkmilləşir, beynəlxalq əmək bölgüsü artır, dünya bazarı əmələ gəlir, dünya kapitalist təsərrüfat sistemi yaradılır. XIX əsrin axırlarında Marks və Engels yazırdılar: "Burjuasiya yüz ildən bəri davam edən öz sinfi hökmranlığı zamanı bütün əvvəlki nəsillərin yaratdıqlarının hamısından sayca daha çox və daha əzəmətli məhsuldar qüvvələr yaratmışdır. Təbiət qüvvələri insana tabe edilmiş, maşınli istehsal yaradılmış, sənaye və əkinçilikdə kimya tətbiq edilmiş, buxar gəmiləri işə salınmış, dəmir yolları, elektrik teleqrafi çəkilmiş, yer üzünün ayrı-ayrı qitələrindən əkinçilik üçün istifadə edilməyə başlanmış, çaylar gəmiçilik üçün yararlı hala salınmışdır, sanki yer altından böyük əhali kütlələri meydana gəlmişdir, - keçən əsrlərdən hansı güman edə bilərdi ki, ictimai əmək daxilində bu qədər məhsuldar qüvvələr vardır"¹. Lakin burjua cəmiyyəti özünün ovsunları ilə çağırılmış qüvvələrin öhdəsindən gələ bilməyən sehribazı xatırladır. Kapitalizmdə istehsal həqiqətən ictimai xarakter daşıyır: hər bir əmtəə çox böyük miqdarda fəhlə əməyinin nəticəsi hesab olunur. Lakin istehsalın nəticəsini zəhmətkeşlər, cəmiyyət deyil, ictimai əməyin nəticəsini özünün varlanması xeyrinə istifadə edən kapitalistlər mənimsəyirlər.

Beləliklə, kapitalizmdə istehsalın ictimai xarakteri ilə onun nəticələrinin xüsusi kapitalist mənimsəməsi forması arasında barışmaz, antaqonist ziddiyyət mövcuddur. Bu kapitalizm cəmiyyətinin əsas ziddiyyətidir. Bu ziddiyyətin və onunla əlaqədar olan sinfi mübarizənin həddindən artıq kəskinləşməsi kapitalizm quruluşunun inqilabi yolla sosializmlə əvəz olunmasının əsasını təşkil edir.

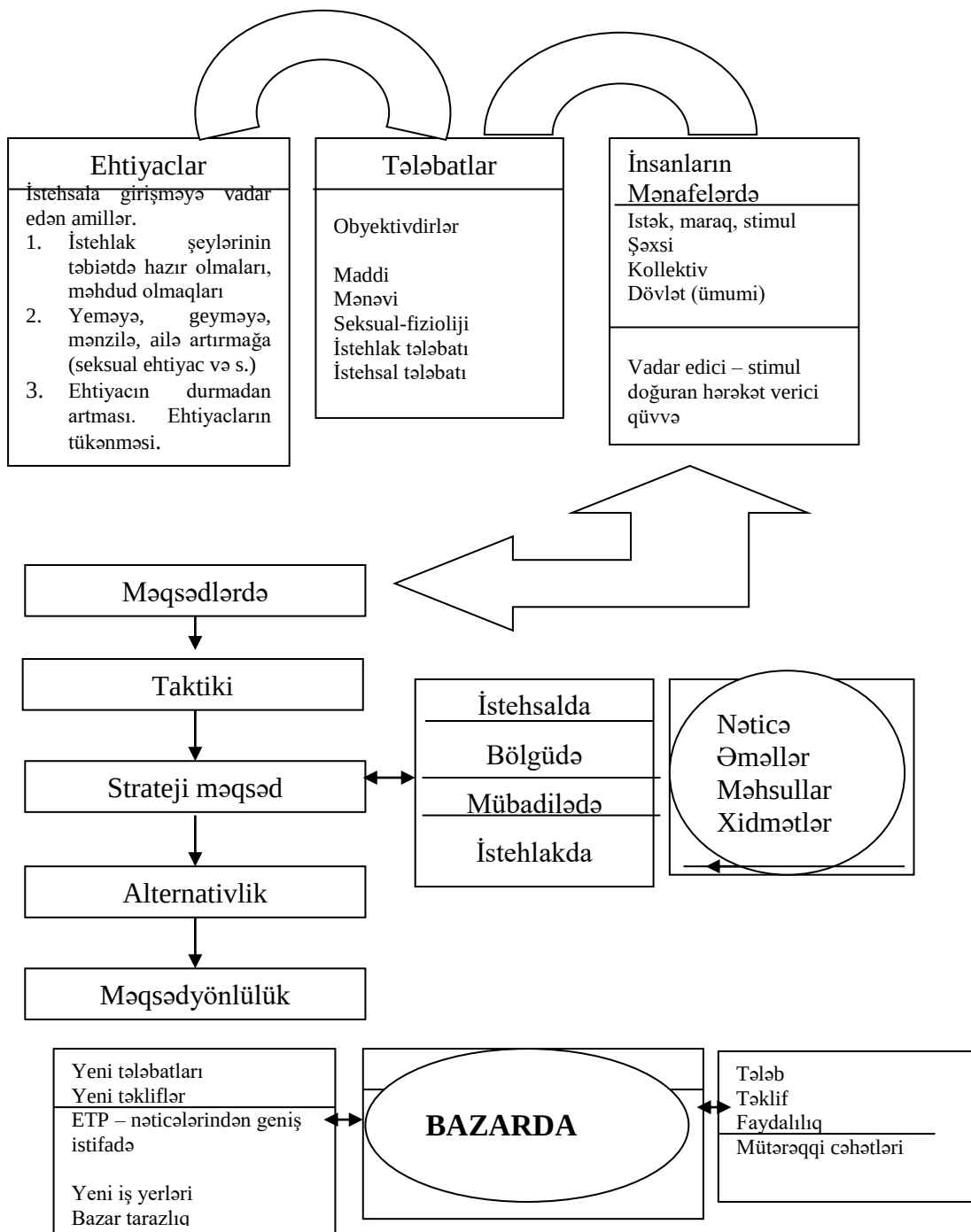

¹

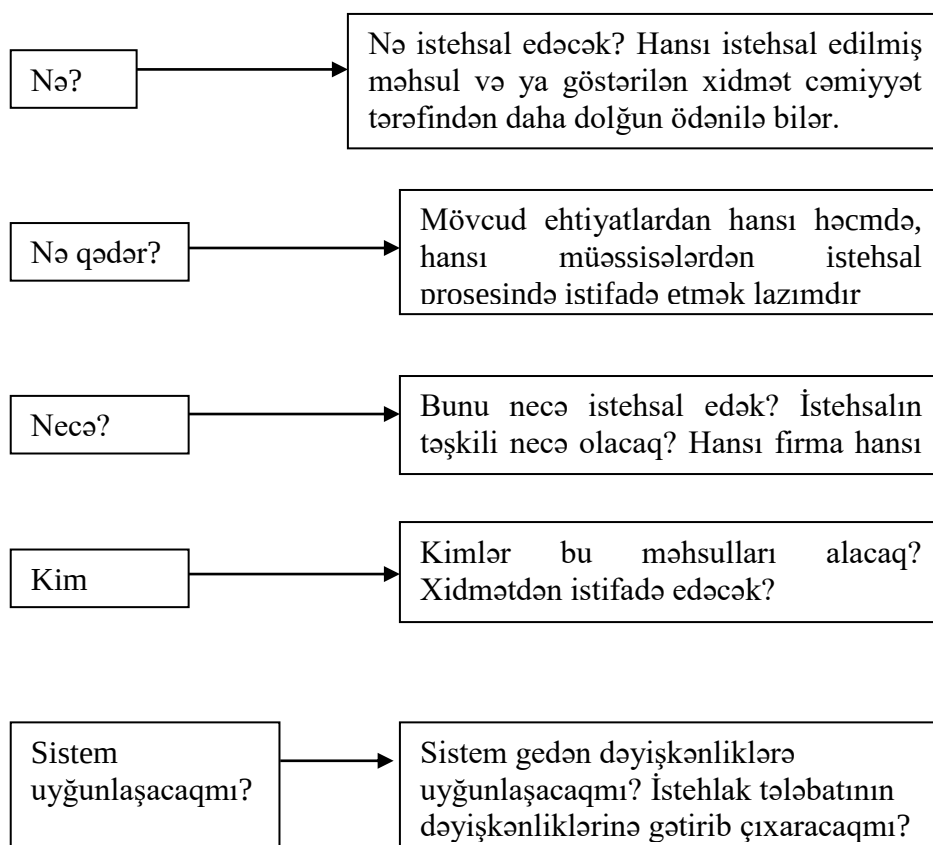
К.Маркс вя Ф.Енэлс. Сечилмиш ясярляри. 1-жи жилд, сящ.13-14.

1.3.İqtisadi inkişafın mənbələri və transformasiyanı əks etdirən sxem

	Mahiyyətə	Formaca
1. Doğulur	Z Ehtiyaclar ↔	İstehlak, istehsal
2. Əks olunur	I Tələbatlarda ↔	Maddi, mənəvi
3. Təzahür edir	D Mənafehlərdə ↔	Şəxsi, kollektiv, ümumi
4. Dönür	D Marağa,istəyə ↔	
5. İfadə olunur	Məqsədlərdə ↔	Məqsədəuyğunluq, strateji, taktiki
6. Həyata keçir	Y <u>Istehsalda</u> →	Bölgədə, mübadilədə, istehlakda
7. Reallaşır	Y ↔ Bazarda	Azad, tənzimlənən
8. Müəyyən olunur	Ə Tələb-təklif, ↔	Yetkin rəqabət
9. Yenidən doğulur	Yeni təlabatlar, yeni təkliflər ↔	
10.Tənzimləyir	L ↔	Rəqabət
11.Tənzimləyir	Ə ↔	Dövlət
12.Tarazlayır	R ↔	Bazar

1.4.Bazar sistemi və beş fundamental sual

İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə müəyyən növ məhsul istehsalı üzrə onlarda az-çox adət-ənənə, vərdiş, üsul, təcrübə və bacarıq yaranır. Bütün bunlar getdikcə nəsil-dən-nəslə keçir, təkmilləşir, yeniləşir, bilik halında təzahür edir. Müəyyən növ məhsul istehsalının necə təşkili, nə qədər işçi lazım olması, onların hər birinin hansı işi yerinə yetirməsi, işin başlanması, qurtarması və s. barədə təcrübə və bilik toplanır.

Əlbəttə bunları elmi bilik adlandırmaq olmaz. Hər halda ev, ev təsərrüfatının aparılması, idarə edilməsi barədə, adamların (istehsala görə) davranış qaydaları barədə müəyyən ənənə, qanun-qayda olması barədəki məlumatlar çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu mənada iqtisad elminin ilkin mənbəyini məhz qədim dünyanın mütəfəkkirlərinin əsərlərində axtarmaq lazımdır.

Qədim iqtisadi fikir tarixinə qısa səyahət

Qədim Hindistanda bizim eradan əvvəl IV-III əsrdə ictimai əmək bölgüsünün, ağalığ-təbəçilik münasibətlərinin olmasını göstərmişdilər. Hindistan yazılarında hər kəsin ictimai borcu, quldarlığın xüsusiyyətləri açıqlanırdı.

Qədim Çin mütəfəkkirlərinin əsərlərində və xüsusilə Konfutsi tərəfindən (b.e.ə. 551-479) zehni əməklə fiziki əmək fərqləndirilmişdir. Maraqlıdır ki, zehni əməyin «yuxarı» təbəqəyə, fiziki əməyin isə əksəriyyəti qullardan ibarət olan «aşağı» təbəqəyə xas olması qeyd edilmişdir. O, vergi sisteminin dəyişilməsini təklif edirdi.

Çin filosofu Syun-Szi (b.e.ə. III əsr) göstərirdi ki, bütün insanlar doğulduğu gündən bərabər hüquqludurlar. «Toplanmış sərvətdən» hamı bərabər istifadə etməlidir. Hələ o vaxt əkinçilikdəki və sənətkarlıqdakı qulların azad olması barədə çağırışlar səslənirdi.

Bu kimi iqtisadi fikirlər sonralar qədim Yunanıstanda öz inkişafını tapmışdı.

Qədim Yunan filosoflarından Ksenofontun, Platonun (b.e.ə. 427-347), Aristotelin əsərlərindəki fikirlərini müasir iqtisadi nəzəriyyənin giriş nöqtəsi kimi xarakterizə etmək olar. Məsələn, maddi dəyərlərin mübadiləsində onlar faydalılığı əsas götürürdü, çünki o dövrdə qul olmayan azad, sərbəst vətəndaşlar üçün fiziki əmək qəbahət hesab edilirdi. Ona görə də onlar məhsulu əməyə görə deyil, faydalılığa görə qiymətləndirirdilər.

Qədim Roma mütəfəkkirlərindən Varrona (b.e.ə. 116-2), Böyük Katon (b.e.ə. 234-149), Kalumelli (b.e. I əsr), Seneki (b.e. 4-65), Lukresiya (b.e. 99-55) və s. müəyyən mənada qədim Yunanıstandakı iqtisadi fikirlərin davamçıları olmuşlar. Quldarlığın zəruriliyi və sonra isə dağılması barədəki onların fikirləri çox maraqlıdır.

Seneki göstərirdi ki, bütün insanlar təbiətən bərabərdirlər – eynidirlər. O, quldarlığı tənqid edirdi. O yazırdı: onlar quldur, lakin onlar da insandır.

Seneki özü sələmçiliklə məşğul idi. Lakin sələmçiliyə qarşı çıxırdı. Onun ideyaları xristianlığa təsir etmişdir.

Xristianlıq (b.e. I əsr) təsərrüfat fəaliyyətinə olan baxışlara köklü dəyişiklik gətirdi. Belə ki, xristianlığa görə hər cür əmək zəruri və müqəddəs hesab olunurdu.

Apostol Pavel vəsiyyət edirdi ki, kim işləməsə, ona yemək yoxdur (Azərbaycanlılarda işləməyən dişləməz deyirlər).

Xristian təlimində ədalətli qiymət, məhsulun fərdi deyil, ictimai cəhətdən qiymətləndirilməsi, mülkiyyət, sərvət və bu kimi iqtisadi problemlərə bu və ya digər dərəcədə toxunulmuşdur.

Azərbaycan – türk xalqlarının da zəngin keçmişi olmuş və onların çox əsrlik istehsal təcrübələri, əmək vərdisləri, əməyə, sərvətə münasibəti xalqın yaratdığı şifahi ədəbiyyat nümunələrində və böyük mütəfəkkirlərin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Bunu qeyd etmək kifayətdir ki, iqtisadi fikir tarixində ilk dəfə iqtisadi mövzuda «Maliyyə haqqında traktat» əsəri XIII əsrdə **N.Tusi** (1201-1274) tərəfin-dən yazılmışdır. O, cəmiyyətin iqtisadi sistemi, iqtisadi münasibətləri, onları ifadə edən iqtisadi kateqoriya və prinsiplər haqqında iqtisadi-nəzəri görüşlərini yığcam və aydın şəkildə ifadə etmişdir.

Beləliklə, **Şərqi dünya mütəfəkkirlərindən** Əl-Fərabi (870-950), İbn Sina (980-1037), Abu Rehan-Büruni (XI əsr), Nizami Gəncəvi (1141-1209), İbn Xəldun (1334-1406) və s. başər mədəniyyətinə böyük töhfələr verməklə iqtisadi fikir və nəzəriyyə sahəsində də kəsərli iz qoyub getmişlər.

Orta əsrlərdə ərəb dünyasında iqtisadi problemlərin tədqiqi ilə məşğul olan İbn-Xəldun o dövrün ən böyük mütəfəkkirlərindən biri hesab olunur. O, cəmiyyətin iqtisadi quruluşu, iqtisadi münasibətləri, qiymət qanunu, tələb-təklif və rəqəbat qanunları haqqında, bazar və onun tənzim edilməsi qaydaları haqqında elmi-iqtisadi nəzəriyyənin əsaslarını yaradanlardan biri olmuşdur.

İbn-Xəldun cəmiyyətdə sosial və əmlak bərabərsizliyi yaranmasının mürəkkəb mexanizmini təsvir edir və «mülk» anlayışını işlədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, elə bu vaxtlar Qərbi Avropa ölkələrinin çoxunda iqtisadi fikirlər əsasən kilsə qanun-qaydalarının təsiri altında inkişaf edirdi.

Bu cür ideyalar İtaliya rahibi Foma Akvinskinin (1225-1274) təlimində çox açıq-aşkar duyulur. O göstərir ki, pul, pul doğura bilməz , o, sələmçiliyi, ticarət mənfəətinin yaranmasını məzəmmət edirdi.

Orta əsrdə iqtisadi fikrin görkəmli nümayəndələrindən biri olan fransız alimi Nikola Orem (1323-1382) pulun mənşəyi və təbiəti barədə əsər yazmış, metal pul nəzəriyyəsini əsaslandırmağa səy göstərmiş, pul tədavülünün müəyyən qanunauyğunluqlara əsaslanmasını araşdırmağa səy göstərmişdir.

Baxmayaraq ki, ilk dəfə iqtisadiyyat anlayışının özü də yunan filosofları tərəfindən işlənmişdir, hər halda bütün bu baxışlar, fikirlər, təkliflər, elmi müddəalar iqtisadiyyat barədə sistemləşdirilmiş elmi təlim deyildir.

2.İqtisad elminin inkişafının əsas istiqamətlərinə dair qısa xülasə

İqtisadiyyat və onu idarə edən qayda-qanunları ilk dəfə ardıcıl tədqiq edən antik yunan filosofları olmuşdur. Lakin onlar bu iqtisadi fikirləri ardıcıl davam etdirə bilməmişlər.

K.Marks (1818-1883) Avropada orta əsrlərdə iqtisadi fikrin inkişaf edə bilməməsini, katolizmin hökmranlığı ilə izah etmişdir. Uzun müddət iqtisadi fikir və təlimlər xüsusi bir elmin öyrənmə obyektı olmamışdır. İqtisadi fikirlər başqa elmlərin tərkibində, filosofların, tarixçilərin, sosioloqların, təbiətşünasların, şair və yazıçıların əsərlərində əks olunmuşdur.

Beləliklə, iqtisadi sistem, onun mahiyyəti, vəzi-fəsi, məqsədi və s. barədə sistem halında bilik kimi iqtisadi nəzəriyyə XVI-XVII əsrlərdə yaranmışdır. Həmin dövr kapitalizmin təşəkkül tapması, manufakturanın əmələ kəlməsi, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi, daxili və xarici bazarın genişlənməsi, pul tədavülü probleminin intensivləşməsi kimi hadisələrlə zəngin idi. Belə bir dövrdə merkantilizm⁴ cərəyanı deyilən cərəyan yaranır. Merkantilistlər ticarətin nü-mayəndələrindən ibarət olub onların mənafeyini əks etdirirlər. Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, merkantilizm cərəyanının fəaliyyəti iki mərhələyə ayrılır. İlk (erkən) merkantilistlərin (XV-XVI əsr) əsas məqsədi ölkəyə pulun, qiymətli metalın cəlb edilməsini artırmaq idi. Onlar bunu xalis qanunvericilik yolu ilə həyata keçirməyi təklif edirdilər. Məsələn, xarici tacirlərin ölkə daxilində satdıqları əmtəələrin pulunun yerində xərclənməsi üçün «nəzarətçilər» təyin edilir və beləliklə, qızılın və gümüşün xaricə daşınmasına yol vermirdilər. Deməli, pul balans sistemi əsas götürüldü.

İngilis U.Staford (1554-1612) 1581-ci ildə yazırdı ki, bir çox iqtisadi problemlərin həlli qiymətli metalların xaricə aparılmasını qadağan etməkdən, xaricdən mal almağı məhdudlaşdırmaqdan, xaricdən pul gətirilməsindəki təsərrüfat fəaliyyətini maraqlandırmaqdan asılıdır.

Merkantilizm spesifik ingilis hadisəsi deyildi. Pul yığımı, himayəçilik və təsərrüfatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi siyasəti XV-XVIII əsrlərdə Portuqaliyadan tutmuş Moskvaya qədər bütün Avropada həyata keçirilirdi. İtaliya iqtisadçıları merkantilizm nəzəriyyəsini daha geniş tədqiq etmişdilər.

Florensiyalı bankir B.Davanzatti (1529-1605) pulu – sikkəni məcazi mənada iqtisadi orqanizmin qanı hesab edirdi. O göstərirdi ki, çoxlu qan itirilməsi orqanizmin zəifləməsinə, hətta ölməsinə səbəb olduğu kimi, ölkədə cingilti pulun çatışmaması da ölkənin inkişafını ləngidir. İngilislərdə hər bir merkantilist əsərin sərlövhəsinə «ticarət» sözü daxil olurdusa, italyanlarda bu sözü «sikkə» sözü əvəz edirdi.

Merkantilizmin nisbətən inkişaf etmiş ikinci mərhələsi XVII-XVIII əsrlərə təsadüf edir. Bu mərhələdə əsas ticarət balansının aktivliyi nəzərdə tutulurdu. Xaricə çoxlu mal satmaq, az idxal etmək. Ona görə də sənaye məhsulu istehsalını, manufakturanı artırmağa dövlət hamilik edirdi.

Beləliklə, merkantilizm siyasətindəki bu iki mərhələyə onun iqtisadi nəzəriyyəsinin inkişafındakı iki mərhələ uyğun gəlir.

Monetar⁵ sistem adlanan erkən merkantilizm qeyd etdiyimiz kimi, pulu ölkədə saxlamaq üçün inzibati tədbirlər hazırlanmasını təklif edirlər.

İnkişaf etmiş merkantilizm isə millətin varlanması üçün sərvətin bu cür qaydada artırılması deyil, xarici ticarətin inkişaf etdirilməsində, fəal ticarət balansında xarici iqtisadi münasibətlərin genişləndirilməsində axtarır. Onlar təbii hüquq prinsiplərinə uyğun olan dövlətin müdaxiləsinə üstünlük verirlər.

⁴ Merkantilizm italyan və fransız dillərində ticarətçi, tacir deməkdir.

⁵ Monetar – moneta - pul sözünü ifadə edir.

Öz dövrü üçün yetkin merkantilizm elmin ciddi nailiyyəti idi. Nəzəri bir sistem və siyasət kimi merkantilizmin milli xarakterinin öz əsasları var idi. Ka-pitalizmin sürətlə inkişafı yalnız milli çərçivədə mümkün idi və bununla da təsərrüfatın inkişafına kömək göstərən dövlət hakimiyyətindən çox cəhətdən asılı idi. Beləliklə, onlar iqtisadi inkişafın əsil qanunauyğunluqlarını və tələbatını ifadə etmişlər. Merkantilistlər «millətin sərvətinin» özünü mahiyyət etibarilə ticarət kapitalının mənafeyi baxımından nəzərdən keçirirdilər. Buna görə də onlar mühüm iqtisadi kateqoriya olan mübadilə dəyərinin təhlili ilə bir nəzəriyyəçi kimi çox maraqlanırdılar. Əmək dəyər nəzəriyyəsinin inkişafında da özünəməxsus xidmətləri vardır. Demək olar ki, onlar kapitalist iqtisadiyyatının hərəkət qanunlarının və daxili mexanizminin dərk edilməsində ilk addım atmışdılar.

Merkantilizmin ən görkəmli nümayəndələrindən Tomas Man (1571-1641), Antuan Monkreyen (1575-1621), Devid Yum (1711-1776) və s. öz fikirləri ilə demək olar ki, «səmərəli təsərrüfatçılıq etmək» vəzifəsini iqtisad elminin vəzifəsi kimi irəli sürmüşlər.

İngilis iqtisadçısı Tomas Man merkantilizm ideyalarının tipik ifadəçisidir. O, varlı və geniş şöhrət qazanmış adi tacir deyil, ticarət strateqi idi. Mandan iqtisadi ədəbiyyatın qızıl fonduna daxil olmuş iki kiçik əsər qalmışdır. Onlardan birincisi 1621-ci ildə çapdan çıxmış «İngiltərənin Şərqi Hindistanda ticarəti haqqında mülahizələri» adlanır. İkinci kitab Mana daha çox şöhrət gətirmişdi. Adam Smitin yazdığı kimi, bu kitabın sərlövhəsi özü bu əsas ideyanı ifadə edir: «İngiltərənin xarici ticarətdə varı və ya bizim xarici ticarətimizin balansı bizim sərvətimizin tənzimləyicisidir». Bu əsər 1664-cü ildə müəllifin ölümündən təqribən 23 il sonra nəşr edilmişdir. Həqiqi merkantilist kimi Man sərvəti, varı başlıca olaraq pul formasında, qızıl və gümüş formasında nəzərdə tuturdu. İstehsalın inkişafına ticarəti genişləndirmək aləti kimi baxırdı. Man əmtəə, mənfəət, kapital və bu kimi nəzəri anlayışları işlətmiş və bunlar arasındakı əlaqələri tapmağa çalışmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Fransada merkantilistlərin iqtisadi ideyalarını müdafiə edənlərdən biri də A.Monkreyen olmuşdu. Monkreyenin həyatı çox qalmaqallı keçmişdir «Siyasi iqtisad» anlayışını ilk dəfə o işlətmiş və bununla öz adını əbədləşdirmişdir. A.Monkreyen 1615-ci ildə «Siyasi iqtisad haqqında traktat» adlı əsər yazmışdı. Qəti şəkildə qeyd etməliyik ki, buradakı siyasi – sözü, anlayışı nə siyasi hakimiyyət, nə də siyasət səpkisində işlədilməyibdir.

Etiraf etmək lazımdır ki, yunan filosoflarının iqtisadiyyat anlayışının mahiyyəti barədəki fikir söylədikləri dövrdən iki min ilə yaxın vaxt keçmişdir. Mərkəzləşmiş dövlət təsərrüfatları, milli iqtisadiyyat yaranmışdı. «İqtisadiyyat» anlayışı əvvəlki məhdud anlamında qala bilməzdi. Yəqin ki, Monkreyen «Si-yasi iqtisad» dedikdə, bütövlükdə dövlət, ölkə təsərrüfatının, mərkəzləşmiş milli sərvətin saxlanması, artırılması barədə nəzəri mülahizələr, məsləhətlər və s. bəhs edilməsini nəzərdə

tutmuşdur. Ona görə də «Siyasi iqtisad» və yaxud «İqtisadi nəzəriyyə» anlayışlarının yanaşı işlədilməsindən ehtiyatlanmaq lazım deyil.

İqtisad elminin inkişafında əsas istiqamətlərdən biri də fiziokratlar cərəyanının meydana kəlməsidir.

Məlumdur ki, **XVIII əsrin ortalarında** İngiltərədə sənayenin inkişafı nisbətən sürətlə irəlilədiyi halda, Fransa manufaktura dövrünü yaşayırdı. XVIII əsrin axırlarınadək Fransa feodal aqrar ölkəsi kimi mövcud idi. Kənd təsərrüfatı bütün iqtisadi ziddiyyətlərin mərkəzinə çevrilmişdi. Natura və pul şəklində alınan töycü vergisi istismarın əsas forması kimi 1789-cü illərdə 2 milyondan çox kəndlinin müflisləşməsinə səbəb olmuşdur. Belə bir şəraitdə qanunauyğun olaraq kənd nəzəriyyəçilərin diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Merkantilist iqtisadçılar isə tədqiqatlarını ticarət dairəsindən keçirmişlər. Bununla da gələcəkdə kapitalist istehsal sisteminin elmi təhlilinin əsasını qoymuşlar. Onlar hər cür sərvətin mənbəyini ticarətdə deyil, kənd təsərrüfatı istehsalında görürdülər. Kənd təsərrüfatında sərf olunan əməyi məhsuldar əmək hesab edirdilər. Beləliklə, iri torpaq sahibliyinə üstünlük verir, kənd təsərrüfatını daha gəlirli, məhsuldar sahə hesab edirdilər. Buradan da yunanca hərfi mənası «təbiətin hakimiyyəti» (fizis - təbiət, kratos - hakimiyyət) sözünü ifadə edən fiziokratiya anlayışı meydana gəlir.

Fransada fiziokratiya cərəyanının əsasını qoyanlardan biri, bu məktəbin başçısı Fransua Kene (1694-1774) olmuşdur. O, bu məktəbin nəzəri və siyasi proqramını hazırlamışdı. Fransada onun fikirlərini görkəmli dövlət xadimi A.Turqo (1727-1781), eləcə də Düpon və Nemur (1739-1817), V.Mirabo (1715-1789) və s. təbliğ etmişlər. Kene XVIII əsrin ən böyük fransız iqtisadi nəzəriyyəçisidir. O, həkim və təbiətşünas olmuşdur. İqtisadi nəzəriyyə ilə məşğul olduğu vaxt 60 yaşı var idi. Fəlsəfənin körpüsü ilə o, təbabətdən iqtisadi nəzəriyyəyə keçmişdi.

İnsan orqanizmi və cəmiyyət: insan bədənində qan dövrəni, maddələr mübadiləsi və cəmiyyətdə məhsul tədavülü (burada tədavül məhsulun hərəkəti mənasında nəzərdə tutulur) kimi verilən bu bioloji analogiya Kenenin fikrini cəlb etmişdi.

İqtisadi nəzəriyyə ilə məşğul olduğu ilk vaxtlarda «ensiklopediyaya» salmaq üçün «fermerlər», «taxıl», «vergilər» kimi iqtisadi məqalələrini yazmışdır. Bu məqalələrdə Fransada XV Lüdovikin kənd təsərrüfatına dair iqtisadi siyasəti tənqid edilir. Zəngin statistika materiallarının təhlili ilə mövcud əkinçilik sisteminin geriliyini göstərməklə, kənd təsərrüfatı istehsalının aparılması metodunun və təşkilinin yenidən qurulması zəruriliyini əsaslandırmışdı. O, feodalizm qalıqlarının ləğv edilməsi və iri kapitalist əkinçiliyinə keçilməsini üstün tuturdu. «Taxıl» məqaləsində kənd təsərrüfatına tam bütöv halında baxır, səmərəli təsərrüfatçılığa keçilməsi ilə onun effektivliyinin 2-4 dəfə artırılmasını göstərirdi. Kene merkantilistlərdən fərqli olaraq ekvivalentliklər mübadiləsinin tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Hər cür sərvətin mənbəyinin ticarətdə - mübadilədə deyil, istehsalda olduğunu sübut etməyə çalışırdı. O, göstərmişdir ki, mübadilə dairəsində azad rəqabət şəraitində bərabər dəyərlər

mübadiləsi baş verir. Əmtəələr bazara daxil olmamışdan bu dəyərə malikdirlər. Beləliklə, mübadilədə dəyər yarana bilmir və mənfəət meydana çıxa bilməz. O, kapitalist istehsalının təhlili üçün əsas yaratmışdı.

Kenenin iqtisadi proqramı ümumiləşdirilmiş şəkildə 1758-ci ildə dərc edilmiş «Əkinçilik dövlətinin iqtisadi siyasətinin ümumi prinsipləri» adlı əsərində verilmişdir. İngilis iqtisadçılarından fərqli olaraq kənd təsərrüfatının tədqiqinə geniş yer verməsini əsaslandırmağa səy göstərmişdir.

Fiziokratlar «xalis məhsul», «pulun mahiyyəti», «kapitalın mahiyyəti» və s. kimi iqtisadi anlayışlar barədə geniş təhlil aparmışlar.

Kene ictimai istehsalın təkrar istehsalı və tədavülü prosesinin şərhilə kapitalın quruluşunun təhlilinə yol açmışdır. Bu məqsədlə o, 1758-ci ildə özünün məşhur «İqtisadi cədvəlini» dərc etdirmişdir. Bu cədvəldə cəmiyyətə vahid orqanizm kimi baxılır və o üç əsas sinfə bölünür. İctimai məhsulun bu üç sinif arasında bölüşdürülməsi mexanizmi göstərilir. O yazmışdı ki, millət üç sinfə bölünmüş vətəndaşlardan ibarətdir: məhsuldar sahibkarlar, sənətkarlar və qeyri-məhsuldar siniflər.

Məhsuldar sinfə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan bütün işçilər; sahibkarlara - krallar, torpaq sahibləri, kilsə sahibləri və s. qeyri-məhsuldar sinfə isə sənayedə məşğul olan bütün adamları aid edirdi.

Bunlarla yanaşı «İqtisadi cədvəldə» ölkənin iqtisadiyyatının inkişafını təmin edəcək xalq təsərrüfatının əsas proporsiyaları aydınlaşdırılmışdır. Bu cədvəl illik məhsulun reallaşdırılması və təkrar istehsalın formalaşdırılması sxemindən ibarətdir. K.Marks təkrar istehsal probleminin şərhində Kenenin «İqtisadi cədvəlindən» geniş istifadə etmişdir.

Fiziokratlar cərəyanının fəaliyyətini Ann Rober Jak Türqosuz təsəvvür etmək olmaz. Ona sadəcə olaraq Kenenin davamçısı da demək olmaz. K. Marksın sözü ilə desək, Türqoda fiziokratiya sistemi daha gözə çarpan şəkil almışdır. Kenedən və onun ardıcıllarından fərqli olaraq Türqo feodal imtiyazlarından azad idi. O, islahatlar yolu ilə feodalizmin yaxşılaşdırılmasına inanmırdı. Feodalizm çərçivəsində kapitalist cəmiyyətinin yaranması prosesinin inkişafını tədqiq edirdi. Ensiklopediya üçün iqtisadiyyat və fəlsəfəyə dair bir neçə məqalə yazmışdı. 1766-cı ildə böyük iqtisadi əsəri olan «Sərvətin yaranması və bölgüsü haqqında düşüncələr» əsərini yazıb qurtarmışdır. Həmin əsərdə fiziokratların nəzəriyyəsini (düzəliş və əlavələr etməklə) şərh etmişdir. Əsər tezis şəklində yazılmışdır. 100 tezisdən ibarətdir. Birinci hissədə (1-31 tezisdə) fiziokrat sistemini şərh etməklə göstərir ki, xalis məhsul sadəcə olaraq təbiətin vergisi (bəxşişi) deyil, əkinçilikdə işləyənlərin əmək məhsuldarlığının nəticəsidir. Bu da torpaq sahibləri tərəfindən mənimsənilir. İkinci bölmədə (32-49 tezislər) qiymət və dəyər problemləri tədqiq edilmişdir. Türqo əmək-dəyər nəzəriyyəsindən yan keçərək faydalılıq nəzəriyyəsinin əsasını qoyur. Kitabın son bölməsində kapitalizm cəmiyyətinin sinfi quruluşu, kapitalın və cəmiyyətin gəlirinin

təhlili öz əksini tapır. İqtisadi fikir tarixində Türqoya ən şərəfli yerlərdən birini tutmaq hüququnu bu son bölmə - 52 teoremi vermişdir. Əvvəllərdə deyilmişdir ki, fiziokratlar sistemində cəmiyyət üç sinifdən ibarətdir. Türqo bu sxemə közəl bir əlavə verir. Türqoya görə sonuncu sinif iki dərəcəyə bölünür: manufakturaçı sahibkarlar və fabrikaçı ağalar.

Beləliklə, beş sinifdən ibarət olan bu cəmiyyət modeli, cəmiyyəti üç sinfə bölən Kene modelinə nisbətən həqiqətə daha yaxındır.

Türqo ölkənin maliyyə işlərinin sağlamlaşdırılmasında çox iş görmüşdür.

İqtisadi nəzəriyyənin yaranmasında və müstəqil tədqiqat sahəsi kimi nəzəri cəlb etməsində əsas istiqamətlərdən biri də ingilis iqtisadçıların yaratdıqları klassik məktəb olmuşdur. Bu məktəb yeni istiqamət adlanır, ona görə ki, əvvəla, fiziokratlardan fərqli olaraq bu məktəbin nümayəndələri məhsuldar sahə kimi sənayenin inkişafına daha çox üstünlük verirdilər.

İkincisi, cəmiyyətin inkişafında istehsalın həlledici olduğunu daha inandırıcı şəkildə tədqiq edirdilər.

Üçüncüsü, bir çox yeni iqtisadi problemləri tədqiq etməklə iqtisadi nəzəriyyənin tədqiqat obyektini genişləndirirdilər.

Dördüncüsü, iqtisadi nəzəriyyənin müstəqil bir fənn kimi tədris edilməsinə nail ola bildilər və s.

İqtisadi nəzəriyyənin demək olar ki, əsasını məhz bu məktəbin nümayəndələrinin yaratdıqları müddəalar təşkil edir.

İngiltərədə klassik siyasi iqtisadın - iqtisadi nəzəriyyənin yaranmasının ilkin əsasını Uilyam Petti (1623-1687) qoymuşdur.

K.Marks iqtisad elminin inkişafında U.Pettinin xidmətlərini çox yüksək qiymətləndirmişdir. U.Pettinin iqtisadi görüşləri İngiltərədə kapitalist istehsal münasibətlərinin sürətlə artdığı bir vaxta təsadüf edirdi. Sənaye istehsalının səviyyəsinə görə İngiltərə digər Avropa dövlətlərini ötüb keçirdi. Bütün bunlar kapitalizm şəraitində baş verən iqtisadi problemlərin nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasına zəmin yaradırdı və iqtisadi-nəzəri tədqiqat obyektini genişləndirirdi. U.Petti öz əsərlərini dövrün bütün iqtisadçıları kimi konkret, hətta bəzən xırda həcməldə çap etdirirdi. Onun özünə aid etdiyi ən böyük şey siyasi cəbrin (statistikanın) kəşf edilməsi idi. Müasirləri də bu xidməti yüksək qiymətləndirirdilər. Həqiqətən də o, dəyər, rent, əmək haqqı, əmək bölgüsü haqqında və pul haqqında söylədiyi fikirləri ilə elmi siyasi iqtisadın əsaslarını qoymuşdur.

U.Petti bir neçə iqtisadi əsər yazmışdır: 1662-ci ildə «Vergilər və rüsumlar haqqında», 1664-cü ildə «Müdriklərə söz», 1672-ci ildə «İslandiyanın siyasi anatomiyası», 1676-cı ildə «Siyasi hesab», 1682-ci ildə «Pul haqqında müxtəlif rəy» və s. Adam Smitin XVIII əsrdə «Xalqların sərvəti haqqında» kitabı kimi U.Pettinin «Vergilər və rüsumlar haqqında traktat»-ını da XVII əsrin ən mühüm iqtisadi əsəri hesab etmək olar.

U.Petti bir tərəfli iqtisadçı olmamışdır. Onun ideyalarında həm merkantilistlərin, həm də fiziokratların fikirləri öz əksini tapırdı. Lakin ölkənin sənayeləşməsinə daha üstünlük verirdi. Məsələn o, merkantilistlər kimi dövlətin iqtisadiyyata qarışmasının tərəfdarı idi. Lakin bu şərtlə ki, istehsalın inkişafına zəmin yaradılmalıdır və yaxud o, əmtəələrin qiymətləndirilməsini tədqiq etdikdə təsadüfi, bazar qiymətlərini deyil, orta qiyməti - təbii qiyməti əsas götürürdü. Bununla da əmək dəyər nəzəriyyəsinin əsasını qoymuş olurdu. O, dəyərin əməklə yaradılması ideyasını da aydınlığı ilə ifadə etmişdir.

U.Petti mahiyyət etibarı ilə dəyər qanununu da formulə etmişdir.

U.Petti məhsul yaradılmasında əməyin roluna böyük əhəmiyyət verərək göstərirdi ki, «Əmək sərvətin atası və fəal prinsipi, torpaq isə anasıdır».

İngilis iqtisadçısı Adam Smitin (1723-1790) və David Rikardonun (1772-1823) əsərlərində klassik siyasi iqtisad – iqtisadi nəzəriyyə öz inkişafını və ardıcıl ifadəsini daha parlaq tapmışdır.

XVIII əsrin ikinci yarısında və XIX əsrin birinci yarısında Böyük Britaniya istər kənd təsərrüfatının və istərsə sənayenin inkişafı baxımından çox sürətlə irəliləyirdi.

Fəal xarici ticarət həyata keçirilir, burjuaziya cəmiyyətinin əsas sinfi quruluşu kimi burjuaziya, fəhlə sinfi, torpaq sahibləri ayrılırdı.

Kapitalist istehsal üsulu iqtisadiyyatının inkişafındakı çoxcəhətli, mürəkkəb problemlər nəzəri təhlilə zərurət yaradırdı. Belə bir dövrdə Adam Smit və David Rikardo iqtisadi problemlərin təhlilinə çox zəngin töhfələr gətirmişlər. Onların hər ikisi dərin zəkaya malik mütəfəkkirlər idi.

K.Marks və F. Engels hər iki iqtisadçının iqtisad elminin inkişafındakı rolunu yüksək qiymətləndirmiş və onların görüşlərinin təhlilinə çoxlu səhifələr həsr etmişlər.

Adam Smit iqtisadi nəzəriyyə elminə klassik siyasi iqtisadın banisi kimi daxil olmuşdur. O, liberallaşmanın, iqtisadiyyatın işinə dövlətin az qarışmasının, tələb və təklifin təsiri altında bazar qiymətinin yaranmasının və bazar özünü-tənzimləməsinin kəskin tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Bütün bu iqtisadi tənzimləməni o, «görünməz əl» adlandırırdı.

A.Smit əmək dəyər nəzəriyyəsinin əsasını qoymuş, dəyərin yaranmasında məhsuldar əməyin rolunu yüksək qiymətləndirmiş, əmək məhsuldarlığının artmasında əmək bölgüsünün əhəmiyyətini göstərmiş, gəlirlər haqqında təlim yaratmış, vergiqoymanın dəqiq prinsiplərini işləyib hazırlamışdır.

A.Smit 1776-cı ildə «Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat» əsərini çap etdirmişdi. Bu əsər çox vaxt sadəcə olaraq «Xalqların .sərvəti» adı ilə ifadə edilir. Bu əsər demək olar ki, onun həya-tının, ideyalarının yekunudur.

Beş kitabdan ibarət olan bu əsər iqtisadi nəzəriyyə tarixində maraqlı əsərlərdən biridir.

Birinci kitabda dəyərin və izafi dəyərin konkret formaları olan mənfəət və rentanın təhlili verilir.

İkinci kitab kapitala, onun yığılı və tətbiqinə həsr edilir. Qalan üç kitab Smit nəzəriyyəsinin tarixə, əsasən iqtisadi siyasətə tətbiqindən ibarətdir.

Dördüncü kitab geniş olub, iqtisadi nəzəriyyənin tarixindən və tədqiqindən ibarətdir.

Burada səkkiz fəsil merkantilizmə, bir fəsil isə fiziokratlara həsr olunmuşdur. Həcmcə ən böyük olan beşinci kitab maliyyədən - dövlətin xərclərindən və gəlirlərdən bəhs edir.

Bu kitab Kenenin quru analitik eskizlərindən, Türqonun teoremlərindən, Rikardonun seyrək atmosferli, dərin abstraksiyalı «prinsiplərindən» nəzərə çar-pacaq dərəcədə fərqlənir. Əlbəttə D.Rikardonun İqtisadi ideyalarının formalaşmasında A.Smitin böyük rolu olmuşdur. O, 1799-cu ildə 27 yaşında olanda kütləvi kitabxanada təsadüfən A.Smitin «Xalqların sərvəti» əsərini vərəqləmiş, sonralar onu oxumuş və siyasi iqtisada olan marağı daha da artmışdır. Tezliklə siyasi iqtisadla məşğuliyyət onun başlıca işinə, əməyinə, istirahətinə və sevincinə çevrilmişdir. O, çox təvazökar idi, onun elmdə həvəskarlığı siyasi iqtisadın inkişafına çox kömək etmişdir. O, demək olar ki, ingilis siyasi iqtisadının yaradılmasını başa çatdırmışdır. İqtisad elminin pul tədavülü və kredit, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, vergilər kimi konkret sahələrinin inkişafında Rikardonun əsərləri böyük rol oynamışdı. Onun iqtisadi ideyaları aşağıda adları çəkilən əsərlərində öz əksini tapmışdır. İlk əsərləri pula və pul tədavülünün təhlilinə həsr edilmişdir. 1805-ci ildə «Qənaət və sabit pul tədavülü xeyrinə təklif», 1809-cu ildə «Qızılın qiyməti haqqında üç məktub» və 1811-ci ildə «Sikkənin yüksək qiyməti – banknotun qiymətdən düşməsinə sübutdur», 1817-ci ildə əsas əsəri olan «Siyasi iqtisadın başlanğıcı və vergi qoyma» əsəri dərc edilmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, iqtisad elmində elmi-tədqiqat metodlarının işlənilməsi Rikardonun mühüm xidməti idi. O, iqtisadiyyatı mürəkkəb bir sistem kimi tədqiq etməyə və əsas müvazinət şərtlərini müəyyən etməyə çalışmışdı.

Rikardoda belə bir inam vardır ki, iqtisadiyyatda obyektiv qanunlar fəaliyyət göstərir və əsas meyllər kimi bu qanunların fəaliyyətini təmin edən mexanizmlər mövcuddur.

İqtisadiyyatda «özünü tənzimləmə mexanizmləri» problemi özünün nəzəri və praktiki əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Əlbəttə dünya iqtisadi fikir tarixində və iqtisadi nəzəriyyənin inkişafında başqa iqtisadi məktəblərin və cərəyanların da rolu böyük olmuşdur. Lakin bunların hamısını bir müəzərə mətnində sadalamaq düzgün olmaz. Bütün bunlar sonrakı mövzularda öyrəniləcəkdir.

Hər halda məlumdur ki, iqtisadi nəzəriyyənin inkişafında istər tarixi mərhələ və istərsə də yeni istiqamət baxımından merkantilizm, fiziokratlar, klassik, yeni klassik, marksizm, marjinalizm, keynsçilik, yeni keynsçilik, riyazi məktəb və bu kimi məktəblər - cərəyanlar yaranmış və iqtisadi nəzəriyyənin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

İqtisadi nəzəriyyənin inkişafında Marksist məktəbi və ya marksizm mərhələsi uzun bir dövrü əhatə edir.

Müasir Amerika, iqtisadçısı P.Samuelson K.Marksın «Kapital» əsərinin A.Smitin «Xalqların sərvəti», C.Keynsin «Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyələri» əsərlərini dünya iqtisadi nəzəriyyəsinin inkişafının mərkəzi nöqtəsi hesab edir.

İqtisadi fikrin müasir inkişafında yeni klassik məktəbi qeyd etmək olar. Bu məktəbin nümayəndələri Subyektiv dəyər və müvazinətlik nəzəriyyəsi ilə çıxış edirlər. Onlar iqtisadi təsərrüfata mikroiqtisadi elementlərin məcmusu kimi baxır (az xərcə yüksək mənfəət götürmək).

Burada təhlilin əsasını tələb, təklif, tələbat və istehlak təşkil edir.

XIX əsrdə iqtisadi nəzəriyyə qiymətqoyma və ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi qanunlarını, istehsal amillərindən səmərəli istifadə edilməsi və yüksək nəticələr əldə edilməsi kimi problemləri daha geniş tədqiq edir (A.Marşal, K. Kobb, P. Duqlas).

İqtisad elminin öyrənmə predmeti

İqtisadi nəzəriyyənin inkişafı istiqamətlərinin dərk edilməsi onun predmeti haqqında, yəni bu elmin nəyi öyrənməsi barədə düzgün nəticə çıxarmağa imkan verir. Aydındır ki, iqtisadi nəzəriyyə elmi öz inkişafında böyük bir tarixi dövr keçmiş və yüzlərlə nəzəri fikirlərin məzmunu kimi formalaşmışdır. Qanunauyğun olaraq bəzi iqtisadi cərəyanların – məktəblərin iqtisadi nəzəriyyənin predmeti barədə fikirlərində müxtəliflik mövcuddur.

Hər halda hər bir müstəqil elmin öyrəndiyi predmeti, məşğul olduğu, araşdırdığı tədqiqat obyektini az-çox müəyyənləşdirmədən, bütün elmlər sistemində onun yerini və rolunu, bu elmin vəzifəsini və əhəmiyyətini dərk etmək mümkün deyil.

Merkantilistlər o dövrdə pul tədavülü probleminə və ticarətə üstünlük verdiklərinə görə aydındır ki, iqtisadi nəzəriyyənin predmetinə yanaşmada da bu çərçivədən kənara çıxa bilməzdilər. **Və ya fiziokratlar** kənd təsərrüfatı istehsalı sahəsini iqtisad elminin öyrəndiyi obyekt götürməklə kifayətlənirdilər.

A.Smit və D.Rikardo iqtisadiyyatı, maddi nemətlər sahəsini bütöv və tam halında tədqiq etmiş və onun inkişaf qanunlarını aşkara çıxarmışlar. Onlar hər cür sərvətin yaradılması və artırılması mənbələrini maddi nemətlər istehsalının bütün sahələrində axtarıb tədqiq etməklə iqtisad elminə, onun predmetinə müəyyən aydınlıq gətirmişlər.

Klassiklər «İqtisadi nəzəriyyə»nin predmetini cəmiyyətin sərvəti və onun artırılması üsullarından bəhs edən bir elm kimi xarakterizə etmişlər. Onlar istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak arasındakı təbii, qanunauyğun əlaqələri də bu çərçivədə tədqiq və izah etməyə çalışmışlar.

A.Smitin baxışlarına görə siyasi iqtisadın iki tərəfi vardır: hər şeydən əvvəl siyasi iqtisad mövcud cəmiyyətdə maddi nemətlərin istehsalının, mübadiləsinin, bölüşdürülməsinin və istehlakının insanların iradəsindən asılı olmayaraq mövcud olan obyektiv qanunlarını öyrənən elmdir.

A.Smit siyasi iqtisadda hər şeydən əvvəl, sosial problemlərin, cəmiyyətin sinifləri arasındakı münasibətlərin təhlilini görür. Onun fikrinə görə siyasi iqtisad obyektiv təhlil əsasında əməli vəzifələri həll etməlidir.

D.Rikardo göstərdi ki, istehsal olunmuş məhsullar «əmək, maşın və xammal» sərfinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Ancaq torpaq sahibləri, kapitalistlər və fəhlələr arasında qeyri-bərabər bölüşdürülür. O belə qənaətə gəlir ki, bölgünün idarə edilməsi üçün qanunlar müəyyən edilməsi siyasi iqtisadın əsas vəzifəsidir. D.Rikardo belə hesab edirdi ki, «Siyasi iqtisad - iqtisadi nəzəriyyə» ictimai sərvətin bölüşdürülməsi haqqında qanunlar aşkar edən bir elmdir.

İsveçrə iqtisadçısı Sismondi 1819-cu ildə yazmış olduğu «Siyasi iqtisadın yeni başlanğıcı» əsərində göstərirdi ki, «İqtisadi nəzəriyyə» insanın xoşbəxtliyi naminə sosial mexanizmin təkmilləşdirilməsi haqqında elmdir.

Məşhur ingilis iqtisadçısı Alfred Marşal 1890-cı ildə yazdığı «İqtisad elminin prinsipləri» adlı əsərində göstərirdi ki, siyasi iqtisad (iqtisadi nəzəriyyə) (ekonomiks), insan cəmiyyətinin normal həyat fəaliyyətinin tədqiqi ilə məşğuldur. O, insanların rifahının maddi əsaslarının yaradılması və istifadə edilməsi ilə bağlı fərdi və ictimai davranışı öyrənir.

Deməli, iqtisadi nəzəriyyə bir tərəfdən sərvətin tədqiqi ilə məşğuldur, digər tərəfdən isə insanın tədqiqinin bir hissəsidir. Sonra o yazırdı ki, iqtisadi nəzəriyyə insanların necə mövcud olması, inkişaf etməsi, öz gündəlik həyatları barədə fikirləşmələrini öyrənməklə məşğuldur.

Alman iqtisadçıları V.Roşer və K.Byuxner göstərirdilər ki, «İqtisadi nəzəriyyə» xalq təsərrüfatı və yaxud ictimai təsərrüfat haqqında elmdir.

Müasir Amerika iqtisadçısı P.Samuelson iqtisadi nəzəriyyənin predmetinə qəribə iqtisadçıların verdiyi bir neçə tərfi sadalayaraq göstərdi ki, iqtisadi nəzəriyyə insanların gündəlik həyat fəaliyyətindən bəhs edən elmdir; iqtisadi nəzəriyyə xalq təsərrüfatı haqqında elmdir; iqtisadi nəzəriyyə sərvət haqqında elmdir.

Göründüyü kimi, qismən bir çox başqa tərəflərdə olduğu kimi burada da istehsal, bölgü və istehlak məsələsi «iqtisadi nəzəriyyə»nin predmetinə daxil edilmişdir.

ABŞ-da dəfələrlə əsərləri nəşr olunmuş prof. K.R.Makkonellin və S.L.Bryunun «Ekonomiks» dərslində iqtisadi nəzəriyyənin predmetinə verilən təriflər də klassiklərin nəzəri fikirlərini əks etdirirlər. Orada deyilir ki, «Ekonomiks» məhdud ehtiyatlar şəraitində maddi nemətlərin və xidmətlərin istehsalı, bölgüsü və istehlakı prosesində insanların davranışının tədqiqi ilə məşğuldur. Yenə də orada yazılır ki, bu elm «İnsanın maddi tələbatlarının ən yüksək səviyyədə ödənilməsi məqsədi ilə

məhdud istehsal ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, yaxud onların idarə edilməsi problemlərini tədqiq edir».

«Ekonomiks»in müəllifləri yazırlar: «Bu elmin problemləri adətən fərdi baxımdan deyil, ictimai baxımdan öyrənilir. Məhsul və xidmətlərin istehsalı, mübadiləsi və istehlakı tək bir adamın bank hesabı baxımdan deyil, bütövlüklə cəmiyyət baxımından öyrənilir». Həmin dərslikdə deyilir: «Ekonomiks – əmtəə və xidmətlərin istehsalı, mübadiləsi və istehlakı ilə məşğul olan fərdlərin, institutların davranışını öyrənən bir elmdir».⁶

K.Marks və F.Engels iqtisadi nəzəriyyə sahəsin-də xüsusi bir məktəbin yaradıcıları olmuş və bu elmin inkişafında çox işlər görmüşlər.

K.Marks kapitalizmin nəzəri iqtisadi təhlilinə həsr etdiyi «Kapital» əsərində öz qarşısına qoyduğu məqsədi belə ifadə etmişdir: «Bu əsərdə mənim tədqiq-qat predmetim kapitalist istehsal üsulu və ona müvafiq olan istehsal və mübadilə münasibətləridir. Mənim əsərimin son məqsədi isə müasir cəmiyyətin iqtisadi qanununu kəşf etməkdən ibarətdir».

İki yüz ildən artıq bir dövrdə (əvvəllər də, müasir dövrdə də) iqtisad elminin predmetinə verilən bu təriflərin daxili məzmununa nəzər saldıqda bunların arasında köklü bir fərq görünür.

Demək olar ki, bütün hallarda maddi nemətlərin istehsalı, mübadiləsi və istehlakı vurğulanır. Bu anlayış da elə-belə üzde göründüyü kimi deyil, təkrar istehsalın müəyyən fazalarıdır və bütün hallarda insanlarla əlaqədardır.

Beləliklə, nəticə etibarilə iqtisadi nəzəriyyənin, predmeti və tədqiqat obyektı cəmiyyətin iqtisadi münasibətləri və onun inkişaf qanunlarıdır. Bu iqtisadi münasibətlər maddi nemətlərin və xidmətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı prosesində insanların arasında yaranan münasibətlərdir. İqtisadi münasibətlər bütöv bir sistem şəklində fəaliyyət göstərir. Lakin iqtisadi münasibətlərin əks etdirdiyi iqtisadi hadisələr heç də üzde göründüyü kimi olmayıb, daxili mahiyyətə malikdirlər. Bunun üçün onun ayrı-ayrı tərəflərini, cəhətlərini ifadə edən iqtisadi qanun və kateqoriyalar araşdırılmalıdır.

İqtisadi qanun və kateqoriyalar

İqtisad elmində onların daxili məzmunu, bir-biri ilə daxili üzvi bağlılığı, səbəb və nəticə tərəfləri aşkara çıxarılır. Deməli, bədii ədəbiyyatlarda insan obrazları olduğu kimi, iqtisad elmində də iqtisadi kateqoriyalar onun obrazlarıdır. Bu iqtisadi kateqoriyalar iradi subyektiv anlayışlar olmayıb, iqtisadi münasibətlərin ən mühüm tərəflərinin nəzəri, məntiqi anlayışlarıdır.

Bu kateqoriyalar iqtisadi hadisələrin mühüm tərəflərini əks etdirir. Mülkiyyət, istehsal, məhsul, əmtəə, pul, bölgü, mübadilə, bazar, qiymət, kredit, mənfəət, əmək

⁶ Ekonomiks. 1 cild, 1 f., Bakı, 1992, s. 19.

haqqı, faiz və s. Bu kimi yüzlərlə iqtisadi kateqoriya və anlayışlar sadalamaq olar. Bütün bu kimi kateqoriyalar istehsal münasibətlərinin elmi-nəzəri münasibətlərinin elmi-nəzəri ifadəsini əks etdirir.

İqtisadi kateqoriyalar obyektiv reallığa əsaslanmalıdır. Subyektiv təsəvvürlərlə izah oluna bilməz. İqtisadi kateqoriyaların əksəriyyəti daimi deyil, müvəqqətidir. Belə ki, iqtisadi hadisə və proseslər daim hərəkətdə, inkişafda və dəyişmələrdədir.

Məhsuldar qüvvələrin təsiri altında istehsal münasibətləri sistemində köklü dəyişikliklər baş verir. Ona görə də bu münasibətləri əks etdirən iqtisadi kateqoriyalar da daimi ola bilməz.

İqtisadi qanun da kateqoriyadır, daha mürəkkəb məzmunlu kateqoriyadır.

İqtisadi kateqoriya istehsal münasibətlərinin və yaxud hadisənin müəyyən bir tərəfini aşkara çıxarırsa, iqtisadi qanun eyni qəbildən olan bir çox hadisələrin daxili əlaqələrini və asılılığını açır. Başqa sözlə, kateqoriyada hadisələrin statistik vəziyyəti aydınlaşır. Qanunda isə cəmiyyətin iqtisadi həyatının dialektik inkişafı, hərəkəti prosesi əks olunur. Kateqoriyanın aşkara çıxarılması təhlilin nəticəsi hesab olunur.

Qanunun müəyyən edilməsi isə elmi sintezin nəticəsidir. Deməli, obyektiv iqtisadi qanunların aşkara çıxarılması iqtisadi nəzəriyyənin əsas vəzifəsidir (dərk etmə funksiyası).

F.Engels iqtisadi nəzəriyyənin məzmununu şərh edərək deyirdi: «Siyasi iqtisad ən geniş mənada bəşər cəmiyyətində maddi həyat nemətlərinin istehsalı və mübadiləsini idarə edən qanunlar haqqında elmdir»

Ən ümumi şəkildə qanun – hadisələrin, şeylərin və ya proseslərin arasındakı müəyyən zəruri münasibətdir.

Qanun – hadisələrin əlaqə formasıdır. Qanun anlayışı obyektiv aləmdəki hadisə və proseslərin dərk edilməsi pilləsidir. Bu anlayış elmin inkişafı nəticəsində yaranır, hasil olur.

Hadisələr arasındakı hər cür əlaqə qanun deyildir. Qanun – mahiyyət xarakteri daşıyan daxili əlaqədir. O, hadisələrdəki möhkəm, sabit, təkrarlanan eyni cəhətdir, səbəb-nəticə əlaqələrinin ifadəsidir. Daha doğrusu, qanun hadisələrin hərəkətində mahiyyət cəhətidir. Bu mənada qanun və mahiyyət eyni cür, eyni dərəcəli anlayışlardır.

Mahiyyət dedikdə daxili, sabit əlaqələr nəzərdə tutulur. Mahiyyət daxili bir cəhət olaraq gerçəkliyin xarici, dəyişən cəhətinə qarşı qoyulur. Ona görə də hadisə xaricidir, mahiyyət isə daxilidir – dedikdə bununla xarici və daxili cəhətlər məkan mənasında deyil, şeyin xarakteristikası üçün hansı əhəmiyyət kəsb etməsi qoyulur.

Biz həyatda iqtisadi qanunları açıq közə görünən bir şəkildə müşahidə edə bilmərik. Lakin biz əməli fəaliyyətimizdə hər gün, hər an keçici və yaxud daimi olan yüzlərlə iqtisadi hadisə və proseslərlə rastlaşırıq. Beləliklə, real həyatda bu qanunların fəaliyyətini dərk etməyə çalışmaq lazım gəlir. Çünki, iqtisadi münasibətləri və onu

idarə edən qanunları dərk etmədən, öyrənmədən zamanın qarşıya qoyduğu sosial-iqtisadi məsələlərə düzgün cavab tapmaq olmaz.

İqtisadi hadisələr nəzəri cəhətdən öyrənilir və əldə olunmuş nəticələr praktikada tətbiq edilir. Buradan da praktika ilə nəzəriyyənin əlaqəsinin zəruriliyi meydana çıxır.

Deməli, praktika insanların gerçəklikdəki şeyləri, hadisələri, prosesləri dəyişdirən hissi-maddi fəaliyyətidir.

Praktika idrakın maddi ictimai, istehsal isə hər cür praktikanın əsasını təşkil edir. Praktika gerçəkliyin, həqiqətin meyarı, ölçüsüdür.

İnsanların iqtisadi fəaliyyətləri daim onların siyasi, ideoloji və s. münasibətləri ilə rastlaşır, ifadə edilir. Əlbəttə, bu cəhət ictimai istehsalın «təbii-tarixi» inkişafına əks təsir etməyə bilməz. Ona görə də iqtisadi qanunlar təbiət qanunları kimi tam dəqiq həyata keçirilə bilmir.

F.Engels dediyi kimi, «həqiqi reallıq orta həddə yaxınlaşma, meyl və s. başqa şey ola bilməz.» İqtisadi qanunlar da iqtisadi kateqoriyalar kimi tarixi-keçici xarakter daşıyır. Bu mənada iqtisadi kateqoriyalar «ən ümumi» və «xüsusi» qanunlara ayrılır.

Qanun hadisələr arasında zəruri münasibətdir. Bu mənada «qanun» və «qanunauyğunluq» anlayışları eyni cür münasibətləri ifadə edir.

Qanunauyğun əlaqələr müəyyən şəraitdə hökmən zəruri qüvvə ilə fəaliyyət göstərir. «Qanunauyğunluq» anlayışı hər şeydən əvvəl hadisələrin müəyyən düzgünlüyünü, ardıcılığını göstərmək, hadisələrin təsadüfi olmadığını göstərmək üçün işlədilir.

Cəmiyyətin inkişafı olduqca qanunauyğun, zəruri prosesdir. Burada biz konkret sürətdə bu və ya başqa bir qanun göstərmək deyil, zəruri əlaqələrin mövcud olduğunu qeyd edirik. Bu halda biz qanunauyğunluğu müəyyən səbəblərdən asılı, zəruri bir proses kimi götürürük ki, bunda da bir qanun deyil, bir çox qanunların məcmusu fəaliyyət göstərə bilər.

Metodologiya

Metodologiya – metod haqqında elmdir. İqtisadi nəzəriyyənin metodologiyası da təsərrüfat həyatının, iqtisadi hadisələrin öyrənilməsi metodları, üsulları və yanaşmaları haqqında bir elmdir. O, ilk növbədə iqtisadi hadisələrin öyrənilməsinə ümumi yanaşmanı, gerçəkliyin dərk edilməsində bir mənalı olmağı, vahid fəlsəfi əsasla malik olmağı nəzərdə tutur (metodoloji funksiya).

Ümumi iqtisadi nəzəriyyənin metodologiyasında bir neçə ümumi yanaşmanı göstərmək olar:

- 1) subyektiv idealizm;
- 2) empirik – yeni pozitiv (keçmiş təcrübəyə və faktlara əsaslanan);
- 3) rasionalist (şüura, məntiqə, ağla əsaslanan);
- 4) dialektik materializm (təbiət, insan cəmiyyəti, təfəkkürün hərəkəti və inkişaf xüsusiyyətləri) və s.

Hər bir elmin predmeti onun metodu ilə bir vəhdət təşkil edir. Belə ki, iqtisadi nəzəriyyənin tədqiqat və şərh metodunu dərinlən bilmədən onun predmetini bir sistem halında öyrənmək, iqtisadi inkişaf qanunauyğunluqları və ziddiyyətlərini aşkara çıxarmaq olmaz.

Məşhur ingilis filosofu F.Bekon (1561-1626) düzgün tədqiqat metodunun roluna böyük əhəmiyyət verərək göstərdi ki, metod yolçunun yolunu işıqlandıran bir fanardır.

İctimai-iqtisadi hadisələrin elmi izahını vermək üçün onların arasındakı qarşılıqlı əlaqə və asılılıqları düzgün, tarixi, məntiqi və real gerçəklik baxımdan şərh etmək çox vacib şərtədir. Burada əvvəlcə həyat hadisələrini müşahidə etmək, onları dərinlən seyr etmək, sonra isə mühüm, qeyri-mühüm, təsadüfi, qeyri-təsadüfilərdən ayırmaq yolu ilə başlamaq daha qanunauyğundur. Elə buna görə də Lenin Hegelin «Məntiq elmi» əsərində ifadə olunan və idrak metodu adlandırılan aşağıdakı müddəanı əsas götürülmüşdür: «canlı seyrdən abstrakt təfəkkürə və bundan da praktikaya - həqiqəti dərk etməyin yolu belədir».

Təsərrüfatla məşğul olanlarda da iqtisadi bilik, iqtisadi təfəkkür zəif olduqda iqtisadi həyatda baş verən hadisə və prosesləri dərk etmək, çevikliklə aradan qaldırmaq problemləri çətinləşir. Deməli, insanların praktiki fəaliyyətinin öyrənilməsində idrak yalnız başlanğıcdır. Həyatdakı iqtisadi faktları toplamaq hələ elm deyil, təfəkkür üçün bir materialdır. Faktların toplanması hələ heç də nəzəri və praktiki cəhətdən düzgün nəticə çıxarılmasına təminat vermir. Toplanmış materialdan düzgün elmi nəticə əldə etmək üçün onları nəzəri süzgəcdən keçirmək lazımdır. Məhz bu elmi idrakın ikinci pilləsidir.

Nəzəri dərkətmə prosesində bir neçə vəzifə yerinə yetirilməlidir: toplanmış faktiki materiallardan əsasları ayrılır, təsadüfləri və ikinci dərəcəliləri atılır, ayrı-ayrı faktlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə aşkara çıxarılır, bu qarşılıqlı əlaqələrin daha həllediciləri, sabit və təkrarlananı, səbəb-nəticə əlaqələri ayrılır və daha doğrusu, nəzəri dərkətmə prosesində hadisə və proseslərin zəruri görünüşündən daxili aləminə doğru hərəkət edilir. Elmi dildə buna konkretdən – abstrakta doğru hərəkət deyilir.

Deməli, iqtisadi nəzəriyyənin metodlarından biri elmi abstraksiya metodudur. Elmi abstraksiya metodunda insan öz təfəkküründə hadisə və prosesləri ümumiləşdirir. Hadisələrdə mühüm cəhətləri əsas götürür, ikinci dərəcəli cəhətlərdən sərf-nəzər edir. Ümumiyyətlə, «istehsal», ümumiyyətlə «qanun» yox-dur. Konkret istehsal növləri və konkret qanunlar vardır. Lakin istehsalda da abstraksiya olmadan istehsalın heç bir konkret formasını anlamaq olmaz.

Beləliklə, abstraktdan konkretə doğru hərəkət etməklə təfəkkür konkret olanı mənimsəyir, onu konkret olmaq baxımdan yenidən canlandırır.

Konkretdən abstrakt təfəkkürə, ondan da konkretə keçmək bütün iqtisadi münasibətlərin şərh edilməsində mühüm üsuldur.

Bütün bunlar araşdırmaların təhlil və sintez mərhələsi hesab olunur. Bəzən buna ayrıca olaraq təhlil və sintez metodu deyilir. Deməli, təhlil zamanı hadisə və proseslər bir vahid tam kimi götürülür, bunlar elmi təfəkkürdə müəyyən tərkib hissələrinə,

tərəflərə ayrılır. Bu hadisələrin hər biri ayrılıqda təhlil edilir, onun mü-hüm cəhətləri konkret araşdırılır, öyrənilir və yenidən onlar təfəkkürümüzə vahid sistemdə birləşdirilir. Sintez vahid bir obyekt haqqında bilikdir. Sintez prosesində hadisəni təşkil edən tərəflər, hissələr bütövlüklə və vəhdətlikdə götürülür.

İqtisad elminin predmetinin öyrənilməsi metodlarından biri də məntiqi və tarixi üsuldur.

İqtisadi nəzəriyyə hadisə və prosesləri tarixi şərait baxımdan izləyir və onları məntiqi baxımdan araşdırır. Əslində tarixi metodla məntiqi metod vəhdət təşkil edir, məntiqi tarixinin inikasıdır. F.Engelsin dediyi kimi, məntiqi tədqiqat metodu əslində tarixi metoddan başqa bir şey deyildir. Onun tarixi formasından və onu pozan təsadüflərdən azad edilməsidir.

İqtisad elminin öyrənilməsində tətbiq edilən əsas vasitələrdən biri də induksiya və deduksiya metodudur. İnduksiya metodunda iqtisadi faktlar ayrılıqda öyrənilir və ümumi nəticələr çıxarılır. Deduksiya metodu ilə həmin toplanan faktlar əsasında nəzəri nəticələr və ümumi prinsiplər üçün tövsiyələr hazırlanır. Ümumi nəticələrdən xüsusiyyə doğru hərəkət edilir. Beləliklə, həm nəzəriyyədən faktlara, həm də faktlardan nəzəriyyəyə doğru hərəkət kimi başa düşülür.

İqtisadi nəzəriyyədə tətbiq edilən əsas metodlardan biri dialektik materialist metodudur.

Dialektika – Qədim Yunanıstanda mübahisə etmək incəliyi deməkdir. Dialektika vasitəsilə təbiət hadisələri öyrənilirdi. Bu hadisələr daim hərəkətdə, dəyişməkdə götürülür. Daxili ziddiyyətlərin, əksliklərin mübarizəsinin nəticəsi kimi götürülür.

Dialektik materialist metodda elmi problemlərin həlli empirik pozitivizm – təcrübə deyil, hadisələrə daxili əlaqədə, real gerçəklikdə yanaşmaqla obyektiv təhlil aparılır.

İqtisadi hadisələr həmişə hərəkətdə götürülür.

3.İQTİSAD ELMINİN PREDMETİNİN TƏKAMÜLÜ HAQQINDA

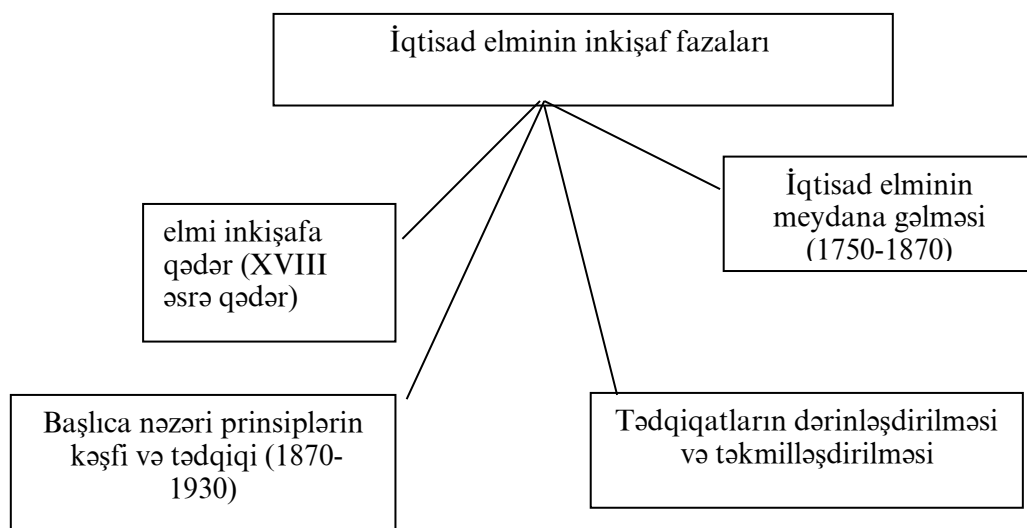
İqtisad elminin rüşeymləri qədim dünyada meydana gəlmişdi. Qədim Yunanistanın, Romanın, Şərqi, Misirin, Çinin və Hindistanın alim-filosofları, mütəfəkkirləri ayrı-ayrı iqtisadi məsələləri həll etməyə çalışmışlar. Ksenofontu (e.ə. 430-355), Platonu (e.ə. 427-347), Aristoteli (e.ə. 384-322) ilk iqtisadçılar adlandırmaq olar.

Ksenofontun kənd təsərrüfatı, sənət, ticarət haqqında fikirləri «Gəlirlər haqqında», «İqtisadiyyat» əsərlərində, **Platonun** əsas fikirləri «Dövlət» və «Qanunlar» əsərlərində öz əksini tapmışdır.

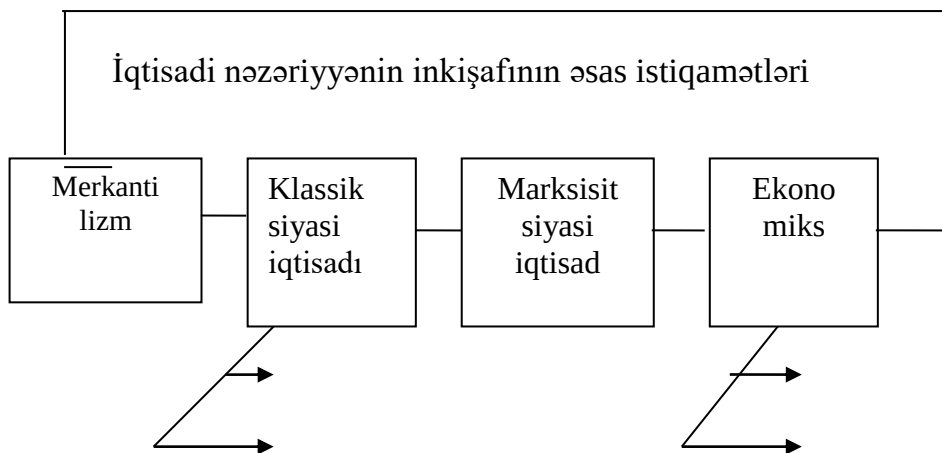
Aristotel antik cəmiyyətin əsas iqtisadi hadisə və qanunauyğunluqlarını təhlil etmişdir. O, Həmin dövrün iqtisad elminin iki başlıca problemi ilə maraqlanmışdır: 1) quldarlıq latifuniyalarında əmlakdan səmərəli istifadə; 2) ədalətli (ekvivalent) mübadilənin həyata keçirilməsi.

Aristoteli ilk dəfə ictimai əmək bölgüsü, ekvivalent mübadilə, mübadilə dəyəri və eləcə də tələbat anlayışlarını formalaşdırıb və «oykonomiya» anlayışını elmi dövriyyəyə gətirmişdir.

İqtisad elminin meydana gəlməsinin yetkin mərhələsi kapitalizmin inkişafı ilə bilavasitə əlaqədardır.

Əsas məktəblərin yaranması və iqtisadi nəzəriyyənin inkişaf mərhələləri

I.MERKANTİLİZM

İlk Merkantilizm – XVI ortalarında yaranmışdır.

Əsas nümayəndələri; Qaspar Skaruff (1519-1584), Vilyam Staffor (1554-1612) və s.

Tədqiqatın obyektləri: Merkantilistlərin **tədqiqat predmeti** –tədavül; **metodu**-təsvir etmək və təsnifləşdirmək; **vəzifə fə əldə edilən nəticələr** – empirik xülasə və iqtisadi siyasət üzrə məsləhət:

- ixrac olunan əmtəələrə maksimum yüksək qiymət qoymaq;
- əmtəələrin idxalını məhdudlaşdırmaq;
- qızıl və gümüşün ölkədən çıxarılmasına imkan verməmək;
- ilk monetaristlərin monetarizm nəzəriyyəsi «pul balansını» nəzəriyyəsi adlanırdı;
- tacirlərin mənafeyini ifadə edirdilər.

Sotrakı Merkantilizm

- XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin ikinci yarısı. Ayrı-ayrı elementləri XVIII əsrdə də təzahür edibdir.

Əsas nümayəndələri: Tomas Men (1571-1641), Antuan Monkretyen (1575-1621).

Tədqiqatın obyektləri:

- aktiv ticarət balansını ideyası irəli sürülürdü. Bunun üçün:
 - nisbətən aşağı qiymətlə xarici bazarı cəlb etmək;
 - ölkədə aktiv ticarət balansını saxlamaqla əmtəələrin (ziynət şeylərindən başqa) ixracına imkan vermək;
 - ixracın nisbətən üstünlüyü vasitəsi ilə ölkəyə pul toplamaq və aktiv ticarət balansını təmin etmək;
 - ticarət balansını nəzəriyyəsi ideyası;
 - pulun miqdar nəzəriyyəsi və monetarizm nəzəriyyəsini irəli sürmüşlər.
- İqtisadi nəzəriyyənin predmetini mübadilə münasibətləri vasitəsi ilə izah edirdilər.

Əsəri: A.Mokretyen. «Siyasi iqtisadın traktatı» (1615).

Merkantilizmin tarixi əhəmiyyəti:

- merkantilistlərin əsərlərində milli dövlətlərin meydana gəlməsi prosesinin iqtisadi-nəzəri əsaslandırılması hallarının olması;
- merkantilist konsepsiya bir sıra iqtisadi kateqoriyaları elmi dövriyyəyə çıxarmağa, ticarət, borc əməliyyatları və pul tədavülü sahəsində mühüm qanunauyğunluqları aydınlaşdırmağa imkan vermişdir;
- merkantilizm bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin formalaşması və onun inkişaf etmiş Avropa ölkələrində, xüsusən İngiltərə və Fransada klassik siyasi iqtisadla əvəz olunması spesifikliyini əsdləndirdi;

- fransız merkantilisti Antuan Monkreyen 1615-ci ildə «Siyasi iqtisadın traktatı» əsərini nəşr etməklə «siyasi iqtisad» anlayışını elmi dövriyyəyə gətirdi və onun yeni anlayışı XX əsrin əvvəllərinə qədər alternativsiz qaldı.

Merkantilistlərin nöqsanı:

- onların fikrincə, mübadilə öz təbiətinə görə qeyri-ekvivalentdir, Aristotelin mübadilə prosesində əmtəələrin müqayisəsi və ölçülməsi ideyası onlara yad idi;

- merkantilist nəzəriyyəsində izafi dəyər ticarət mənfəəti formasında təzahür edir;

- onlar kapital yığımını mübadilənin, hər şeydən əvvəl, xarici ticarətin törəməsi kimi başa düşürdülər;

- cəmiyyətin sərvətini pulla, qızılla eyniləşdirirdilər.

İqtisadi siyasətə yanaşmada kifayət qədər fərqlərə baxmayaraq bütün merkantilistlər azad ticarət və iqtisadi qüvvələrin köləlikdən, əsarətdən tam azad edilməsi ideyasını müdafiə etmirdilər, proteksionizm siyasətinin tərəfdarları kimi çıxış edirdilər.

II. FİZİOKRATLAR MƏKTƏBİ

Fiziokratlar – XVIII əsrin ikinci yarısı

Nümayəndələr: Fransuan Kene (1694-1774), V.R.Mirabo (1715-1789), Dyupen de Nemu (1739-1817), A.R.Tyurqo (1727-1781).

Tədqiqatın obyektləri:

- sərvətin mənbəyi tədavül deyil, istehsaldır;
- istehsal sahəsi tədqiq olunur, lakin o, kənd təsərrüfatı ilə məhdudlaşdırılır;
- xalis məhsul haqqında təlimin yaranması;
- ilk dəfə təkrar istehsal sxemi yarandı;
- iqtisad elmi tarixində ilk dəfə bütünlükdə ictimai kapitalın dövrünün elmi təhlili verildi;
- kapital, təkrar istehsal baxımından onun əsas kapitalla və dövriyyə kapitalına bölünməsinin izahı verildi;
- kapitalist istehsalının sonrakı inkişafının elmi təhlilinin əsasları qoyuldu;
- məhsuldar və qeyri-məhsuldar əməyin təhlili verildi;
- iri torpaq sahiblərinin mənafeyi müdafiə edilirdi;
- iqtisadi nəzəriyyənin predmeti istehsal münasibətləri ilə əlaqələndirilirdi.

Əsərləri:

F.Kene. «İqtisadi cədvəl» (1758).

A.R.Tyurqo. «Sərvətin yaranması və bölüşdürülməsi haqqında düşüncələr» (1766).

F.Kene. «Təbii hüquq» (1765).

F.Kene. «Əkinçilik dövlətinin iqtisadi siyasətinin ümumi prinsipləri və bu prinsiplərə aid qeydlər» (1758).

Fiziokratların tədqiqatının əhəmiyyəti:

- sərvətin mənbəyini istehsal sferasında görmələri;
 - cəmiyyətdə tarazlıq vəziyyətinin saxlanılmasında azad rəqabətin rolu.
- F.Kenenin fikrincə, azad rəqabət şəraitində ekvivalent mübadilə və cəmiyyətin bütün təbəqələri arasında istehlak dəyərlərinin daha düzgün bölgüsü baş verər;
- iqtisadi nəzəriyyənin predmetinin mübadilə münasibətlərindən istehsal münasibətlərinə keçirilməsi;
 - ölkə təsərrüfatında müəyyən proporsiyaların gözlənilməsi şəraitində təkrar istehsal və reallaşma prosesinin fasiləsizliyinin mümkünlüyü ideyası.

Fiziokratların nöqsanı:

- istehsal sferasını kənd təsərrüfatı ilə məhdudlaşdırmaq;
- fermerlərin bu cəmiyyətin fundamentini təşkil edən yeganə məhsuldar sinif hesab olunması. F.Keneyə görə əməyin məhsuldar və bəhrəsiz əməyə bölünməsi əməyin harada tətbiq olunmasından asılıdır. Kənd təsərrüfatı işçiləri fermer sinfi ilə, sənaye işçiləri sahibkarlarla birləşdirilir;
- kənd təsərrüfatından başqa digər sahələrdə çalışanları «bəhrəsiz» adlandırmaları;
- «Xalis məhsulun» yalnız iri fermer təsərrüfatlarında yaranmasının əsaslandırılması;
- «Xalis məhsulun» renta ilə eyniləşdirilməsi.

III. KLASSİK SİYASİ İQTİSADIN TƏKAMÜL MƏRHƏLƏLƏRİ HAQQINDA

Klassik məktəb- dünya iqtisadi fikir tarixində mütərəqqi istiqamətdir, XVII əsrdə daha çox inkişaf etmiş ölkə olan İngiltərədə yaranmışdır.

İbtidai kapital yığımı əsrinin başa çatması, kapitalist istehsal dövrünün başlanması ilə xarakterizə olunur.

Tədavül sferasının təsviri ilə məşğul olan merkantilistlərdən fərqli olaraq klassik məktəbin nümayəndələri kapitalist istehsalının daxili iqtisadi əlaqələrini öyrənirdilər.

Klassik məktəbin əsasını U.Petti qoymuş, sonralar onu «siyasi iqtisadın atası» adlandırmışlar. Klassik siyasi iqtisadın daha fundamental inkişafı öz əksini A.Smit və D.Rikardonun əsərlərində tapdı.

İqtisadçı-klassiklərin özlərinin xüsusiyyətlərinə baxmayaraq bu məktəbin ümumi xarakterini müəyyən etmək olar, onun əsas əlamətlərini izahı məqsəduyğundur.

Klassik məktəbin əsas əlamətləri:

- iqtisadiyyata və onun strukturu haqqında tam təsəvvür yaradılmasına sistemli baxış;
- tədavül sferasının deyil, istehsal sferasının tədqiqi;
- klassiklər tədqiq etdikləri hadisələrin mahiyyətinə nüfuz etməyə, onların səbəb-nəticə asılılığını aydınlaşdırmağa cəhd etmişlər. Bu məqsədlə o dövr üçün yeni olan «elmi abstraksiya» metodundan istifadə etmişlər;
- klassik siyasi iqtisad məktəbi «əmək-dəyər nəzəriyyə»sinin əsasını qoymuş və onun formalaşması mexanizmlərini aydınlaşdırmağa çalışmışlar;
- klassik məktəb üçün iqtisadi tədqiqatların obyektivliyi, kapitalist istehsalının daxili qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmaq xarakterikdir;
- klassiklər iqtisadi azadlığın ilk təbliğatçılarıdır. Onlar belə hesab edirdilər ki, hər kəsin və hamının birlikdə mənafeələrinin daha yaxşı uyğunlaşması azad bazarın rəqabət mexanizmi ilə mümkündür. Onlar iqtisadiyyatda dövlət müdaxiləsinin əleyhinə idilər.

Klassik siyasi iqtisadın təkamülünün **I mərhələsi – XVII əsrin 60-80-ci illəri.**

Görkəmli nümayəndəsi: - Uilyam Peti (1623-1687).

Tədqiqatın obyektləri:

- əmək- dəyər nəzəriyyəsinin əsasının qoyulması;
- bazar münasibətlərinin mahiyyətinin dərinlən dərk edilməsi və qiymətin iki növünün fərqləndirilməsi: təbii qiymət, bazar, yaxud siyasi-qiymət.

İki nəticə:

1. Təbii qiymət əmtəənin istehsalına sərf olunan əməyin miqdarı ilə ölçülür;
2. Əmtəənin dəyər kəmiyyətinin dəyişməsi əmək məhsuldarlığının dəyişilməsi ilə tərs mütənəsbidir.

- əmtəənin qiymətinin, əmək haqqının, renta və torpağın qiymətinin əmək-dəyər nəzəriyyəsi əsasında aydınlaşdırılması;

- iqtisad elminin predmetini istehsal münasibətləri hesab etməsi.

U.Petti statistikanın banisi adlandırılır.

Əsərləri:

U.Petti. «Vergilər və rüsumlar haqqında traktat» (1662).

U.Petti. «Pul haqqında müxtəlif düşüncələr» (1682).

Klassik siyasi iqtisadın təkamülünün **II mərhələsi -XVIII əsr, xüsusən onun ikinci yarısı.**

Görkəmli nümayəndəsi: Adam Smit (1723-1790).

Tədqiqatın obyektləri:

- siyasi iqtisadın elmə, iqtisadi biliklər sistemində çevrilməsi;
 - «təbii qaydalar» nəzəriyyəsinə əsaslanaraq kapitalizmin iqtisadi qanunlarının obyektiv xarakterini qəbul etməsi və onları dövlət qanunlarının əsası hesab etməsi;
 - insanların mürəkkəb təsərrüfat fəaliyyətini idarə edən «iqtisadi insan», «görünməz əl» anlayışlar ideyasının elmi dövrüyyəyə gətirməsi;
 - xalqın sərvətinin, onun artımının əmək bölgüsünün inkişafından asılılığının əsaslandırılması;
 - əmtəənin dəyərinin əməklə ölçüldüyünü müəyyən etməklə əmək-dəyər nəzəriyyəsinin yaradılması;
 - sərvətin pulla eyniləşdirilməsinin inkarı;
 - kapitalizmdə gəlirin dəqiq təsnifatı verildi: əmək haqqı, mənfəət, renta;
 - iş qüvvəsinin dəyəri ilə onun yaratdığı dəyər arasındakı fərqi kəşf edilməsi;
 - tədqiqat metodologiyasında iqtisadiyyatın liberallaşması, onun əsasını bazar iqtisadi münasibətlərinin təşkil etməsi;
 - ilk dəfə olaraq əsas və dövrüyyə kapitalı kateqoriyalarının onların sahə tətbiqindən asılı olmayaraq, bütün fəaliyyət göstərən kapitallara aid edilməsi;
 - ümumi və xalis gəlir anlayışlarının elmi xarakteristikasının verilməsi.
- A.Smitin nəzəriyyəsində bəzi nöqsanların olmasına baxmayaraq, o klassik burjua siyasi iqtisadının inkişafına böyük töhfədir.

Əsərləri:

A.Smit «Əxlaqi hisslər nəzəriyyəsi» (1759).

A.Smit. «Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat» (1776).

Klassik siyasi iqtisadın təkamülünün **III mərhələsi -XVIII əsrin sonu-XIX əsrin birinci yarısı.**

Nümayəndələri: D.Rikardo (1772-1823), Jan Batist Sey (1767-1832), Tomas Robert Maltus (1766-1834).

Tədqiqatın obyektləri:

- D.Rikardonun nəzəriyyəsi klassik siyasi iqtisadın zirvəsidir;
- azad rəqabət və iqtisadi liberalizm siyasətinin digər prinsiplərinin daha da inkişafı və sərvətin artmasının əsas mənbəyi olması ideyası;

- əmək-dəyər nəzəriyyəsinin inkişafı və hər cür dəyər in əsasının yalnız «əməyin» təşkil etməsinin əsaslandırılması;
- pulun miqdar nəzəriyyəsinə üstünlük verilməsi;
- ictimai-zəruri əmək və fərdi əməyin fərqləndirilməsi və dəyərin ictimai-zəruri əməklə ölçülməsinin sübutu;
- elmi abstraksiya metodunun ardıcılıqla tətbiqi;
- «İqtisadi insan» kateqoriyasının bazar subyekti kimi öyrənilməsi;
- müqayisəli istehsal xərcləri təliminin yaranması;
- təbii və bazar qiymətlərinin fərqləndirilməsi: birinci-dəyərin təzahürü, ikinci isə təəb və təklifin təsirlə qiymətin dəyərdən kənarlaşması ideyası;
- iqtisadiyyatın tam sistem, biliyin əsas sahəsi kimi müəyyən edilməsi.

Əsərləri: D.Rikardo. «Qızılın qiyməti» (1809).

D.Rikardo. «Vozanketin praktik iradlarına cavab» (1811).

D.Rikardo. «Siyasi iqtisadın və vergi qoyulmasının əsasları» (1817).

J.B.Seyin tədqiqatı:

Siyasi iqtisadi üç müstəqil hissəyə ayırır: 1) sərvətin istehsalı; 2) onun bölgüsü; 3) istehsal olunmuş nemətlərin istehlakı.

Əsas ideyası:

- 1) sərt qiymət əsasında ümumi tarazlığın avtomatik saxlanılmışdır. Bu «Sey qanunu» adlanır;
- 2) istehsalın və gəlirin üç amili nəzəriyyəsidir. Onun mahiyyəti: kapital-mənfəət, torpaq-renta, əmək-əmək haqqı gətirir. Bu isə A.Smitin yaradıcı irsinin davamıdır;
- 3) məcmu istehsal münasibətlərinin fazalar üzrə sistemləşdirilməsi: istehsal-bölgü-mübadilə-istehlak.

Əsərləri:

J.B.Sey. «siyasi iqtisadın traktatı və ya sərvətlərin yaranması, bölünməsi və istehlakı üsulunun sadə xülasəsi» (1803);

- J.B.Sey.»Praktiki siyasi iqtisadın tam kursu» (1828-1830).

Klassik siyasi iqtisadın təkamülünün IV mərhələsi. Yarandığı dövr- **XIX əsrin ikinci yarısı**.

Nümayəndələri: Con Styuart Mill (1820-1895).

Tədqiqatın obyektləri:

- C.S.Mill «İstehsal qanunlarını» ön plana çəkir, onları «bölgü qanunlarına» qarşı qoyur, əsasən özündən əvvəlki klassikləri təkrar edir;
- kreditə xüsusi diqqət yetirmiş və İngiltərə banklarının açıq bazarda aktiv siyasət aparmaq ideyasını irəli sürmüşdür;
- iqtisadi dinamikaya, mənfəət normasının aşağı düşməsi qanununa diqqəti cəlb etmiş, böhransız inkişafın mümkünlüyünü əsaslandırmışdır;
- dövlətin rolunun təhlili, proteksionizmin tənqidi;
- onun əsas ideyası-kapitalist istehsal sistemini təkmilləşdirməkdən ibarət idi.

Əsərləri:

C.S.Mill. «Məntiq sistemi» (1843).

D.S.Mill. «Siyasi iqtisadın əsasları və onların sosial fəlsəfəyə tətbiqinin bəzi aspektləri» (1848).

MARKSİZM

Yarandığı dövr: XIX əsrin ortaları.

Nümayəndələri: K.Marks (1818-1883), F.Engels (1820-1895).

Tədqiqatın obyektləri:

- əsas ideyası-xüsusi mülkiyyətsiz cəmiyyət və iqtisadiyyatın ümummilliyə, planlarla tənzimlənməsidir;
- tarixi siniflərin mübarizəsi kimi hesab etməsi, ictimai-iqtisadi formasiyaların dəyişilməsinin əsasının məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqələndirilməsi;
- «Dəyər qanunu əmtəə istehsalının inkişafı qanunauyğunluğudur» konsepsiyasının yaradılması;
- əməyin ikili xarakteri və izafi dəyərin kəşfi;
- pul nəzəriyyəsinin daha dərinlən inkişafı;
- dəyərin «ictimai-zəruri əmək məsrəfləri» kəmiyyəti kimi izahı;
- materialist dialektik metodun tətbiqi;
- təkrar istehsal və iqtisadi böhran nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi;
- kapital yığılmasının ümumi qanununun kəşfi;
- kapitalın elmi təhlilinin verilməsi;
- zəruri və izafi əmək arasındakı fərqin, izafi dəyər və mənfəətin, sabit və dəyişkən kapitalın elmi izahı;
- bütün klassiklər kimi K.Marks da siyasi iqtisadın predmetinin istehsal münasibətləri olmasını və istehsalın primatlığını tədqiq etmişdir.

Əsərləri:

K.Marks. «Fəlsəfənin yoxsulluğu» (1846).

K.Marks «Müddətli əmək və kapital (1849).

K.Marks. «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair» (1859).

K.Marks. «Kapital» I cild (1867); II cild (1885); III cild (1894).

MARJİNALİZM

Müasir marjinalizm neoklassik və keynsçi iqtisadi konsepsiyaları özündə birləşdirir:

Yarandığı dövr - XIX əsrin 70-90-cı illəri və XX əsrin əvvəli.

Marjinalizmin metodologiyasının mahiyyəti:

1. Marjinalizm nəzəriyyəsinin əsasını bazar iştirakçılarının subyektiv qiymətləndirmə traktovkası təşkil edir («subyektiv faydalılıq», pobinzon metodu).

2. Bu istiqamət üçün iqtisadi təhlilin psixologiyalaşması xarakterikdir. İstehsal sahəsi ikinci, törəmə hesab olunur. Belə ki, hər bir fərd istehlak malları və xidmətlərin faydalılığı bilavasitə, sonra isə istehsal vasitələrini dolayısı yolla qiymətləndirə bilər.

3. Yeni nəzəriyyədə məhdudluq prinsipi yer tutur. O, marjinalist nəzəriyyənin bütün həlqələrini əhatə edirdi. İqtisadi əlaqələrin təhlilinin yeni-funksional –tipini meydana gətirdi. Bu miqdar tədqiqatlarına geniş yol açdı, lakin səbəb-nəticə, dərin-mahiyyət təhlili itirildi, «dəyərsiz qiymət» anlayışı meydana gəldi. Bu son həddə, son kəmiyyətə üstünlük verilməsi idi.

Marjinal inqilabının mərhələləri:

I mərhələ - **XIX əsrin 70-80-ci illəri**

Nümayəndələri: Karl Menqer (1840-1921), Oyqen Fon Beem-Bavek (1851-1914), Fridrix Fon Vizer (1851-1926), Uilyam Stenli Cevons (1835-1882), Leon Valras (1834-1910).

Bu mərhələ siyasi iqtisadın «subyektiv istiqaməti» adlanır. Onlar bütünlüklə siyasi iqtisadi subyektiv-psixoloji əsasda qurmağa çalışırdılar. Onların əsas vəzifəsi əmək-dəyər nəzəriyyəsinə və K.Marksın izafə dəyər nəzəriyyəsinə əks nəzəriyyələr işləyib hazırlamaq idi. Hər nemətin dəyərinin müəyyən edilməsini onun faydalılığı ilə əlaqələndirirdilər. Bununla onlar həmin nemətlərə obyektiv xas olan faydalılıq haqqında deyil, onların subyektiv qiymətləndirilməsini irəli sürürdülər.

Onların fikrincə, qiymətin maksimum həddini satıcıların subyektiv qiymətləndirilməsi, minimum həddini alıcıların subyektiv qiymətləndirilməsi müəyyən edir.

Əsərləri:

K.Menger. «Siyasi iqtisadın metodları haqqında tədqiqat» (1883).

K.Menger. «Siyasi iqtisadın əsasları» (1871).

O.Ben-Baverk. «Təsərrüfat nemətlərinin qiymət nəzəriyyəsinin əsasları» (1886).

O.Ben-Baverk. «Marksist sistemin başa çatması» (1890).

Marjinal İnqilabın II mərhələsi- XIX əsrin 70-80-ci illəri.

Nümayəndələri: Alfred Marşall (1842-1924), Con Beyts Klark (1847-1938), Vilfredo Pareto (1848-1923).

Bu mərhələdə:

- marjinalizmin başlıca nailiyyəti 70-ci illərin subyektivizmindən və psixologizmindən imtina edilməsi və neoklassik siyasi iqtisadın formalaşması;
- ilk dəfə «siyasi iqtisad» anlayışının «ekonomiks» anlayışı ilə əvəz olunması;
- iqtisadi təhlilin funksional metodu ilə yanaşı iqtisadi proseslərin riyazi modelləşmə metodunun təsdiqi;
- qismən iqtisadi tarazlıq şəraitində tələb və təklifin təhlili;
- faydalılıq həddi prinsipinin müəyyən edilməsi və riyazi metodlardan istifadə;
- mikroiqtisadiyyatın və makroiqtisadiyyatın siyasi iqtisadın bölmələri olmasının əsaslandırılması;

- azad rəqabət iqtisadiyyatı ilə yanaşı inhisarlanmış bazarın müxtəlif tiplərinin təhlili məsələlərinin tədqiq edilməsi.

Əsərləri:

A.Marşall. «Ekonomiksin prinsipləri» (1890);

U.S.Cevons. «Siyasi iqtisad nəzəriyyəsi» (1871);

U.S.Cevons. «Elmin prinsipləri» (1874);

C.B.Klark. «Sərvətin bölgüsü» (1899);

V.Pareto. «Siyasi iqtisadın təlimi» (1906).

İNSTITUSİONALİZM:

Yarandığı dövr - XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəli.

Nümayəndələri: Torsteyn Veblen (1857-1929), Uesli Kler Mitcell (1874-1948), Con Kommans (1862-1945).

Tədqiqatları:

- İnstitusionalizm müəyyən mənada iqtisadi nəzəriyyənin neoklassik istiqamtinin alternatividir. Onlar maddi amillərlə yanaşı mənəvi, əxlaqi, hüquqi və digər amilləri də iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi hesab edirdilər. Başqa sözlə, sosial-iqtisadi inkişafın həm iqtisadi, həm də qeyri-iqtisadi problemlərini təhlilin əsas predmeti hesab edirdilər;

- İnstitusionalistlərin təhlilinin əsas obyektı ictimai psixologiyanın təkamülüdür. Təhlilin əsasını təsviri metod təşkil edir;

- mikroiqtisadi təhlil geniş yer tuturdu;

- İnstitusionalizmin mühüm əlaməti iqtisadiyyat üzərində «sosial nəzarət» ideyasının müdafiəsidir. Onlar sübut edirdilər ki, kapitalist rəqabəti mexanizmi tələblə təklifin tarazlığını təmin etmir, kapitalizm isə ədalətli, «təbii» münasibətlər sistemi deyildir;

- onların ideyası: 1) iqtisadiyyat üzərində «sosial nəzarət»; 2) «Xalq və «tənzimlənən» - «Sənaye cəmiyyəti», sonra sosializmə konvergensiya vasitəsilə kapitalizmin transformasiyası.

İnstitusionalizm cərəyanının rəhbərləri və onların tədqiqat obyekti.

Y.Veblen – sosial-psixoloji tədqiqat;

C.R.Kommons – sosial-hüquqi tədqiqat;

Y.Mitçell-konyuktur-statistik tədqiqat.

Əsərləri:

T.Vebben. «Mühəndislər və qiymət sistemi» (1921).

C.R.Kommons. «İnstitusional iqtisadiyyat. Siyasi iqtisada onun yeri» (1934).

U.K.Mitçell. «İqtisadi nəzəriyyənin tipləri haqqında mühazirə» (1935).

KEYNÇİLİK

Yarandığı dövr- XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəli.

Görkəmli nümayəndəsi: - C.M.Keyns (1883-1946)

Con Meynard Keynsin iqtisadi nəzəriyyəsi:

- Keynsin nəzəriyyəsi qərb siyasi iqtisadında yeni istiqamət olduğundan onu «Keynçi inqilab» adlandırırdılar;

- Keynsin konsepsiyasının mühüm əlaməti böhranın kapitalist iqtisadi hadisələrinə xas olması və kapitalist iqtisadi hadisələrinə xas olması və kapitalist iqtisadiyyatının özünütənzimləmə qabiliyyətinin olmaması ideyasıdır;

- Keynsin nəzəriyyəsində əsas problem reallaşmadır;

- onun tədqiqatının predmeti makroiqtisadiyyat, ona uyğun iqtisadi kateqoriyalardır: milli gəlir, məcmu tələb, investisiya, məşğulluq və s. O, kapitalist iqtisadiyyatının makroiqtisadi təhlilini vermişdir;

- bazar iqtisadiyyatında kapitalist iqtisadiyyatının dövlət tənzimi nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür.

M.Keynsin başlıca və yeni ideyası: bazar iqtisadi münasibətlər sistemi özünü tənzimləyən deyil və maksimum məşğulluq və iqtisadi artım imkanını yalnız dövlətin iqtisadiyyata aktiv müdaxiləsi təmin edə bilər.

C.Keyns üçün əsas məsələ natamam reallaşmanın səbəbini aydınlaşdırmaq və dövlətin köməyi ilə bu disproporsionallığı aradan qaldırmaq metodunu göstərməkdir.

Keynsə görə təklif tələb yaratmır, əksinə tələb təklif yaradır. Faktiki tələb potensial tələbdən azdır.

Onun nəzəriyyəsində əsas elementlərdən biri multiplikator kateqoriyasıdır. Keyns multiplikator nəzəriyyəsində ilk növbədə psixoloji amillərə əsaslanır.

C.M.Keynsin nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi obyektiv zərurət idi və buna görə də kapitalist iqtisadiyyatının dövlət tənzimi üçün nəzəri bazadır.

C.M.Keyns müharibədən sonra beynəlxalq maliyyə münasibətləri sisteminin yaradılması və inkişafı ideyasını əsaslandırdı və öz iqtisadi fəaliyyətinə görə lord titulu almış ilk kalim-iqtisadçıdır.

Əsərləri:

C.M.Keyns. «Pul islahatı haqqında traktat» (1923);

C.M.Keyns. «Azad sahibkarlığın sonu» (1926);

C.M.Keyns. «Pul haqqında traktat» (1930);

C.M.Keyns. «Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi» (1936).

NEOLİBERALİZM

Yarandığı dövr: XX əsr.

Nümayəndələri: Fridrix Fon Xayek (1899-1992), Valter Oyken (1891-1950, Lyudviq Erxard (1897-1977).

Tədqiqatları:

- neoliberalizm dövlətin iqtisadiyyatın tənzimi probleminə müstəqil baxışlar sistemi kimi XX əsrin 30-cu illərində Kənsçilərlə eyni vaxtda meydana gəlmişdir;

- kənsçilərdən fərqli olaraq onlar nisbətən passiv dövlət tənzimi ilə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsi tərəfdarıdır;

- onlar iqtisadiyyatın liberallaşması, azad qiymətlər prinsipindən istifadə, iqtisadiyyatda xüsusi mülkiyyətin və qeyri-dövlət təsərrüfat strukturlarının aparıcı rolu uğrunda çıxış edirdilər;

- iqtisadiyyatın liberallaşması, azad qiymətdəyişmə prinsipindən istifadə, iqtisadiyyatda xüsusi mülkiyyətin aparıcı rolu, iqtisadi proseslərdə dövlətin iştirakının məhdudlaşdırılması qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsi;

- ilk dəfə «sosial bazar təsərrüfat» modelinin yaradılması; neoliberalizmə görə «sosial bazar təsərrüfat» iqtisadi humanizm» yoludur. L.Erxardın fikrincə, məhz «azad yarış» hər şeydən əvvəl, sosial bazar təsərrüfatının əsas elementidir.

Neoliberalizm məktəbləri:

1. Almaniya, ABŞ və İngiltərə Frayburq məkbəbi liderləri. V.Oyken, M.Renke, A.Ryustov, L.Erxard.

Alman neoliberalizm nəzəriyyəçilərinin ideyası «azad bazar» prinsipinin və ədalətli bölgü ilə «sosial bərabərlik» prinsipinin uyğunlaşdırılmasıdır. Onların əsas ideyası «azad sahibkarlıq», «sosial bazar təsərrüfatı» idi:

- V.Oykenə görə bəşər cəmiyyətində yalnız iki ideal iqtisadiyyat tipi mövcuddur: «mərkəzdən idarə edilən» (totalitarizm) və «mübadilə iqtisadiyyatı» (azad, açıq təsərrüfat);

- iqtisadiyyatın iki tipi üç formada reallaşır:

a) iqtisadiyyatın total mərkəzdən idarə edilməsi;

b) istehlak predmetlərinin azad mübadiləsi ilə iqtisadiyyatın mərkəzdən idarə edilməsi;

c) azad istehlak seçimi ilə iqtisadiyyatın mərkəzdən idarə edilməsi;

- «iqtisadi sistemin» tiplərinin təhlilinin verilməsi;

- «Sosial bazar təsərrüfatında» dövlətin rolunun müəyyən edilməsi;

- Qərbi Almaniya neoliberalizm doktrinasında «oyken məktəbi» «Ordo liberalizm» adlandırıldı. «Ordo» illik jurnalı neoliberalizmin nəzəri tribunası rolunu oynayır (1948).

2. Neoliberalizmin Çikaqo məktəbini həm də «monetarizm məktəbi» adlandırırdılar. Liderləri: L.Mizes, M.Fridmen, A.Şvars və s.

Monetar ideyalar XX əsrin 20-ci illərində Çikaqo Universitetində yaranmışdı. Lakin neoliberalizm hərəkatında Amerika monetarizmi 50-ci illərin axırı 60-cı illərin əvvəlində M.Fridmenin bir sıra əsərlərinin meydana gəlməsi ilə böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

XX əsrin iqtisadi nəzəriyyəyə axınında M.Fridmen antikeyns istiqamətinə rəhbərlik edir. M.Fridmen və onun tərəfdarları pul kütləsinin hərəkəti prinsiplərini müəyyən etmişlər, yeni cərəyanın-monetarizm-meydana gəlməsinin əsasını qoymuşlar.

Monetarizm nəzəriyyəsinə görə ictimai təkrar istehsalın həlledici amili puldur:

1. İctimai təkrar istehsal kimi pul kütləsinin dəyişməsinin dinamikası da tsiklik xarakter daşıyır. Pul kütləsinin tənzimləməklə istehsalın artma, yaxud azalma sürətinə təsir etmək olar;

2. Pul dövriyyəsinin sürəti dəyişəndir, daha çox dinamik kəmiyyətdir;

3. Dövlət pula tələbi formalaşdırmaqla iqtisadiyyata təsir göstərə bilər. Belə ki, pula tələb qiymətin dinamikası, borc faizinin hərəkəti və inflyasiya ilə qarşılıqlı əlaqədədir;

Fridmenə görə, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi konsepsiyasında yenilik onun sərt pul siyasəti ilə məhdudlaşmasıdır;

- dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması, onun rolunun yalnız pul kütləsi üzərində nəzarətdən, pulun emisiyasından, dövlət büdcəsinin idarə edilməsindən, borc faizinin kifayət qədər yüksək saxlamasından ibarət olmasının əsaslandırılması;

- tədaviyə lazım olan pulun miqdarının həmin anda konkret statistik materiallar əsasında hesablanması ideyası.

- «İşsizliyin təbii norması» anlayışını irəli sürdü.

M.Fredmen iqtisadi proseslərdə pulun, pul kütləsi və pul tədaviyəsinin üstün əhəmiyyətini bərpa etməyə çalışdı və pul problemini başlıca iqtisad problem hesab edirdi. M.Fredmenə görə pul prinsipial, həlledici xarakterə malikdir.

M.Fredmenin tədqiqatının modeli:

1. iqtisadi insan var;
2. özdüyündə dövlət tənzimlənməsi- zərərli;
3. pulun əhəmiyyətli rolu var və qiymətə təsir edir;
4. iqtisadi qanunauyğunluqların yeri var;
5. iqtisadiyyat-elmdir.

İstehlak, tarix və pul nəzəriyyəsi sahəsində tədqiqatlarına görə 1976-cı ildə M.Fredmen iqtisadiyyat sahəsində Nobel mükafatı almışdır.

3. London məktəbi: Liderləri: F.Xayek, L.Robbins və s. Fransada görkəmli neoliberalist ideyalarının nümayəndələri J.Ryueff, M.Alle və s.

- iqtisadi tədqiqatlarda mikro və makro iqtisadi təhlilin əlaqələndirilməsi;
- iqtisadi azadlıq, iqtisadi azadlığın əsasının xüsusi mülkiyyətlə əlaqələndirilməsi;

- qiymətlərin dəyişilməsinin istehsalın quruluşuna, son nəticədə iqtisadi artıma təsirinin təhlili;

- fərdlərin iqtisadi azadlığının təmin olunmasına yönəldilən tarazlıq konsepsiyasının irəli sürülməsi və s.;

- qeyri-təkmil rəqabət nəzəriyyəsinin irəli sürülməsi;

- Monopsoniya anlayışının elmi dövriyyəyə daxil olması və s.

F.Xayek mikroiqtisadi proseslərin təhlil olunmasını bütünlükdə iqtisadi inkişafın əsası zəsb edir. İqtisadi tədqiqatlarda mikro və makro təhlili əlaqələndirmişdir.

Nobel mükafatı laureatı F.Xayekin tezləri:

- inhisarçı bazar qaydaları – iqtisadiyyat o qədər mürəkkəbdir ki, insan ağı obyektiv iqtisadi qanunları dərk etmək iqtidarında deyil. Buna görə də onun tənzimlənməsinin ən yaxşı vasitəsi Smitin «bazarın görünməz əli»dir. Xayekə görə «bazarın görünməz əli» əvvəla, insanın fərdi azadlığına uyğundur, ikinci, məhdud resursları yaxşı bölür, üçüncü, tələb, təklif, qiymətin əmələ gəlməsi və s. haqqında obyektiv informasiya verir;

- bazarın tənzimi konsepsiyası – iqtisadiyyatın hər cür dövlət tənziminin əleyhinədir;

- yenidən bölgü, büdcə siyasətinin kəskin tənqidi – belə yenidən bölgü iqtisadiyyata və cəmiyyətə zərər verir. Xayekə görə qeyri-bərabərlik mütləq olmalıdır. O, yalnız bazarın nəticəsi deyil, onun zəruri şərtidir.

- təklif iqtisadi nəzəriyyəsinin nümayəndələri F.Xayekin bu tezlərinin hamısı ilə razı deyillər. Onlar dövlətin tamamilə aradan qaldırılmasını deyil, iqtisadiyyata dövlət tənziminin azaldılması mövqeyində idilər. Onlara görə dövlət iki vəzifəni yerinə yetirməlidir:

1) iqtisadi artımı təmin etməli;

2) inflyasiyanı məhdudlaşdırmalıdır.

Əsərləri: V.Oyken. «Siyasi iqtisadın əsasları» (1939).

V.Oyken. «Milli iqtisadiyyatın əsasları» (1947).

A.Müller-Armak. «Təsərrüfatın idarə edilməsi və bazar təsərrüfatı» (1947).

M.Vridmen. «Pulun miqdar nəzəriyyəsi haqqında təlim» (1956).

F.Xayek. «Monetar nəzəriyyə və ticarət dövriyyəsi» (1933).

F.Xayek. «Mənfəət, faiz və investisiya» (1939).

F.Xayek. «Qiymət və istehsal» (1931).

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim. Bakı, 1991-ci il.
2. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988
3. Oğuznamə. Bakı, 1987
4. N.Gəncəvi. "xəmsəsi", Bakı, 1980.
5. X.N.Tusi. Əxlaqi-Nasiri, Bakı, 1989.
6. N.Z.Marağayi. "İbrahimbəyin səyahətnaməsi", Bakı, 1982.
7. Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə, Bakı, 1987.
8. A.Bakıxanov. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1984.
9. H.Z.rəbabi. Seçilmiş məqalələri və məktubları, Bakı, 1962.
10. M.Ə.Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu, Bakı, 1991.
11. A.C.Сумбатзаде. Азербайджатцы – этно-генез и формирование народа, Баку, 1990
12. А.С.Фараджев. «Зарождение и развитие экономической мысли в Азербайджане в эпоху феодализма». Баку 1986
13. М.Мустафаев. «Экономические взгляды М.Ф.Ахундова», Баку, 1962.
14. Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı, 1985.
15. Z.Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti, Bakı, 1981.
16. Т.Белиев, Ю.Мамедов, Х.Керимов, А.Гасанов и др. Очерки историй Азербайджанской мысли, Баку, 1987.
17. Vəliyev T.S., Həsənov A.C. Azərbaycan iqtisadi fikir tarixi. Bakı, 1997.
18. T.S.Vəliyev. İqtisad elminin nəzəri əsaslarının tarixi təkamülü, Bakı, 1999.
19. Z.Səmədzadə. Dünya iqtisadiyyatı. Çin iqtisadi möcüzəsi, Bakı, 2001.
20. Т.А.Кулиев. Регулируемая рыночная экономика, Баку, 2000.
21. М.Х.Мейбуллыев. "İslam iqtisadiyyatı", Bakı, 2001.
22. М.Х.Мейбуллыев. "XIX əsrin iqtisadçılarının əsərlərində klassik elmi sistemin inkişafı", Bakı, 2001.
23. A.Ş.Şəkəraliyev. Keçid iqtisadiyyatı və dövlət, Bakı, 2000
24. K.Marks, "Kapital" əsəri, I, II, III, IV cildlər.
25. A.Marşall. "Siyasi iqtisadın prinsipləri", I-III cildlər, M.1993.
26. Кене Ф. Избранные экономические произведения. М., 1960.
27. С.Кейнс. Мəşğulluğun və faizin ümumi nəzəriyyələri, M.1978.
28. F.M.Fridman. Seçilmiş əsərləri, M., 1987.
29. Y.Şumpeter. İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi. M.1982.
30. Ümumdünya iqtisadi fikir tarixi. M. 1990
31. История экономических учений. Под редакцией А.Худокормова, М., МГУ, 1994.
32. İbn Xəldun "Müqəddimə" əsəri, 3 cildə, türkçə, Zakir Qafuri Ucarın tərcüməsi. İstanbul, 1988.
33. A.Həsənov. "İbn Xəldunun iqtisadi nəzəri fikirləri" jur. "İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika". N 2, Bakı, 1994.
34. Q.S.Əlləzov. Klassik burjua siyasi iqtisadının yaranması və inkişafı. Bakı, 1992-ci il.
35. Q.S.Əlləzov. Müasir iqtisadi nəzəriyyələr, Bakı, 1999.
36. İ.H.Aliyev və b.Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1999

Müəlliflərin əsərlərindən

İsa Aliyev:

1. “Aqrar sənaye birliklərində iqtisadi mənafeələr” Bakı, “Elm”, 1978, 115 s.
2. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı, 1998. , 396 s.
3. “Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi”. Bakı, Elm, 2003, 320 s.
4. Qloballaşma şəraitində aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin olunmasının sosial-iqtisadi problemləri. Bakı, 2008, Elm, 391 səh.
5. Aqrar sahə modernləşmə dönməndə: (problemlər və onun həlli yolları). I hissə, Bakı, 2009, 505 səh.
6. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasının nəzəri-metodoloji əsasları. Bakı, “Avropa” 2012, 90 səh.
7. Milli iqtisadiyyat və aqrar sənayenin inkişaf problemləri. Bakı, Elm, 2006, 384 s.
8. Aqrar sahənin inkişafının əsas maliyyə mənbələri. Bakı, Elm, 2007, 227 səh.
9. Aqrar sahənin inkişafına dair ümumiləşdirilmiş təklif və tövsiyələr (makroiqtisadi səviyyədə). Bakı, 2008, 73 səh.
10. Milli iqtisadiyyat: modernləşmə və davamlı inkişaf. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, 2012, 475 s.

Seyfəddin Səməndərov:

1. «1917-1920-ci illərdə Azərbaycanda aqrar məsələ »«1917-1920-ci illərdə Azərbaycanda aqrar məsələ», Bakı, «Meqa-H», 2009, 261 s. (monoqrafiya)
2. “XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda elmi-tədqiqat, təhsil, təlim və informasiya mərkəzlərinin təşəkkülü, Bakı-“Avropa” nəşriyyatı, 2012, 222 s. (monoqrafiya)
3. “XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda qlobal və regional ictimai-iqtisadi hadisələr kontekstində iqtisadi dəyərləndirmələr Bakı, 2014, 300 s. (monoqrafiya)
4. “Vergi işi tarixən”, Bakı, “Avropa”, 2014, 188 səh (monoqrafiya)
5. Azərbaycan ictimai-iqtisadi ədəbiyyatlarında milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı məsələləri“//Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri” (İqtisadiyyat), 2015, №2, s.33-40 (məqalə)

Yaşar Məmmədov:

1. Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin formalaşması və inkişaf perspektivləri. Monoqrafiya. Bakı, 2006.
2. Müasir şəraitdə iqtisadi idarəetmə sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Monoqrafiya. Bakı, 2010.
3. Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasına auditin təsiri. Kitab. Bakı, 2011.
4. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasının nəzəri-metodoloji əsasları. Kitab (İsa Alıyev-həmmüəlif). Bakı, 2012.
5. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyasının tətbiqi: Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sənayesinin İnkişaf Proqramı”. Monoqrafiya (İsa Alıyev-həmmüəlif). Bakı, 2014.
6. “Azərbaycan Respublikasında fond bazarının formalaşması və inkişaf istiqamətləri”. Monoqrafiya. Bakı, 2016.

MÜNDƏRİCAT

Mütəfəkkirlərin iqtisadi fikirləri

1. İmam Əli ibn Əbu Talibin iqtisadi düşüncələri	13
2. Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizamülmülkün iqtisadi düşüncələri	25
3. Məhəmməd Nəsirəddin Tusinin iqtisadi düşüncələri	31
İbn Xəldunun iqtisadi düşüncələri.....	34
Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si və iqtisadi baxışlar sistemi	36
4. Fəzlullah Əbül-Xeyir Rəşidəddinin iqtisadi düşüncələri.....	43

Dünya iqtisadçıları

5. Tomas Mann (1571-1641)	49
6. Petti Uiliyam (1623-1687)	52
7. Lokk Con (1632 - 1704)	55
8. Nort Dadli (1641-1691)	59
9. Çarlz Cavenant (1656-1714).....	61
10. Lo Con (1671-1729)	64
11. Mandevil Bernard (1670-1733)	66
12. Ricard Kantilon (1680-1734).....	68
13. Fransua Kene (1694-1774)	71
14. Daniil Bernulli (1700-1782)	75
15. Yum David (1711-1776).....	78
16. Stüart Ceyms Denham (1712-1780)	81
17. Adam Smit (1723-1790)	83
18. Tyürqo Ann Robert Jak (1727-1781).....	87
19. Qaliani Ferdinando (1727-1787).....	89
20. Bentam İeremiya (1748-1832).....	92
21. Loderdeyl Ceyms Meytlend (1759-1839).....	95
22. Toronton Henri (1760-1815).....	98
23. Sen-Simon Klod Anri De Ruvrua (1760-1825).....	101
24. Maltus Tomas Robert (1766-1834).....	104
25. Ouen Robert (1771-1858)	106
26. Rikardo David (1772-1823).....	108
27. Sismondi Jan Şarl Leonard (1773-1842)	111
28. Tuk Tomas (1774-1858)	114
29. Sey Jan Batist (1776-1832).....	116
30. Torrens Robert (1780-1864)	119
31. Tyünen İohan Henrix Fon (1783-1850).....	121
32. Mak Kullox Con Ramsey (1789-1864).....	124
33. List Fridrix (1789-1846)	126

34. Riçard Cons.....	129
35. Senior Uilyam Nassau (1790-1864).....	132
36. Beyli Samuel (1791-1870).....	134
37. Çarlz Bebbec (1792-1871).....	137
38. Henri Keri (1793-1879)	140
39. Ueykfild Eduard Qibbon (1796-1862).....	143
40. Re Con (1796-1872)	145
41. Fredirik Bastiat (1801-1850).....	147
42. Antuan Oqyusten Kurho (1801-1877)	149
43. Lonqfild Samüel Montıfor (1802-1884).....	153
44. Jyul Dyupyui (1804-1866).....	156
45. Mill Con Stüart (1806-1873)	159
46. Prudon Pyer-Jozef (1809-1865).....	163
47. German Henrix Qossen (1810-1858).....	166
48. Roşer Vilhelm Georq Fridrix (1817-1894).....	169
49. Marks Karl Henrix (1818-1883)	171
50. Klement Juqlyar (1819-1905).....	174
51. Con Elliott Kerns (1823-1875)	177
52. Manqoldt Hans Karl Emil Fon (1824-1868).....	180
53. Bedjqot Uolter (1826-1877).....	182
54. Lesli Tomas Edvard Kliff (1827 - 1882)	185
55. Vilhelm Launxard Karl Fridrix (1832-1918).....	187
56. Leon Valras (1834-1910).....	191
57. Ulyam Stenli Cevons (1835-1882)	195
58. Nyukomb Saymons (1835-1909).....	199
59. Sidjivik Henri(1838-1900).....	201
60. Şmoller Qustav Fon (1838-1917)	203
61. Henri Corc (1839-1897).....	205
62. Menqer Karl (1840-1921).....	209
63. Marşall Alfred (1842-1924).....	212
64. Uikstid Filip Henri (1844-1927)	216
65. Edjuort Frensis İsidor (1845-1926	218
66. Con Beyts Klark (1847-1938).....	221
67. Pareto Vilfredo (1848-1923).....	226
68. Uilyam Kanninqem (1849-1919).....	229
69. Eduard Bernşteyn (1850-1932).....	232
70. Yevgeni Fon Bem-Baverk (1851-1914)	235
71. Fridrix Fon Vizer (1851-1926)	239
72. Knut Viksel (1851-1926)	242
73. Eli Ricard Teodor (1854-1943).....	247

74. Torsteyn Bunde Veblen (1857-1929)	250
75. Con Hobson Atkinson (1858-1940).....	254
76. Enrico Barone (1859-1924)	258
77. Con Nevill Keynes (1859-1949).....	262
78. Seliqmen Edvin Robert Anderson (1861-1939)	266
79. Con Rocer Kommons (1862-1945).....	269
80. Verner Zombart (1863-1941).....	272
81. Fetter Albert (1863-1949)	276
82. Maks Veber (1864-1920)	279
83. Karl Qustav Kassel (1866-1945)	283
84. Fişer İrvinq (1867-1947).....	288
85. Bortkeviç Vladislav İosifoviç (1868-1931)	292
86. Alfred Veber (1868-1958)	295
87. Artur Bouli Lion (1869-1957)	298
88. Mur Henri Lyudvell (1869-19580)	302
89. Lüksemburq Roza (1870-1919)	304
90. Con Qarold Klepxem (1873-1946)	307
91. Şpitqof Artur (1873-1957)	310
92. Mitçell Uesli Kler (1874-1948)	312
93. Albert Aftalion (1874-1956)	314
94. Rudolf Qilferdinq (1877-1941).....	316
95. Piqu Artur Sasil (1877-1959).....	320
96. Slutski Yevgeni Yevgenyeviç (1880-1948).....	323
97. Con Meynard Keynes (1883-1946)	326
98. Jozef Şumpeter (1883-1950).....	331
99. Con Moris Klark (1884-1963)	334
100. Robertson Dennis Holm (1890-1963)	338
101. Nikolay Dmitrieviç Kondratev (1892-1931).....	340
102. Saymons Henri Kalvert (1899-1946)	345
103. Çemberlin Edvard (1899-1967).....	348
104. Lange Oskar (1904-1965).....	352

ƏLAVƏ OXU MATERIALI

105. İqtisadi fikirlərin yaranması və inkişafının əsas mərhələləri	357
106. İqtisad elminin inkişafının əsas istiqamətlərinə dair qısa xülasə	363
107. İqtisad elminin predmetinin təkamülü haqqında	378

ALİYEV İSA HÜSEYN OĞLU 08 oktyabr 1953-cü ildə Dərələyəz mahalının (keçmiş Ermənistan SSR Yexeqnadzor rayonunun) Qalaser kəndində anadan olmuşdur. 1970-75-ci illərdə keçmiş Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunda (indiki AzDIU)siyasi iqtisad ixtisası üzrə əyani təhsil almışdır. 1975-ci ildən AMEA İqtisadiyyat İnstitutunda işləyir. İqtisad üzrə elmlər doktoru,professordur. 2008-2014-cü illərdə AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun direktoru vəzifəsində, 2014-2017-ci illər isə AMEA Azad Həmkarlar İttifaqının sədri vəzifəsində çalışmışdır. Hazırda AMEA İqtisadiyyat İnstitutu “Aqrar islahatlar və ərzaq təhlükəsizliyi problemləri” şöbəsinin müdürüdür. O, 30 fərdi və kollektiv monoqrafiyanın, 400-dən çox elmi məqalə, tezis və s. yazıların müəllifidir. Elmi rəhbərliyi ilə çoxsaylı fəlsəfə və elmlər doktorları müdafiə etmişdir. Xarici ölkələrdə 40-a yaxın elmi əsərləri çap olunmuşdur. Beynəlxalq Sokrat mükafatı laureatıdır.

SƏMƏNDƏROV SEYFƏDDİN SABİR OĞLU, iqtisad elmləri doktoru, AMEA iqtisadiyyat institutunun baş elmi işçisidir. “İqtisadi tarix” və “İqtisadi fikir tarixi” ixtisasları üzrə mütəxəssisdir. Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinə aid iqtisadi tarix və iqtisadi fikir tarixi məsələləri ilə əlaqədar 110-dan yuxarı elmi əsərlərin müəllifidir. Onlardan dördü monoqrafiyadır.

MƏMMƏDOV YAŞAR ƏZİMAĞA OĞLU - iqtisad üzrə fəlsəfə doktorudur, dosentdir. 4 monoqrafiya, 1 dərslik (həmmüəllif), 85 elmi məqalə, tezis və s müəllifidir. Xarici ölkələrdə bir sıra əsərləri çıxıb.

2002-ci ildən pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olur. Hazırda AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun “Maliyyə, pul-kredit” şöbəsinin müdürüdür.

Onun rəhbərliyi ilə dövlət və beynəlxalq təşkilatların sifarişi ilə beş tədqiqat və layihə işi yerinə yetirilmişdir.

Formatı: 70x100 ¹/₁₆
Tirajı: 100 ədəd
Həcmi: 25 çap vərəqi

Hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

“ELM və BİLİK” nəşriyyatı - 2019
